.doc in alpha 豆丁

特别说明

此资料来自豆丁网(http://www.docin.com/)

您现在所看到的文档是使用**下载器**所生成的文档

此文档的原件位于

http://www.docin.com/p-109947547.html

感谢您的支持

抱米花

http://blog.sina.com.cn/lotusbaob

.doc in alpha 豆丁

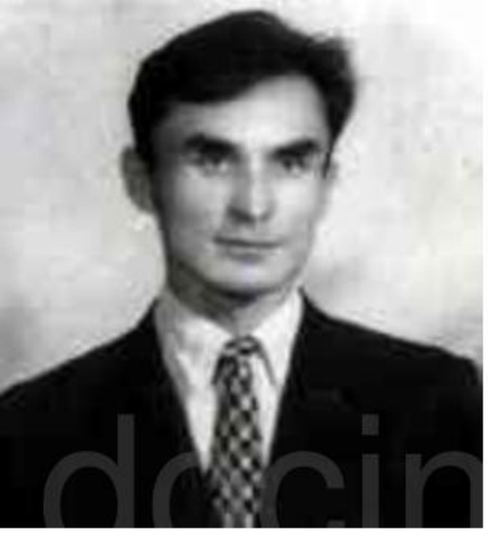

ئاپتورنىڭ قىسقىچە تەرجىمىھالى

تۇرغۇن ئالماس — 1924 - يىل 10 - ئاينىڭ 30 - كۈنى قەشقەر كونىشەھەر ناھىيىسى دۆلەتباغ يېزىسىنىڭ تار-بوغۇز كەنتىدە نامرات ئائىلىدە دۇنياغا كەلدى.

ئۇ 1934 - يىلىدىن 1939 - يىلىغىچە، بۇلاقسۇ رايونى ئۆركەش يېزا باشلانغۇچ مەكتىپى بىلەن قەشقەر كونىشەھەر-دىكى نۇربەخشى باشلانغۇچ مەكتىپىدە ئوقۇدى. 1939 - يىلى 9 - ئايدىن 1942 - يىلى 8 - ئايغىچە، ئۇرۇمچىدىكى سابىق ئۆلكىلىك سىنىن مەكتىپىتە، 1956 - يىلى 6 - ئايدىن 1957 - يىلى 6 - ئايغىچە، لۇشۈن ئەدەبىيات شۆبىسىدە ئوقۇدى. ئۇ 40 - يىللاردىن باشلاپلا رۇس، فرانسۇز، ئىنگلىز كلاسسىك يازغۇچىلىرى ۋە سوۋېت يازغۇچىلىرىنىڭ ئەسەرلىرى بىلەن تونۇشۇشقا باشلىغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئىجادىي پائالىيىتىمۇ ئاشۇ يىللاردا باشلانغان. ئۇنىڭ 1941 - يىلى ئېلان قىلغان «قايتمايمىز» ناملىق شېئىرى شائىر ئىجادىيىتىنىڭ تۇنجى مېۋىسى ھېسابلىنىدۇ.

تۇرغۇن ئالماس 1942 - يىلى 8 - ئايدا، سابىق ئۆلكىلىك سىنىنى تاماملىغاندىن كېيىن، قاراشەھەر ناھىيىسىنىڭ دەنزىل يېزىسىدىكى باشلانغۇچ مەكتەپكە مۇدىر بولدى.

1941 - يىلى، گومىندانچىلارنىڭ ھەقىقەتكە قارشى تۇھمەت يىلەن تولۇپ - تاشقان «ئۇنۇق»لىرىغا قارشى چىققانلىقتى ۋە ياشلار ئارىسىدا گومىندالڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ قانۇنلۇق دېكتاتۇرىسىغا قارشى دادىل تەشۋىقات ئېلىپ بارغانلىقى ئۈچۈن، گومىندالڭ داشۇرلىرى تەرىپىدىن قولغا ئېلىندى. بۇ بىر مەزگىللىك تۇرمىلارنىڭ تۇنۇقۇن، «غېرىب موماي»، «جەمىلە»، «ئازادلىق مەشئىلى»، «ئىككى تامچە ياش»، «جۇپ يان» قاتارلىق شېئىرلارنى يېزىپ، تۇزۇمنىڭ ئازادلىققا بولغان ئەشەددىي ۋە كۈچلۈك ئىشەنچىسىنى ئىپادىلىدى.

1946 - يىلىنىڭ بېشىدا، قامالقىنى بوشىتىلغاندىن كېيىن، ئۇز جۇرئىتى قەشقەرگە بېرىپ يېتىپ بېرىپ، قەشقەر كوئېشەھەر داھىيىسىدىكى بىر ياشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئوقۇتۇشچىلىقىغا مەجبۇر مۇئەللىملىكنى ئىشەنچ قىلىپ بۇ مەزگىلدە «ەەنىلىرىم يا پراق»، «ياشلىقىم»، «ئانا تۇپراق ئۈچۈن» قاتارلىق يالقۇنلۇق ئىنقىلابىي شېئىرلارنى يېزىپ، خەلق ئارمىيىسىنى گومىندالڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە قارشى كۈرەش قىلىشقا چاقىردى. ئۇنىڭ «ەەنىلىرىم يا پراق» ناملىق شېئىرى خەلق ئارمىيىدا ناھايىتى قىزىپ ئېيتىلىپ، ئىنقىلابنىڭ ھەممە يەرلىرىگە تارالدى.

1946 - يىل 6 - ئايىنىڭ 15 - كۈنىدە، «11 ماددىلىق پىتىم» (گومىندالڭ داشۇرلىرى بىلەن ئۇچ ۋىلايەت ۋاقتىلىق ھۆكۈمىتى ئوتتۇرىسىدا تۈزۈلگەن پىتىم) ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن، شىنجاڭ خەلقى (ئاساسەن گومىندالڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى يەرلەر ۋىلايەت خەلقى) نىڭ ھاياتىدا قىزغا مۇددەئ ئۇ-

مۇر سۇرگەن دېموكراتىيە، تىنچلىق مەزگىلى باشلاندى. ئۇر-ئۇن ئالماس بۇ ۋاقىتتا قەشقەردىكى ئوقۇتقۇچى بېتىشتۇرۇش كۇرسىغا مۇدىر. قوشۇمچە قەشقەر داۋالمۇئەللىملىكنىڭ تەرتىپ مۇدىرى بولۇپ تەيىنلەندى. بۇ مەزگىلدە شائىر ئۇزۇنىڭ «ئۇمىدلىك خىيال»، «جەنۇب ساداسى»، «مۇئەللىرىم» قاتارلىق شېئىرلىرى ئارقىلىق خەلقنى گومىندالڭ قاشىستلىرىنىڭ مۇستەبىت ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاشقا چاقىردى.

1947 - يىلى 5 - ئايدا، ئەخمەتجان قاسىمى، جالالجان جۇڭلار جەنۇبىي شىنجاڭنى كۆزدىن كەچۈرۈش ئۈچۈن قەشقەرگە كەلگەندە، ئۇرئۇن ئالماس ئۇچ كىشىدىن تەركىب تاپقان خەلق ۋەكىللىرى تەركىبىدە جالالجىڭ يىلەن سۆھبەت ئۇتكۈزۈپ، خەلقنىڭ ھەقانىي مەيدانىنى ئىپادىلىدى. ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىقلار ئۇرۇمچىگە قايتقاندىن كېيىن، گومىندالڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى رايونلاردا ئاق تېررورلۇق يەنە ئەۋج ئالدى. مانا شۇنداق خەتەرلىك پەيتتە شائىر «ساقلىنىڭ ئۇلۇم» ناملىق جەڭگىۋار شېئىرىنى يېزىپ جىالالجېشىنى ۋە ئۇنىڭ شىنجاڭدىكى مىللىي ئالچىلىرىنى ئاشكارا ۋۇمىا لىدى.

گومىندالڭ داشۇرلىرى 1947 - يىل 7 - ئايىنىڭ 21 - كۈنى كېچىسى، قەشقەر داۋالمۇئەللىملىكنى قورشاپ، ئۇرئۇن ئالماسنى ئۇنىڭ قىلىپ، سابىق گومىندالڭ 42 - جۇنىنىڭ قەشقەر بېكىنىشە-ھەر ئاھىيىسىدىكى ھەربىي قاماقخانىسىغا قامىدى. گومىندالڭ سوراقچىلىرى شائىرنى قاتتىق قىيىن - قىستاققا ئېلىپ، ۋەھشىيلەرچە قىيناپ بويسۇندۇرۇشقا ئۇرۇنغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ قىلچە تىز پۈكتۈرەلمىدى. ئۇ سولاقتا يانغان چاغ-لىرىدىمۇ «كۆزىلىم» قاتارلىق شېئىرلارنى يېزىپ، ئۇزۇنىڭ

www.docin.com

ئىنقىلابىي ئومىدۋارلىقى بىلەن مۇناسىۋەتسىز دېگىلى بولمايدۇ.

جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئۇرۇشىنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك غەلىبە قىلىشى، ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە خەلق ئامېرىكىسىنىڭ كۈچلۈك بېسىمى ئەنجىمەن دە، كومىتاڭ ئەكسىيەتچىلىرى 1949 - يىل 4 - ئاينىڭ 8 - كۈنى ئاخىرىي قاماقتىن بوشىتىشقا مەجبۇر بولدى. ئۇرغۇن ئالىمىمىز ئۇ يىلى 8 - ئايدا ھۆلجىغا كېلىپ ئاكىي ئازادلىقنى قىچە ھەلقا، كۈرۈشتە، تەھرىر بولۇپ ئىشلىدى. ئازادلىقتىن كېيىن، 1950 - يىلىدىن 1954 - يىلى 7 - ئايغىچە، قەشقەر ۋە ئۇرۇمچىدە جامائەت خەۋپسىزلىك ساھەسىدە مەسئۇل خىزمەتلەرنى ئىشلىدى. 1953 - يىلى 7 - ئايدىن ئېتىبارەن شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلىق ئەدەبىيات - سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسىنىڭ قارىمىقىدا تەھرىرلىك، تەرجىمانلىق ۋە ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن ئۇغۇللاندى.

ئۇرغۇن ئالىمىنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيەتكە كىرىشكەندىن بۇيان، ئەدەبىياتنىڭ ھەرقايسى ژانىرلىرىدا ئۇرغۇللىنىپ ئەسەرلەرنى يازغاندىن تاشقىرى، ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخى ۋە ئۇيغۇر تارىخىغا دائىر خېلى كۆپ ئەسەرلەرنى يازدى. ئۇلارنىڭ «تارىم تاماللىرى»، «تالاڭ سەھەر» ناملىق شېئىر توپلىرى، «قىزىل بايراق» پوۋېستى، «يېچاق» دراممىسى قاتارلىق شېئىر قىلىندى ھەمدە «قىزىل بايراق» ناملىق پوۋېستى 1955 - يىلى شىنجاڭدا ئۆتكۈزۈلگەن ئەدەبىي ئەسەرلەرنى يامالاشتا 1 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشكەندىن تاشقىرى خەنزۇ، ئىنگلىز، رۇس تىللىرىغا تەرجىمە قىلىندى. «يېچاق» دراممىسى

«يۇڭگو شىجۈي» سەنەتخانىسىدا 1958 - يىلى ھەۋەسكارلارچە ئابورم كىتاب بولۇپ بېسىپ چىقىلىندى.

ئۇرغۇن ئالىمىمىز يېقىنقى نەچچە يىلدىن بېرى (1980 - يىلىدىن بېرى)، ئۇزىنىڭ باشىسىپ قالغانلىقى ۋە سالامەتلىكىنىڭ خېلى دەرىجىدە يامانلاشقانلىقىغا قارىماي «ھۆلارنىڭ قىسقىچە تارىخى»، «ئۇيغۇرلار»، «ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى»، «ئۇركلەر»، «قەدىمكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى» قاتارلىق چوڭ ھەجىملىك ئەسەرلەرنى يازدى. ئۇنىڭ «ھۆلارنىڭ قىسقىچە تارىخى» ناملىق ئەسىرى ھەرىپى كېرمانىيدە (ھامبورگدا) لېتىن تىلىغا تەرجىمە قىلىنىپ بېرىلغان بولسا، «قەدىمكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى» ناملىق ئەسىرى سەئۇدى ئەرەبىستانىدا ئەرەب تىلىغا تەرجىمە قىلىنىپ بېسىپ چىقىلىندى.

ئۇرغۇن ئالىمىمىز يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ئەسەرلەردىن تاشقىرى، ئەدەبىيات ۋە تارىخ ھەرقايسىلىغا دائىر 40 پارچە ئىلمىي ماقالە يازدى. بۇ ماقالىلەر «تارىم»، «شىنجاڭ ھەدەبىياتى»، «شىنجاڭ باشلىرى»، «شىنجاڭ ماتارىيى»، «قەشقەر ئەدەبىياتىنىڭ سۈيۈملۈك ئىلھامى ژۇرنىلى»، «يىللىق يارمۇجىلار» قاتارلىق ژۇرنال ۋە گېزىتلەردا ئېلان قىلىندى. ئۇ ھەتتا يىلى (بېر قې)نى مۇكەممەل سىلكەندىن تامغىرى رۇس، ئۇرۇك تىللىرىنىمۇ ئاساسەن سىلەۋ

ئۇرغۇن ئالىمىنىڭ ئۇزۇنىڭ مول ئىجادىيەت مۇنبىرى ۋە ئامىلى ئەنقىلات ئەنجىلىرى سىلەن دۆلەت ئىچى ۋە سىرتقى دىكى جامائەچىلىكنىڭ قىزغىن ھورمىتىگە ئىگە بولدى ئۇ ھازىر ئاش ئەتىغانچە مۇكچۈگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئۇيغۇرلار ئاسىيا ئەنقىلات جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى،

www.docin.com

مۇنداريجە

I بۆلۈم ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقى

مېرىنجى باب ئۇيغۇرلارنىڭ ئاتا يۇرتى ھەققىدە 1
تارىخىي يازما مەلۇماتلار 14
ئىككىنجى باب ئۇيغۇرلارنىڭ كېلىپ چىقىشى 43
ئەپسانە ۋە رىۋايەتلەر 46
يۇرتنىڭ توتېم قىلىنىشى 64
تارىخىي يازما يادنكارلىقلار 72
تارىخىۋلوگىيىلىك پاكىتلار 75
مۇزېكا ۋە ئېيتىش رەسىملىرى 80
ئۈچىنچى باب ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقى
قىسقى قۇرۇلۇشىنى يۇرۇقلۇق ئەھۋالى 89
ھونلار ۋە ئۇيغۇرلار 89
سابىرلار ۋە ئۇيغۇرلار 144
ئاۋارلار ۋە ئۇيغۇرلار 158
تۈرك تىلدە ۋە ئۇيغۇرلار 175

مۇگۇ يارغۇچىلار ھەمكارلىقىدا تەرجىمە قىلىنىپ، ئاپتونوم رايونلۇق ئەدەبىيات - سەنئەت تېخنىكىلار ئىلمىي تەتقىقات ھەيئىتى تەرجىمە، مۇگۇ يارغۇچىلار سەمىرىنى خىتاغا ئېلىپ بېرىش ھەيئىتى تەرجىمە «ئۇلۇغ ئۇيغۇرىستانغا ساياھەت قىلىش» ئىلمىي تەتقىقات جەمئىيىتى ھەيئىتى تەرجىمە

III ئەسلىي قىممەتلىك ماتېرىيالنى ھازىرلىق ئەدەبىي ئىشلىرىدا ۋەتەنىمىز ئەدەبىيات ئىشلىرىغا بېغىشلىغان تۇنجى چىداملىق، ھەيۋەتلىك تۆھپە قوشقان ئاتاقلىق يازغۇچى مۇگۇ ئۇنىڭ ئەدەبىي قېتىلىشىنى چوڭقۇرلاپ، ھازىر بىر تارىخىي رومان ئۇستىدە ئىشلىمەكتە.

تۆتىنچى باب ئۇيغۇر – ئۇرخۇن قاغانلىقىنىڭ تەشكىل تېپىشى 214
تۇنجى ئۇيغۇر ئىلتەبىر 214
ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ ئۇرخۇن ۋادىسىغا كۆچۈشى 216
مۇناسىۋىتى
بەشىنچى باب ئۇيغۇر – ئۇرخۇن قاغانلىقى ۋە تاڭ سۇلالىسى 235
قۇتلۇق بىلگە قاغان 235
ئۇچىنچى ئىلتىبەر 240
تېبەت خانلىقى بىلەن بولغان ئۇرۇش 249
جۇڭگو مەلىكە قىزلىرىنىڭ ئۇيغۇر قاغانلىرىغا يات‌لىق بولۇشى 252
ئۇيغۇر قاغانلىقى بىلەن تاڭ سۇلالىسى ئارىسىدا بولغان ئات ۋە يىپەك مال سودىسى 266
ئالتىنچى باب ئۇيغۇر قاغانلىقى ۋە تېبەت خانلىقى ... 275
تېبەت خانلىقىنىڭ ئۇيغۇر قاغانلىقىغا بولغان مۇناسىۋىتى 275
ئاي تەڭرىخانىنىڭ مەربىي بۇرۇشلىرى 279
يەتتىنچى باب شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ كۆچۈشى 284
كۆچۈشنىڭ سەۋەبلىرى 284
جەنۇبقا كۆچكەن ئۇيغۇرلارنىڭ تەقدىرى 289
سەككىزىنچى باب ئۇيغۇر – ئۇرخۇن قاغانلىقى
دەۋرىدىكى ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت 296
ئىجتىمائىي تۈزۈم ۋە دۆلەت تەشكىلى 296
ئىقتىساد 301

مەدەنىيەت 306
نەسەبنامە 333

II ئۇلۇم قاراخانىلار دۆلىتى

كىرىش سۆز 345
توققۇزىنچى باب ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئۇيغۇر قاراخانىلار دۆلىتى قۇرۇلۇشتىن بۇرۇنقى تارىخى
تومۇرسىدا قىسقىچە بايان 347
ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تەبىئىي شارائىتى 347
ئەھمانىلار سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىقىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا 355
يۇنان ئىسىلاچىلىرى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا 363
ھونلار، كوشانلار، ئاق ھونلار دەۋرىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا 378
تەرەپ خەلىپىلىكى ھۆكۈمرانلىقىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا 392
نەسەبنامە 413
ئونىنچى باب قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ تەشكىل تېپىشى ... 416
يا ئەمالار 416
كۆل بىلگە قاراخان ۋە ئۇنىڭ ئوغۇللىرى 421
ستۇق بۇغراخان ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشى 432
مۇسا بۇغراخان ۋە سۇلايمان ئارسلانخان 449
ئون بىرىنچى باب ساماىنلار ۋە قاراخانىلار 455
ساماىنلار پادىشاھلىقى 455

www.docin.com

قاراخانىلار دىنىك ساماناىلارغا قىلغان يۈرۈشلىرى 458
قاراخانىلار دىنىك ساماناىلار يادىشاھلىقىنى ئاغدۇرۇپ
تاشلىشى 465
ئون ئىككىنچى باب مەزھەبلەر ۋە قاراخانىلار 476
مەزھەبلەر سۆزلىنىلىشى 476
قاراخانىلار بىلەن مەزھەبلەر تارىخىدا بولغان
ئۆزگىشلار 483
قاراخانىلار بىلەن مەزھەبنىڭ خاراكتېرىگە بولغان
ھۆكۈم 490
يۈسۈپ قادىرخان ۋەسۆلتان مەھمۇت مەزھىۋى 497
قاراخانىلار دىنىك يۈلۈسۇپ كېيىش 512
ئون ئۈچىنچى باب ئۇلۇغ سالجۇقلار ئىمپېرىيىسى ... 522
دەسلەپكى ئۆرۈشى 522
سۆلتان تۇغرۇلبەگ 531
سۆلتان ئالپ ئارسلان 540
سۆلتان مەلىك شاھ 548
ئون تۆتىنچى باب قىتانلار ۋە قاراخانىلار 556
قىتانلارنىڭ كېلىپ چىقىشى 556
شەرقىي قاراخانىلار ۋە قىتانىلار 558
غەربىي قاراخانىلار ۋە قىتانىلار 566
قاراخانىلارنىڭ ئەسەبىيلىشىشى 576
ئۇلۇغ سالجۇقلار 579
ئابباسىيلار خەلىپىلىكى 581
ئەرەب ئۇممەۋىلەر خەلىپىلىكىنىڭ خوراسان ۋە
ئوتتۇرا ئاسىيادا قويغان ئاساسلىرى 583

غەربىي قىتان خانلىرى 584
ئايمان خانلىرى 584
ئون بەشىنچى باب قاراخانىلارنىڭ دۆلەت باشقۇرۇش
تۈزۈمى 587
ھۆكۈمرانلار تەبىقىسى 587
ھەربىي تۈزۈم 600
ئون ئالتىنچى باب قاراخانىلار دەۋرىدىكى
مەدەنىيەت 621
مەدەنىيەت يارىتقۇچى دانىشمەنلەر 621
ئەدەبىي ئويغىنىش دەۋرى 631
يۈسۈپ خاس ھاجىپ 634
مەھمۇت قەشقەرى 644
قاراخانىلار دەۋرى مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىي
قىلىشىدىكى سەۋەبلەر 658
قاراخانىلار دەۋرىدىكى مۇھىم تارىخىي ۋەقەلەرنىڭ
بىلىنمىسى 675

III بۆلۈم ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى

ئون يەتتىنچى باب ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ
قۇرۇلۇشى
شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى 681
يىغىن تېكىن 688
ئون سەككىزىنچى باب قاراخانىلار ۋە ئۇيغۇر ئىدىقۇت
خانلىقى 694

www.docin.com

www.docin.com

I بۆلۈم

ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقى

بىرىنچى باب ئۇيغۇرلارنىڭ ئاتا يۇرتى ھەققىدە

قەدىمقى ئۇرۇق ئىتتىپاقى كېرەكلىرى، ئۇيغۇرلارنىڭ ئاتا يۇرتى — ئوتتۇرا ئاسىيا.

بۇ ھەقتىكى قەدىمكى يازما قىلىشتىن بۇرۇن «ئوتتۇرا ئاسىيا» دېگەن بۇ جۇغراپىيىلىك ئۇقۇم دائىرىسىگە كىرىدىغان جايلارنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەك.

ئوتتۇرا ئاسىيا دېگەن بۇ نام تۇمۇرسىدا ھىندىستاندىن شەرق ۋە غەرب تارىخلىرىنىڭ قارىشلىرى بىردەك بولمىسىمۇ، لېكىن بىرقەدەر ھەققانىكە ئۇيغۇن كېلىدىغان قاراش بويىچە ئوتتۇرا ئاسىيا دائىرىسىگە كىرىدىغان جايلارنىڭ تۆۋەندىكى بەلگىلەش مۇمكىن.

جۇغراپىيە تارىخلىرى ئاسىيا قىتئەسىنى شەرقى ئاسىيا،

ئوتتۇرا ئاسيا، مەدەنىي ئاسا قاتارلىق قىسىملارغا بۆلىنىدۇ.

مېنىڭچە، ئوتتۇرا ئاسيا دائىرىسىگە شەرقتە ھىنگان تاغلىرىدىن تارتىپ، مەۋجۇت كاسپى دېڭىزىغىچە، شىمالدا ئالتاي تاغلىرىدىن تارتىپ، جەنۇبتا ھىمالايا تاغلىرىغىچە بولغان جايلار كىرىدۇ. مانا شۇ «ئوتتۇرا ئاسيا» دائىرىسىگە كىرىدىغان چەكسىز زېمىنلىك مەركىزىي قىسمى شىنجاڭ، يەتتەسۇ، ئۆزبېكستان، قىرغىزستان، تاجىكستان قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

ئۇيغۇرلار ئەڭ قەدىمكى چاغلاردىن تارتىپلا، تەقرىبەن ئىسرى بىلەن قارا-قۇرۇم تاغلىرى ئارىلىقىدىكى تارىم ۋادىسىدا، تەقرىبەن مىلادىيە ئالتاي تاغلىرى ئارىلىقىدىكى جۇڭغارىيە دالاسىدا، شۇنداقلا دەريا ۋادىلىرىدا، ئىپتىدائىي دەۋرىمىز بىلەن بالقاش كۆلى ئارىلىقىدىكى جايلاردا، جەنۇبىي سىبىرىيەدە، ھازىرقى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتى تەۋەسىدىكى سېلىنگا، ئۇرخۇن، تۇئولا، قۇرۇلۇن دەريالىرى بويلىرىدا ئولتۇراقلاشقان. كېيىنكى (گېئىنسۇ)دا، ھازىرقى سەنشى، شەنشى ئۆلكىلىرىنىڭ شىمالىي قىسمىدا ياشاپ كەلگەن.

بۇنىڭدىن 6000 يىل بۇرۇن (مىلادىدىن 4000 يىللار بۇرۇن)، دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ ئەڭ بۇرۇنقى بۆشۈكلىرىدىن بىرى بولغان مېسوپوتامىيە، يېزىق ئىجاد قىلىنىدى. قەدىمكى يۇنان تارىخچىلىرى ھازىرقى ئىراقنىڭ دەجلە ۋە فرات دەريالىرىنىڭ ئارىلىقىدىكى جايلارنى «مېسوپوتامىيە» دەپ ئاتىغان. بۇ يۇنانچە سۆز بولۇپ «ئىككى دەريا ئارىلىقى» دېگەنلىك بولىدۇ. دەجلە ۋە فرات دەريالىرى ھازىرقى تۈركىيە چېگرىسىدىن باشلىنىپ، شەرقە قاراپ ئېقىپ

پارس قولتۇقىغا قۇيۇلىدۇ. بۇ ئىككى دەريا سۇيىدىكى رايونلارنىڭ تۇپرىقى مۇنبەت. سۇنى مول بولۇپ، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىغا بەكمۇ پايدىلىق. ئەينى زاماندا، ئىككى دەريا ۋادىسىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى ئاساسىي يەرلىك خەلق «سۇمېرلار» بولۇپ، ئەڭ دەسلەپكى يېزىقنى ئۇلار ياراتقان. دەسلەپكى يېزىق ئىجاد قىلىنغاندىن كېيىن، مىسىر ۋە يېقىن شەرقتىكى خەلقلەر تارىخ دەۋرىگە كىردى.

يېزىلىق ئەجدادلىرىمىز مولما، مىلادىدىن 2000 يىل بۇرۇن (بۇنىڭدىن 4000 يىل بۇرۇن) تارىخ دەۋرىگە كىردى. چۈنكى، بۇ ۋاقىتتا سۇمېرلار ئىجاد قىلغان يېزىق ئاساسىدا يارىتىلغان ئارامى يېزىقى ئەجدادلىرىمىز ئارىسىغا كىرىپ كەلدى. سوغدى يېزىقى بىلەن كۆك تۈرك يېزىقى (ئۇيغۇر - ئۇرخۇن يېزىقى)نىڭ بىر - بىرىگە ئوخشىشىپ كېتىدىغانلىقى شۇ ئىككىلا يېزىقنىڭ ئارامى يېزىقىدىن كېلىپ چىققانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

يېزىلىق ئەجدادلىرىمىز ۋە قېرىنداشلىرىمىز تارىخ دەۋرىگە كىرگەندىن تاشلاپ. مىلادىنىڭ XIV ئەسىرىگىچە بولغان ئارىلىقى ئۇرۇن تارىخىنى دەۋرىدە، ئۇيغۇر ئەجدادىمىز - ئۇيغۇر ھون ئەلگىرىكى - ئۇيغۇر ھون ئەخرىقۇتلۇقى (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 220 - يىلىدىن مىلادى 216 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن)، ياۋروپا ھون ئىمپېرىيىسى (مىلادى 375 - يىلىدىن 468 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن)، ئاق ھون (ئەفتالىت) ئىمپېرىيىسى (مىلادى420 - يىلىدىن565 - يىلىغىچەھۆكۈم سۈرگەن)، ئۇيغۇر كۆك بورك قاغانلىقى (مىلادى 551 - يىلىدىن 745 -

يىلىمىجە ھۆكۈم سۈرگەن). ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقى (مىلادى 648 - يىلىدىن 840 - يىلىمىجە ھۆكۈم سۈرگەن)، ئۇيغۇر ئىمپېرىيەت خانلىقى (مىلادى 821 - يىلىدىن 1335 - يىلىمىجە ھۆكۈم سۈرگەن)، ئۇيغۇر قاراخانىلار دۆلىتى (مىلادى 950 - يىلىدىن 1212 - يىلىمىجە ھۆكۈم سۈرگەن)، مەرنىۋەيلەر سۇلالىسىلىقى (مىلادى 960 - يىلىدىن 1183 - يىلىمىجە ھۆكۈم سۈرگەن)، ئۇلۇغ سالجۇقلار سۇلتانلىقى (مىلادى 1040 - يىلىدىن 1157 - يىلىمىجە ھۆكۈم سۈرگەن)، خارەزىم شاھلار دۆلىتى (مىلادى 1172 - يىلىدىن 1231 - يىلىمىجە ھۆكۈم سۈرگەن)، ئەنئەنە خانلىقى (مىلادى 1504 - يىلىدىن 1678 - يىلىمىجە ھۆكۈم سۈرگەن) قاتارلىق ئۇلۇغ، قۇدرەتلىك، ئاپئ، مەدەنىيەتلىك دۆلەتلەرنى قۇرۇپ، ياولاق مەدەنىيەت ياراتتى. ئىنسانىيەتنىڭ تارىخى تەرەققىياتى، ۋە مەدەنىيىتىگە ئۆچمەس تۆھپىلەرنى قوشقان.

ئۇلۇغ دەۋە ئۇيغۇرلارنىڭ ئاتا يۇرتىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ئىكەنلىكىنى كېئولوگىيىلىك ۋە تارىخىئولوگىيىلىك پاكىتلار تارقىلىق ئىسپاتلايمىز.

ئوتتۇرا ئاسىيا ئەڭ قەدىمكى چاغلاردىن تارتىپ ئۇيغۇرلارنىڭ ئاتا يۇرتى بولۇپ قالماستىن، يەنىلا دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ ئەڭ قەدىمكى، ئەڭ مەشھۇر ئالتۇن بۆشۈكىنىڭ بىرىدۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن تارىخچى سورگان: «دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ ئاچقۇچى تارىم ۋادىسىغا كۆز ئاچقۇچ قالچان تېپىلىدىكەن شۇ چاغدا دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ سىرى ئېچىلغۇسى ئاز دېگەندى.

ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىياتىدىن قارىغاندا،

ئىنسان بالىلىرى ئەڭ قەدىمكى چاغلاردىن تارتىپ، ھايات كەچۈرۈشكە ئەپلىك بولغان دەريا، كۆل، دېڭىز بويلىرى، ئورمانلار، يېشىل دېڭىزلاردەك دولقۇنلىشىپ تۇرىدىغان چەكسىز يايلاقلار، ياپيېشىل قارىغايلار، تاوچىلار، قاپلىغان ئاق قاپتالليرىدا ياشىغان، ئىنسانلار ئۇرلىرى ياشىغان جايلار، دالا تەبىئىي شارائىتىغا قارىغاندا ئوۋچىلىق، چارۋىچىلىق، دېھقانچىلىق، باغۋەنچىلىك، ھۈنەرۋەنچىلىك، سودا - سېتىق قاتارلىق كەسىپلەر بىلەن شۇغۇللىنىپ، كۆچمەن ھەم مۇقىم ئۇرلۇق ھالىيات كەچۈرگەن. كېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەردىن قارىغاندا، ئوتتۇرا ئاسىيا ئەڭ قەدىمكى چاغلاردا، ئىنسانلار ھالىيات كەچۈرۈشكە تولىمۇ ئەپلىك تەبىئىي ئارا ئىنتا ئىگە ئىدى.

ئېقىنلىق يىللاردىن بېرى، شىنجاڭدا ئېلىپ بېرىلغان كېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەرنىڭ نەتىجىسىگە ئاساسلانغاندا، تارىم ۋادىسىدا بولۇپمۇ ياكى جۇڭغارىيە ئويمانلىقىدا بولۇپمۇ، ناھايىتى كۆپ جايلاردا زاپىستاق كۆپلۈكى ۋە سۈپىتىنىڭ يۇقىرىلىقىغا بىلەن دۇنيانى ھەيران قالدۇرغان نېئولىت قورالى تېپىلدى. پەرەزلەشلەر سۈزۈلمىگەن 1 مىليون 600 مىڭ كۋادرات كىلومېتر كېلىدىغان شىنجاڭ رايونىنىڭ ئاستى قۇرۇلۇق - تۆمۈر يايلاقلار، ھەتتا دۇنيادا كەم ئۇچرايدىغان ئوران، رادىي قاتارلىق ئېسىل تەبىئىي بايلىقلار خەزىنىسى، نېفىت دېگىزى ۋە كۆمۈر كانلىرى دۇنياسىدىن شۇنداق.

شىنجاڭ رايونىدا نېفىتلىكلەر ۋە كۆمۈر كانلىرىنىڭ كۆپلۈكى ئەڭ قەدىمكى چاغدا تارىم ۋادىسى بىلەن جۇڭغار

ھ ئويىلىشقا باھايىتى چولا ئىككى دېڭىز بوغۇلىشقى، تاغ لارنىڭ پەيدا بولۇشى قاتارلىقلار ئارقىلىق ئۇرمانلار بىلەن قاپلانغانلىقى ئېيتىلايدۇ. چۈنكى، تەبىئەتتە مەۋجۇدلىقان ئۆزگىرىشلەر (ئاھايىتى ئەستايىدىل، قانۇنىي بەر تەرەپلىمە، ئارقا-ئالدىنىلىق ئىنابەتلىرى) ئەتىجىسىدە، ئىنسانلارنىڭ ئىككى چولا ئېچىگى دېڭىز كېچىكلەپ، قۇرۇقلىققا يېقىن كېلىشىگەن، ھازىرقى ياۋرام، باغداش، لوپنۇر كۆللىرى قەدىمكى ئېچىگى دېڭىز ئورنىدا قالغان قالدۇق كۆللەردۇر. دېڭىزلارنىڭ قۇرۇقلىققا ئايلىنىشى ئەتىجىسىدە، ھەددى - ھىسابسىز مۇھىم ۋادىلارى ئۆپراق ئاستىدا قېلىپ، مىليون يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن نېفىت ھاسىل بولغان. چەكسىز كەتكەن دارىغاي ئورمانلىرىمۇ تەبىئەتنىڭ ئۆزگىرىشلەر ئەتىجىسىدە ئۆپراق ئاستىدا قېلىپ، يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن كۆمۈرگە ئايلانغان.

ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ غەربىي قىسمى (ـ ۋولگا ئوتتۇرا ئاسىياسى)نىڭ ئەڭ قەدىمكى چاغدىكى تەبىئىي ئىناۋاتسىزلىقى مۇھىم خۇددى بىر ئۆقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكەن ئەھۋالدىن ئانچە يىراق ئەمەستى.

گېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ئەنجاملىرىگە ئاساسلانغاندا، قەدىمكى چاغلاردا ئاسىيا، ياۋروپا قاتلىرىنىڭ شىمالىي قىسمى مۇز بىلەن قاپلانغان. بۇنداق ئەھۋال ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تەبىئىتىگە ئاھايىتى كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتكەن. شۇ سەۋەبتىن، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى پامىر تاغلىرى، قاراقۇرۇم تاغلىرى، تەڭرىتاغلىرى، ئالتاي تاغلىرىنىڭ چوققىلىرى ۋە قىيالىرى ھازىرقىغا سېلىشتۇرغاندا بىرمۇنچە دەرىجىدە ئاھايىتى قېلىن مۇز ۋە قارلار بىلەن قاپلانغاندى. مەسىلەن، دېيارىمىز مۇزلۇقلىرىدىن بىرمۇنچىسى ھازىرقىسى ئۇزۇنلۇقى 77 كىلومېتر، قېلىنلىقى 500 مېتر بولغان بولسا، قەدىمكى چاغدا شۇ مۇزلۇقنىڭ ئۇزۇنلۇقى 180 كىلومېترغا يېتىدىغان بولۇپ، قېلىنلىقى 1000 مېترغا يەتكەن. ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قەدىمكى مۇزلۇقلارنىڭ تۆۋەن جايلىدىكى چېگرىسى دېڭىز يۈزىدىن 1800 مېتر ئېگىز ئىدى، ھازىرقى مۇزلۇقلارنىڭ تۆۋەن جايلىدىكى چېگرىسى دېڭىز يۈزىدىن 3200 مېتر ئېگىز بولۇپ، ئۇنىڭدىن تۆۋەن ئەمەس.»

يۇقىرىدىكى تەبىئىي ئەھۋالغا ئاساسلانغاندا، ھازىرقى ۋاقىتتىن ئون نەچچە مىڭ يىللار بۇرۇن، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تەبىئىي ئىقلىمى ھازىرقىغا قارىغاندا ئەم بولۇپ، ھۆل - يېغىن كۆپ ئىدى. شۇ سەۋەبتىن، قەدىمكى چاغلاردا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تاغلارنىڭ مۇزلۇق، قارلىق چوققىلىرى ۋە ئېگىز قىيالىرىدىن كېيىن ئۇرۇندا ئېرىپ ھاسىل بولغان سۇلار ئاھايىتى مول سۇلۇق دەريالارنى، چوڭ - چوڭ ئېچىگى دېڭىزلارنى پەيدا قىلغانىدى. بۇنداق تەبىئىي شارائىت ئوتتۇرا ئاسىيادا دېڭىز بېلىقچىلىق ئىگىسلىكىنىڭ تەرەققىياتىغا ياخشى ئىمكانىيەت يارىتىپ بەرگەن. ئۇرمانلار ۋە ھايۋانلارنىڭ ئۆسۈپ يېتىلىشىگە قولاي شارائىت يارىتىپ بەرگەن. ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ شەرقىي قىسمى (ئاساسەن تارىم ۋادىسى) ۋە غەربىي قىسمى (سۇۋېت ئوتتۇرا ئاسىياسى) ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئاھايىتى مۇنبەت ۋە مول ھوسۇللۇق رايونلىرى ئىدى. شۇ چاغلاردا تارىم ۋادىسىدىكى تەكلىماكان قۇملۇقى، چۆلگارىيەدىكى قۇرغان ئۇلۇغۇت (قاراقۇم) قۇملۇقى، تۇرپەنىستاندىكى قە-

www.uccinfo.com

بۇقېرىدا تىلغا ئېلىنغان جەمئىيەتلەر توغرىسىدائىنچىكە
چۈشەنچە بېرىلگەن؛ مۇنداق دېيىلگەن: «بۇ جەمئىيەتلەر يەر يۈزىدىن ئېچ
كىرىمەك بولغان قۇرغاق قۇم دۆۋىسىدىن قېرىنۇپلىسلىغان، كۆرە
سالغا ئىككى بېشىغا سېرىدىن ياساچ قويۇلغان بولۇپ، يەرئۈس
ىىدىن كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. كۆز تېگى قىلىپ قېرىلغان، جەمئى
ئەر كۆرە، ئوغلىغا يانغۇزۇلغان ئۇنىڭ ئوسكىنىياساچ ئاختاي
وە ئاختاسىغا ئېسىلغان قوي تېرىسى يىلەيدۇ. چىغ ئوقۇلما يېپ
يىلغان. جەمئىيەتلەرنىڭ قويال ئوقۇلغان يۈزى وەختىكى ئورالى
غان بولۇپ، ئايال جەمئىيەتنىڭ بېشىغا ئىككى قالپاق كىيدۈ
رۈلگەن. ئۇنىڭ سىرتىق، ئۈزۈن چاچلىرى دولىسىغا چۈشۈپ
تۇرمىدۇ. كۆزلىرى يوغان، كىرپىكلىرى ئۇزۇن. قاختارلىق...
بۇ قەدىمكى جەمئىيەتلەر يىلەن يىللە قېرىنۇپلىنغان ئاخىرەتلىك
لەر ئىچىدە ئاھايىتى ئەپسى ئوقۇلغان چىغ سۈرەتلەر بولۇپ،
ئۇنىڭ ئىچىگە زىرائەت دانلىرى سېلىنغان. ئەمما بۇ دانلار
چىرىپ ئۇنغا ئايلىنىپ كەتكەن. بالا جەسىتى يىلەن يىللەكۆ
مۈلگەن چىغ سۈرەتتىن ئۆز پېتى ساقلانغان بۇغداي چىقتى.»

بۇ ئىككى جەمئىيەتنىڭ تېپىلغانلىقى بۇيىچە 8000 يىل
لار بۇرۇنقى كۆچۈشتە باشقا جايلارغا كەتمەي تارىم ۋادىسىدا
داۋاملىق ياشاپ قالغان ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئېتنىك خۇسۇسىـ
يىتى ۋە ئۇلارنىڭ مەدەنىيىتى (دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق،
بۇلاڭتوقۇمچىلىق، ھۈنەر - سەنئەت)نى تەتقىق قىلىشتا بىباھا
ئەھمىيەتكە ئىگە.

شۇنى ئۇزۇپ ئېيتىشقا بولىدۇكى، تارىم ۋادىسىدا يا-

شىغان ئىلگى قەدىمكى يەرلىنىڭ ئاساسىي خەلق سوۋىق ئەنئەنىـ
لەرگە مەسئۇپ بولىشىنى (سوۋىقئەنئەنىلەر قاختارلىق، سوۋىق
چاچ بولىدۇ) ۋە ئۇنىڭدىكى ئارىيان ئەسلىنىڭ خەلقىنىڭ
ماسىنى (ئارىيانلار مىلادىدىن 1700 يىللار بۇرۇن ئىران ئې
گىزلىكى ئارقىلىق ھىندىستانغا كۆچكەن)، دەل ئۇيغۇرلارنىڭ
ئەجدادى.

ھازىرقى گېرمان، پارىس، ھىندى خەلقلىرىنىڭ ئەجدا-
دى بولغان ئارىيانلار مىلادىدىن 1700 — 2000 يىللار بۇرۇن
كاسپى دېڭىزىنىڭ جەنۇبى ۋە شەرقىي جەنۇبىدىن كۆچۈپ،
ھىندىستانغا بېسىپ كىرىشتىن بۇرۇن، ھازىرقى ھىندىستاندا
ھىندى - ياۋروپا تىل سىستېمىسىدىكى تىلدا سۆزلىشىدىغان،
ئېتنىك كېلىپ چىقىشى جەھەتتىن ئارىيان ئەسلىگە مەنسۇپ
بولغان ھازىرقى ھىندىلار ئەمەس، بەلكى ئاۋىستا ۋە ئاسىيا
نىڭ ھىندونىزور ئىرقىغا مەنسۇپ بولغان، قاراچاچ، پاناق
دراۋىدلار ياشىغانىدى. ئارىيانلار مىلادىدىن ئەخمىسىن 2000
يىللار بۇرۇن ھىندىستانغا بېسىپ كىرگەندىن كېيىن، ھىندى
ئانىنىڭ ئەڭ قەدىمكى ئاساسىي يەرلىنىڭ خەلقى بولغان دراۋىد-
لارنى مىسال. ھىندىستانىنىڭ جەنۇبىغا قوغلىغان. ھازىرقى
ھىندىستانىنىڭ جەنۇبىدا دراۋىدلار ياشىماقتا.

تارىم ۋادىسىنىڭ كۆكئۇر (چىگخەي)ما (شەرقىي جەنۇبتە-
رەپتىن)، تىبەتلىكە (جەنۇب تەرەپتىن) ئۇتتۇرىدىغان يېقىن جايلـ
رىغا ھازىرقى تىبەتلىكلەرنىڭ ئەجدادى بولغان چاغلارنىڭ مە-
لۇم دەرىجىدە تەسىر كۈرسىتىپ، ئىز قالدۇرغانلىقى ئۇرلۇك مە-
ۋىلەرگە كۆرە (مۇھىمى ئۇرۇش مەنبەسىدە)، مىلادى VII - VIII
ئەسىرلەردە بۇز بەرگەن. ئۇلىگدىن تاشقىرى ھىندى - ياۋروپا

تىل سىستېمىسىدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەردىن دېن تارقاتقۇ-
چىلار (مۇددا، تائەشىرىسلىەر دېنى، مانى دېنى، نېستورى-
يان دېنى قاتارلىق دىنلارنى تارقاتقۇچىلار). سودا - سېنئى
بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار، ئاندا - ساندا ھەربىي، مەمۇرىي ئە-
مەلدارلار سىلاۋىنىك ئالدى - كەينىدىلا تارىم ۋادىسىغا كەل-
گەن. ئەنە شۇنداق كىشىلەرنىڭ خەلقلەر تارىخىدە-
كى تارىخىي، سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىي؛ دىنىي مۇناسى-
ۋەتلىرى سەۋەب بولغان. مەسىلەن: كۇشان ئىمپېرىيىسى (مىلادىە-
دىن ئىلگىرىكى 50 - يىللىردىن مىلادى 420 - يىلىغىچە مۆكۈم سۈرە-
گەن) ئىمپېراتورى قەنىشقا ‖ نىڭ ۋاقتىدا (مىلادى 78 - يىللىردىن
121 - يىلىغىچە) ھىندىستاندا ئىۇز ھۆكۈمرانلىقىنى كېڭەيتە-
گەن ۋە مۇستەھكەملىگەنىدى. قەنىشقا ‖ كۇشان ئىمپېرىيىسىگە
ئىمپېراتور بولغان دەۋرىنىڭ ئاخىرىدا خوتەن، ياركەنت، قەش-
قەر خانلىقلىرىنى ئۆز ئىمپېرىيىسى تەركىبىگە قوشۇۋالغان.
كېلىپ چىقىشى ئۇلۇغ ياۋچىلاردىن بولغان قەنىشقا ‖ بۇددا
دىنىنىڭ سادىق ھىمايىچىسىلا ئەمەس، بەلكى بۇددا دىنىنىڭ
كۇشان ئىمپېرىيىسىدە ياشىغان تۇرلۇك خەلقلەر ئارىسىدا
ئاساسى، ھۆكۈمران ئورۇنغا ئىگە بولۇشى ئۈچۈن ھارماي -
تالماي كۆرەشكەن. شۇ سەۋەبكە كۆرە، قەنىشقا ‖ نىڭ ۋاق-
تىدا، ھىندىستاندىن كۆپلىگەن ھىندى بۇددىستلىرى تارىم
ۋادىسىدىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىغا كەلگەن بولسا، ئۇركىسى ۋە
ھىندى تىلىدا سۆزلىشىدىغان ئەمەلدارلارمۇ تارىم ۋادىسىغا
كەلگەن.

بۇنىڭدىن باشقا ئاق ھون ئىمپېرىيىسىنىڭ ئىمپېراتورى

ئىتالانوسىنىڭ ۋاقتىدىن تارتىپ، ئاخىرقى ئاق ھون ئىمپېرا-
تورى × × ھىچە بىولغان 17 يىلنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بىر
دەۋردە (مىلادى 480 - يىللىرىدىن 567 - يىلىغىچە) خوتەن،
ياركەنت، قەشقەر، ئاقسۇ، كۇچا قاتارلىق ئۇيغۇر خانلىق-
لىرى ئاق ھون ئىمپېرىيىسى ھۆكۈمرانلىقىدا ياشىغانىدى،
مانا شۇچاغدا، ھىندىستاندىكى ھۆكۈمران بولغان ئاق ھونلارنى
ئەگىشىپ، ھىندىستاندىن بىرقىسىم بۇددىستلار، سودىگەرلەر، ئەمەل-
دارلار ۋە باشقىلار تارىم ۋادىسىغا كەلگەن.

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان كۇشانلار ۋە ئاق ھونلار دەۋردە
تارىم ۋادىسىغا ھىندىستاندىن كەلگەنلەر بىرلىك ئاساسى
خەلق بولغان ئۇيغۇرلار ئارىسىدا پەقەت ئاز ساندىلا كۆ-
لەر ئىدى، خالاس.

يېقىنقى يىللاردا تارىم ۋادىسىدىكى تۇرلۇك جايلار
(كۆنىچى دەريالىرى بويى، چەرچەن، چارقىلىق ئەتراپلىرى)
دىن تېپىلغان قەبرىلەرگە دەپنە قىلىنغان كىشىلەرنىڭ (ئەر
ياكى ئايال بولۇشىدىن قەتئىينەزەر) بېشى شەرقە، يۈزى
غەربكە قارىتىلىپ دەپنە قىلىنغان، بۇنداق ئەھۋال نېمىنى
كۆرسىتىدۇ؟

ئەجدادلىرىمىز ئەلگە مۇرۇتقى زامانلاردا شامان دىنىغا
ئېتىقاد قىلغانىدى. شامانلار كۆنگە، ئايغا، كۆك (ئاسمان) گە،
يەرگە ۋە سۇ ئىلاھلىرىغا چوقۇناتتى. مانا مۇشامان ئېتىقادىغا
كۆرە، ئەجدادلىرىمىز جەنۇب - ئۆيلىرىنىڭ ئىشىكىنى كۈن
چىقىشقا قارىتىپ ياساتتى. تىرىكلەر ۋە ئەرۋاقلىرى ئۇيغۇرلار-
نىڭ قاغانلىرى (ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىرى) بەزى مۇزا-
سىلار (ئەنە شۇنىڭدىن كۆرۈل ئېچىش، تىوي قاتارلىق مۇزا-

سىلار) كۈنچىقىش (شەرق)تا قاراپ ئولتۇراتتى ۋە كۈنگە توغۇز قېتىم تەزىم قىلىپ چوقۇناتتى. ئۇيغۇر - ئۇر-خۇن قاغانلىرىنىڭ ئىسملىرىمۇ بۇنداق ئاتىلىتتى. مەسىلەن: ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقىنىڭ قاغانى چوگدىخان (مىلادىنىڭ 821 - يىلىدىن 824 - يىلىغىچە قاغان بولغان) كۈن تەڭرىدەك ئۇلۇغ بولۇش ئالىپ كۈچلۈك بىلگە قاغان (كۈن تەڭرىدىن ئۇلۇغ بولۇپ تۇرغلىكەن كۈچلۈك دانا قاغان) دەپ ئاتالغان.

تارىخىي يازما مەلۇماتلار

جۇڭگونىڭ قەدىمكى تارىخچىلىرى ۋە يۇنان، رىم، ئەرەب تارىخچىلىرى، سەياھلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدە ئۇيغۇرلارنىڭ ياشىغان جايلىرى توغرىسىدا بىرقەدەر ئېنىق، ئىشەنچلىك مەلۇماتلار بار.

جۇڭگونىڭ قەدىمكى ۋاقان تارىخچىلىرىدىن سىماچىەن (مىلادىدىن 145 - يىل بۇرۇن تۇغۇلغان بولۇشى مۇمكىن) «تارىخنامە» ھونلار ھەققىدە قىسسەدە ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئەجدادلىرىنى «دىڭلىڭ» دەپ يازغان بولسا، بەنگۇ (مىلادىنىڭ 32 - يىلى تۇغۇلۇپ 92 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن) «خەن سۇلالىسى يىلنامىسى» ھونلار ھەققىدە قىسسە» دە «دىلى» دەپ يازغان. سىماچىەن بىلەن بەنگۇنىڭ «دىڭلىڭ» «دىلى» دەپ يازغانلىرى «تۈرك» دېگەن نامنىڭ خەنزۇچىغا قىلىنغان ئاھاڭ تەرجىمىلىرى ئىدى. مانا شۇ تۇرالار مىلادىن

دىن بۇرۇنچىچە ئەسىر بۇرۇنلا ھازىرقى بايكال بويلىرىدا ياشىغان شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادى ئىدى. سىماچىەن بىلەن بەنگۇ مىلادىدىن نەچچە ئەسىر بۇرۇنلا ئىبرانىش بويلىرىدىن ئارتىپ ياڭلاش كۆلىنى ئەتراپلىرىنىچە بولغان جايلارغا ياشىغان مەزكۇر تۇرالار توغرىسىدا مەلۇمات بېرىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولالمغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلار ئەسەرلىرىدە تۇلار توغرىسىدا بىرنەرسە دېمىگەن.

لېكىن ئۇنداق بولمىسا، سىما چىەن بىلەن بەنگۇ مىلادىدىن كۆپ ئەسىرلەر بۇرۇن ھازىرقى جۇڭغارىيىدە ياشىغان ئۇيغۇرلار توغرىسىدا مەلۇمات بەرگەن. سىما چىەن مانا شۇ ئۇيغۇرلارنى «خۇجىي» (胡羯) دەپ يازغان بولسا، بەنگۇ «ۋۇجىي» (烏桀) دەپ يازغان. مانا شۇ ئۇيغۇرلار مىلادىدىن كۆپ ئەسىر بۇرۇنلا ھازىرقى ئالتايىنىڭ ھەرىسى جەنۇبى ۋە جۇڭغار ئەتراپلىرىدا ياشىغان. تىلشۇناس، پروفېسسور ما چاڭشۇ ئەپەندى مۇنداق دەپ يازىدۇ: «ۋۇي سۇلالىسى ۋە تاڭ سۇلالىسى ھاتارلىق ئىككى سۇلالە دەۋرىدە ۋۇجىي ياكى ۋۇجىي دەپ ئاتالغانلار ئەسلىدە جۇڭغارىيە ئوبالىلىقىدا ياشىغان «ئۇيغۇرلار» بولۇپ. ئۇلار خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ۋۇجىي دەپ ئاتالغان.»[1]

بەنگۇنىڭ «خەن سۇلالىسى يىلنامىسى» ھونلار ھەققىدە قىسسە» يانبىدا ئەركەن مەلۇماتىغا ئاساسلانغاندا، ئۇلۇغ ئۇمۇر - ھون تەڭرىقۇتلۇقىنىڭ مەشھۇر تەڭرىقۇتى ئوغۇزخان — باتۇر تەڭرىقۇت — (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 209 - يىلىدىن 174 - يىلىغىچە تەڭرىقۇت بولغان)

www.docin.com

مىلادىدىن 200 مىلاد ئۇرۇن بايقال كۆلى ئەتراپلىرىدا ياشىغان تۇرالارنى بويسۇندۇرغان. تۇمۇرخان مىلادىدىن ئىلگىرىكى 176 - يىلى خەن سۇلالىسىنىڭ(مىلادىدىن ئىلگىرىكى 220 - يىلىدىن مىلادى 207 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) پادىشاھى خەنۋېندىغا (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 179 - يىلىدىن 157 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) يازغان مەكتۇبىدا مۇنداق دېگەن: «ئولان (كىشىلەر)،ئۇسۇنلار، تۇمۇزلار (تۇمۇزلار ئۇ چاغدا ئالتاينىڭ جەنۇبىدا ئىدى. چۈنكى ئۇ ۋاقىتلاردا ئەترابىدىكى 26 دۆلەتنى ھۆكۈمرانلىقىغا ئالدىم. تۇلارنىڭ ھەممىسى (ئونتۇرا ئاسىيا ۋە غەربىي ئاسىيادىكى دۆلەتلەر كۆزدە تۇتۇلىدۇ) ھونلار دۆلىتى تەركىبىگە كىرىدى. ئوغۇز كۈنلۈرگەن خەلقلەر-نىڭ ھەممىسى بىر ئائىلە بولۇپ قېلىشتى. شىمالدىكى ئۇلكىلەر (بايقال بويلىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ)ھۆكۈمرانلىقىغا ئۆتتى.»[1]

ئۇرخۇنۇنىڭ يېزىقىدىن خۇددى. ئالەمشۇمۇل سىن خۇجىيەن، ئالەمشۇمۇل-نىڭ مۇقەددەس كىتابى «ئاۋېستا»دىكى خاسىرلەرگە ئاساسلىنىپ قەدىمكى چاغدا ئۇرگىلەپ-نىڭ «ئۇراي» ئالقىق بويىدىن ئۆتكەنلىكىنى،شۇڭا ئۇرك مەلۇم-نىڭ ئۇرالىرىنى ئۆزىدىن-نىڭ نامى بىلەن «ئۇرالار» دەپ ئاتىغانلىقىنى تەكىتلەيدۇ.[2]

ئىزلۇغ پارىس شائىرى ئوبۇلقاسىم فىردەۋسىنىڭ «شاھ-نامە»سىدە،ئىراللار بىلەن كۆپ قېتىم ئۇرۇشقان ئۇزۇنغان ئۇزۇغ بويى-دىن ئالىپ ئەرتۇغا (ئەفراسىياپ) پادىشاھلىق قىلغان دۆلەت «ئۇران» دەپ ئاتالغان. «كۆشان سەنەشتى» ناملىق كىتابتا ئوتتۇرا ئاسىيا ساكلىرى «قەدىمكى ئۇرالار» دەپ يېزىلغان.

ئۇنگۇنىڭ مىلادىدىن بىرنەچچە ئەسىر ئۇرۇن ياشىغان تارىخچىسى سىماچىەندىن تارتىپ مىلادى VII ئەسىرگىچە ئۇنىڭدىن مەشھۇر تارىخچىلىرى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادى بولغان «ئۇرالار»نى ئۇز ئەسەرلىرىدە «دىڭلىڭ» (丁), «تېيلى» (鐵勒)، «چىلى» (狄力)، «دىلى» (狄历) قاتارلىق ناملار بىلەن ئاتىغان بولسىمۇ. ئۇ ناملارنىڭ ھەممىسى «ئۇرالار» دېگەن ئاتالغۇنىڭ ھەرخىل قىلىنىشلىرىغا ئاساسلانغان ئاھالە ئەرجىمە-سىدىلا ئىبارەت.

ئۇنگۇنىڭ قەدىمكى تارىخچىلىرى ئۇز ئەسەرلىرىدە ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادى ئۇرالارنىڭ ياشىغان جايلىرىنىڭ جۇغرابىيىۋى ئەھۋالىغا قارىغاندا، ئۇرالارنى «ئۇرالار» ۋە «ئەرقى ئۇرالار» دەپ ئىككىگە ئايرىغان.

ئەرقى ئۇرالار ئەرقىتە بايقال كۆلىنىڭ ئەتراپلىرىدىن تارتىپ غەربتە ئالتاي تاغلىرىغىچە بولغان جايلاردا ياشىغان. «تارىخنامە» بىلەن «خەن سۇلالىسى بىلىنامىسى» مونلارغەقەدەر قىسمەن بېرىلغان ئۇرالار مىلادىدىن خېلى كۆپ ئەسىر ئۇرۇنغى چاغلاردىن تارتىپ، ئۇ جايلاردا ياشاپ كېلىۋاتقان ئەرقى ئۇرالارنى كۆرسىتىدۇ. سىماچىەن بىلەن بىركۆ غەربىي ئۇرالار توغرىسىدا بىر-بىرىدىن ئايرىپ چۈشەن، غەربىي ئۇرالار توغرىسىدىكى مەلۇمات II ئەسىردىن باشلاپ ئۇنگۇنو تارىخچىلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدە ئۇچرىشىشقا باشلايدۇ.

غەربىي ئۇرالار ئەرقىتە جۇڭغارىيە دالاسى ۋە ئېرتىش سۇيىلىرىدىن تارتىپ غەربتە بالقاش كۆلىنىڭ غەربىگىچە بولغان جايلاردا ياشىغان.

مىلادى II ئەسىردە ياشىغان (مىلادى 166 - يىلى

ئۇيغۇر (ۋۇ ـ يىلى ئالدىدىن ئۆتكەن) جۇغلۇ تارىخچىسى يۇئەن خاتىرىسىنىڭ قىسقىچە تارىخى» (辽史)ناملىق ئەسىرىدە مەزكۇر ئۇرۇلار ھەققىدە مۇنداق دەپ يازغان: «شىمالىي دۇلغىز ـ ئۇيغۇرلارنىڭ مەزكۇر شاخلىرى. قاخانلىق خانىقىسىنىڭ غەربىي شاخلىغان. ئۇلارنىڭ ھەربىي ئوغۇزىدا 10 مىڭدىن ئارتۇق جەڭچى بار. ئوغۇزلار چاۋۇنچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. ئۇلارنىڭ يۇرتىدىن ياخشى ئات چىقىدۇ. ياۋايى ھايۋانلاردىن يىلپىز بار. قوغۇنلار دۆلىتى (يەنىمۇ مەدەنىيلىشىپ يۇقىرقى ئىقتىسادىكى قوغۇنلار كۆزدە تۇتۇلمىدۇ) قاتلىق خانلىقىنىڭ (ئارال كۆلى ۋە بالقاش كۆللىرىنىڭ ئارىسىدىكى جايلاردا)ھەربىي شىمالىغا جايلاشقان، 30 مىڭ ئەسكىرى بار. ئۇلار چاۋۇنچىلىق قىلىدۇ. ئۇلارنىڭ يۇرتىدا يىلپىز كۆپ، ياخشى ئات چىقىدۇ. تۇرالار دۆلىتى قاتلىق خانلىقىنىڭ شىمالىدا بولۇپ 60 مىڭ كىشىلىك ھەربىي قۇشۇنى بار. ھەلقى چاۋۇنچىلىق قىلىدۇ... يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ئۈچ دۆلەتنىڭ ئىچىدىكى قىرغىزلار دۆلىتىنىڭ مەركىزىدىن ھون ئەلچىنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇيغۇر دەۋرىنىڭ ئوردىسىغا بېرىش ئۈچۈن 7000 چاقىرىم يول مېڭىشقا توغرا كېلىدۇ. قىرغىزلار دۆلىتىنىڭ جەنۇبىدىن تارقا قۇشۇ (辛师古) ۋە ئالتە دۆلەت (شەرقىي جۇڭغارىيەدىكى بەگلىكلەر) گە بېرىش ئۈچۈن 5000 چاقىرىم يول مېڭىشقا توغرا كېلىدۇ. قىرغىزلار دۆلىتىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىن قاتلى خانلىقىنىڭ چېگرىسىغىچە بېرىش ئۈچۈن 3000 چاقىرىم يول مېڭىشقا توغرا كېلىدۇ. قىرغىزلار دۆلىتىنىڭ غەربىدىن قاتلى خانلىقىنىڭ پايتەختىگە (ھازىرقى تاشكەنتنىڭ غەربىي

شىمالىغا توغرا كېلىدىغان قەدىمكى كىشى ئەھىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ) بېرىش ئۈچۈن 8000 چاقىرىم يول مېڭىشقا توغرا كېلىدۇ.»

يۇقىرىدىكى تارىخىي ماتېرىياللاردىن بىز غەربىي ئۇرۇلارنىڭ Ⅲ ئەسىرىدىكى ئەھۋالىنى خېلى ئېنىق چۈشىنەلەيمىز. Ⅲ ئەسىردە، ئۇيغۇرلارنىڭ چوڭ بىر تارمىقى بولغان شەرقىي ئوغۇزلار ھازىرقى زايسان كۆلى، ئالتاي تېغى ئەتراپلىرىدا ياشىغان بولسا، قىرغىزلار ھازىرقى يەنسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرقى ئېقىمى بىلەن ئوب دەرياسىنىڭ يۇقىرقى ئېقىمدا ياشىغان. غەربىي ئۇرالار بولسا بۈگۈنكى بالقاش كۆلىنىڭ غەربىدىن تارتىپ شەرقتە ئىرتىش دەرياسىنىڭ يۇقىرقى ئېقىمى ئارىسىدىكى جايلاردا ياشىغان.

يۇقىرىدىكى مەلۇمatقا ئاساسلانغاندا، مىلادى Ⅲ ئەسىردە غەربىي ئۇرالارنىڭ سانى 300 مىڭدىن كۆپ بولسا كېرەك. چۈنكى، غەربىي ئۇرالارنىڭ غەربىي قوشۇنىدا 60 مىڭ جەڭچى بار. لېكىن ئەزەردە تۇتۇلغىنى شۇ كىشى ئېچىدىن بىر كىشى غەربىي قوشۇنغا قاتناشقاندىمۇ ئۇلارنىڭ ئادەم سانى 300 مىڭدىن كەم بولۇپ چىقمايدۇ. شۇ چاغدا شەرقىي ئۇرالارنىڭ سانىمۇ 300 مىڭدىن كەم ئەمەس ئىدى. «خەن سۇلالىسى يىلنامىسى»نىڭ «سۇۋۇ ھەققىدە» قىسمىدە يېزىلىشىچە، مىلادىدىن ئىلگىرىكى بىر ئەسىر بۇرۇن شەرقىي ئۇرالارنىڭ ئاھالە سانى مىڭ نەپەرچە تۇمەن ئىكەنلىكى بايان قىلىنغان. بىر ئەچچە ئەسىردىن كېيىن (مىلادىدىن بىر ئەسىر بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىنىڭ Ⅲ ئەسىرىگىچە) شەرقىي ئۇرالارنىڭ سانى ھۆكۈمرانلىق غەربىي ئۇرالارنىڭ سانىغا بېقىنلاپ يارغان.

www.docin.com

مانا شۇ پاكىتنا ئاساسلانغانلار. شەرقىي ۋە غەربىي تۈر-
كالار دەپ ئاتالغان ئەجداتلىرىمىز تۈرۈمانىيەدا بىرلىچە
ھەسىپ ياشقا قەدىمقى ئۇيغۇرلار (قاغلى، قىرغىزلار)دا تارىخىي
ھادىسىلەر كۆپ بولغان.

جۇڭگونىڭ قەدىمكى تارىخچىلىرىنىڭ شەرقىي ۋە غەربىي
تۈركلەر ھەققىدە بەرگەن مەلۇماتى تارىخى جەھەتتىن
خېلى يۇقىرى قىممەتكە ئىگە بولۇپ، تۈركلەرنىڭ ياشىغان
جايلىرىنىڭ دائىرىسىنىڭ تېخىمۇ كەڭ ئىكەنلىكىنى تونۇشقا
بايان قىلالايمىز. بۇ يوتۇقنى سوۋېت تارىخشۇناسلىرىمۇ
ئىزچىل تەلەپپۇز قىلىپ سوۋېت تارىخشۇناسلىرىنىڭ 1940-
يىللىرى مەلۇم ھېسابلىنىدىغان ئېلىپ بارغان تارىخشۇناسلىق
ئىلمىي قېرىلىرىنىڭ نەتىجىسىگە ئاساسلانغاندا، تۈركلەر مە-
لادىدىن بۇرۇنقى ئەچچىنچى ئەسىر ياكى بۇرۇن شەرقتە ياپونىيە
بىلەن جەنۇبتا ھىندىستانغىچە ئاتالغان كۆلەملىك جايلارنى
ئىگىلىگەن. بۇنىڭدىن كېيىن ئۇلار غەربكە قاراپ كېڭىيىپ
مەلۇم بولدىكى، تۈركلەر مىلادىدىن بۇرۇنقى ئەچچىنچى ياكى
ئىككىنچى ئەسىرلەردە ئالتاي تاغلىرىدىن ئىبارەت قەدىمقى
ئۇيغۇرلارنىڭ ئاساسلىق ئولتۇراق رايونىدا ياشىغان.①

جۇڭگونىڭ قەدىمكى تارىخچىلىرى شەرقىي ۋە غەربىي
تۈركلەر ھەققىدە مەلۇمات بەرگەن بولسىمۇ، ئەمما ئارىسىدا ۋاقىت
جەھەتتە ئېنىق پەرقلەر مەۋجۇت. مەسىلەن، ئۇلارنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ
ئېنىق مەلۇمات بېرىلمىگەن، سىماچىيەن ئىلگىرى بەرگەن كۆز ئۆڭ
ئەسەرلىرىدە تۈتتۇرا ئاسىيا ھەققىدە بەرگەن مەلۇماتنىڭ ئاز

چېنىسىلق پادىشاھ خەن ۋۇدى (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 140 -
يىللىردىن 87 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) غا يوللىغان مەلۇما-
تىدىن ئاتالغان، سىماچىيەن يىلەن بەنگۇ تۈتتۇرا ئاسىيادىكى
ھەققىلەرنىڭ كۆپىرەك ئەھۋالىنى ياشايدىغانلىقى، ئۇلارنىڭ
يېرا ئىگىلىك، چارۋىچىلىق، ھۈنەرۋەنچىلىك بىلەن شۇغۇل-
لىنىدىغانلىقى ۋە تۈتتۇرا ئاسىيا بىرقانچە ئون خانلىق
پارچىلىق تۈزۈلمىسىدىلا مەلۇمات بەرگەن. مانا شۇ تارىخچىلار
ھەرىبىي يۈرۈش دەپ ئاتالغان تۈتتۇرا ئاسىيا ھەققىنىڭ،
بولۇپمۇ (تارىم ۋادىسىدىكى) ئۇيغۇرلارنىڭ ئېنىنىك خۇسۇسىيىتى
بىلەن، ئەلۋەتتە، ئۇلارنىڭ تۈزۈمىدا بىرقەدەر ئېنىق
مەلۇمات بېرەلمىگەن. بۇنداق بولۇشى تەبىئىي ئىدى. چۈنكى،
شۇ چاغدا جۇڭگو تارىخچىلىرى ھەرىبىي يۈرۈش تۈزۈمىدا
ئەنجىلەر، سودىگەرلەر تارقىلىش ئىگىلىگەن يۇزەكى ماتېرىيال-
لاردىن باشقا ئەمەلىي ماتېرىياللارنى، ئەپسىلىي
مەلۇماتقا ئىگە بولۇش ئىمكانىيىتىدىن بىراقى ئىدى.

VI ئەسىردە يېزىلغان ھۆبىي سۇلالىسى يىلنامىسىدە ئاساسەن
«ئىگىز ھارۋىلىغلار ھەققىدە قىسمەن باياندا، شەرقىي تۈركلار
(敕勒族) دەپ يېزىلغان. قەدىمكى چاغلاردا شەرقىي
تۈركلار (شەرقىي ئۇيغۇرلار) موڭغۇلىيەنىڭ تالاسىدە ياشىغان
جۇەرانىيىسىنىڭ شىمالىدىكى (يايلاق، دالا، چۆل، قۇمالىق)لىق ھې-
سابقا ئېلىنىپ، ئېگىز چاقلىق ھارۋىلارنى ئىشلەتكەن. مىلادى
IV ئەسىردىن VI ئەسىرگىچە بولغان دەۋردە، «چىگرىغا يې-
قىنراق جايلاردا ياشىغان خەنزۇلار تۈركلارنىڭ يايلاقلار
دا (موڭغۇلىيە يايلاقلىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ) ياياھەت قىلغان-
دا ياكى تۇرمۇشقا كېرەكلىك مالالارنى تېشىۋاندا، دائىم بىر

مۇرلۇك تېگىز چالما-ئاۋۇنلارنى تۇنۇرۇپ يۇرگەنلىكىنى كۆ-رۈپ، ئۇلارنى «تېگىز ھارۋىلىقلار» دەپ ئاتىغان.[1]

مىلادىنىڭ 330 - يىللىرى مەزكۇر ھونلار ئىلى ۋادى-سىدىن مەزكۇر كۆچۈپ باشقا كۆلى، ئارال كۆلى تەرەپكە كەتكەندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ ئورنى - ھون تەرىقىلىۋېتىلگەن قەد-دىمكى يۇرتلىرىدا سيانپىلار ئىمپېرىيىسى (مىلادى 150—235) قۇرۇلدى. سيانپىلار تۈزۈمىنىڭ مەشھۇر ئىمپېراتورى تانشىخەي (مىلادى 147 — 181) ئۇلۇغ تەدبىر كىشى ئىچكى جەھەتتىن يۈزلۈنۈپ كەتتى. ھوزان (مىلادى 181 — 218)، يۈەنشەن (مى-لادى 218—233)، قىمەنبن (مىلادى 233 — 235) قاتارلىق خانلار يىلغا ۋاقتىدا (مىلادى 181 — 235) سيانپىلار تارىخىدىكى ۋاقتىدىكى قۇدرەتلىك تەسىلىگە كەلتۈرەلمىدى. مىلادىنىڭ 235 - يىلى قەبىن ئۇلۇغ ۋلگەندىن كېيىن، سيانپىلار ئىمپېرىيىسى تارقىلىپ كەتتى. مانا شۇ سيانپىلار ئىمپېرىيىسى ۋاقتىدا تۈزالار سيانپىلارغا بېقىنغانىدى.

سيانپىلار ئىمپېرىيىسى تارقىلىپ كەتكەندىن كېيىن، تۇنىڭ ئورنىدا توبا-سيانپىلار دۆلىتى قۇرۇلدى. توبا-سيانپى-لار دۆلىتى (مىلادى 235 - يىللىرى 394 - يىللىرىغىچە مۇكۇم سۈرگەن) مىلادىنىڭ 394 - يىلىغا كەلگەندە، كېلىپ چىقىشى سيانپىلاردىن بولسىمۇ، خېلى دەرىجىدە تۈركلەشكەن ئاۋارلار تەرىپىدىن يوقىتىلدى. مىلادىنىڭ 394 - يىلى «تېگىز ھارۋىلىق تۈرالار» دەپ ئاتالغان شەرقىي تۈرالارنىڭ يېرى قەدىمدىن (ئاساسەن ھازىرقى موڭغۇلىيە ۋە ئىچكى موڭغۇلدا) تۇرالار خانلىقى (مىلادى 394 — 535) ۋە ئاۋار قاغانلىقى (مىلادى 394 — 552) دېگەن ئىككى دۆلەت قۇرۇلدى. ئۇلاردىن

باشلاپ شەرقىي تۈركىي تۈرالار تورالار ۋە ئاۋارلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئۇزۇنغىچە ئۈچراپ تۇردى.

مىلادىنىڭ 487 - يىللىرىغا كەلگەندە، شەرقىي تۈرالار ئاۋارلارنىڭ يوللىرىنىڭ چىدىماي يۈركلى ۋە يىلىمىنىڭ خانى ئاي ئوجرولىنىڭ بېتەكچىلىكىدە، ئىسيان كۆتۈردى. شەرقىي تۈرالاردىن 120 مىڭ ئائىلە (تەخمىنەن 600 — 700 مىڭ كىشى) موڭغۇلىيەدىن مەزكۇر كۆچۈپ، ئالتاي تاغلىرىدىن ھالە قىپ ئۆتۈپ، جۇڭغار دالاسىغا، ئىلى ۋادىسىنىڭ شەرقىي قىسمىغا ۋە تۇرپان، قارا-شەھەر ئەترابلىرىغا كەلدى. بۇ تەھۋالدىن خەۋەر تاپقان ئاۋار قاغانى تولۇنخان ‖ (مىلادى 485 - يىللىرىدىن 492 - يىللىغىچە قاغان بولغان) ۋە ئۇنىڭ تاغىسى تاغايخانلار قوشۇن تارتىپ، تەڭرىتاغ-لىرىنىڭ شىمالى ۋە جەنۇبقا كۆچكەن «تېگىز ھارۋىلىقلار»نىڭ كەينىدىن قوغلاپ كەلدى. شەرقىي تۈرالار جەنۇبىي ئالتايدا بولغان ئۇرۇشتا تولۇنخان ‖ نى تارمار قىلدى. مانا شۇ «تې-گىز ھارۋىلىقلار» تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمال ۋە جەنۇبىدا ئەڭ زەلدىن تارتىپ ياشاپ كېلىۋاتقان قېرىنداشلىرى قەدىمكى تۈرالار بىلەن بىرلىشىپ، تارىختا «تېگىز ھارۋىلىقلار خانلى-قى» (高车王国) دەپ نام ئالغان دۆلەتنى قۇردى. بۇ تۈبغۇر خانلىقى 60 يىل (مىلادى 487 — 546) ھۆكۈم سۈردى.

مىلادىنىڭ 487 - يىلى شەرقىي تۈرالارنىڭ يېرى قەدىمدە-نىڭ موڭغۇلىيەدىن تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالى ۋە جەنۇبىغا كۆچكەنلىكى توغرىسىدا «ۋېي سۇلالىسى يىلنامىسى»لىرىدە «تېگىز ھارۋىلىقلار ھەققىدە قىسمەن» بايان خېلى تەپسىلىي مەلۇمات بېرىلگەندىن تاشقىرى، «جەنۇبىي چى سۇلالىسى يىلنامىسى»لىرىدا

ۋاڭارلار ھەققىدە قىسقىچە بايان» ناملىق ئەسىرىدە مۇنداق دېيىلگەن: «ئاتىلا ۋ - يىلى (ھىجرىيە 457 - يىلى) ... يىنجۇ (ھازىرقى يىنجۇ ئەتىرىتى چېڭدۇ ئەتراپى)ۋالىيسى لىۋ جۈن ئۇزۇنلۇق قىلدۇرۇپ ۋە ئەلچىلىنى ئەۋەتىپ قىلىش ئۈچۈن، ئۇرالارنى چاقىرىشنى ئەلچى قىلىپ ئەۋەتتى. ئەلچى پىشامشان (ھازىرقى چارقىلىق)، ئۇدۇن (ھازىرقى خوتەن)لار يارماقچى ئىدى، لېكىن پىشامشانلىق ئۇرالار بېسىۋالغان بولۇپ، خەلقى ئەرەپ - ئەرەبكە تارقىلىپ كەتكەنىكەن، ئۇدۇنلۇقلار سۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىكەن، ئۇرالار ئۇزۇنىنى ئەگۈمقۇت (ئەگرىنىڭ ئوغۇللىرى) دەپ ئاتايدىكەن. ئۇرالار ئەلچى چاقىرىشنى كۈتۈۋالغان ۋە ئۇنى خاپتىپ كېتىشكە دەۋەت قىلغان.»[1]

مانا شۇ خاتىرىگە ئاساسلانغاندا، ئاي ئوجرو مىلادى 457 - يىلى ئاۋارلارنى ئەگرىتاغلىرىنىڭ شىمالى ۋە جەنۇبىدىكى (ئۇرۇمچى، قاراشەھەر) جايلاردىن قوغلاپ چىقىرىپ، پىشامشانلىق ئىپەت خانلىقىنىڭ قولىدىن تارتىۋالغان.

«سۇي سۇلالىسى يىلنامىسى»دىكى ئابتورى ۋېي جىڭ (مىلادى 580—643) ئۇرالار توغرىسىدا ئاھاڭىنى كەلتۈرۈپ ئەلچىلىك مەلۇمات بەرگەن.

ۋېي جىڭ «سۇي سۇلالىسى يىلنامىسى»دىكى «ئۇرالار ھەققىدە قىسقىچە بايان» VI ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا، شەرقتە قىدىرقان تاغلىرى (ھازىرقى ھېنگان تاغلىرى)دىن تارتىپ، غەربتە قارا دېڭىزنىڭ بوي‌ىغىچە بولغان بىيابان تېررىتورىيىدە ياشىغان تۇرالارنىڭ قىرغىنچىلىقىنىڭ ئاقىلىرىنىڭ شۇ قەبىلىلەر جايلاشقان جايلىرىنىڭ جۇغرافىيەۋى

ئورنى، تۇرالارنىڭ تۇرمۇشى ھەققىدە بولغان مۇناسىۋەتلىك تەتقىقاتچىلىق ئىشلىمىكى توغرىسىدا، تارىخى جۇغرافىيەۋى ئېتىشتىك قىممىتى توغرىسىدا ئاھاڭىنى مۇھىم مەلۇماتلارنى بېرىدۇ.

«سۇي سۇلالىسى يىلنامىسى»دىكى «تۇرالار ھەققىدە قىسقىچە بايان»دىكى خاتىرىگە ئاساسلانغاندا، تۇرالارنىڭ VI ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا شەرقتە قىدىرقان تاغلىرىدىن غەربتە قارا دېڭىزنىڭ شىمالىدىكى ئەۋالى مۇنداق «تۇرالارنىڭ ئاتا - بوۋىلىرى ھونلارنىڭ ئەۋلادلىرى ئىدى، ئۇلارنىڭ تۇرۇق - جەمەتلىرى ئاھاڭىنى تۇرغۇن.»[2]

ئۇ يىلنامىگە ئاساسلانغاندا، تۇرالارنىڭ جايلاشقان ئورۇنلىرى، قەبىلە ئاملىرى تۆۋەندىكىچە:

1. ياڭقال كۈلتىنىڭ جەنۇبىدا توبا قەبىلىسى ياشىغان.

2. موڭغۇلىيىنىڭ سېلىنگا، تۇنلا، ئۇرخۇن ۋەدىيالىرىنىڭ بويلىرىدا بۆكۈ، تونۇقا، ئۇيغۇر، ياپىرتۇ، بۆركلى قەبىلىلىرى ياشىغان. بۇلار «ئەركىن» دەپ ئاتالغان. بۇنىڭدىن باشقا يەنە موڭغۇلىيىدە مونچىن، تۇرۇغۇر، خوغۇرغۇر قاتارلىق قەبىلىلەر ياشىغان.

3. جۇڭخار بېسىنىڭ غەربىدىن تارتىپ ئىلى ۋادىسىغىچە بولغان رايونلاردا چېنىلار، بۇرجىلار، ئارىلار، سىغىنالار، ئوغۇزلار، قىرغىزلار، ئوسۇغۇرلار ياشىغان.

4. ئالتاي تاغلىرىنىڭ غەربىدە جەنۇبىدا سۇرتارداۋۇتلار، جەرۋىلار، زابىندىرلار، تۇركەشتەر ياشىغان.

5. سەمەرقەنىدىنىڭ شىمالىدا (بالقاش، ئارال كۆللىرىنىڭ ئەتراپلىرى كۆزدە تۇتۇلمىدۇ)، ئىدىل دەريانىڭ بويلىرىدا ئادىزلار، ھازارلار، بۇلغارلار، پېچىنەكلەر، قوماپلار،

قىچاقلار، سۇارلار، بورتاسلار، يەدىكلەر ياشىغان.

4. يايىق (تورال) دەرياسىنىڭ شەرقىي ۋە جەنۇبىي تەرەپلىرىدە، ساۋىرلار، ساقسىلار، موكىلار، چېركەسلەر ياشىغان.

5. شەرقىي رىم ئىمپېرىيەسىنىڭ شەرقىدە، ئوغۇزلار، ئالانلار، باشقۇرتلار، ھونلار ياشىغان.

مانا شۇ يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان تۆۋرا قەبىلىلىرىنىڭ نامى ھەر خىل بولىدۇ. ئۇلارنىڭ ئورتاق نامى «تۈرالار» دەپ ئاتىلاتتى. تۈرالار ئۆزلىرىنىڭ جايلاشقان ئورۇنلىرىغا قاراپ شەرقتىكىلىرى شەرقىي ئوركەرگە، غەربتىكىلىرى غەربىي ئوركەرگە قارىغان.

مىلادىنىڭ 551 ـ يىلى قۇرۇلغان ئۇلۇغ كۆك ئورك قاغانلىقىنىڭ قاغانى ئۆمەنخاننىڭ ئۆكسى ئىستېمى يابغۇ مىلادىنىڭ 552 ـ يىللىرى ئەرقە قىدىرقان تاغلىرىدىن تارتىپ، غەربتە قارا دېڭىز بويىلىرىغىچە سوزۇلغان بىيايان تېرىتورىيىدە ياشىغان تۆۋرا قەبىلىلىرىنى بويسۇندۇرغان. مانا شۇ تۆۋرا قەبىلىلىرى مىلادىنىڭ 600 ـ يىللىرى ئورك قاغانلىقى شەرقىي ۋە غەربىي ئورك قاغانلىقىنا بۆلۈنۈپ كەتكەندە، شەرقتىكىلىرى شەرقىي ئورك قاغانلىقى (مىلادى 600 ــ 744)غا، غەربتىكىلىرى غەربىي ئورك قاغانلىقى (مىلادى 600 ــ 765)غا قارىغان.

«سۇي سۇلالىسى يىلنامىسى»نىڭ«تۈرالار ھەققىدە قىسمە» يا بىدا: «تۈرالارنىڭ غەرب تەرەپكە جايلاشقانلىرى كۆپىنچە ياغۇنچىلىق، دېھقانچىلىق قىلاتتى. كالىسى كۆپ، يىلقىسى ئاز ئىدى» دېيىلگەن. ئەپسۇسكى، «تاڭ سۇلالىسى يىلنامىسى»نىڭ «ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسمە» يا بىدا، يەنە «تۈرالارنىڭ ئۇرۇپ ـ ئادەتلىرى ئاساسەن ئوركەرگە ئوخشىشىپ كېتىدۇ» دېيىلگەن.

«تۈرالار» دېگەن بۇ ئاتالغۇ VI ئەسىردىن كېيىن، جۇڭگونىڭ تارىخىي يىلنامىلىرىدە «ئۇيغۇر» دېگەن نام بىلەن ئالماشتى. مىلادىدىن بۇرۇنقىچە ئەسىر بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادى VI ئەسىرگىچە جۇڭگونىڭ تارىخىي يىلنامىلىرىدا «تۈرالار»، «ئېگىز ھارۇلىق تۈرالار»دېگەن نام بىلەن بېرىلىپ كەلگەن ئەجدادلىرىمىز VII ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن باشلاپ «ئۇيغۇر» دېگەن نام بىلەن يېزىلىدىغان بولدى. شۇنىڭدىن باشلاپ «ئۇيغۇر» دېگەن بۇ نام شەرقىي (موڭغۇلىيە، جۇڭخارىيە دالالىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) ۋە غەربىي (تارىم ۋادىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرى) تۈرالارنىڭ ئورتاق نامى بولۇپ قالدى. شەرقىي ۋە غەربىي تۈرالار بىرقانچە قەبىلە ۋە ئۇرۇقلاردىن تەركىب تاپقان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار قانداشلىق، تىل ۋە ئۆرپ ـ

تاۋت جەدىتىن تاپاسەن بىر جەلق ئىدى، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۇرا قەبىلىلىرى ئىچىدە «ئۇيغۇر» نامى بىلەن تاغلىدىغان قەبىلە بار ئىدى، بۇ قەبىلە باشقا بىر مىدىئاش قەبىلىسىگە قارىغاندا يان جەھەتتىن كۈچلۈرلىكى ئۈستۈن قەبىلە ئىدى، شۇڭا ئۇرا الولا ميلادى V ئەسىردىن باشلاپ، ئۇيغۇر دەپ تاغلىنىدىغان بۇ قەبىلە يېتەكچىلىكىدە قىلىشقا باشلىغان. ميلادىنىڭ 498 - يىلى شەرقىي ئۇرا الارنىڭ تالىه قەبىلىسىدىن تەشكىل تاپقان بىر تارمىقى ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ خانى شوقانى ئۇزۇنگە خان قىلىپ سايلاپ، توبالار خانلىقى (499—534) نىڭ مۇكۈمرانلىقىنى تاقدۇرۇپ، تاشلاشقا يەل باغلىغانلىقى ئۈچۈن ئىپادىلەيدۇ.

VII ئەسىردە، ئۇيغۇرلار شەرقىي ئۇرا الارنى بىرلەشتۈرۈپ ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقىنى قۇردى. ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقى تەركىبىدىكى قەبىلىلەر «ئون ئۇيغۇر». «توققۇزئوغۇز» دەپ تاتالغانىدى. ئۇلاردىن باشلاپ ئۇرا قەبىلىلىرى بىر ياكۈن گەۋدىگە تايلىنىپ «ئۇيغۇر» دېگەن ئورتاق نام بىلەن تاتالدى.

VII ئەسىردە، ئوتتۇرا ئاسىيادا ھۆكۈمران بولۇپ تۇرغان شۇ نەجۋالۇق (ميلادىنىڭ 602 - يىلى ئۇغۇلۇپ، 664 - يىلى تاغلەدىن ئوتكەن) «ئۇلۇغ تالاق دەۋرىدىكى ھەربىر سايا ھەت خاتىرىسى» ناملىق ئەسىرىدە، ياھايىتى ئېنىق قىلىپ: «قەشقەر، خوتەن، كۈچا ئەللىرى ھندى يېزىقىنى ئىشلىتىدۇ، ئەما ئۇلارنىڭ تىلى ھندى تىلى ئەمەس» دەپ يازغان.

دېمەك، تارىم ۋادىسىدىكى ئۇيغۇرلار بىزدىدا دىنىغا

ئىشقاد قىلغان چاغلىرىدا ھندى يېزىقىنى قوللانغان بولسىمۇ، ئەما يەنىلا ئۆز لىرىنىڭ تاتا تىلىدا (ئۇيغۇر تىلىدا) سۆزلەشكەن، يۇنى تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئىپادىلاش ئۈچۈن، جۇڭگونىڭ قەدىمكى تارىخچىلىرىنىڭ ئۆز ئەسىرلىرىدە، شىنجاڭدىكى يەرلىرىنى يەرۈم تاغلارنىڭ ميلادىدىن بۇرۇنقى چاغلاردا ئۇيغۇر تىلىدا قانداق تاتالغان بولسا، شۇ نام لارنى خەنزۇچە ھەرپ بىلەن ئەسلى تەلەپپۇزى بويىچە يازغانلىقىنى ياكى مەلۇمىنى خەنزۇچىغا ئەرجىمە قىلىپ خاتىرىلىگەنلىكىنى مىسالغا ئېلىش لازىم.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادى بولغان قوشۇلار (師古، 姑師) ميلادىدىن بۇرۇن شەرقتە قۇمۇلدىن تارتىپ ھەربىر ماناسقىچە ۋە ھەربىر جەنۇبتا ئۇرپانغىچە بولغان رايونلاردا ياشىغان. مانا شۇلار ميلادىدىن بىرقانچە ئەسىر بۇرۇنلا ھازىرقى بارىكۆلنى «بارسكۆل» دەپ تاتىغان. بارسكۆل — دېۋالۋاسى كۆل» (ئۇيغۇرلار قەدىمكى تىلىدا بولۇۋاسنى «بارس» دەپ تاتايتتى) دېگەن مەنىنى بېرىدۇ. شۇنىڭغا قارىغاندا، بارىكۆلنىڭ شەكلى بۇرۇنقى چاغدا بولۇۋاسقا ئوخشاش كەتكەن يا كى قەدىمكى چاغدا بارسكۆلنىڭ بويى قومۇشلۇق بولۇپ، ئۇنىڭ تارىخىدا بولۇۋاسى ياشىغان بولۇشىمۇ مۇمكىن. مانا شۇ بارسكۆلنى جۇڭگونىڭ قەدىمكى تارىخچىلىرى (ميلادىدىن بۇرۇنقى چاغدىكى تارىخ) «بوشخەي» (婆悉海) دەپ يازغان. مانا شۇ «بوشى» بارس سۆزىنىڭ خەنزۇچە ھەرپ بىلەن تەلەپپۇز قىلىنىشى بولۇپ، خەي — «كۆل» مەنىسىدە ئېلىنغان.

بارىكۆل قەدىمدىن تارتىپ، يېرى مۇنبەت، سۈيى

مول. بېشىللىقتا جۇسۇلىگەن بىنالىيان بايلىق تولۇپە-
تۇلبار ئاتلار، سىنىر قويلار، تۈگىلەر، كۆپلەپ چىدىنغان مەشـ
ھۇر چارۋىچىلىق رايونى ۋە بېقانچىلىق رايونى ئىدى.
ئۇنىڭدىن تاشقىرى باركۆلنىڭ ستراتېگىيىلىك ئورنى ئا-
ھايىتى مۇھىم بولغاللىقتىن، ھىلادىدىن ئەچچە ئەسىر بۇرۇنـ
قى چاغلاردىن تارتىپ ھوتىلار بىلەن خەن سۇلالىسى ماڭا
ئۇ مۇھىم رايونى تالىشىپ، كۆپ قېتىم ئەسكىن، قانلىق
جەڭلەرنى ئېلىپ بارغان، ئۇيغۇر، ئۇچۇن، جۇڭگونىڭ غەربـ
كى تارىخچىلىرى باركۆلنى تۇز ئەسەرلىرىدە، ئالاھىدە ئا-
تىرىلەشنى زادى ئۇنتۇپ قالمىغان.

خەن سۇلالىسى تارىخچىلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدە، قەدىمكى
ئۇيغۇر تىلىدا «ئەگرىتاغلىرى» دەپ ئاتالغان مەدھۇر تاغ
ئەسلى ئۇيغۇرچىدىكى مەنىسى بويىچە خەنزۇچىغا تەرجىمە
قىلىنىپ «تەڭرىتاغ» (天山) دەپ خاتىرىلەنگەن. يەنە
شۇ تارىخچىلار، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا، ئالتاي تاغلىرى
دەپ ئاتالغان تاغنى ئەسلى ئۇيغۇرچىدىكى مەنىسى بويىچە
خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىپ، ئالتۇنتاغ مەنىسىنى بېرىدىغان
خەنزۇچە ھەرپ بىلەن جىنشەن (金山) دەپ يازغان. قەدىمكى
جۇڭگو تارىخچىلىرى تەڭرىتاغلىرىنىڭ ئېگىز چوققىلىرىدىكى
يىل بويى ئېرىمەيدىغان ئاپئاق قارلارنى ھىسابقا ئېلىپ، يەنـ
شەن (白山 — ئاق تاغ) دەپمۇ يازغان.

بۇنىڭدىن تاشقىرى جۇڭگونىڭ قەدىمكى تارىخچىلىرى
ھازىرقى قەشقەرنى قەدىمكى چاغلار(مىلادىدىن بۇرۇنقى
چاغلار)دىلا ئۇيغۇرلارنىڭ «سۇلى» (سۇلۇق يەر)دەپ ئاتىغانـ
لىقىنى ھىسابقا ئېلىپ، خەنزۇچە خەت بىلەن «سۇلى»

(琥勒) دەپ يازغان بولسا، ئاقسۇ دەريالىرىدا قىزىل ئاتـ
قىدىغانلىقىنى ھىسابقا ئېلىپ ھازىرقى ئاقسۇنى خەنزۇچىغا
بىلەن «كۇمو» (姑墨) دەپ يازغان. «كۇمو» سۆزى ئۇيـ
غۇرچىدىكى «قۇم» دېگەن سۆزنىڭ خەنزۇچە تەلەپپۇز قىلىـ
نىپ يېزىلىشىدىن ئىبارەت. يەنە ئۇ تارىخچىلار ئاقسۇ دەرـ
ياسى ۋادىسىنى «ۋېنسۇ» (温宿) دەپ يازغان. بۇ ئۇيغۇرـ
چىدىكى «ئون سۇ» سۆزىنىڭ خەنزۇچە ئاھاڭداش تەرجىمـ
ھىسابلىنىدۇ.

يۇقىرىدا كەلتۈرۈلگەن بىر قاتار مىساللار جۇڭخارىيە
ئويمانلىقىدا ۋە تارىم ۋادىسىدا ياشىغان خەلقلەرنىڭ ئۇيـ
غۇر ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدىغان ئەڭ پاكىتلىرى بولۇپ
ھىسابلىنىدۇ.

ئەگەر جۇڭخارىيە ئويمانلىقى ۋە تارىم ۋادىسىدا قەـ
دىمكى چاغلاردىن تارتىپ ئۇيغۇرلار بولماستىن، باشقا قىلـ
دا سۆزلىشىدىغان خەلقلەر ياشىغان بولسا كۆل، تاغ، دەرـ
يا، يەر ناملىرى ئۇيغۇرچە (تۈركىچە) «بارسكۆل»، «ئەگرـ
تاغ»، «ئالتاي»، «قۇم»، «ئون سۇ»، «سۇلى» دەپ ئاتالمىغان
بولاتتى.

قەدىمكى يۇنان، ئەرەبلەرنىڭ تالىم ۋە ھەيياھلىرىنى
ئۇيغۇرلار توغرىسىدا قىممەتلىك تارىخىي خاتىرىلەرنى يېـ
زىپ قالدۇرغان.

يۇدانىنىڭ مىلادى ‖ ئەسىردە ياشىغان جۇغرافىيەچە ئا-
لىمى پېتولمى ئۆزىنىڭ ئون تومлуق «جۇغرافىيە» ناملىق
ئەسىرىنىڭ «سىرىلار دۆلىتى» (يېڭى دۆلىتى) دېگەن با-
بىدا، ھازىرقى تارىم دەريالىق بويىدىكى خەلقنىڭ ئۇيغۇر

ئىكەنلىكى (ئۇدئۇيغۇر دىنىدەپ يازغان). ئۇلارنىڭ يىلنامىسى بىرنەچچە يۈز يىل داۋامىدا ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ پايتەختى قاراقۇرۇمدا ئىدى. ئۇلار ئاساسلىقى ئۇيغۇر ئۇرۇقىدىن بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇر، خىتاي، ئويغۇر، تاڭغۇت، تۈركىي قاتارلىقلار) ھەققىدە ئىنچىكە خاتىرىلەر بار. مەزكۇر يىلنامىدە مەلۇمات بەرگەن بۇلۇڭدىن ئاشقىرى، يۇئەن ۋە ۋەي ئالىملىرىدىن كۆپىنى (تەخمىنەن مىلادىدىن 400 يىللار بۇرۇن ياشىغان)، سىزاۋىن (مىلادىدىن ئىلگىرى-كى 59 - يىلى تۇغۇلۇپ مىلادى 18 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن)، پىلوتىس (تەخمىنەن مىلادىدىن بۇرۇن ئەسىر بۇرۇن ياشىغان)، پومپونىس مىلا (تەخمىنەن مىلادى | ئەسىرده ياشىغان) قاتارلىق ئالىملارمۇ ئارىم ۋادىسىدىكى سىويىلار دۆلىتى، بۇ دۆلەتنە ياشايدىغان ئۇيغۇرلارنىڭ يالانلىيىتى، ئىرقىي قىياپىتى ھەققىدە قىممەتلىك مەلۇماتلارنى قالدۇرغان.

ئەرەب ئابباسىيلار خەلىپىلىكىنىڭ (مىلادى 750 - يىلىدىن 1258 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) ئۇيغۇر خەلىپىسى ئوبۇل ئابباس ئايدۇللا (مىلادى 750 - يىلىدىن 754 - يىلىغىچە خەلىپە بولغان) مىلادىنىڭ 750 - يىلى تامام بىلىنى مەھىر ئەل مۇقاۋۇنى ئىسيانىڭ كۈشىنى ئەرەب ئابباسىيلار خەلىپىلىكىنىڭ پايتەختى باغدادتىن ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقىنىڭ قاغانى تەگرىدە بولمىش ئېل ئىتمىش بىلگە باغا يانجۇر قاغان (مىلادى 747 - يىلىدىن 758 - يىلىغىچە قاغان بولغان) نىڭ ئۇرخۇن دەرياسى بويىدىكى ئوردىسىغا ئەلچى قىلىپ ئەۋەتكەن.

مانا مۇ ئەرەب ئەلچىسى تامىم بىننى بەھىر ئەل مۇقاۋۇنىڭ ساياھەتنامىسىدە باريىقان (ئەينى ۋاقىتتا ئىسـ

ستەقۇللىق بويىچا جايلاشقان سۇغدىلىقلار) شەھىرىدىن تارتىپ، قەشقەر، تاقۇز، كۇچا، قارائىمەر، ئۇيغانغىچە بولغان يوللار ۋە ئۇ يوللارنىڭ بويىدىكى ئۇزۇنلۇقلىرى، يىلاق ھەمدە جايلىدا بىر - بىرىگە ئۇتتۇرا كەلگەن بېرا - كەتلەر ۋە شەھەر - مەھەللىلەرنىڭ جايلاشقانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەن، ئۇ شەھەر - قەشلاق، بېرا - كەنتلەر ۋە مەھەللىلەردە كاپىر ئۇرۇقلىرىنىڭ (يەھۇدا، شامان دىنىدىغا ئىتىقاد قىلىدىغان ئۇيغۇرلارنى دېمەكچى) ياشايدىغانلىقىنى بايان قىلىدۇ.

ئۇ يەنە مۇنداق دەپ يازغان: «بارىسقاندىن تارتىپ ئۇرخۇنغىچە بارىدىغان يولدا يەتتە تۈرك خانلىق (ئۇيغۇر خانلىق دېمەكچى) يوچتىسى مېڭىپ ئۆرىدۇ».

ئەرەب ئابباسىيلار خەلىپىسى ئوبۇل ئابباس ئايدۇللا بۇ ئەلچىنى ئۇيغۇر قاغانى بايانچورغا ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشقا ئەكلىپ قالىپ ئەۋەتكەن بولۇشى مۇمكىن. ئۇيەنە ئۇنى دۇشمەنلىرىنىڭ قارشى ئۇيغۇر قاغانلىقى بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈشى كۆزلىگەن بولۇشىمۇ مۇمكىن. ھالبۇكى، بايانچور قاغان ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلمىغان.

مىلادىنىڭ 821 - يىلى تاڭ سۇلالىسى ئوردىسى تاڭ خەلىقىسى تەيجۇنى ئۇيغۇر قاغانى كۈن تەگرىدە بولمىش ئالىپ كۈچاۋۇك بىلگە قاغانغا يانلىق قىلدى. شۇ چاغدا ئۇيغۇر قاغانى قوشۇنىنى تىبەت خانلىقىنىڭ ئۇيغۇرلار بىلەن جەڭگە تاقابىل ۋەسىدىكى بۇ تەۋەي ئىشىغا بۇزغۇنچىلىق سېلىشنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، كۈچادىن 10 مىڭ، بەشبالىقتىن 10 مىڭ كىشىلىك ئۇيغۇر ئاتلىق قوشۇنلىرىنى يۆتكەپ، تىبەتلىكلەرگە قاقابىل

تۇرۇش تۇچۇن چىگرا سۇداسىنى كۆچەيتىشكە ئۇيغۇق
بەرگەن.

مانا شۇ ئەھۋالغا ئاساسلانغاندا، جۇڭغارىيە يىلەن
تارىم ۋادىسىغا ئەينى ۋاقىتتا ئۇيغۇر - تۇرغۇن قاغانلىقى
يىلا تېررىتورىسىنىڭ كىرگەن-چىقىنلىك تۇچۇن، ئۇيغۇر - تۇرغۇ-
خۇن قاغانلىقى ئۇ جايلاردا ئۇرغۇن ئالتۇن قوتۇن تۇرغۇزغان.

ئۇيغۇر - تۇرغۇن قاغانلىقى كۈچىيىپ ئىمپېرىيە
يارىتىشقا كىرىشكەن چاغدا (مىلادى 744 — 840) ئۇيغۇر -
تۇرغۇن قاغانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسى ئىچىگە جۇڭغارىيە -
موڭغۇلىيە ۋە ئىچكى موڭغۇلنىڭ بىر قىسمى، جۇڭغارىيە -
تارىم ۋادىلىرى، يەرمىنە، قىرغىزىستان، ئىلى ۋادىسى،
بالقاش بويلىرى كىرگەن.

ئىشەنچلىك تارىخىي مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا،
تالاس سۇلالىسى مىلادىنىڭ 751 - يىلى تالاس ئۇرۇشىدا ئە-
رەبلەر تەرىپىدىن ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى. ئۇنىڭدىن
تاشقىرى بىر نەچچە يىل داۋام قىلغان ئۇلۇغ - سۆيۈگۈم تو-
پىلىڭى (مىلادى 757 - يىلىدىن 762 - يىلىغىچە داۋام قىلغان)
ۋە تىبەتلىكلەرنىڭ ھۇجۇمى (مىلادى 763 - يىللىرى) نەتى-
جىسىدە، تالاس سۇلالىسى ۋاۋالىق گىردابىدا قالغانىدى. شۇ
سەۋەبتىن تالاس سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تەسىرى
ناھايىتى تېزلىكتە يوقالدى. مانا شۇ ئەھۋالدىن پايدىلانغان
ئۇيغۇر - تۇرغۇن قاغانلىقى ئوتتۇرا ئاسىيانى (ھازىرقى
شىنجاڭنىڭ شۇنىڭ ئىچىدە) بويلاپ تولۇق ھۆكۈمرانلىقىنى
تىكلىۋالدى. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇيغۇرلار خەلقئارا قاتناش
يولىنىڭ خوجايىنلىقىنى ئۆز ئىلكىگە ئالدى. مىلادى 760 -

يىللىرىدىن باشلاپ تىبەت خانلىقى كەسكىن بىسىۋالغاندىن
كېيىن، تالاس سۇلالىسى «ئۇيغۇرلار يولى» دەپ ئاتالغان
خەلقئارا يول ئارقىسىغا قايتىشقا مەجبۇر بولدى. تالاس سۇلالىسىنىڭ تەلچىلىرى ۋە
سودىگەرلىرى مەركىزى دۆلەتلەرگە بېرىشنا چىقىتىدىن
شىمالغا بۇرۇلۇپ، مەددىچىن سىيىلىدىن چىقىپ، ئۇيغۇر - تۇر-
خۇن قاغانلىقىنىڭ پايتەختى قاراباسالغاسۇنغا بارىدىغان،
تاندىن مەركىزى بۇرۇلۇپ ئالتاي تاغلىرىدىن ھالقىپ ئۇتۇپ
جۇڭغارىيەدىكى بەشبالىققا كېلىدىغان بولدى. بول بەشبالىق
تاۋۇنىدىن ئىككى تارماققا بۆلۈنەتتى. بىر تارمىقى بەشبا-
لىقتىن مەركىزى بۇرۇلۇپ ئىلى ۋادىسى ئارقىلىق مەرۋ ئەلە-
رىگە باراتتى. يەنە بىر تارمىقى بولسا بەشبالىقتىن جە-
نۇبقا سوزۇلۇپ، تەڭرىتاغلىرىنى كېسىپ ئۇتۇپ، تۇرپان،
قارا شەھەر، كۇچا، ئاقسۇ، قەشقەر ئارقىلىق مەرۋ ئەللىرى-
گە قاراپ كېتەتتى. مانا مۇشۇ يول ئۇيغۇر - تۇرغۇن قاغانلى-
قى دەۋرىدە «ئۇيغۇرلار يولى» دەپ ئاتالغان. ئۇيغۇرلار مانا
شۇ خەلقئارا يولىنىڭ ئىمانلىقىنى قوغداش ئۈچۈن، تىبەت
خانلىقى بىلەن ناھايىتى كەسكىن قىلىق ئۇرۇشلارنى ئېلىپ
بارغان.

مىلادىنىڭ 795 - يىلى ئۇيغۇر قاغانى قۇتلۇق بىلگە
ئايچۇر (مىلادى 790 - يىلىدىن 795 - يىلىغىچە قاغان بول-
غان) ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇ ھايات ۋاقتىدا قاغانلىق ئور-
نىغا ۋارىس بەلگىلىمىگەنىدى. قاغانلىق تەختىدە ئۇنىڭ باش
ۋەزىرى قۇتلۇق ئولتۇردى. شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇيغۇر - تۇرغۇن
قاغانلىقىنىڭ قاغانلىق ئورنىغا ۋارىسلىق قىلىش ھوقۇقى

ياغلاقار قەبىلىسى تۇلىدىن ئادەملەرنى قولىغا تۇتۇپ كەتتى. ياغلاقارلار شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ ھۆكۈم ئۈيغۇر» دەپ ئاتىلىدىغان قەبىلىلىرى ئىچىدىمۇ قاغالارلا چېتىدىغان قەبىلە ئىكەنلىكى مەلۇم. ياغلاقارلار ئەنە شۇ ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن مىلادىيىنىڭ 800 - يىللىرىدىن باشلاپ شەرقىي ئۇيغۇرلارغا بېقىنچىلىك قىلىشقا باشلىغان ۋە مىلادى 846 - يىلى ئۇيغۇر خانلىقىنى قۇرغانىدى.

مىلادىيىنىڭ 795 - يىللىرىدىن باشلاپ مىلادىيىنىڭ 839 - يىلىغىچە، ئون ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ سەي بولغان ئادەملەر قەبىلىسىدىن ئۇيغۇر قاغانلىقىغا ئاي تەڭرىدە، ئۇلۇغ بولسۇن ئالىپ قۇتلۇق بىلگە قاغان(مىلادى 795 — 805)، ئاي تەڭرىدە قۇت بولسۇن قۇتلۇق بىلگە قاغان (مىلادى 805 — 808)، ئاي تەڭرىدە قۇت بولمىش ئالىپ بىلگە قاغان (مىلادى 808 — 821)، كۈن تەڭرىدە، ئۇلۇغ بولسۇن ئالىپ كۈچلۈك بىلگە قاغان(مىلادى 821 — 824)، ھازار تېكىن(مىلادى824 — 832)، ئاي تەڭرىدە، قۇت بولمىش كۈچلۈك بىلگە قاغان (832 — 839) قاتارلىق ئالتە قاغان ھۆكۈمرانلىق قىلدى.

ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقى مىلادىيىنىڭ 795 - يىللىرىدىن باشلاپ مىلادىيىنىڭ 830 - يىللىرىغىچە يولغان 40 يىل ئىچىدە، ئادەتتىلارىدىن چىققان قاغانلارنىڭ بېنەكچىلىكىدە، ئۇزۇن مىلۇ كۈچلۈك، سەلتەنەتنىڭ دەۋرىدىكى ئان - شەرپىنى ساقلاپ قالدى، لېكىن ئاي تەڭرىدە، قۇت بولسۇن كۈچلۈك بىلگە قاغانىنىڭ دەۋرىگە كەلگەندە، ياغلاقارلار بەك ئادەتلار قاغانلىق تەختىنى تالىشىپ ئىچكى ئۇرۇش

قوزغىدى. مىلادى 839 - يىلى، ياغلاقار قەبىلىسىدىن بولغان قارا بولۇق ساي تۇركلىرىدىن ھەربىي ساردەم تېلەپ ئاي تەڭرىدە قۇت بولسۇن كۈچلۈك بىلگە قاغانغا ھۇجۇم قىلدى، ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولغان قاغان ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالدى. قارا بولۇق ياغلاقار شاھزادىسى كىچىك تېكىنىنى قاغانلىق تەختىگە چىقاردى، بۇ ۋەقە بۇز بەرگەندە، ئادەتلار قەبىلىدىن بولغان ھەربىي ۋەزىر قۇلۇق باغا يەتمەي (ئاناساي) دەۋرىنى بويىدىكى قەرەلار ئارىسىغا قېچىپ بېرىپ، ئۇلارنى ئىسيان كۆتۈرۈپ، كىچىك تېكىنىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاشقا قوتراتتى. ئەھۋالدىن قارىغاندا، قۇلۇق باغا قەرەلاردىن يار-دەم ئېلىپ، ئادەتلارنىڭ قاغانلىقىدىكى ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى ئەسلىگە كەلتۈرمەكچى بولسا كېرەك.

بۇقەر بىقدەك جەددىي ۋەزىيەتنە (مىلادى 839 - يىلى) يەنە ئۇستىلەپ تەسىرى ئاپەت (قار يەكسۇ قېلىن يېغىپ، جۇت ھۆكۈم سۈردى، ۋابا كېسىلى تارقالدى) يۈز بېرىپ، ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقىنىڭ بېرا ئىگىلىكى ۋەيران بولدى، ئورمۇن ئاھالە، ھەددى - ھىسابسىز چارۋا - مال قىرىلىپ كەتتى.

ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقىدا يۈز بەرگەن ئېغىر ئەھۋاللار (ئىچكى ئۇرۇش، تەبىئىي ئاپەت) دىن پايدىلانغان قەرەلار ئىسيان كۆتۈرۈپ (ئۇلار ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقىغا بېقىنىدىغان خالىلىق ئىدى)، قارا بالغاسۇنغا بېسىم كىردى. ئۇلار قارا بولۇق بىلەن قاغان كىچىك تېكىنىنى ئۆلتۈردى، پايتەخت قارا بالغاسۇندىكى قاغان ئوردىسىغا ئوت قويدى، دۆلەتخەزىنىسىنى بۇلىدى. شۇنداق قىلىپ، كۈچەيگەن چارلىرىدا

321-يىلى كىشىلىك ئائىلىسى قوزۇغا شەكىللەنگەن. ئۇيغۇر تارىخىدا ئۇيغۇر – ئۇرخۇن قاغانلىقى مىلادىيە 840 – يىلى ئۇيغۇر خانلىقى شەكىللەنگىچە ماناس ئۇيغۇرلىرى ئىچىدىكى ئەڭ چوڭ قەبىلە-تۈرەلەر ئىچىدىكى قىرغىزلارنىڭ ئىسمىغا ئاساسەن ئاتالغان. ئۇيغۇر – ئۇرخۇن قاغانلىقىنىڭ كۈچلۈك قىسمى 840 – يىلى ئۇيغۇر – ئۇرخۇن قاغانلىقىنىڭ شەرقىي تېرىتورىيىسى (ھازىرقى موڭغۇلىستاندىن قاغاتاينىڭ شەرقىي تېرىتورىيىسى) بىلەن (ئۇنىڭدا ئاساسىيا) گە ئۆچتى. ھەربىر كۈچكەن ئۇيغۇرلار-نىڭ بىر قىسمى يان تەرەپ باشچىلىقىدا دەسلەپ بارىكۆلگە، كېيىن ئۇرپان، قارائاشەھەر، كۇچا قاتارلىق جايلارغا كېلىپ ماكانلاشتى. ئۇلارنىڭ سانى 200 مىڭدىن كۈپ ئەمەس ئىدى. ئۇ چاغلاردا ئۇنتۇرا ئاسىيادىكى، جۈملىدىن شىنجاڭدىكى ئۇيغۇرلار ئاھالىسىنىڭ سانى 1 مىليوندىن ئاشمايتتى.

ھالبۇكى، ئەمەلىي ئەھۋالنىڭ يۇقىرىقىدەك بولۇشىغا قارىماي، يەرلىك تارىخچىلار يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، «ئۇيغۇرلار-مىلادى 840 – يىلى موڭغۇلىيەدىن ھازىرقى شىنجاڭنىڭ كۆچۈپ كېلىشتىن بۇرۇن، بۇ جايدا ئۇيغۇرلار ياشىغان ئەمەس، يەلكى تارىخىي ئەسلىگە مەنسۇپ ھالقىلار ياشىغان» دەپ ھاناغا ھۆكۈم قىلىشۋاتىدۇ. ئۇلار ۋە ئۇلار-نىڭ مۇقامىغا ئۇيغۇل ئويغۇچىلارنىڭ بىردىنبىر ئاساسى ئۇيغۇل تارىخىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ كۆچۈپ كېلىشتىن بۇرۇنقى ئەھۋالىنى ئۆتەن، كۇچا، قارائاشەھەر، ئۇرپان قاتارلىق جايلار-دىكى تېپىلغان كۆپ مىقداردىكى سانسكرىت يېزىقى، قارۇشتى يېزىقى (بۇ يېزىقلارنى قەدىمكى جايلاردا ھىندىلار قوللانغان) بىلەن ھىندى تىلىدا يېزىلغان بۇددا دىنىغا دائىر يازما ماتېرىياللاردىن ئىبارەت. ئەمما ئۇنداق يېزىقلاردا يېزىلغان

بۇددا نوملىرى قانچە كۆپ بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇلار بۇ يەردە ياشىغان ھەقلەرنىڭ ھىندى – ياۋروپا تىللىرا سۆز-لىشىدىغان ئارىيان ئەسلىگە مەنسۇپ ھەقلىق ئىگىلىكسى ئىكەنلىكىنى زادىلا ياردىمايدۇ. مىلادىنىڭ ئالدى ۋە كەينىدە بۇددا دىنى ھىندىستان ئارقىلىق تارىم ۋادىسىدىكى خوتەن، قەشقەر، كۇچا، قارائاشەھەر، كېيىنرەك ئۇرپان قاتارلىق جاي-لارغا تارقىلىپ، ئاتا – بوۋىلىرىمىزنىڭ دىنىي ئېتىقادىغا ئايلانغان. ئۇ چاغلاردا ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان بۇددا نوملىرى بولسىمۇ ئالتىنچى ئۇخۇن، بۇددا ئىبادەتخانىلىرى-دا بۇددا راھىبلىرى سانسكرىت يېزىقى، ھىندى تىلى بىلەن يېزىلغان بۇددا نوملىرىنى ئوقۇپ ۋەز ئېيتقان. بۇنى ھەقلىق چۈشەنمەيتتى. ئەلۋەتتە. بۇ خۇددى ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغاندىن كېيىن، ئىسلام دەستۇرى بولغان «قۇرئان» ۋە باشقا ئىسلام ئەقىدىلىرى يېزىلغان ئۇرغۇن كىتابلار ئەرەب، پارس تىللىرىدا بولۇپ، بۇنى ئاز سانلىق دىنىي ئۇلە-مالار چۈشىنىدىغان بولسىمۇ، ھەقلى بىۋاستە ئوقۇپ چۈشىنەلە-مىگەنگە ئوخشاش بىر ئەھۋال ئىدى. ئۇنىڭ ئۈچۈن، دىنىي ئۇلىمالارنىڭ مەسچىت، مەدرىسەلەردە ئەرەب، پارس تىللىرى-دىكى ئىسلام ئەقىدىلىرى يېزىلغان كىتابلاردىن ۋەز ئېيتقان-لىقى ۋە تالىپلارغا دەرس ئۆتكەنلىگىگە قارىماي ئۇلارنى ئەرەب دېيىشكە بولمىغىنىدەك، قەدىمكى زامانىدىكى ئۇيغۇر بۇددىست-لىرىنىڭ ئىبادەتخانىلاردا سانسكرىت يېزىقى بىلەن يېزىلغان ھىندى تىلىدىكى بۇددا نوملىرىدىن ۋەز ئېيتقانلىقىغا قارىماي، ئۇلارنىمۇ ھىندى دېگىلى ھەرگىز بولمايدۇ.

ئۇزۇن ئېيتىش كېرەككى، بۇ يەر (شىنجاڭ)دە ياشى-

ھان ئۇيغۇرلارنىڭ باھايىتى قەدىمكى ۋاماتلاردىن تارتىپلاشب
ھەرلەشكەنلىكى ھەمىشە مەلۇم تارىخىي يادىست. مانا شۇ
ئۇيغۇرلار مىلادى 840- يىلى موڭغۇلىيەدىن كۆچۈپ كەلگەن 200
مىڭچە شەرقىي ئۇيغۇرلارنى قوبۇل قىلىپ، ئۇلارنى ئۆزىگە
لۇپ قالماستىن، ھەمدە ئىسمۇ ئۆزىنى ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە
موڭغۇلىيەدىن كۆچۈپ كەلگەن شەرقىي ئۇيغۇرلار ماڭىي دىنى
ئېتىقادىدا بولۇپ، بۇ يەردىمكىلەر بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىد
دىغان مەزىي ئۇيغۇرلار ئىدى.

تەگەر يەرلىك تارىخچىلار ئېيتقاندەك، ئۇيغۇرلار مىلادى
840-يىلى موڭغۇلىيەدىن ھازىرقى شىنجاڭغا كۆچۈپ كېلىشت
ىن بۇرۇن، بۇ جايدا ئۇيغۇرلار ئەمەس، باشقا ھەلقلەر ياشـ
شقان بولسا، دېمەك ۋە مىللەت يەرلىك، شۇنداقلا ساڭ ھەھەت
شەۋ ئەجدە ھەسسە يەرلىشىپ بولۇشقا قارىماي قانداق قىـ
لىپ شۇنداق قىسقا مۇددەت ئىچىدە ئۇلارنى ئاسسىمىلياتسىيە
قىلىپ ئۇيغۇرلاشتۇرۇپ كېتەلەيدۇ؟ بۇ سوئالغا يۇقىرىقىسى بـ
ەلە كۆزقاراشتىكى تارىخچىلار كۆشنى قايىل قىلغۇدەك، ئەـ
قىلگە ئۇيغۇن كېلىدىغان ئاساسى تېپىپ بېرەلمەيدۇ. شۇنداق
ئىكەن، بىز ئۇلارنىڭ دەۋاسىنى تارىخنى قەدىرلىك ھالدا
يۇرمىلاش، دەپ ئېيتمای ئۇرالمايمىز.

ئۇنىسى ئاھايىتى ئېنىقكى، مىلادى 840 - يىلى موڭـ
غۇلىيەدىن كۆچكەن شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسمى يۇقىـ
رىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمدەك دەسلەپ بارىكۆلگە، كېيىن تۇرپان،
قارائەھەر، كۇچا قاتارلىق جايلارغا كېلىپ ماكانلاشقان
بولسا، يەنە بىر قىسمى يەتتەسۇغا كۆچكەنىدى. مانا ئۇ

ئۇيغۇرلار ئوتتۇرا ئاسىيانى ئاساسلىغا كېلىپ، ئۇزۇندىن ئەچچە ھەسسە
كۆپ بولغان ھەربىي ئۇيغۇر قىرىنداشلىرى بىلەن بىرلەشكەنـ
لىكى ئۈچۈنلا قۇدرەت تېپىپ، تېز ئارىدىلا ئىسمىلىكلەرنى ئىسـ
چاقىدىن قوغلاپ چىقىرىپ، ئۇيغۇر ئىدىقۇت ھاكىمىيىتىنى دۇنياغا
مەشھۇر بولغان. ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ئالتۇن
دەۋرىنى ياراتقان قاراخانىلار دۆلتىنى قۇرۇپ چىقالىغان.

ئۇلاسە شۇكى، «ئۇيغۇرلارنىڭ ئاساسا يۇرتى» دېگەن
بايىتا مەن تىلغا ئېلىنغان گېئولوگىيىلىك، تارىخىولوگىيىلىك
ئاساسلار، شۇنىڭدەك جۇغلىغۇ ۋە چەت ئەللەرنىڭ قەدىمكى
تارىخچىلىرىمىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى جاغلاردىن تارتىپ
ياشىغان يۇرتلىرى ھەققىدە يېزىپ قالدۇرغان خاتىرىلىرى،
ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ قەدىمكى ۋە ئەسلى يۇرتىنىڭ ئوتتۇرا
ئاسىيا، جۈملىدىن شىنجاڭ ئىكەنلىكىنى مۇنارىرە ئەلەپ قىلـ
مايدىغان دەرىجىدە ئىسپاتلاپ تۇرماقتا.

www.docin.com

تىزاھلار:

① ھۇنۇسال تارىخىدىنئالغا ئالغان ھېكايىلەر توپىدىن 1 - نەشر.

② ھۇنۇيولىسالار ھەققىدە تارىخىي ئۇچۇرلار 1 - نەشر، ئاقسۇ ئۇيغۇر ئەدەبىيات ئۇيۇشمىسى 1 - نەشر.

③ ئاچاقلار ھاۋزاقلىرى ئۆ ئۇيغۇر ئاپتونوملىق ئەترابىدىكى ھەرقايسى 1 - نەشر.

④ ئىسلام، ئەجنەبى سالاتىسى ۋەتەنلىرى، مەلۇم ئەمەس.

⑤ ئىسلام ھۇنۇسىنىڭ ھاۋزاقلىرى ئۇيغۇرىستان 1 ئوبۇ، ئەجنەبى 433 - 1981 - نەشر.

⑥ ياۋروپا ھاۋزاقلىرىدىكى قەدىمكى تارىخىي ئۇچۇرلار ھەققىدە ئىسمەئىل.

⑦ ئەجنەبى ئاپتور ئەسەرلىرىدىن ئەنگلىچە ئەسەرلەر 1 - ئىۋىلار ئەجنەبى ئەدەبىيات ئۇيۇشمىسى ئەجنەبى ئەدەبىيات ئەسەرلىرى ئەجنەبى 4 - 1 - نەشر.

⑧ ياۋروپالىقلار ئەسەرى 2 - نەشر.

⑨ ئەجنەبى ئۇي ئەنگلىچەسى 43 - ئەسەر ئاپتورلار ھەققىدە ئەسەرلەر.

⑩ ئەجنەبى سالاتىسى ۋەتەنلىرى ئۇچۇرلار ھەققىدە ئەسەرلەر.

⑪ ھۇنۇسالار ئاپتونوم ئاپتونوملىق ئۇيغۇر ئاپتونوم ئەترابىدىكى ھەرقايسى ئۇچۇرلار 1 - ئەسەر، 333 - 1981 - يىلقىسى.

ئىككىنچى باب ئۇيغۇرلارنىڭ كېلىپ چىقىشى

يەرشارىدىكى ئەجدادلىرىمىز ئاسىيا قىتئەسىدە ياشىغان خەلقلەر ئىچىدە دۇنيا تارىخىغا ئاھايىتى چوڭ تەسىر كۆرسەتكەن مەشھۇر خەلقلەرنىڭ بىرى بولغان. ئەجدادلىرىمىز ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئەڭ قەدىمكى ئاساسىي يەرلىك خەلقى بولۇپ، ئۇلار يارا - يارا كۆچۈپ مەربىتە قارا دېگىز، شەرقتە ئۇلۇغ ئوكيان قىرغاقلىرىغىچە بولغان جايلاردا ياشىغان.

ئىنسانىيەتنىڭ قەدىمكى زامانلاردا دۇنيانىڭ تۈرلۈك جايلىرىدا ياشىغان بۆلەكلىرى قانداش ئالاقىلىرىنىڭ ئەپسىزلىكى سەۋەبىدىن، ئۇزۇنغارا قويۇق ئالاقە قىلالماي، ئايرىلىپ ياشىغان. ئىنسانىيەتنىڭ قەدىمكى ئەجدادلىرى ياشىغان رايونلارنىڭ تەبىئىي شارائىتى (ھاۋاسى، توپراق لىرى، سۇلىرى، تاغلىرى، ئورمانلىرى، يايلاقلىرى، دالالىرى قاتارلىقلار)مۇ ھەرخىل بولغان. ئۇرلۇك جايلارنىڭ ئەمگەك قارايى ئۇلارنىڭ ئۇزۇقلىنىشىمۇ بىر - بىرىدىن پەرقلىق بولغان. ئاسىيانىڭ شىمالى ۋە ئوتتۇرا قىسىملىرىدىكى جايلارنىڭ كۆپچىلىك قىسمىدا ئاساسەن تۆت پەسىل بولىدۇ.

www.docin.com

www.pdfshop.com

سەدەی 2000 ـەمل مۆڤی مەندەساتا كۆبكەدە. ئۆلەلە سەرەی ھاوبەری مەندەلۆلەكەدەلە ھۆماى ئۆتاڤلە ھاسەلى، ئەرلۆ مەندەساتەتا ھەرلەكەدەتى كىيى. ساڵى ھاڤرە پاڵەلە كاساتەتا ڤاھاتا. ھەلاڵ دەرمەدە. ئەسەتى ھۆل ھاڤ ھەندەساڤ كاڵەساتەلە دەسۆى ھلەت ھۆماى ئۆڤاڵە ھۆلى ھاڤرەكەن.

ڤاسا ڤەتەندە ھاڵاڕەھاڤ سەۆى ئەھاڵەكەرۆ ھەڤ ئۆڤاڕ. ھاھۆڵاڕ. ھاڤێەلەكەر. ھۆڤەڵڵ. ھاسۆڕ ڤە ھاڤ كەڵ كەۆەڤ. ھەرێ ئەھاڵەكەرۆەلە ڤەرەس ساۆھۆڵى. ھاھە ڕەرە ڤا ڤە. ەلە ھاڵەتە ھۆڤێە. ئۆڤاڕەى ئەھۆەڤە ڤا. ھ ھۆرى ھاھاۆڵى كەۆەڤە.

ى. ئاڕێەساڵە ڤەۆەڵى ھاڵاڕەا ھەۆێەھ سەۆەھە (ساڵەڵ ڤەۆەڵەتا)ە ھاڤەھاڵ ھەۆڕەى ئۆڕ۱ڕ ڤەۆەساھا ھەۆەھاتا ھ۱ڕەڤە. ەۆڕ۱ڕ ئۆڤەۆەڵكەۆ ھێڕەڤەڵەۆ ڤەھە ڤێەھ ڕێڕەۆەلە ئۆڤێەساڵەكەۆ ڤەۆەڤا ھەۆا ئۆھەۆا، ھێھا ئۆھاڤە ھە ڕەۆەڤە. ڤێڵەۆەلە ئەسى ئۆھۆڤاڵەساڵەۆ، ھێھا ئۆھاڤە ھۆڤ ئۆڤەۆەڵ ھەۆەھاڤە. ەۆڕ۱ڕ ڤەۆەڵ ھەۆەھاڤە ھاڵەتە ھەۆڤێە. ئۆ

ئۇيغۇرلار ئەجدادلىرىمىزنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا بەھەر دىيارلەر، بۇنا تلىقلار، ئىرانلىقلار، تۈركلەر ۋە جۇڭگونىڭ قەدىمكى يىلنامىلىرى ھەم داستانلىرىدا، يىر قاتار ئەپسانە ۋە رىۋايەتلەر ساقلىنىپ قالغان.

ئەلۋەتتە ئەپسانە ۋە رىۋايەتلەردە تەسۋىرلەنگەن ۋەقەلەرگە تارىخىي مۇھىم مەسىلەر توغرىسىدا مۇكەممەل چىقارمىلى بولمايدۇ، لېكىن ئەپسانە ۋە رىۋايەتلەر تارىخىي چىنلىقنى مەلۇم دەرىجىدە ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. شۇڭا، بىزگە ئەجدادلىرىمىزنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدىكى ئەپسانە ۋە رىۋايەتلەر بىلەن تونۇشۇپ چىقىشنىڭ زۆرۈرىيىتى بار.

بەھەدىي رىۋايەتلىرىدە، نوھ پەيغەمبەرنىڭ تۈرك دېگەن بىر ئوغلى بولۇپ، تۈركلەر شۇنىڭ ئەۋلادى دېيىلىدۇ. بەھەدىيلەر بۇ رىۋايەت تارقىلىپ تۈرك خەلقلىرىنىڭ كېلىپ چىقىشىنى ئۆزلىرىگە باغلايدۇ، ئىرانلىقلارنىڭ رىۋايىتىدە، يۇنىڭ ئەڭ قەدىمكى ئەجدادىمىز بولغان ئالپ ئەرتۇڭا (ئەفراسياب)نى ئىرانلىق ئەپسانىۋى قەھرىمانى سىياۋۇش بىلەن تۇغقان قىلىپ كۆرسىتىدۇ. لېكىن بۇ رىۋايەتلەرنىڭ ھېچقانداق ئىلمىي قىممىتى يوق. چۈنكى يەھۇدىي ۋە ئىرانلىقلارنىڭ تۈركلەر توغرىسىدىكى بۇ رىۋايەتلىرى تەۋرات بىلەن شاھنامىدىكى قىلىچە رېئال ئاساسى بولمىغان ئەپسانىلەرگە ئاساسلانغان.

ئەجدادلىرىمىزنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدىكى رىۋايەتلەرنىڭ بىرقەدەر تارىخىي ھەقىقەتكە ئۇيغۇنراق كېلىدىغىنى «ئوغۇزنامە» داستانى بولسا كېرەك.

ھونلار ئىمپېرىيىسىنىڭ(مىلادىدىن ئىلگىرى ئەسىر ئۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىنىڭ 216 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) ئەڭ قۇدرەتلىك دەۋرى (مىلادىدىن 240 يىللار ئۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىنىڭ 48 - يىلىغىچە) ياتۇر تەگرىقۇت (مىلادىدىن 209 - يىل ئۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 175 يىل ئۇرۇنقى چاغقىچە تەگرىقۇت بولغان)نىڭ دەۋرى بولدى. ياتۇر تەگرىقۇت دەۋرىدە، ھون ئىمپېرىيىسى مىسلىسىز دەرىجىدە قۇدرەت تاپتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، تۈرك خەلقلىرىنىڭ ياتۇر تەگرىقۇتنىڭ ھۆرمىتى ۋە شان - شۆھرىتىنى تېخىمۇ ئۇقىرى كۆتۈرۈش مەقسىتىدە «ئوغۇزنامە» داستانىنى يارىتىپ، ئۇنىڭدا، ياتۇر تەگرىقۇتنى ئىلاھىيلاشتۇرۇپ بىر ئەپسانىۋى قەھرىمان دەرىجىسىگە كۆتۈردى. «ئوغۇزنامە» داستانىدا ياتۇر تەگرىقۇتنىڭ جۇڭگو، ھىندىستان ۋە ياۋروپالىق قەدىمكى قىلمان ئۇرۇشلىرى، ئاسىيانىڭ شىمالىي قىسمىدىكى جايلارنى تامام ئىشغال قىلغانلىقى ئەسۋىرلەنگەن. دېمىسىمۇ ياتۇر تەگرىقۇت مىلادىدىن 177 يىل بىلەن ئۇرۇن ئەرىكە قىلمان ئۇرۇشلىرىدە، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئەربىي ئاسىيادىكى دۆلەتلەرنى بويسۇندۇرۇپ، كاسپى دېڭىزىنىڭ بويىغىچە بارغانىدى.

«ئوغۇزنامە» داستانىدا مۇنداق دېيىلىدۇ: «بىر كۈنى ئاي خانىنىڭ كۆزى يورۇدى. بىر ئوغۇل تۇغىدى، ئوغۇلنىڭ چاچلىرى، قاشلىرى قارا ئىدى. كۆزلىرى كۆك. ئاغزى چوڭ

ھەك قىزىل ئىدى. ئۇ ھۆر - پەرىلەرمۇ جىرايلىق ئىدى...
ئۇنىڭ يۈتسى ھۇقمىنىڭ يۇتىدەك، بېلى بۆرى بېلىدەك، مۇرىسى
ئارا بۇلۇڭ مۇرسىدەك، كۆكسى ئېيىق بۆكسىدەك ئىدى،
ئۇ يالقۇنى ياغاتتى، تاغلارنى ھەيران قالدۇراتتى، ئىزۇ ئوۋلايتتى،
كۈنلەر ئۆتۈپ، ئۇنىڭدىن ئۇچۇپ ئۆچمەت بولدى:

كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئوغۇز خاقان تەڭرىگە سېغىنىۋاتاتتى،
تەڭرى قارا ئاغۇلىشىپ ئاساندىن بىر كىشىك ئۆز چۈشتى،
بۇ ئۆز كۈنەدىن ئۆرلۈق، ئايدىن يورۇق ئىدى، ئوغۇزخاقان
ئۇنىڭ ئىشىغا يېرىم بۇ ئۆزىنىڭ ئىچىدە بىر قىز بارلىقىنى
كۆردى، قىزنىڭمۇ ئولتۇراتتى، ئۇ قىز ئىشتايىن چىرايلىق بىرقىز
ئىدى، ئۇنىڭ يېنىلىدە ئاتەشتەك ئۆرلۈق بىر مېنى بولۇپ،
بۇ مېنى ئۆزىگە بۆلۈنۈشنى ئوخشىتاتتى، بۇ قىز ئۆنچىلىك گۈزەل
زەل ئىدىكى، ئۇ كۈلسە كۈنۈك تەڭرىمۇ قوشۇلۇپ كۈلەتتى، يەتە
لىسا كۈنۈك تەڭرىمۇ ھەللە يەملار ئىدى،

ئوغۇزخان بۇ قىزنى كۆرۈپلا، ئەس - ھوشىنى يوقاتتى،
ئۇنىڭغا كۆيۈپ قالدى، قىزنى ئالدى، ئۇنىڭ ھەلەن ھەللە
بولۇپ، ئاۋايلىغا يەتتى، قىز ھامىلدار بولدى، كۈنلەر ئۆتۈپ،
ئۇنلەر ئۆتۈپ، ئۇنىڭ كۆزى يورۇدى ۋە ئۇچ ئوغۇل ئوغلىدى،
ئۇنىڭغا كۈن، ئوتتۇراڭىغا ئاي، كەنجىسىگە يۇلتۇز
دەپ ئات قويدى،

بىر كۈنى ئوغۇزخان ئوۋغا چىقتى، ئۇ ئاددىيكى كۆل
قىرىغا ئوتتۇرىسىدا بىر دەرەخ كۆردى، دەرەخنىڭ كاۋىكىدا
بىر قىز يالغۇز ئولتۇراتتى، ئۇ بەكمۇ چىرايلىق بىرقىز ئىدى،
ئۇنىڭ كۆزى ئاساندىن كۆكرەك، چېچى خۇددى دەريا سۈيى
دەك، چىلىرى ئۇنچىدەك ئىدى،

ئوغۇزخان ئۇنى كۆرۈپلا، ئەس - ھوشىنى يوقاتتى، يۈ-
رىكىگە ئوت ئۇتاشتى، ئۇنىڭغا كۆيۈپ قالدى ۋە ئۇنى ئالدى،
ئۇنىڭ ھىلەن ھەللە بولۇپ تىلىكىگە يەتتى، ئۇ قىز ئىككى
ۋاق بولدى، كۈنلەر ئۆتۈپ، ئۇنلەر ئۆتۈپ ئۇنىڭ كۆزى يو-
رۇدى ۋە ئۈچ ئوغۇل ئوغلىدى، ئۇنىڭغا كۈن، ئوتتۇراڭىغا
ما ئاي، كەنجىسىگە دەپ ئات قويدى...

بۇ ئەسىرلەردىن ئوغۇزخاننىڭ ئىلاھىلاشتۇرۇلغانلىقى
ئېيىق كۆرۈنۈپ ئۇرغىدۇ، «ئوغۇزنامە» داستانىدىكى ئوغۇزخان
ھىلەن ئىككى ئايالىدىن ئوغۇلغان ئالتە ئوغلى ئۇيغۇر-
لارنىڭ قان قېرىندىشى بولغان ئوغۇزلارنىڭ 24 ئۇرۇقىنىڭ
ئەجدادى قىلىپ كۆرسىتىلىدۇ، ئىران تارىخچىسى رەشىدەددىن
«تارىخلار جەمئىيسى» ناملىق ئەسىرىدە، كەلتۇرۇلگەن ئو-
غۇزخان رىۋايىتىدە، ئوغۇزلارنىڭ 24 ئۇرۇقىنىڭ ئەجدادى ئو-
غۇزخانىنىڭ ئالتە ئوغلى، دېيىلگەن.

«ئوغۇزخان ئۇيغۇرنىڭ ئاخىرىدا، ئۇيغۇرنىڭ ئاھايىتى
ئەقىللىق ۋەزىرى «ئۇلۇغ تۇرك» نىڭ ئاجايىپ بىر چۈش
كۆرگەنلىكىنى ئاڭلىدى، ئۇلۇغ تۇرك كۈنلەرنىڭ بىرىدە، مۇنە-
داق بىر چۈش كۆردى، ئۇ چۈشىدە، بىر ئالتۇن يا بىلەن ئۈچ
كۈمۈش ئوق كۆردى، بۇ ئالتۇن ياكى كۈنچىقىشتىن تاكى كۈنە
پېتىشقىچە تارتىلغان، ئۈچ كۈمۈش ئوق بولسا، شىمالنى كۆر-
سىتىپ تۇراتتى، ئۇلۇغ تۇرك ئويغىنىپ چۈشىدە، كۆرگەنلىرىنى
ئوغۇزخانغا ئېيتىپ بېردى، ئوغۇزخان بۇ چۈشكە ئۇلۇغ
تۇركنىڭ بەرگەن تەبىرى ۋە مەسلىھەتكە ئاساسلىنىپ، كۈن،
ئاي، يۇلتۇز ئاتلىق ئۈچ ئوغلىنى شەرقە، كۆك، تاغ، دېگەن
ئاتلىق ئۈچ ئوغلىنى مەربىگە ئەۋەتتى، ئالتە ئوغلى ئۆزى

www.docin.com

بارغان تەرەپلەردە ئۇ ئۇلاپ يۇرۇپ ئۇزلىرى خىيالىغىمۇ كەلتۈرمىگەن تەرسىلەرگە ئۇچرىدى. كۈن، ئاي، يۇلتۇز ئاتلىق ئوغۇللىرى بولدىن بىر ئالتۇن يانى تېپىۋالدى. ئالتۇن يانى ئانسى ئوغۇزخانغا ئەكىلىپ بەردى. كۈك، تاغ، دېڭىز ئاتلىق ئوغۇللىرى بولدىن ئۈچ كۆمۈش ئوق (ئوقيا نىلىك ئوقى) تېپىۋالدى. ئۈچ كۆمۈش ئوقنى ئوغۇزخانغا ئەكىلىپ بەردى، ئوغۇزخان ئالتۇن يانى ئوچكە بۆلۈپ. كۈن، ئاي، يۇلتۇز ئاتلىق ئوغۇللىرىغا بەردى. ئۈچ تال كۆمۈش ئوقنى كۈك، تاغ، دېڭىز ئاتلىق ئوغۇللىرىغا بەردى (ھۇنوغۇزنامە داستانىدىن).

ئوغۇزلارنىڭ 24 ئۇرۇقى تىكتى چىنار تارماقلىرىغا بۆلۈنىدۇ. بىرى بۆز ئوق تارمىقى دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇلار، ئوغۇزخاننىڭ ئالتۇن يانى بۆزۈپ (سۇندۇرۇپ) ئوچكە بۆلۈپ تەقسىملەپ بەرگەن ئۈچ ئوغلى (كۈن، ئاي، يۇلتۇز) نىڭ ئەۋلادى دەپ قارىلىدۇ. قالغان 12 ئۇرۇق ئۈچ ئوق تارمىقى دەپ ئاتىلىپ، ئوغۇزخانىڭ ئۈچ تال كۆمۈش ئوقىنى تەقسىملىۋالغان ئۈچ ئوغلى (كۈك، تاغ، دېڭىز) نىڭ ئەۋلادى دەپ قارىلىدۇ.

ئىران تارىخچىسى رەشىدىددىننىڭ «تارىخلارجە مىئىسى» ناملىق بۇ ئەسىرىدە، ئەقىل كەلتۈرۈلگەن مەلۇماتقا ئاساسلانغاندا (ئوغۇز داستانى بويىچە) ئوغۇزلارنىڭ 24 ئۇرۇقىنىڭ ناملىرى مۇنداق بولغان:

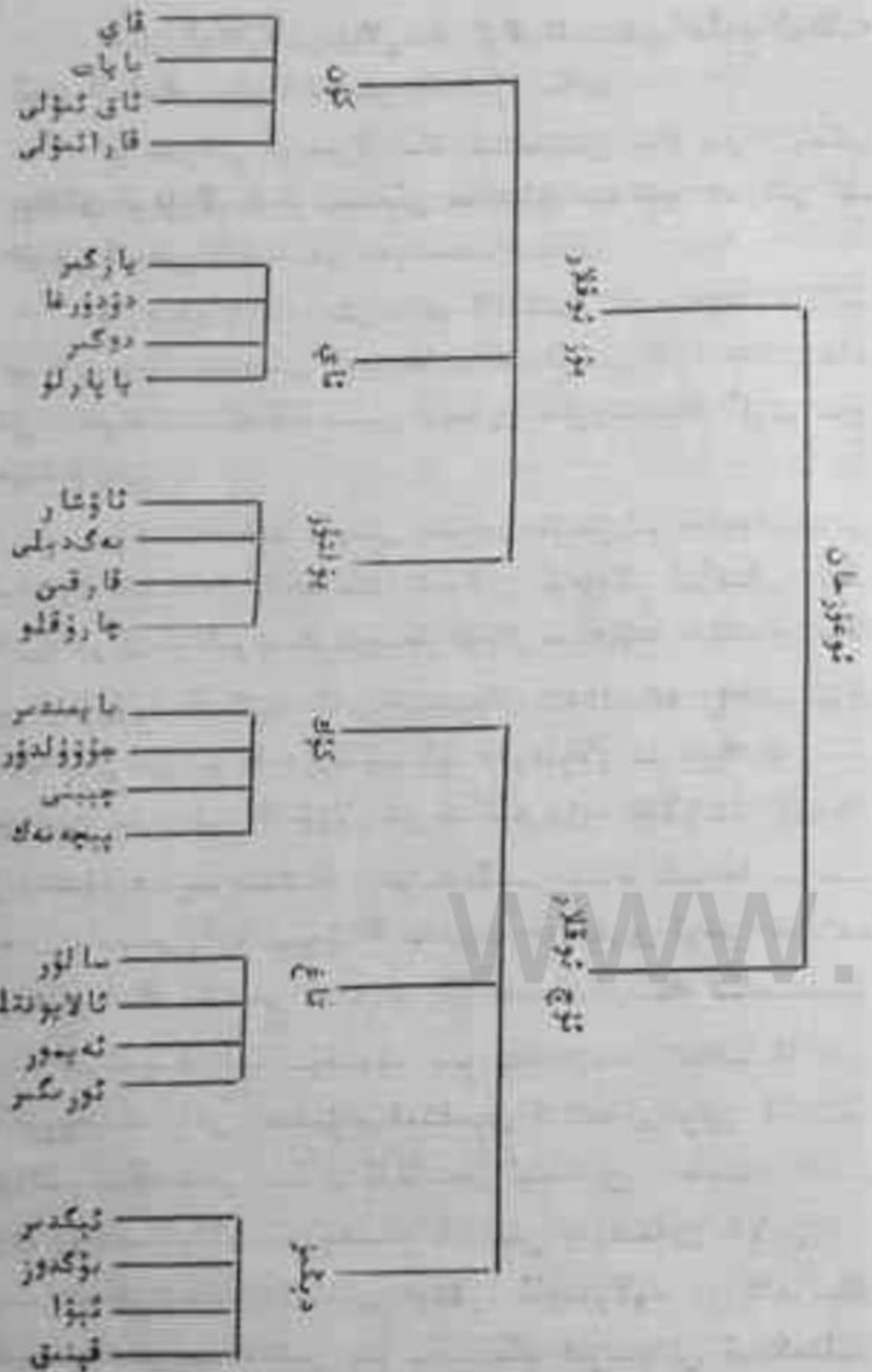

«ئوز ئوقلار» ئوغۇزلارنىڭ ئولا قانىشى، «ئوچ ئوقلار» ئوغۇزلارنىڭ سول قانىتىنى تەشكىل قىلاتتى.

بۇ شەرقىي ئويغۇرلارنىڭ ئاساسىنى چولا سىر تارمىقى بولغان ئوغۇزلار توغرىسىدىكى مەلۇمات بولۇپ، شەرقىي ئوغۇزلار ئويغۇر قاغانلىقىنى تەركىب تاپقان.

ھازىرقى زامانداشلىرىمىزنىڭ تارىخشۇناسلار ئوغۇزلار ۋەۋايىتىدىكى ئوغۇزخاننىڭ دادىسى قاراخانىي باتۇر ئەقرىقۇتنىڭ دادىسى ئۇمان تەقرىقۇتنىڭ ئوزى دەپ ھېسابلايدۇ.

مىلادىنىڭ 840 - يىلى شەرقىي ئويغۇرلار مولغۇلىيىدىن ئوتتۇرا ئاسىيانى كۆچكەندە، شەرقىي ئوغۇزلار ئېرتىش، بالخاش، تارال كۆللىرىنىڭ بويىنى ئۆيچى، مەھمۇت قەشقەرى مانا شۇ ئوغۇزلارنىڭ كۆپ يىگەن چېغىدىكى (1040—1157) قەبىلىۋى ئەھۋالىنى بىرىپ قالدۇرغان. ئۇ: «ئوغۇزلار — تۈرك قەبىلىلىرىدىن بىرىدۇر. ئوغۇزلار تۈركىيلەيدۇ. ئۇلار 22 ئۇرۇققا بۆلۈنىدۇ. ھەربىر ئىنىڭ تايۇم دەلگىسى — ھالىرىغا ياسىغان دىغان تامغىسى بار» دەيدۇ.[1] مەھمۇت قەشقەرى ئوغۇز قەبىلىلىرىنىڭ ئىنىنى 22 دەپ، ئۇ قەبىلىلەرنىڭ تامغىسىنى بىر - بىرلەپ تاتاپ ئۆتىدۇ. بىز يۇقىرىدا تىلغا ئالغان 24 ئۇرۇقنىڭ نامى مەھمۇت قەشقەرى تاتقان ئوغۇز قەبىلىلىرىنىڭ نامى بىلەن تاماسەن ئوخشاش. مەھمۇت قەشقەرى بەرگەن ئىككى ئۇرۇقنىڭ نامىنى يازمىغان خالاس.

«ئوغۇزنامە» داستانى ھونلار، ئويغۇرلار، تۈركلەرنىڭ كېلىپ چىقىشى جەھەتتىن بىر - بىرىگە قېرىنداش ئىكەنلىك

يېكىن ئىكەنلايدۇ.

ئىران ۋە تۈرك رىۋايەتلىرىدە، ئېيتىلغان ئافراسىياب مىلادىدىن يەتتە ئەسىر بۇرۇن ئۆتكەن ئەلا مەشھۇر قەھرىمان ئەجداداىبومسىرنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇنى ئەجداداىبومسىر ئالىپ ئەرتۇڭا، دەپ ئاتىغان. ئالىپ ئەرتۇڭا مىلادىدىن يەتتە ئەسىر بۇرۇن، ئەجداداىبومسىر ئوتتۇرا ئاسىيادىن قارا دېڭىز بويىغىچە سوزۇلغان كەڭ تېررىتورىيىدە، قۇرغان ساك ئىمپېرىيىسىنىڭ مەشھۇر قاغانى بولغان. بۇ ئىمپېرىيىنى تۈرانلىقلار تۈران دەپ ئاتىغانىدى. بۇ دۆلەت مىلادىدىن يەتتە ئەسىر بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىنىڭ I ئەسىرىگىچە ھۆكۈم سۈرگەن. تۈران قاغانى ئالىپ ئەرتۇڭا ھەققىدىكى مەلۇمات ئەلا ئاۋۋال ئاتىغىپەرسلەرنىڭ مۇقەددەس كىتابى «ئاۋىستا»دا بېرىلگەن بولۇپ، ئۇنىڭدا ئۇ تۈران پادىشاھى ئافراسىياب دەپ ئاتالغان. ئۇلۇغ يازۇچى ئانىرى ئوۋۇلقاسىم فىردەۋسى ھەزىنەۋىلەر سۇلتانلىقى مەھمۇت ھەزنەۋى (مىلادىنىڭ 997 - يىلىدىن 1030 - يىلىغىچە سۇلتان بولغان) نىڭ تاپشۇرۇقى بويىچە يازغان ئۇزۇن داستانىدا، تۈران خاقانى ئافراسىياپنىڭ ئۈران پادىشاھى مىلەن ئېلىپ بارغان ئۇرۇشلىرى ھەققىدە ئاساسىي كۆپ جايدا توختالغان. مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا بەرگەن مەلۇماتمۇ قارىغاندا، ئالىپ ئەرتۇڭا ھاۋاسى ياخشى بولغان تۇرۇدۇكىلەت (قەشقەر)نى تۇرمالىگەن.[2] بۇ چاغدا، كۈچاسۇاك يارىن ئىمپېرىيىسى ۋۇجۇدقا كەلگەنىدى. مىلادىدىن يەتتە ئەسىر بۇرۇن، ئۈران ئەھمالىرى ئۇلالىسى

(مىلادىدىن 700 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 330 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە ھۆكۈم سۈرگەن) نىسلىدىن پادىشاھى كەيخسراۋ (مىلادىدىن 633 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 584 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە پادىشاھ بولغان) تۇران قاغانى ئەفراسىيابنى مەغلۇپ قىلغاندا، ئەفراسىياپ شەرىقە چېكىنىپ ئالتاي ئەتراپلىرىغىچە كەلگەن. كېيىن ئەفراسىياپ تۇز دۆلىتىنىڭ مەركىزى قىسمىغا قايتىپ كېلىپ، مىلادىدىن 625 يىل بۇرۇن ئەزەربەيجاندا ئىرانلىقلار سىلەن يەنە تۇتۇشقان. تۇ يەر جەڭدە. ھۆكۈمدار ياغقان ئىران ئەسكىرىنىڭ ئوقياداىن ئاغقان ئوقى سىلەن ئۆلگەن.

ئالىپ ئەرتۇڭا ئوغرىسىدىكى ئۇرۇق رىۋايىتى بويىچە ياكى ئىران رىۋايىتى بويىچە، بۇ رىۋايەتلەردە بىرگە ئېنىقلاشقا بولمايدىغان ئىككى مەسىلە بولۇۋېدۇ. ئۇنىڭ بىرى، ئالىپ ئەرتۇڭا تارىختا راستىنلا ئۆتكەن قەھرىمانمۇ؟ دېگەن مەسىلە. يەنە بىرى، يۇنانلىقلار سىكرى دەپ ئاتىغان، ئىرانلىقلار ساك دەپ ئاتىغان خەلقلەر ئۇرۇق ئىرقىغا مەنسۇپ خەلقمۇ ياكى ئىران ئەسلىدىكى خەلقمۇ؟ دېگەن مەسىلە.

بىز ئالىپ ئەرتۇڭانىڭ تارىختا راستىنلا ئۆتكەن قەھرىمانمۇ ئەمەسمۇ ئەنە شۇنداق ئىسپاتلايدىغان پاكىتلارغا ئىگە. مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا ئالىپ ئەرتۇڭا توغرىسىدىكى ماتېرىيالنىڭ پارچىلىرى كەلتۈرۈلگەن:

«ئالىپ ئەرتۇڭا ئۆلدىمۇ،
يامان دۇنيا قالدىمۇ،
يەلەك ئۆچمىنى ئالدىمۇ،
ئەمدى بۇرەك يىرتىلۇر.

قاغان ئەفراسىياپ ئۆلدىمۇ؟ يىۋاپا دۇنيا ئۆتمەكتىن ئۆلدىمۇ؟ يەلەك ئۆتمەكتىن ئۆچمىنى ئالدىمۇ؟ ئەمدى ئۇنىڭ ئۈچۈن ئاغانا ئەيرەتلىنىپ، بۇرەكلەر پارە-پارە بولمىغاي.»

«ئەل بۆرىدەك ھۇۋلاشتى،
يىرتىپ ياغا يىغلاشتى،
يەرياد چېكىپ داغلاشتى،
كۆزلەر ياشقا تاپلىنۇر.

ئادەملەر ئەفراسىيابنىڭ ئۆلۈمىگە ئېچىنىپ بۆرىگە ئوخشاش ھۇۋلاشتى. ئاھ ئۇرۇپ يالقىلىرىنى يىرتىشتى، يەرزىدە مۆكۈلۈق لەغمە ئاۋازدەك ئۈن سېلىپ يەرياد چېكىشتى. كۆپ يىغلاپ كۆزلىرى كۆرمەس بولۇپ كەتتى.»[11]

ئالىپ ئەرتۇڭانىڭ ماتېمىگە يېتىپ كەلگەن يەگلەرنىڭ ئۇ چاغدىكى روھىي ھالىتىگە يېغىلانغان قوشاقتا مۇنداق دېيىلگەن:

ەبەگلەر ئىتتىنى ھارغۇزدى،
قايمۇ ئۇلارنى تۇرغۇزدى،
مەڭرى، بۇزى سارغايدى،
سۇرتۇلگەندەك زەمىران.

بەگلەر ئاتلىرىنى ھارغۇزۇپ كېلىشتى. ئۇلارنى ئاياغلاشتۇرۇپ بۇزلىرى زەمىرانغەك سارغايدى،»[6]

دېۋاندا كەلتۈرۈلگەن بۇ ئوچ كۆپلەت قوشاق تەجاھۇلىرىمىزنىڭ مىلادىدىن بەك ئىلگىرى ئۇرۇن ئالغانلىقىنى ئۇقۇمىغا بېغىشلاپ يازغان تارىخىي داستانىمىزنىڭ ساقلىنىپ قالغان پارچىلىرىدۇر.

ئالپ ئەرئۇنقا مەقەددىكى بۇ قوشاقلار ئالپ ئەرئۇنقا-نىڭ تارىخقا ئۇنتۇلمىغان مەقتىلىي تارىخىي قەھرىمان-لىكىدىن دېرەك بېرىدۇ. ئۇنىڭ ئىجادىلىرىمىزنىڭ قەلبىدىن چوڭقۇر ئورۇن ئالغان ئۇلۇغ قاداللىرىمىزدىن بىرى بولغانلىقىنى مۇشۇنىلايدۇ.

ئالپ ئەرئۇنقا مىلادىدىن 425 يىل بۇرۇن ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، تۇران دۆلىتى (ساكلار دۆلىتى)گە ئامورغ، تومارىس، دېگەن ئاتلىق خاتلارنىڭ يېتەكچىلىك قىلىغانلىقى مەلۇم.

كەيخۇسراۋ ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ قېرىندىشى ئاستىياگ (555 — 584) پادىشاھ بولدى. ئۇنىڭدىن كېيىن، ئەھمانىلار سۇلالىسىگە كەيكاۋۇس (يۇنانچە — كروس) پادىشاھ بولدى. كەيكاۋۇس (529 — 555) ساكلارغا ھۇجۇم قى-

لىپ، ساكلارنىڭ خانىش ئامورغنى ئەسىر ئالدى. بۇنداق ئاتـ
ۋىخچىسى كىشىسى (مىلادىدىن 400 يىل بۇرۇن ئۆتكەن) ساك
لارنىڭ خانىش ئامورغىنىڭ ئايالى سىمايېترانىڭ تەرىكەك ۋە
ئاباللاردىن قوشۇن تەشكىللەپ ئىران يىلەن ئۇرۇشقانلىقى،
ئۇرۇشتا ئۇنىڭ كەيكاۋۇسنى مەغلۇپ قىلىپ، ئامورغنى ئازاد
قىلغانلىقىنى يازىدۇ. كىتسىياك مەلۇماتىغا قارىغاندا، ئۇنىڭ
دەل كېيىن ساكلار كەيكاۋۇس يىلەن ئىتتىپاق ئۇزۇكەن، لې
كىن كەيكاۋۇس بىشىمغە ئەمەل قىلماي (مىلادىدىن 529 يىل
بۇرۇن) ئوتتۇرا ئاسىيا ھېسىپ كىرگەن، ھىرادوتنىڭ (مى
لادىدىن بەش ئەسىر بۇرۇن ئۆتكەن) يېرىكەن مەلۇماتىغا قا-
رىغاندا، بۇ چاغدا ماساگېتلار (ئۇلۇغ ساكلار) ما
مەلىكە تۇمارىس يېتەكچىلىك قىلاتتى. كەيكاۋۇس
ئوتتۇرا ئاسىيا قىلغان ياسقۇنچىلىق بۇرۇشىدە، ئال
ھۇ دەۋرنىڭ تارىخىدىكى چوڭقۇرلۇققا ئىچكىرىگە كىرىپ
قېلىپ، ئۇزۇنلۇق تارقا سېپىدىن ئايرىلىپ قالغان، كەيكا-
ۋۇس مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغان ۋە جەڭدە ئۆلگەن. ھىرادوت
بىرگە كەيكاۋۇسنىڭ بۇ بۇرۇشنىڭ تەپسىلى ئەھۋالىنى بە-
رىپ قالدۇرغان. ھىرادوت بۇ ئەپسانىلىرىنىڭ تەسۋىرىنى
تۇمارىس ھەققىدىكى رىۋايەتتىن ئالغان. تۇمارىس توغرىسى-
دىكى رىۋايەتتە، ئۇنىڭ ئىر ئۇلۇغ ئان تولدۇرۇپ، جەڭدە
ئۆلگەن كەيكاۋۇسنىڭ بېشىنى: «قانغا تويمايسەن قانخور قانغا
تويسۇن» دەپ ئۇ ئۇلۇغنا ئەقاللىقى ئېيتىلىدۇ.[7]

ئوتتۇرا ئاسىيا ھەلقىلىرىنىڭ ئۇلۇغ ئانىسى ئەقىل-
پاراسەتلىك، ياتۇر يۈرەكلىك، ۋەتەنپەرۋەر تۇران خوتۇن-
قىزلىرىنىڭ شانلىق ئۆلگىسى بولغان تۇمارىسنىڭ ئالپ ئەر-

www.docin.com

تۇغانلىق ئەۋرىشى ئىكەنلىكى ئوچتىن-ئوچۇق ئىپادىلىنىپ بېقىنىش ۋە ئىتائەتمەنلىك ھۆكۈمرانلىقىغا ئۆزىنىڭ ئىسمى ئۆز-ھۆر بولۇپ، يۇقىرى تارىخچىلىرى تەرىپىدىن تونۇلمىغان. ئۇمۇ-مىي، ئەپ بېرىلغان.

بىز يۇقىرىدا «تۇركىي خەلقلار دەۋرانى»دىكى ئالتە ئەر-ئۇغا بېغىشلانغان داستان پارچىلىرىنى، ئالتە ئەرئۇغا ۋە ئۇنىڭ ۋارىسلىرى توغرىسىدا، يۇقىرى، ئىران مەنبەلىرىدە ئېيتىلغان رىۋايەتلەرنى قىلغا ئالدۇق. ئۆزىدە جۇڭگونىڭ ئوتتۇرا ئەسىردىكى تارىخچىلىرى يازغان يەلنامىلىرىدىنمۇ مىسال كەلتۈرمىز.

مىلادىنىڭ 714 - يىلى ئىلتېرىش قۇتلۇق قاغانلىقى (كېيىن قۇرۇلغان شەرقىي تۈرك قاغانلىقى) نىڭ قاغانى قا-غان(692 — 716) يەشبالىقنى تاۋە ئىمپېرىيىسىدىن تار-تۇۋېلىش ئۈچۈن، ئۆز ئوغلى توڭاتېكىن قوماندانلىقىدا بىر تۈركۈم تۈرك قوشۇنلىرىنى يەشبالىققا ماگدۇرغان. تو-ڭاتېكىن يەشبالىقنى مۇھاسىرىگە ئالغان. ئۇ، كۆللەرنىڭ سېپىلى بىرىدە، ئۆزى ئاتلىق يالغۇز يەشبالىق شەھىرىنىڭ سېپىلى تۈۋىگە كېلىپ ئەھۋالنى كۆزەتكەن ۋە ئۇ يەردىن بۆكتۈرمىدە ياتقان دۈشمەنلەرنىڭ ئۆلتۈرۈلگەن. [11] تۈركلەر ئۇنىڭدىن ياشلاپ ھەر يىلى توڭاتېكىن ئۆلگەن كۈنى ئۈنى خاتىرىلەپ مۇراسىم ئۆتكۈزىدىغان بولغان. بۇ تۈركلەرنىڭ، ئەلۋەتتە ھەدىسىگە ئەجدادى ئالىپ ئەرتۈڭانىڭ نامى قويۇلغان توڭاتېكىننى خاتىرىلەش ئارقىلىق، ئالىپ ئەرتۈڭانى خاتىرىلىگەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ.

مىلادىدىن 329 يىل بۇرۇن ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىن ئوت-

ئۇرا ئاسىيا‌غا يېيىپ كىرگەندە، ئۇنىڭغا قارشى تۇرۇك قاغانى-نىڭ قوشۇن ئەۋەتكەنلىكى توغرىسىدا مەھمۇت قەشقەرى مۇنداق دەپ يازغانىدى: «ماگا مۇھەممەد چاقىرتوڭا خان ئوغلى ئىزاھىدىن ئىسرافىل توغان تېكىن ئۆز ئاتىسىدىن ئالتىنجاللىرىنى سۆزلەپ بېرىپ مۇنداق دېگەنىدى: «زۇلقەرنەيىن ئۇيغۇر تېلىگە يېقىنلاشقانىدا، تۈرك قاغانى ئۇنىڭغا قارشى 4000 ئادەم ئەۋەتكەن. ئۇلارنىڭ قالپاقلىرىنىڭ قانات-لىرى لاچىن قاناتلىرىغا ئوخشىتىلغان. ئۇلار ئوقنى ئالدىغا قاندا-ق ئاتاتتى. كەينىگىمۇ شۇنداق ئۇستىلىق بىلەن ئاتاتتى. زۇلقەرنەيىن ئۇلارنى كۆرۈپ ھەيران قالدى». [12]

مەھمۇت قەشقەرى تىلغا ئالغان بۇ رىۋايەت ئىسكەندەر ئوتتۇرا ئاسىيا‌غا يېيىپ كىرگەن زامانىدىكى تارىخىي ئەھۋال-ىا ئۇيغۇن كېلىدۇ.

ئىسكەندەر مىلادىدىن 334 يىل بۇرۇن 30 مىڭ پىيادە، 5 مىڭ 5000 ئاتلىق ئەسكەردىن تەركىب تاپقان قوشۇنىغا تايىنىپ شەرققە يۈرۈش باشلىغان. ئۇ ئون يىل ئىچىدە (مىلادىدىن 334 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 324 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە). كىچىك ئاسىيا، سۈرىيە، فىنىكا، مىسىر، ئىران، ئوتتۇرا ئاسىيا مەملىكەتلىرىنى ۋە ھىندىستاننى بويسۇندۇرۇۋالغان.

ئىسكەندەر شۇ يۈرۈشلىرىنىڭ بىرىدە (مىلادىدىن 331 يىل بۇرۇن) ئىران ئەھمانىلار سۇلالىسىنىڭ يادەت شاھى دارا III (مىلادىدىن 338 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 330 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە پادىشاھ بولغان) نىڭ قوشۇنلىرىنى گاۋگامىل دېگەن جايدا ئۇرۇل - كېسىل تارماق

قىلغان، دۆلەت قانۇنى قانچىلىك تۆۋەنلىسىدىن
بولغان بىلەن (پاكىتوسىيەدە جوغدىباغا قىيىۋالغان ئەھ
ماتجان ۋالىيى) ئۆلتۈرگەن، بىلىمى تۆۋەن، ئا
كىلىپ ساكلاردىن بارىدىغان، جۇ چاغدا، ئىنتايىن
سىياسىدىكى ساكلارنىڭ جۈملە تاماقلىق خانى بار ئىدى. ئۇ،
مەنپەئەتەشكەرى تىلغا ئالغان تۆۋەك قاتلامنى ئۆزىگە ياردەم
ۋاسىتىسىدىن پەرى دەپ قارىغان قىلىمىدىن ۋەزىنە ئىنك ئۆزى
بولۇشى ئىھتىمالغا ئاساسەن يوقتى. ئىككىنچى ئىنتايىن
سىياسىغا سەپ كېرەكلىكىنى ئالدىنقى ئىككىسىدىن
يەنىكى ئۇ، ئاساسەن قانۇنىيلىقنى ساقلاپ قېلىش مەقسىتىدە 1930
كىشىلىك ئاتلىق ئۇيغۇر قوشۇنىنى ئىسكەنەدەرگە قاراتما ھۇ
جۇمان ئۆرك قاتلىنى ماڭا ئېلىپ ئۆتكەنىدى. قانداقلا بولمىسۇن،
ساكلار ئىسكەندەردىن ماقادۇنىيە بىلەن ئەپەيكە ئۆتۈپ،
ئىستكىزىل ئەتراپلىرىدىن قەدىمكى گرېك ئالىمى
ئالىمالار ئەھمىيەتلىرىدىكى بىرىنچى قېتىم مەرىكە ـ ئالـ
خاي ئەتراپلىرىغا كۆچۈشى مىلادىدىن يەتمىش ئەسىر ئىلگىرى
ئاساسلىق ئۆرۈنلاشقان كەيىنكى قاتلام دەۋرىدە
بولغانلىقىدىن، بۇ ئەنە شۇ قېتىملىق كۆچۈشنى كۆرسىتىدۇ. ئوتتۇرا
ئاسىيادا ياشىۋاتقان كىشىلەر ئۈچۈن ئىسكەندەر ئوتتۇرا
ئاسىيادا ياشىۋاتقان كىشىلەر ئۈچۈن ئىسكەندەر ئوتتۇرا
ساكلار ئەسلىدە قەدىمكى يۇنانلاردا ھەرىنى سىيرىلىدە
ياشىغان. ئۇلار مىلادىدىن ئون ئەسىر بۇرۇن ئۆزلىرىنىڭ
ئەۋرىشە ياشايدىغان قىرمىدالىرى ساقاتلارنىڭ ھۇجۇمىغا
ئۇچرىدى. شۇ سەۋەبتىن ساكلار جەنۇبقا سۇرۇلۇپ قاراداپ
ئېرىنىڭ شىمالىغا كۆچتى. شۇنىڭدىن باشلاپ ساكلارنىڭ بىر قىسـ
مى ئىران ئەسلىك ھەرىكەتلىرىنىڭ ئەسىرىگە ئۇچراپ ھەلۇم

دەرىجىدە ئۆزلاشقان بولسۇز. ئەما ئۇنىڭ ئىرقىغا خاس
خۇسۇسىيەتلىرىنى ئاساسەن ساقلاپ قالدى. بۇگۈنكى كۈندە،
ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەڭ بۈرۈنقى قەبىلىلىرىدىن بىرى بولغان
ياغۇلار ھازىرمۇ ئۆزلىرىنى «ساك» دەپ ئاتىشىدۇ. ساكلار
نىڭ دىنىي ئېتىقادى ۋە ئۆرپ ـ ئادەتلىرى ھونلار ۋە ئۇيغۇرلار
بىلەن ئوخشاش ئىدى. ساكلار ھونلار ۋە ئۇيغۇرلارغا ئوخشاشلا
شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى. ساكلارنىڭ ئەخلاقى ۋە
ئۆرپ ـ ئادەتلىرى توغرىسىدا ھېيېوگىراللىق يەرگەن مەلۇ
ماتى بىلەن ھونلار ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ ئەخلاق، ئۆرپ ـ ئادەت
لىرى توغرىسىدا جۇڭگولۇق قەدىمكى تارىخچىلىرىنىڭ يەر
گەن مەلۇماتلىرى ئوخشىشىدۇ. ساكلار چارۋىچىلىق بىلەن
ئۇغۇللىناتتى. ئۇلارنىڭ ئاساسىي ئوزۇقى گۆش، قىمىز ئىدى.
ئۇلارمۇ ھونلار ۋە ئۇيغۇرلارغا ئوخشاش ئادەمنىڭ باش سۆڭـ
كىنى ئىچىملىك ئىچىدىغان قەدەھ ئورنىدا ئىشلىتەتتى. ساك
لارمۇ ھونلار، ئۇيغۇرلارغا ئوخشاش ئاتىسى ئۆلسە ئۆلـ
سە، ئۆگەي ئانىسىنى خوتۇنلۇققا ئالاتتى. ئۇلار ھونلار،
ئۇيغۇرلار ۋە ئوغۇزلارغا ئوخشاشلا، ئات ئوستىدە كېتىۋېتىپ
ئوقيانى دېگەن نىشانغا تەگكۈزەلەيتتى. ھونلار، ئۇيغۇرلار،
ئوغۇزلار شامان تەقدىسى يويىچە، كۈنگە، ئايغا چوقۇناتتى.
ساكلارمۇ شۇنداق ئىدى. لېكىن ساكلار قۇياش تەڭرىسىنى
بەكرەك ئالىي بىلەتتى. ھونلار بولسا ئاي تەڭرىسىنى بەك
رەك ھۆرمەتلەيتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ھونلار ئۇرۇش ھەرىكە
تىدىن ئاي تولغاندا ئېلىپ بارماتتى. ئاي كىچىكلەشكە باش
لىغاندا، قوشۇنلىرىنى چېكىندۈرەتتى. ئۇيغۇرلار ئۇزۇن ئىسمـ
ئىنىڭ بېشىغا كۈن، ئاي سۈزۈنى قوشۇپ ئاتاشنى ياخشى كۆـ

دەشتى، ھەسلەن، ئۇيغۇر ـ ئۇزۇن ئاساسلىقتىنلىق
20 ـ ئەۋلاد قاسانى ئۇزۇنى «ئۇلۇ دەرىدا ئۇلۇغ بولۇش
قوچ كۆچلۈك بىلگە قاغان» دەپ ئاتىغاندى، شۇڭا تېكىن
(759 ـ 779) بولسا ئۇزۇنى «قاي تەرىدا قۇت بولسۇن ئېل
تۇتسۇن قوچ قۇتلۇق بىلگە قاغان» دەپ ئاتىغان. بۇ مىسالـ
لاردىن ھونلار، تۈركلەر ئۇيغۇرلار ھەلەن ساكلارنىڭ تۈرپـ
ئادەتلىرىنىڭ نومۇرداش تەكەللۇكتى بىلگىلى بولىدۇ.

ساكلارنىڭ تارىخنا كۆللەنگەن ۋاقتى ھىلادىدىن يەتتە
ئەسىر بۇرۇنقى چاغ بولغان. شۇالپ ئەرلۇنۇنا ئۇلارنىڭ ھەمـ
ھۆر قاغانى ئىدى.

تارىخنا بىزگە مەلۇم بولغانىدەك، ئۇيغۇرلارنىڭ بىر
قىسمى بولغان ئۇيغۇر قەبىلىسى موڭغۇلىيەدە ياشىغان
چاغلىرىدا موڭغۇللاشىپ كەتكەنىدەك، ساكلارنىڭ بىر قىسمـ
ىمۇ ئىرانلاشىپ كەتكەن. شۇ سەۋەبتىن، بەزى ئالىملار ساكـ
لارنىڭ تارىخىغا ئەترايلىق، ئىنچىكىلەپ قارىماستىن، ئۇيـ
غۇرلارنى ئەسلىك خەلق دەيدىغان كۆز قاراشنى ئالغا
سۈرگەن، بۇ توغرا ئەمەس، بۇنىڭغا بىزنىڭ مۇشۇنداق ئاساـ
سىمىز بار:

ئاتتالاتا مۇنداق دەپ يازمانىدى: «سكىلار (ساكلارنى
دېمەكچى) ىلىەن تۈركلەر بىر ئىرقدۇر.»[8] ئاتتالاتا مە
لادىنىڭ 1 ئەسىرىدە، ئۇنىڭدەن روما تارىخچىسى،

دۇنيادىكى ھەلقىلەر ئىراق ئۇتمۇشتە تۈرلۈك ئەۋسىلەرنى
توتېم قىلىپ، شۇنىڭغا چوقۇنۇپ كەلگەن.

«توتېم» سۆزى ھازىرقى ئاۋستىرالىيەدە ياشايدىغان
پاپاتۇسلار (ياۋروپالىقلار ئۇلارنى ئىندىئان دەپ ئاتايدۇ)
تىلىدا تېلىدا «ئۇنىڭ ئۇرۇقى» دېگەن مەنىنى بېرىدۇ.

ئىنسانلار باشلانغۇچ جەمئىيەت (ئانىلىق دەۋرى)تە
يىرەر ھايۋان ياكى دەرەخنى ئۇزۇلىرىنىڭ ئەجدادى دەپ بىـ
لىپ، ئۇلارنى ئەسىل ـ ئۇرۇق ۋە قان سىتېمىسىنى پەرقـ
لەندۈرۈشنىڭ بەلگىسى قىلغان. توتېم دېگىنىمىز ئەنە شۇنى
كۆرسىتىدۇ.

قەدىمكى چاغلاردا، ئىنسانلار ئەترايىنى قورشاپ تۇرـ
غان تەبىئەت ھادىسىلىرىنى ـ كۈننىڭ چىقىشى ـ پېتىشى،
كۈننىڭ ۋە ئايىنىڭ تۇتۇلۇشى، يۇلتۇزلارنىڭ ئېقىشى، كېچە
ۋە كۈندۈزنىڭ ئالمىشىشى، بوران ۋە يامغۇر، مۆلدۈر ۋە قار،
دەريا ـ ئاشقىنلىرى، يەر تەۋرەش، پەسىل ئالمىشىشلىرى قاـ
تارلىق تەبىئەت ھادىسىلىرىنى چۈشىنىشكە ئامالسىز قالغان.
ئۇلار تەبىئەت ھادىسىلىرىدىن قورققان ۋە، كېيىن ئۇلارغا چوـ
قۇنۇشقا باشلىغان.

«توتېم» ـ ئىپتىدائىي دىنىي ئېتىقادلارنىڭ بىر ئۇرى
بولۇپ، تەبىئىي شارائىتى خىلمۇ خىل بولغان جايلاردا ياـ
شىغان ئادەملەر، خىلمۇ خىل توتېملارغا ئېتىقاد قىلغان.

مەسىلەن: بىرىنىڭ ئەجدادلىرىمىز بىۋاسىتە تىوتېم قالغان بولسا، ھىندىلار كالىسى، خەنزۇلار شىۋاسا ئەجدىھاسى تىوتېم قىلغانىدى.

خەنزۇ خەلقى تۆۋ تارىخىدا ئاجايىپ - غارايىپ ئەپسانىلەرنى يارىتقان. ماغا شۇنداق ئەپسانە، رىۋايەتلەر ئىچىدە ئەجدىھانى تىوتېم قىلىشقا مۇناسىۋەتلىك رىۋايەتلەرمۇ بار.

تاھايىستى قەدىمكى چاغلاردا خۇاڭخىلىق سۇيى تېشىپ كېتىپ خەلىقنى بالايىئاپەت كەلتۈرگەن. خەنزۇلار خۇاڭخې دەرياسىنى تىرىكلەپ، دېھقانچىلىقنى بولىدىغان جايغا ئايلاندۇرۇش ئۈچۈن - تۆۋلۈۋ تارىخى قىلىنغان. شۇڭا، ئۇلارنىڭ رىۋايەتلىرىدە خۇاڭخې دەرياسىنى تىرىكلەشكە مۇناسىۋەتلىك ئەپسانىۋى تىرىس تالاغان قەھرىمانلار پەيدا بولغان، مۇنداق قەھرىمانلارنى خەلق مەدھىيىلىگەن. مەنا ئۇلارنى ئۇلۇغلاپ ئەتىرى دەريجىسىگە كۆتۈرگەن. شۇنداقلارنىڭ بىرى يۇ بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

يۇ دەريا تاشقىنلىرىنى تىرىكلەش ئۈچۈن، خۇاڭخې دەرياسى قىتئەسىپ ئۆتىدىغان ئىككى تاغ تاۋىستى كېڭەيتىلگەن بولىدۇ. ئۇ تىك تامىنى چىشلەپ، تاغ ئىچىدىكى بىر چوڭقۇر غارغا كىرىپ قالىدۇ. غارنىڭ ئىچىدە، ئۇ ئادەم باشلىق يىلان تەنلىك ئىلاھىي مەخلۇقنى ئۇچرىتىدۇ. ئۇ ئىلاھىي مەخلۇق يۈگە قاتتىشىدىن ياسالغان بىر تال گەز بىلەن ئۇرىدۇ. يۇ ئۇ ئىلاھىي مەخلۇقنى يۈشى دەپ تاتاپ، ئۇنى ئۆزىنىڭ ئەجدادى دەپ بىلگەن. شۇنىڭدىن باشلاپ خەنزۇلارنىڭ ئەڭ بۈرۈنقى قەبىلىسى بولغان شىالار يىلانىنى توتېم قىلىشقا باشلىغان. خەنزۇلار ئۆزلىرىنىڭ يۇ تىوتېمىنى يارا - يارا

ئەسەۋۋۇرىدا يوقىتىپ، تۆت يۈتلۇق ئەجدىھانى تاپلاندۇرغان. مۇنىڭ بىلەن، كېيىنچە خەنزۇلارنىڭ توتېمى يىلان ئەمەس، بەلكى ئەجدىھا بولۇپ قالغان.

يىرتىلىق ئەجدادلىرىمىز بولسا قەدىمكى چاغلاردا بۈرە تىوتېم قىلغان.

قەدىمكى تارىخىي خاتىرىلەردە، غەربىي جۇ خانلىقى (مىلادىدىن 1066 يىل بۇرۇنقى چاغدىن ئارتىپ مىلادىدىن 771 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە ھۆكۈم سۈرگەن) نىڭ خانى جومۇ ۋاڭنىڭ ھونلارغا قارشى ئېلىپ بارغان ئۇرۇشلىرىنىڭ بىرىدە ھونلاردىن ئىككى ئاق بۈرە، ئىككى بۇغا غەنىيمەت ئالغانلىقى ئېيتىلىدۇ. بۇ ۋەقە مىلادىدىن 1000 يىللار بۇرۇن بولغان.

1972 - يىلى قىشتا ھارپىن ئىچكى موڭغۇلىيىنىڭ ئوردوس يايلىقىدىكى ئاروست رايونىدىن ھونلار قەبرىستانلىقى تېپىلدى. بۇ قەبرىستانلىقتىن ئالتۇن - كۈمۈشتىن ياسالغان ئىنتايىن قىممەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى چىقتى.

ئالتۇن - كۈمۈشتىن ياسالغان بۇ يادىكارلىقلار ئىچىدە بىر ئالتۇن تاج بولۇپ، تاجنىڭ ئوپىسىگە يۆتكۈن گەۋدىسى ئالتۇندىن ياسالغان قارچىغا قوندۇرۇلغان قارچىغا ئالتۇن تاجنىڭ چېكىلىكىدىكى ئىككى جۈپ بۈرىنىڭ ئىككى جۈپ ئېكسى چىشلەۋاتقاندەكىغا ئەزەر سېلىپ قانات قېقىپ ئۇچىدىغاندەكلا قىياپەتتە ياسالغانلىقى كۆرۈلىدۇ.

جۇڭگو تارىخىنولوگلىرى بۇ ئالتۇن تاجنى مىلادىدىن يەتتە ئەسىر بۇرۇنقى ھونلار مەدەنىيىتىنىڭ يادىكارلىقى دەپ ھۆكۈم قىلدى.

بۇ ئالتۇن تاجنىڭ تەسىرى ھونلارنىڭ بۆرىنى ئاھانەت قىلىشىدا ئالىدىغا ئۆتمەس ئىكەنلىكىنى كۆرسەتمەكتە. شۇنىڭدەك بۇ تاج ھونلارنىڭ مىڭ ئالىپ ھەيران بولغان ۋە خۇشاللانغان ئۇيغۇرلار بۆرە ماكانىدىن 1000 يىللار بۇرۇن ياراتقان كەلگۈسىنى ئىپادىلەيدۇ.

«ئوغۇزنامە» داستانىدا، ئۇيغۇر قەبىلىسى ئوغۇزخاننىڭ غەربكە قىلغان ھەربىي يۈرۈشىگە بىر كۆك بايلىقنى بۆرىنىڭ يول باشلىغانلىقى ۋە ئۇنىڭ ئوغۇزخان بىلەن ئادەمگە ئوخشاش سۆزلەشكەنلىكى بايان قىلىنىدۇ.

بىر رىۋايەتتە مۇنداق دېيىلىدۇ: ئۇيغۇرلار بىر ئۇرۇشتا دۈشمەندىن يېڭىلىپ، بىر تاغ قاينىلىدا توسۇلۇپ قالىدۇ. ئۇلار ماڭىدىغان يول ئايالىي بۆرىنىڭ ھالاك بولۇشى ھەۋىسى ئاستىدا قالىدۇ. ئۇلار شۇنداق قىيىن ئەھۋالدا قالغان يەرنىڭ، ئۇشتۇمتۇت بىر بۆرىنىڭ تاغ تەرەپكە كېتىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ قالىدۇ. ئۇيغۇر جانىبىرتەچچە كىشىگە بۆرىنىڭ كەينىدىن مېڭىش توغرۇلۇق بۇيرۇق بېرىدۇ. بۆرە تاغنىڭ تۆۋىگە يېتىپ بارغاندىن كېيىن چوقا بىر ئۆڭكۇرغا كىرىپ كېتىدۇ. ئۇنىڭغا ئەگىشىپ بارغانلار ئۆڭكۇرنىڭ ئالدىدا بۆرىنىڭ قايتىپ چىقىشىنى كۈتۈپ بىرمەھەل كۈن پايلايدۇ. بۆرە قايتىپ چىقمايدۇ. پايلىغانلار ئۆڭكۇرغا كىرىپ ئاھايىتى ئۇزۇن ماڭغاندىن كېيىن ئۆڭكۇرنىڭ ئۇ يېشىغا يەتكەندە، بىر ئوچۇقچىلىقنى كۆرىدۇ. ئۇيۇق بولغان ئۆڭكۇرنىڭ ئۈيىشىدىن ئوچۇقچىلىققا چىققان بۇ كىشىلەر ئونلار يەلپۈنۈپ تۇرغان، مۈيسۈزۈك سۇلار شارقىراپ ئېقىپ تۇرغان، تۇرلۇك قۇشلار سايراپ تۇرغان، بۇغا ـ مارالار قىيغىتىپ سەكرىشىپ ئويناپ تۇرغان يىراقتىكى بىر ياپيېشىل كۆرۈپ سۆيۈنۈپ

كېتىدۇ. ئۇلار دەرھال ئۆڭكۇر ئىچى بىلەن ئارقىغا يېنىپ ئۆز غۇرۇقلىشىغا ئالدىغا يۈرىدۇ ۋە ئەھۋالنى مەلۇم قىلىدۇ. بۇنى ئاڭلاپ ھەيران بولغان ۋە خۇشاللانغان ئۇيغۇرلار بۆرە ماكانغا ئۆڭكۇر ئارقىلىق مېڭىپ ئەركىن، كەڭ-تاشا دۇنيا بولۇشنى پايلاقتا چىقىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئۇلار ھالاكەتتىن قۇتۇلۇپ قالىدۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ، ئۇيغۇرلار بۆرىنى مۇقەددەس ھايۋان دەپ بىلىپ، ئۇنىڭغا چوقۇنۇشقا باشلايدۇ.

جۇڭگونىڭ قەدىمكى تارىخىي يىلنامىلىرىدە، ئەجداد-لىرىنىڭ بۆرىنى توتېم قىلغانلىقىغا دائىر بىرقانچە رىۋايەتلەر خاتىرىلەنگەن. بىز مانا شۇنداق رىۋايەتلەردىن يەنە بىرقانچىسىنى كۆرۈپ باقايلى:

«قەدىمكى چاغدا ھون تەڭرىقۇتنىڭ ئاھايىتى چىرايلىق ئىككى قىزى بار بولغان. بۇ قىزلار شۇنچىلىك چىرايلىق بولغانىكەنكى، تەڭرىقۇت ئۇلارنى ئىنسان بالىلىرىغا باغلىق قىلماي زايە كېتىدۇ، دەپ ھېسابلاپ، تەڭرىلەرگە باغلىق قىلماقچى بولغان. تەڭرىقۇت قىزلىرىنى ئىنسانلاردىن بىراقلاشتۇرۇش ئۈچۈن، ھونلار دۆلىتىنىڭ شىمالىدىكى ئىنسان قەدىمى تەگمىگەن بىر جايغا ئېگىز بىر قورغان سالدۇرۇپ، قىزلىرىنى شۇ قورغانغا جايلاشتۇرۇپتۇ، ئاردىدىن بىرنەچچە يىل ئۆتۈپتۇ. قىزلارنىڭ ئانىسى قىزلىرىنى كۆرۈش ئارزۇسىدا ئۆلدۈرگەنىكەن. تەڭرىقۇت: دۇنداق قىلىشقا بولمايدۇ، قىزلار ئىنسانلار بىلەن ئالاقە قىلسا رازى بولمايدۇ، دەپ ئۇنىماپتۇ. كېيىن، قورغانىنىڭ ئۈۋىدە بىر ئەركەك بۆرە پەيدا بوپتۇ. بۆرە قورغان تېمىنىڭ ئۈۋىنى كولاپ شۇ يەردىن ماكانلاپ يېتىپتۇ. قىزلارنىڭ كېچىكى قورغاندىن چىقىپ بۆرە

www.adocin.com

گه ته‌گه‌چى بولغانسكه‌ن. ئاچسى. سۆره ھاجۋان ئۇرسا، ئۇنىڭغا ئەگەشكە قانداق بولىدۇ؟ بىز قىلغىلىق ئاتا ـ بوۋىنىڭ سۆزىنى ئەينەك ھاقارەت بولىمدۇ؟ دەيتۇ. سىگلىسى ئاچسىنىڭ گېپىنگە ئۇنىماي، بۇ بۆرە ئەمەس، بەلكى بىزدە قىياپەتتىكى كەلگەن ئەجرى. مەن ئۇنىڭغا ئېگەشەن، دەپ، قورغالىدىن يەسكە چۈشۈپتۇ. ئۇنداق قىلسىڭ، ھون ئەترىتىڭ ئۆتمۈشىنى كىم چىقىرى بۆرە بىلەن. ئوشۇلاپتۇ. بۆرەدىن يالىلار تۇغۇلۇپتۇ، ئۇلار كېيىن بارا ـ بارا كۆپەيتۇ. ئۇلارنىڭ ئەۋلادى ئېيتقىچە ئېگىز ھارۇنلىقلار ـ «ئۇيغۇرلار» دەپ نام ئاپتۇ. ئۇيغۇرلار ئەنە شۇنداق پەيدا بولغانسكەن، «ئۇنىڭغا ئوخشاپ كېتىدىغان ياشقا ئېر رىۋايەتتە. ھون ئەترىتىنىڭ ئىككى قېرىنداش ئەجرى قىياپىتىدە كەلگەن ئىككى بۆرىگە تېگىپ، ئون ئۇيغۇر، توققۇز ئوغۇز ئاملىق يالىلارنى ئۆزىغا ئىتائەتكە ئېيتىلىدۇ.

يەنە ياشقا مۇنداق بىر رىۋايەتمۇ بار:

«ئۇيغۇرلار ـ ھونلارنىڭ ياشقا بىر ئۇرۇقى. ئۇلارنىڭ قاغىلىسى ئاسىيا بولۇپ، ئالاھىدە بىر قەبىلە ئىدى. ئۇيغۇرلەر بىر ۋاقىتلارغا قوشنا ئەل بىلەن بولغان ئۇرۇشتا يېڭىلىپ قالغان. شۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ ئەسلى ئۆرۈپ كەتكەن. بەقەت ئون ياشلىق بىر ئوغۇل يالىلا ئامان قالغان. ئاغالىپ ئەلىنىڭ لەشكەرلىرى يالىنىڭ كىچىكلىكىنى ئەزەرگە ئېلىپ، ئۇنى ئۆلتۈرمەي، بۆرە ـ قوللىرىنى كېسىپ ئاشلاپ ئىوت ـ چۆپلەر ئۈستىگە ئۆرەن بىر ـ ئازلىقىنىڭ ئوتتۇرىسىغا ئاشلاپ قويىۋېتىپتۇ. ئۇزۇن ئۆتمەي، يالىنىڭ يېنىغا بىر ئۇرغاچى بۆرە كەلگەن. ئۇنىڭدىن ئاشلاپ، بۆرە يالىنى كۆش ئەكېلىپ بېرىپ باققان ۋە يالىغا بېقىچىلىق قىلىپ يۈرۈپ، ئۇنىڭغا

دىن قورساق كۆتۈرۈپ قالغان. ھاياقى ئالىپ ئەلىنىڭ خانى ئۇرۇكلەر ئەسلىدىن بولغان بىر يالىنىڭ ئامان قالغانلىقىنى ئاڭلاپ، سازلىققا ئادەم ئەۋەتىپ. ئۇنى ئاخىر ئۆلۈم سۆزۈگىزۈۋىتىپتىكەن. يالىنى ئۇلتۇرگەنلەر بىر ئۇرغاچى بۆرىنىڭ چەتتە ئۇرغانلىقىنى كۆرۈپ ئۇنىمۇ ئۆلتۈرمەكچى بولغاندا، بۆرە ئۇرپاتىنىڭ شۇنداقلىقى ئاغزا قاراپ قېچىپ كەتكەن. بۇ ئاغدا يالىنىڭ ئوتلار يەلىۋىپ ئۇرغانلىقان بىر چاغدا بار ئىدى. بۇ چاغىنىڭ ئەترابىنى ئايلىنىپ چىققىچە ئۇچۇن بىرنەچچە يىل چاقىرىم يول مېڭىشقا توغرا كېلەتتى. چاغىنىڭ ئەترابى ئاغلارىلەن ئورالغان بولۇپ، بۆرە شۇ يەرگە يوشۇرۇنۇۋالغان. بۆرە شۇ چاغدا ئون ئوغۇل ئۇغقان. ئوغۇللار چوڭ بولۇپ، ئاشقىرى بىلەن ئالاقە قىلغان، ئۇيلىنىپ ئۆيـ ـ ئوچاقلىق بولغان. ئۇلارنىڭ ئايالىرى ھامىلدار بولۇپ بالىلار ئۇغۇلغان. ھەربىر بالىنىڭ ئايرىم ئاملىق بولغان. ئۇنىڭ ئىچىدە بىرىنىڭ ئاملىقى ئاسىنا ئىدى. ماناشۇ ئاملىقتىكىلەرنىڭ ئۇرۇقىدىن ئەۋلادى ئاۋۇپ ئەدىنجى ھالدا بىرنەچچە يۈز ئائىلىگە يەتكەن. بىرنەچچە ئەسىر ئوتكەندىن كېيىن ئۇلار چاغىدىن چىققان ۋە ئاۋارلارغا بېقىندى بولۇپ قالغان. ئۇلار ئالتاي ئاغلىرىنىڭ كۈنگەي تەرىپىدە، ئولتۇراقلىشىپ، ئاۋارلار ئۇچۇن ئۇمۇرچىلىك قىلىشقا باشلىغان.»[1]

يەنە، مۇنداق بىر رىۋايەتمۇ بار: «ئۇركلەرنىڭ ئاتا ـ بوۋىلىرى ـ ۋ (ساك؟) دەپ ئاتالغان ئەلدىن كېلىپ چىققان، بۇ ئەل ھونلارنىڭ شىمالىدا. ئۇرۇك قەبىلە بېگىنىڭ نامى ئاپا بەگ ئىدى. ئۇلار ئاكا ـ ئۇكا 17 بىر ئۇرۇ

قان ئىكەن. ئۇلارنىڭ بىرىنىڭ نامى ئىل قىسانۇر بولۇپ يۇ-
رىدىن ئۇغۇلغانىدىن،ئاپا يەڭ ئاتا ئىقارىنىڭ سېجەزى مە-
لىتە بولۇپ، يەكمۇ دۆت ئىكەن. ئۇلارنىڭ ئىلى ھالاك بوپتۇ.
ئىل قىسانۇر ئاھايىتى سەگەك بولۇپ، ئىنەقىللىق ئې-
كەن. ئۇ ئامال چىقىرالايدىكەن. ياغۇر يامدۇرالايدىكەن.
ئۇ ئىككى قېتىما ئۇيلەڭگەنىكەن. بۇ قىزلارنىڭ بىرى يىراق
ئىلاھىنىڭ قىزى، يەنە بىرى قىش ئىلاھىنىڭ قىزى ئىكەن.
بۇنىڭ ئىككىلا ئايالى ھامىلدار بولۇپ تۆت ئوغۇل تۇغۇپتۇ.
بۇ ئوغۇللارنىڭ بىرى ئاق ھاڭغۇنقا ئايلىنىپ كېتىپتۇ.
ئوغۇللارنىڭ يەنە بىرىنىڭ ئىلى ئاياقان دەريا-
سى بىلەن قاما دەريانىڭ ئارىلىقىدا بولۇپ، ئۇلار قىرغىز دەپ ئا-
تىلىپتۇ. يەنە بىر ئوغلىنىڭ ئىلى ئېرتىاگىل دەريانىڭ بو-
يىغا جايلىشىپتۇ. يەنە بىر ئوغۇلنىڭ ئىلى شەنجۇچى تېغىدا
ياشايدىكەن. ئۇ ئۆت ئوغۇلنىڭ تۇنجىسى ئىكەن. ماڭا ئۇ
تاغدا ئاپا يەگىنىڭ ئەۋلادلىرى بار ئىكەن. ئەل ئوچۇقچە
لىقتا مۇزلاپ قېلىپلا قالغاندا، بۇ تۇنجى ئوغۇل ئوت چې-
قىرىپ، ئۇلارنى ئىسسىندۇرۇپ ئامان ساقلاپ قاپتۇ. ئۇلار بۇ
تۇنجى ئوغۇلنى ھۆرمەتلەپ ئۆزلىرىگە خان قىلىپ سايلاپ،
ئۇنىڭغا تۈرك دەپ نام بېرىپتۇ.[1]

ئەجدادلىرىمىزنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدىكى ر-
ۋايەتلەرنىڭ تولىراقى جۇڭگونىڭ قەدىمكى تارىخ يىلنامە-
لىرىدە خاتىرىلەنگەن. بۇنىڭغا ئەجەللىنىشنىڭ ھاجىتى يوق.
چۈنكى، تۇرانلار يىلەن خەنزۇلار زېمىن جەھەتتە بىر-بىرىگە
قوشنا بولۇپ ياشىغان. جۇڭگودا ئۆتكەن خانلىقلارنىڭ ئەل-
چىلىرى ۋە سودىگەرلىرى ھەر يىلى دېگۈدەك ھونلار، ئۇيغۇر-

لار ۋە ئۆركەرنىڭ ئەللىرىگە بېرىپ تۇرغان بولغاچقا. ئەج-
دادلىرىمىزنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى ئەھۋالىنى ۋە ۋەۋايەتلىرى
يىلەن تونۇشۇش پۈرسىتىگە ئىگە بولغان ئۇ ئەلچىلەر ۋە
سودىگەرلەر بۇ قوشنا ئەللەرنىڭ ئەھۋالىنى ئىگىلەپ،
خانلىقلىرىغا مەلۇمات بوللاپ تۇرغان.

يۇقىرىقى رىۋايەتلەر ئازراقلا پەرقلىرىنى ھېسابقا
ئالمىغاندا، ئاساسەن بىر - بىرىگە ئوخشىپ كېتىدۇ. ئۇي-
غۇرلارنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدىكى رىۋايەتلەردە بۆرە
ئاتا سۈپىتىدە ئەسۈرلەنسە، ئۆركەرنىڭ كېلىپ چىقىشى
توغرىسىدىكى رىۋايەتلەردە بۆرە ئاتا سۈپىتىدە ئەسۈرلىنى-
دۇ. بۇ رىۋايەتلەر بىر - بىرىگە ۋارىسلىق قىلغان ۋە بىر-
بىرىنى تولۇقلىغان.

يۇقىرىدىكى رىۋايەتلەردە ئەجدادلىرىمىز بۆرىنى بىر
ياۋايى ھايۋان تەرىقىسىدە ئەمەس، بەلكى بۆرە قىياپىتىدە،
ئايان بولغان تەڭرى سۈپىتىدە ئەسۈرلەپ، ئۆزلىرىنىڭكېلىپ
چىقىشىنى ئىلاھىلاشتۇرغان. بۇ رىۋايەتلەر ھون، ئۇيغۇر، ئۆرك
خەلقلىرى باشلانغۇچ جەمئىيەتنىڭ ئانىلىق ۋە ئاتىلىق باسقۇ-
چىدا ياشىغان دەۋرگە مەنسۇپ. ئۆركەرنىڭ ئاسىنا دېگەن بىر
ئانا نامىنى ئۆز قەبىلىسىگە قامىلە قىلغانلىقىنى شۇنى ئې-
پادىلايدۇ. شۇڭا، ئۆركەر ۋە ئۇيغۇرلار دۆلەت قۇرغان دەۋرىدە،
ئۆرك ۋە ئۇيغۇر قاغانلىقلىرىنىڭ دۆلەت بايرىقى ئوت چاپا
كۆك شايىدىن قىلىنىپ، بايراقنىڭ ئوتتۇرىسىغا ئالتۇندىن
ھەل بېرىلگەن بۆرە بېشى چۈشۈرۈلگەن. بۆرىنىڭ بېشى
شەرقە قاراپ تۇرىدۇ. ئۆركەر، ئۇيغۇرلار قاغان ئوردىسىنى
ساقلايدىغان قاراۋۇللارنىمۇ «بۆرە» دەپ ئاتىغان.

دىمەك، يۇقىرىدىنكىلەردىن مەلۇمكى، بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىز بۇرۇنى ئۇيغۇرلاشقان (ئوغۇزنامىدە، ئۇيغۇر دېۋايىتىدە) ئۆزلىرىنىڭ ئىلاھىي بىۋاسىتە (ۋەيا سۆلالىسى پىلنامىسى ۋەتېگىز ھاۋۇلىقلار ھەققىدە قىسسەدە)، ئىلاھىي ئاتىسى (جۇ سۆلالىسى پىلنامىسى، ۋەتۆركلەر ھەققىدە قىسسەدە) دەپ بىلگەن.

شۇنىڭ ئۈچۈن، ئەجدادلىرىمىز بۇرۇنى تۇتىم قىلغان، ئۆرە، تۇتىمىدا ۋە ئۆرە ھەققىدىكى رىۋايەتلەردە، ھونلار، ئۇيغۇر، ئۆزكەر، قىرغىزلارنىڭ قان قېرىنداشلىقى ئىپادىلىنىدۇ.

تارىخىي ياۋما يادنامالار لىقلار

ئەجدادلىرىمىزنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا، جۇڭگو تارىخچىلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدە ۋە ئۇرخۇن يادنامالىرىدا ئالاھىدە تارىخىي ۋە ئىلمىي قىممەتكە ئىگە مەلۇماتلار بار.

VI ئەسىردە ياشىغان جۇڭگو تارىخچىسى ۋېي شۇ يۈەن داي دەپ يازىدۇ: «ئېگىز ھاۋۇلىقلار (شەرقىي ئۇيغۇرلارنى دېمەكچى) قەدىمكى چاغدىكى قىزىل ئوراللارنىڭ ئەسلىدىن ئىدى. باشتا ئۇلار ئوراللار دەپ ئاتالغان. شىمالىدىكىلار (شىمالىي سۆلالىلەر كۆزدە تۇتۇلىدۇ) ئۇلارنى ئېگىز ھاۋۇلىق ئوراللار دەپ ئاتايتتى. ئۇلارنىڭ تىلى ھونلارنىڭ تىلى بىلەن ئوخشاش بولۇپ، يەرلىك ئازراق پەرقىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇلارنىڭ ئاتا - بوۋىسى ھونلارنىڭ جەبەنى ئىدى.»[1]

قەدىمكى چاغلاردا شەرقىي ئۇيغۇرلار ئۆزلىرى ياشىغان

جايلارنىڭ ئالاھىدە بولغان جۇغرافىيە شارائىتى (يايلاق، دالا، جۆل، ئۆلۈڭ ئىكەنلىكى)نى ھېسابقا ئېلىپ، ئېگىز چاقلىق ھارۋىلارنى ئىشلەتكەن. شۇنىڭدەك ئۇچۇن، VI ئەسىرە دە ئۆتكەن جۇڭگو تارىخچىلىرى ئۇلارنى ئېگىز ھاۋۇلىق ئوراللار دەپ بېرىشقان.

مىلادىنىڭ 90 - يىللىرى، ئۆزئارا داۋام قىلغان ئىچكى ئۇرۇشلار، دۇشمەن ئەللەرنىڭ يۇرسەتتىن پايدىلىنىپ قىلغان ھۇجۇملىرى ئەتىجىسىدە، ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغان شىمالىي ھونلار (غەربىي ھونلار) نىڭ خېلى كۆپ قىسمى ھازىرقى مونغول دالاسىدىن غەربكە يۆزلىنىپ ئوتتۇرا ئاسىيا كۆچتى. ئۇلار مىلادىنىڭ 90 - يىللىدىن 150 - يىللىرىغىچە يارىكۆلدىن تارتىپ يالقاش كۆلىگىچە بولغان كەڭ تېررىتورىيىدە ياتلانىيەت ئېلىپ باردى. كېيىن ئۇلار سىيانبېيلار شىمىبېيىسى (مىلادىنىڭ 150 - يىلىدىن 335 - يىلىغىچە بولغان مۇددەم سۈرگەن) نىڭ شىمىبېراتورى تانشىخۇينىڭ ۋاقتىدا (148 — 181) غەربىي ئاسىيا تەرەپكە كۆچۈپ كەتتى. ئۇلار ئىنتىسال سىيانبېيلاردىن ئۆزىنى چەتكە ئالغان بولسا كېرەك. ئۇلار مىلادىنىڭ 150 - يىلى غەربىي ئاسىيا تەرەپكە قاراپ كۆچۈپ كەتكەندە، ئۇلارنىڭ بىر قىسىم كۆچمەي، ھازىرقى تېكەس، كۆنەس ۋالايىتىدا ئولتۇراقلىشىپ قالدى، ئاتا - بوۋا كۆچمىگەن ھونلار ئۇ يەرلەردە بىر دۆلەت قۇردى. بۇ دۆلەت مىلادىنىڭ II ئەسىرىدىن تارتىپ V ئەسىرىنىڭ ئاخىرىغىچە ھۆكۈم سۈردى. بۇ دۆلەت تارىختا سابىرلار (سۇۋارلار) دۆلىتى دەپ ئاتىلىدۇ.

X ئەسىردە ياشىغان جۇڭگو تارىخچىسى ئەن شۇ ئاتا

شۇ تاپىرلار دۆلىتى ھەققىدە مۇنداق دەپ يازىدۇ: «تاپىر-
لار دۆلىتىنىڭ ئۇرۇپ ـ تادىستى ۋە ئۇلارنىڭ تىلسى ئېنىق
ھارۇنلىقلار بىلەن ئوخشايتى.»[10]

X ئەسىردە ياشىغان جۇڭگو تارىخچىسى لىۋ جۈن
مۇنداق دەپ يازغان: «تۇيغۇرلارنىڭ ئاتا ـ بوۋىسى ھونلارنىڭ
ئەۋلادى. كېيىن ۋېي مۇلالىسى زامانىسىغا كەلگەندە (مىلا-
دىنىڭ 386 ـ يىلىدىن 534 ـ يىلىغىچە) ئۇلار ئۇرا قەبىلىسى
دەپ ئاتالدى. ئۇلارنىڭ يوي تۇرقى تاغلىق ئېنىق ئەمەس.
ئەمما ئاھالىسى كۆچلۈك ۋە قەيسەر. ئۇلار ئېنىق چاقلىق
ھارۇنلار بىلەن يۇرىدۇ. ئۇركەرگە بېقىندۇ. كېيىنگە كېلىپ
ئۇلار ئۇرالار، دەپ ئاتالدى.»[11]

XI ئەسىردە ياشىغان جۇڭگو تارىخچىسى ئوۋياڭشيۇ
مۇنداق دەپ يازغان: «تۇيغۇرلارنىڭ ئاتا ـ بوۋىسى ھونلار
ئىدى. ئۇلار كۆپىنچە ئېنىق چاقلىق ھارۇنلارغا چۈشۈپ
يۈرۈشىدۇ. يەنۇيې زامانىسىغا كەلگەندە (مىلادىنىڭ 386 ـ
يىلىدىن 534 ـ يىلىغىچە) ئېنىق ھارۇنلار دەپ ئاتالدى يا كې
چىلى (柔然)، ئۇرالار دەپ ئاتالدى.»[12]

جۇڭگونىڭ XI ئەسىردە ئۆتكەن مەشھۇر سىياسەتچىسى
ۋە تارىخچىسى ۋېي چېك (مىلادىنىڭ 580 ـ يىلى تۇغۇلۇپ
643 ـ يىلى ئۆلگەن) تۇرالارنىڭ VI ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىكى
ئەھۋالى توغرىسىدا خېلى تەپسىلىي مەلۇمات بەرگەن. ئۇ
مۇنداق دەپ يازىدۇ: «تۇرالارنىڭ ئەجدادلىرى ھونلارنىڭ...
ئەۋلادى بولۇپ، ئۇرۇق ـ ئايماقلىرى بەكمۇ كۆپ ئىدى. ئۇلار
ھەربىي دېڭىز (كاسپى دېڭىزى كۆزدە تۇتۇلىدۇ.) دىنىڭ شەرقىدىن
تارتىپ تاغ چوققىلىرىنى بويلاپ ئولتۇراقلاشقان.»[13] مانا

شۇ تۇرالار يايلاق كۆلىدىن تارتىپ غەربتە قارا دېڭىزنىڭ
شەرقىچە بولغان جايلاردا ياشىغان.

مىلادىنىڭ 735 ـ يىلى ئېلتىرىش قۇتلۇق قاغانلىقىنى
(كېيىنكى شەرقىي تۈرك قاغانلىقى)نىڭ قاغانى بىلگە قاغان
(مىلادىنىڭ 716 ـ يىلىدىن 734 ـ يىلىغىچە قاغان بولغان)نىڭ
تۇرخۇن دەريا ستېك بويىغا قويۇلغان مەرمەر تاشتىن تىكلەن-
گەن تاپىدىسىگە مۇنداق دەپ يېزىلغان: «توقۇز ئوغۇزلار
مېنىڭ تۆز خەلقىم ئىدى. جاھان قالايىغانلىشىپ كەتكەنلىكى
ئۈچۈن ۋەئىچىندە ئادا ۋەت سالغاپ كەلگەنلىكى ئۈچۈن بىزگە
دۈشمەن بولدى.»[14] بۇ يادىكارلىقنا ئېيتىلغان توقۇز ئوغۇز-
لار دەل شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزى بولۇپ، ئۇيغۇر خاقا-
نلىقى دەۋرىدە شەرقىي ئۇيغۇرلار ئون ئۇيغۇر ۋە توقۇز ئوغۇز
دەپ ئاتالغان ئىككى تارماقتىن ئىبارەت بولغان.

بۇقېرىدا كەلتۈرۈلگەن بىر قاتار تارىخىي يازما
مەلۇماتلار ئۇيغۇرلار ھونلار ۋە تۈركلەرنىڭ ئېتنىك جەھەتتىن
بىر مەنبەلىك ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

تارىخىۋولوگىيىلىك باكىتلار

چەتئەل ۋە جۇڭگو تارىخىۋولوگلىرىنىڭ تېرىشچانلىقى
لەتجەسىدە، ئالتاي تاغلىرىدىن، تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالى
ۋە جەنۇبىدىن، شۇنىڭدەك شىمالىي ئەترابلىرىدىن ئەجدادلە-
رىمىزنىڭ بىر قىسىم جەسەتلىرى ۋە باشقا يادىكارلىقلار
تېپىلدى.

www.docin.com

هونلار ۋە تۈركلەرنىڭ ئالتاي ياۋروپىدىن تېبىلغان جەسەتلىرىنىڭ ۋاقتى مىلادىدىن بۇرۇنقى ئالتىنچى ئەسىرگە توغرا كېلىدۇ. ئاھايىتى ئۆزۈن ئاۋىتقا ئىگە. ئالتاي ياۋروپىنىڭ قەبرىلەردىن تېبىلغان جەسەتلەرگە قارىغاندا، هونلار، تۈركلەر ئاھايىتى ئېگىز بويلۇق، ئاۋۇل، ئومۇمەن ئالتىنچى ئادەملەردىن بولۇپ، بۇرنى قاتتىق، بۇرۇنلىرى ئاق سۈرۈك ئىكەن.

هونلار، تۈركلەر بۇ جەسەتلەرنى ئالتاي ئاھالىرىنىڭ ئېگىز سالقىن جايلىرىغا دەپنە قىلغان. ئۇلار، ئاھالىنىڭ ئېگىز سالقىن جايلىرىدىن قانىشىق ئاشلىق بىرەر جايىنى تېپىپ تەبىئىي ئاش ئاھالىسى، جۈملىدىن ساراي ئاھالىلىرىنى كۆرەلەرلىك ياساغان. كۆرىنىڭ ئاش ئاھالىرىنى سىلىقلاپ، بۇ ئاھالارنىڭ رەھىملەيدىغان يالاڭچىلارىنى قاپلىغان. ئاندىن جەسەتنى يالاڭاچ ئاۋۇتقا سېلىپ، كۆرگە قويغان. كۆرلەر بىرنەچچە خانىدىن ئىبارەت بولغان. يار كۆللىرى چوققىلاردىكى قار ـ مۇزلار ئېرىگەندە سوغۇپ چۈشكەن سۇلار كېرىپ كېتەتتىن دەپ، كۆرىنىڭ ئاغزى ئاھايىتى پۇختا بېكىتىلگەن. مانا شۇنداق جايلاردىكى قەبرىلەرگە دەپنە قىلىنغان جەسەتلەر، قىشۇ يار سالقىن سىر ھاۋا ئىچىدە، تۇرغان. ئېنىنىڭ ئوچۇن جەسەتلەر ئەينى قىياپىتى (ھەتتا رەڭگىسىز)لى ئاساسەن ساقلاپ قالغان.

هونلارنىڭ ئېگىز بويى، ئاۋۇل ئادەملەردىن بولغانلىقى ئۈچۈن ئاۋىتقا ئىگە دەپمكى مەلۇماتلارنى ئىسپاتلايدۇ.

مىلادىدىن 121 يىل بۇرۇن جۇڭگو بىلەن هونلار ئارىسىدا بولغان بىر ئۇرۇشتا (ئۇرۇش ھارپىرقى گەنسۇنىڭ خېشى كارىدورىدا بولغان) هونلار مەغلۇپ بولغان، شۇ ۋەقە مۇناسىۋىتى

سۇنىتى بىلەن ھون ئاھزادىلىرىدىن بىرى خەن سۇلالىسىنىڭ لادىدىن 205 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىنىڭ 220 يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) پادىشاھى خەن ۋۇدى (مىلادىدىن 140 بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 87 يىل بۇرۇنقى چاغلىرىدا پادىشاھ بولغان) نىڭ ئوردىسىغا كەلتۈرۈلگەن. خەن ۋۇدى ھون ئاھزادىسىگە جىققىدەي دەپ ئات قويغان ۋە ئۇنى جەڭ ئاخلىرىنى ئۆستۈرۈش ئىشىغا مەسئۇل ئەمەلدار قىلىپ تەيىنلىگەن. مانا شۇ ھون ئاھزادىسى جىاڭ ھەيىنىڭ بويى سەككىز چى ئىككى سۆڭ كېلىدىكەن. بۈگۈنكى ھارپىرقى ئۇزۇنلۇق ئۆلچىمىدىكى مېتىرغا سۈندۈرغاندا (قەدىمكى بىر چى، ھازىرقى ئۆلچەم بويىچە 26 سانتىمېتر كېلىدۇ)ئەخمىنەن ئىككى مېتر ئون سانتىمېتر بولىدۇ. بۇ بوي ئېگىزلىكى ئالتاي ئاھالىرىدىكى ھون قەبرىلىرىدىن تېپىلغان جەسەتلەرنىڭ بوي ئېگىزلىكىگە ماس كېلىدۇ. دېمەك، هونلار ئاھايىتى ئېگىز بوي، ئاۋۇل ئادەملەر بولغان.

مىلادىنىڭ VI ئەسىرىدە ياشىغان شەرقىي ۋېي تارىخچىسى فېرۇكەينىڭ ئېيتىشىچە ياشىغان هونلارنىڭ چىراي شەكلى ئاۋالقىلارغا ئوخشاش ئاق رەڭلىك ئادەملەر دەپ ئاتىلىدىكەن.

جۇڭگو يەنەر ئاكادېمىيەسى ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى تەرىپىدىن 1955 ـ 1957 ـ يىللىرى ئېلىنىڭ ئۇلكىسىنىڭ ھارپىرقى شىمالىدىكى ئەتراپىدىكى ئاخلىغەن دېگەن جايلىرىدىن خەن سۇلالىسى دەۋرىگە ئائىت ئالاھىدە بىر قەبرە تېپىلغان. ئۇنىڭدا 140 ـ نومۇرلۇق قەبرە دەپ نام قويۇلغان، بۇ قەبرىگە دەپنە قىلىنغان ئۇلۇغ بىلەن مىللەتكۈزلىكىنى ئاخىرەتلىك تەرىسلەر ئىچىدىن ئىككى پارچە ئۇلۇغ چاسا سىر

تاختاي چىققان، مىس تاختايغا ئوخشاش ئادەم بىلەن ئوخشاش ئادەم سۈرىتى ئەقىش قىلىپ چوشۇرۇلگان، ئەسۇرده ئوخشاش ئادەم بىر - بىرىنىڭ يېلى ئەم ياقا لېچىدىن تۇتۇشۇپ، چەپ لىنىيىلىكلەر قىيابەتتە تۇرمۇش، تۇلار قاڭشارلىق، ياكى چاچ بولۇپ، ياقا لېچا قىلىرى تۇرالغان ئىشلار كېشىكەن- جۇڭگو تارىخشۇناسلىرى تالىسلىرى بۇ ئەسۇرىدىكى كىشىلەرنى مونغۇلارنىڭ جەن سۇلالىسىگە تەۋەلىكەن ئەلچىسىنى ياكى ئەلچىلەرنىڭ ھەمراھلىرى دەپ پېكىتكەن- بۇ يادىكارلىق مونغۇلارنىڭ چاچ قويۇش ئەگىلى، كىيىنىشلىرى، چىراي - قىياپىسىنى ۋە چىلىشىش ئادەتلىرىنى ئىلىشىرگە يارىدەم بېرىدۇ.

1972 - يىلى شىنجاڭنىڭ تارىخشۇناسلىق خادىملىرى تۇرپان ناھىيىسىدىكى تاستانە قەبرىستانلىقىدىن 7 ئەسىر- دىكى تۇرپان ۋالىسى، ھون شاھزادىسى قۇتلۇ پانتاينىڭ قەبرىسىنى تاپتى.

قۇتلۇ پانتاي بۇ قەبرىگە مىلادىنىڭ 495 - يىلى دەپنە قىلىنغان. قەبرىدىن يەنە لايدىن ياسالغان تۆت دانە بۇت تېپىلغان. بۇ بۇتلار ينجاق بىلەن قېرىپ ياسالغان بولۇپ، ئادەمنى، لېكىن كۆرۈنۈشى جانلىق، بۇ بۇتلار بۇزۇلىرى سوزۇن- چاق، قاڭشارلىق، ياكى ياما چاچ قىلىپ تەسۋىرلەنگەن. 90 بۇيۇت- لارنى ياسىغانلار بۇتلارنىڭ تەسۋىرىگە ئۆز قىياپەتلىرىنى سىڭ- دۈرگەن. بۇ كىشىلەر تېپىلغاندىن ئەجداد لىرىمىز بۇ- قىرىقى تەسۋىرلەردىكىدەك سوزۇنچاق بوز، ياخما باش، قاڭشار- لىق، ياكى ياما چاچ بولغان.

تارىختىن ئاز - تولا خەۋىرى بار كىشىلەرگە مەلۇم

بولغاندەك، قۇتلۇپانتاي كەشتۇ (گەنسۇ) دا قۇرۇلغان ھون خانلىقى (مىلادىنىڭ 397 - يىلىدىن 460 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) نىڭ مەشھۇر خانى قۇتلۇمۇنىڭ ئوغلى ئىدى. قۇتلۇمۇنىڭ خانلىق تەختىدە ئولتۇرغان چاغلاردا (400 - 432) كەشتۇدىكى ھون خانلىقى تارىخ كۆچەيگەن بولۇپ، تېررىتورىيە- سى دائىرىسىگە كەشتۇنىڭ جەنۇبى كارىدورى، كۆكنۇر (چېڭ- ھەي) نىڭ بىر قىسمى، شىنجاڭنىڭ شەرقىي جەنۇبىي قىسمى (تۇرپان بۇنىڭ بۇنىڭ ئىچىدە) نى كىرگەنىدى. قۇتلۇمۇنىڭ ئوغ- لى قۇتلۇپانتاينى تۇرپانغا ۋالىي قىلىپ تەيىنلىگەن.

بىز بۇقېتىدا تىلغا ئالغان تارىخشۇناسلىك پاكىتلار- دىن تاشقىرى يەنە، لوپنۇردىن تېپىلغان تاياق جەسىتى (ھا- زىرقى كۈندىن 6400 يىل بۇرۇن دەپنە قىلىنغان) ۋە قۇمۇلدىن تېپىلغان تاياق جەسىتى (ھازىرقى كۈندىن 3600 يىل بۇرۇن دەپنە قىلىنغان) نىڭ قىياپەتلىرى (قاڭشارلىق، سېرىق- قىزىل چاچلىق) بىلەن موڭغۇلىيەدە ياشىغان شەرقىي تۈيغۇرلار ۋە يەنسەي بويىدا ياشىغان قىرغىزلارنىڭ قىياپەتلىرى ئوخشاش. شەرقىي تۈيغۇرلارنىڭ چىرايى ئاق سۈزۈك، بۇرنى قاڭشارلىق، چېچى قىزىل رەڭدە بولغان، يەنسەي قىرغىزلە- رىنىڭ قىياپىتىمۇ تۈيغۇرلاردىن پەرقلىق بولمىغان.[8]

Ⅷ ئەسىردە ياشىغان جۇڭگو شائىرى لى رۇڭمەن ئۆز شېئىرىدا مۇنداق دەپ يازغانىدى:

ئىلگىرىنىڭ تۈيغۇرلىرى قايناپ تۇرسۇل ئويناپدۇ،
تەلىمەك بۇرۇن، تۆڭى ئاپئاق — قانتېشىما ئوخشاپدۇ.

جۇڭگولۇق ۋۇ باشيۇاڭ ۋە جاڭ رۇي قاتارلىق ئىككى مۇزىكىشۇناس ئەسۇدىكى سېرىق ئۇيغۇرلارنىڭ خەلق ناخشا ئاھاڭلىرىنى ئويغىتىپ، ئۇلارنى ۋېنگىرىيەلىك خەلق ناخشا ئاھاڭلىرىنىڭ ئوخشاشلىقى بايقاپ، مۇزىكىشۇناسلارنىڭ ئالاھىدە دىققىتىنى قوزغىدى.

ۋۇ باشيۇاڭ جۇڭگودىكى ئالىي مەكتەپلەرنىڭ بىرىدە مۇزىكا فاكۇلتېتىنى پۈتتۈرگەن، جاڭ رۇي ۋېنگرىيەدە ئوقۇغان، بۇ ئىككى مۇزىكىشۇناس ئەسۇدىكى سېرىق ئۇيغۇرلار ئارىسىغا بېرىپ، ئۇلارنىڭ خەلق ناخشا ئاھاڭلىرىنى تەكشۈرگەندە، سېرىق ئۇيغۇرلارنىڭ خەلق ناخشا ئاھاڭلىرى بىلەن ۋېنگرىيە خەلق ناخشا ئاھاڭلىرىنىڭ ئوخشاشلىقى ئىنتىق بايقىغان. ئۇلار، بۇ خەلق ئاھاڭلىرىنىڭ ئىبتىدائىي شەكىللىرىنى ساقلاپ قالغان قەدىمكى ئۇيغۇر مۇزىكىسىنىڭ ئەۋرىشكىسى ئىكەنلىكىنى ئېنىق بىلىپ يەتكەن.

ئۇلار، بۇ خەلق ئاھاڭلىرىنىڭ ئىبتىدائىي شەكىللىرىنى ساقلاپ قالغان قەدىمكى ئۇيغۇر مۇزىكىسىنىڭ ئەۋرىشكىسى ئىكەنلىكىنى تەتقىق قىلىش ئۈچۈن، ئالدى بىلەن ئۇلارنىڭ تارىخىغا نەزەر سالدى. ئۇلار، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى تۇۋالار بولۇپ، ئۇلار بۈرۈن جۇنغار بىلەن ئۇرۇمچىنىڭ ئارىلىقىدا ياشىغان ۋە خەلق بولغان. ئۇلارنىڭ تىلى ئوخشاشلاتالتاي تىلى سىستېمىسى ئۇرۇكى تىللار ئائىلىسىگە كىرىدىكەن. جۇنغارنىڭ

يەر قېيىش ھادىسىسى ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى بولغان ۱۷ ئەسىرده جەنۇبى كارىدورىدىكى ئەتراپىغا كېلىپ ئولتۇراقلاشقان. سېرىق ئۇيغۇرلار ئۇزۇلارنىڭ خەلق ناھاڭلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى ساقلاپ قالغان. جۇنغارنىڭ مۇزىكىسىنى ئەۋەلقى ئەۋلادلىرىغا ئۈگىتىپ، ئۇلارنىڭ ئۇيغۇرلاشقان ئۇرۇقداشلىرىغا ئاڭل

بۇ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى تېخىمۇ قارا تۇرۇم تاھ
لىنىدىكى ۋە شىنجاڭنىڭ غەربىلىرى تېخىمۇ تېڭىپ تۇلۇ
دىغان مۇلچەر دەريالىرىنىڭ بويىدىكى قىيا تاشلارغا تۇيۇپ
ئىشلەنگەن تۇركۈم - تۇركۈم قىيا تاش رەسىملىرى تالاھىدە
قىممەتكە ئىگە. بۇ قىيا تاش رەسىملىرى ئىچىدە، ھايۋان
لار (ئات، تۆگە، بۇغا، ئاغ تېكىسى، مۇلاما، تارقار، ياۋا
قوتاز، ياۋا كالا، جەرەن، كىيىك، بۆكەن، ئىشەك، ئىت،
تۈلكە قاتارلىقلار)، ئادەم (قۇيرۇقلۇق ئادەم، ئىقابلانغان
ئادەم، ئۇسۇلچى، ئوۋچى قاتارلىقلار)، ئوۋچىلىققا دائىر
رەسىملەر، ھالا تەسۋىرى (قەدىمكى چاغدىكى قەبىلىلەر ئارا
بولغان جەڭلەر) قاتارلىق رەسىملەر بار. مانا شۇ قىيا تاش
رەسىملىرىنىڭ ھىللىرى ۋە مەزمۇندىن، قەدىمكى چاغلاردا
تارىم ۋادىسىدا ياشىغان ئەجدادلىرىمىزنىڭ ياشلانغۇچ جەم
ئىيەتتىكى ھايانىنىڭ قانداق ئۇچۇقلۇقىنى تەسەۋۋۇر قىلى
ماق تەس ئەمەس.

مۇلچەر دەريالىنىڭ بويىدىكى قىيا تاشلارغا ئويۇلۇپ
ئىشلەنگەن قىيا تاش رەسىملىرىدە تالاھىدە ئەھمىيەت بېرىشكە
تېگىشلىك بىر قانچە نۇقتا بار. ئۇنىڭ بىرى - كىشىلەر
نىڭ ئوۋچىلىق ھايانىغا دائىر رەسىملەر. بۇنداق رەسىملەردە،
قۇيرۇقلۇق ئادەم، ئىقابلانغان ئادەملەر كۆزگە چېلىقىدۇ.
قەدىمكى چاغلاردا تارىم ئويمانلىقىدا ياشىغان ئەجدادلىرى
مىز دېھقانچىلىق ۋە قول ھۈنەرۋەنچىلىك بىلەن شۇغۇللانە
غاندىن تاشقىرى ئوۋچىلىق كەسپىمۇ ئۆز ھايانىدىكى مەش
مۇلاتلىرىنىڭ بىرى قىلغاندى. رەسىمدىكى قۇيرۇقلۇق ئا
دەم بىلەن ئىقابلانغان ئادەملەر ئوۋچىلارنىڭ ئوۋغا چىققان

دا، ياۋايى ھايۋانلارنى ئۇركۈتۈپ قاچۇرۇۋەتمەسلىك
ئۈچۈن ھايۋان قۇيرۇقلۇقلىرىنى بېكىتىۋالغانلىقىنى —
ئادەم قىيابېتىنى بوشۇرۇپ، ھايۋانلار ئوسىدە ئىقابلانغانلىق
قىنى. بۇ ئارقىلىق ياۋايى ھايۋانلارنى بەخۇدلاشتۇرغانلىقىنى
كۆرسىتىدۇ. قەدىمكى چاغدا، ئەجدادلىرىمىز ئوۋچىلىققا ھەر
خىل ئۇسۇللارنى قوللانغان. ئۇلار بەزىدە ياۋايى ھايۋانلارنى
ئوقيا بىلەن ئېتىپ ئۆلتۈرگان بولسا، بەزىدە ئۇرمۇلغان
كىشىلەر بىرلىشىپ، ياۋايى ھايۋانلارنى قورشاۋچە مېسىرنىڭ ئىچىگە
ئېلىپ ئۇرۇپ ئۆتۈش ئارقىلىق ئوۋلىغان. يەككە ئوۋلاشمۇ
بولغان. ئۇلىشىپ ئۇرۇپ بىللە ئوۋلاشمۇ بولغان. ھايۋان
قىيابېتىدە ياساغان (قۇيرۇق بېكىتىلگەن، مۇڭگۈزلۈك ئىقاب
كىيگەن، ياۋايى ھايۋانلارنىڭ تېرىلىرىنى يېپىنچا قىلىۋالغان)
ياۋايى ھايۋانلارغا ئوخشاش ئاۋاز چىقارغان (ياۋا بۇقىدەك
ئازىغان، ياۋا تۆگىدەك بوزلىغان، ياۋا قوشلاردەك ساپرە
غان ...) بۇنىڭدىن باشقا، گۈنخور يىرتقۇچ قۇشلار (بۇركۈت،
شۇڭقار، قارچىغا، قۇرغۇي قاتارلىقلار) قولغا ئۆگىتىپ،
ئۇلار ئارقىلىق كىيىك، جەرەن، قىزىلھۇۋل، كەپتەر، كەكلىك
قاتارلىقلارنى ئوۋلىغان. قىيا تاش رەسىملىرىدىكى ئىت ئوۋ
ئىتى بولسا كېرەك.

قىيا تاش رەسىملىرىدىكى يەنە بىر ئالاھىدىلىك — ئۇ
سۇل ئويناۋاتقان كىشىلەرنىڭ شوخ، خۇشال قىيابېتى. ئاش
لانغۇچ جەمئىيەتتە ياشىغان كىشىلەر بىرەرخۇشاللىققا چۈمگەن
چاغلاردا، ئۇسسۇل ئويناپ كۆڭۈل ئاچقان. ئۇلار، ئاساسەن،
ئۇۋلىرىدىن مەلىسىلىك قايتقانلىرىدا، قەبىلىلەر ئارا بول
غان ئۇرۇشلاردا ئۇتۇپ چىققانلىرىدا، ئىپتىدائىي شەكلىدىكى

خەلقى ھەققانىيلىقىغا چوڭقۇر ئىشەنچ باغلىغان.

قىيا تاش ۋەسىلىرى ئىجادىيەتچىلىكىدە ئادەتتىكى چاغدىكى جەمئىيەتنىڭ ئەينەن ئەكىسى بولۇپ قالماي، بەلكى ئۇنىڭدىن يۇقىرى تۇرىدىغان ئىدىيەنى ئىپادىلىگەن. قان ئېتنىسى بىر - بىرىگە ئوخشاشمايدىغان قەبىلىلەر ياكى ئالتۇن تۇرۇشقاندىن كېيىنكى تاشقىرى تەلىي تۇرۇپ - ئادەتلىرى ۋە قان ئېتنىسى بىر - بىرىگە ئوخشىشىدىغان قەبىلىلەرمۇ ئوت - چۆچەك، سۆيىي مول ياكى قارىنى ئالماشتۇرۇشتا تۇرۇشتى. مۇنداق ئەھۋال ياسىي جەمئىيەتكىچە قىيا تاش ۋەسىلىرى قېرىنداش قەبىلىلەر ئارىسىدا بولغان چەكلەرنى ئەسلەيدۇ.

ئىنسانلىق ئەللاردىن بۇيان ئەجدادلىرىمىزنىڭ جەمئىيەتنىڭ ھايات ئىزى چۈشەنچىسى، ئېتنىك كېلىپ چىقىشىنى ئېنىقلاشتا، قەدىمكى چاغدىكى ئەدەبىيات ئەھۋالىنى مۇناسىپ ئەسلەشتا ھايىتى بۈيۈك تارىخىي قىممەتكە ئىگە.

مۇنچە - تاغ دەرياسىنىڭ بويىدىكى قىيا تاش ۋەسىلىرى

لىرىگە قارىغاندا، مۇكوم قىلغانلىقى، ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئىپتىدائىي ئىنسانلىق ئانسىنى ئۇرۇقى يىغىشقۇچىدا ياشاۋاتقان چاغلىرىدا، قەدىمكى زامان سەئىتىنىڭ مۇھىم بىر تارمىقى بولغان قىيا تاش ۋەسىلىرىنى ئىجاد قىلغان ۋە ئۇنى مەلۇم يۈكسەكلىككە كۆتۈرگەن. بۇ قىيا تاش ۋەسىلىرىنىڭ ئويۇلۇپ ھاسىل بولۇشىغا ئاز دېگەندىمۇ بۇنىڭدىن 8000 يىل بۇرۇن ئىنسانلارنىڭ ئەمگىكى زامانلاشقانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ ۋەسىلەردىن ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئەقلىي قابىلىيىتىنىڭ ۋە ئېستېتىك زوقىنىڭ ئۇ زامانلاردا خېلى دەرىجىدە ئۆسكەنلىكىنى بىلەلەيمىز. بۇ قىيا تاش ۋەسىلىرى ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى چاغلاردا جەنۇبىي سىبىرىيە دالالىرى، سىبىلىيا ئورخون، ئېنسەي ۋادىلىرى، ئوردوس يايلاقلىرى، چوغاي تاغلىرى، ئالتاي تاغلىرى ۋە ھەركىزىي ئاسىيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ياشىغان ھەقلەر (ئۇرالار، ھونلار، ساكلار، تۈركلەر) بىلەن ئېتنىك جەھەتتىن يېقىن ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

ئۇرالار، ھونلار، ساكلار، تۈركلەر ياراتقان مەدەنىيەت ئوپ جەھەتتىن ئېيتقاندا مۇرەكەل مىللىي مەدەنىيەت بولۇپ، بۈگۈنكى ھازىرقى ئىنسانىيەت دۇنياسى ئومۇمىيۈزلۈك ئېتىراپ قىلدى.

ئۇيغۇرلار ئۇزۇن تارىخىي تەرەققىياتى جەريانىدا، موڭغۇل ئەسلىلىك ھەلقەردىن سىزانىلار، ئاۋارلار، قىتانلار (مىلادىدىن ئۇچ ئەسىر بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىيە ئىككى VI ئەسىرىگىچە) بىلەن، XIII ئەسىردىن XVII ئەسىرىگىچە بولسا موڭغۇللار بىلەن مەلۇم دەرىجىدە ئارىلىشىپ ئۇلارنىڭ ئاسسىمىلياتسىيە قىلدى. ئەمما ئۇزۇن ئەسىرلىك قەدىمكى ئاق تەنلىك ئەجدادلىرىغا خاس بولغان خۇسۇسىيەتلەر (ئاق

www.docin.com

شارلىق، بولغۇر كۆزلۈك قىرغىز ياجلىق قاتارلىق ئالاھىدە
لىرى)نى ئاساسەن ساقلاپ قالغان.

قان سىستېمىسى ۋە تىل، تۈرپ - ئادەتلىرى جەھەتتىن ئاساسەن ئوخشاش بولغان ھونلار، سۈۋالار، ئۇلۇغ ياۋچىلار، ئۇيغۇرلار، قاللىلار، ساكلار، تۈركلەرنىڭ شەرقتە مۇقۇل نەسلىنىڭ جەلقەر بىلەن، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە غەربىي ئاسىيا ھاۋالىسىدىكى جەلقەر بىلەن تۈرك ئارا سىڭىشىپ كېتىشىدىن تۈركىي تىللىق سۆزلىشىدىغان، قان قېرىنداشلىقى جەھەتتىن بىر - بىرىگە يېقىن بولغان تۈرگۈتلەرنى تۈركىي جەلقەر دېيىلگەن.

ئۇلار: شەرقىي سىبىرىيەدىكى لېنا دەرياسىنىڭ بويىدا ياشايدىغان ياقۇتلار، يەنسەي دەرياسىنىڭ بويىدا ياشىغان قىرغىزلار، بايقال كۆلىنىڭ جەنۇبىدا ياشايدىغان بۇرياتلار، ئۇۋالار، گەنسۇدىكى سالالار، سېرىق ئۇيغۇرلار، شىنجاڭدىكى ئۇيغۇرلار، غەربىي تۈركىستاندىكى قازاقلار، قىرغىزلار، ئۆزبېكلەر، ياشقىرتلار، تاتارلار، تۈركمەنلەر، مورداۋالار، چۇۋاشلار، ئوكرائىنادىكى ئاغا ئوغۇزلار، كاۋكازدىكى چېركەسلەر، داغستان تاتارلىرى، ئەزەربەيجانلار، ئاۋارلار، ئىرانىدىكى ئەزەربەيجانلار، تۈركمەنلەر، ئاغا ئوغۇزلار، ئافغانىستاندىكى ئۆزبېكلەر، تۈركمەنلەر، مۇغۇللار، ئىراقتىكى ئەزەربەيجانلار ۋە تۈركىيە تۈركلىرىدىن ئىبارەت.

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان بۇ تۈركىي جەلقەر جۇغراپىيە جەھەتتىن ئالغاندا ئاسىيانىڭ شەرقىدىن غەربىگە ۋە غەربىي جەنۇبقا قاراپ بىر قۇتاش ھالدا سوزۇلۇپ كەتكەن كەڭ زېمىندا ياشايدۇ.

بۇ تۈركىي جەلقەرنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى ھازىرقى ئىسلام دىنىدا (سۇنىتى مەزھىپى بويىچە) ئېتىقاد قىلىدۇ. ئۇلارنىڭ ئومۇمىي ئاھالە سانى ئەڭ ئاز دېگەندىمۇ 150 مىليوندىن ئارتۇقراق كېلىدۇ.

ھازىرغىچە رەسمىي بولۇپ كېلىۋاتقان ئىسلامي قائىدە بويىچە بۇ تۈركىي جەلقەرنىڭ تىللىرى ئالتاي تىلى سىستېمىسى تۈرك تىللىرى گۇرۇپپىسىغا كىرگۈزۈلۈپ چۈشەندۈرۈلىدۇ. ئۇلارنىڭ ئىرقى ئاساق تەنلىكلەرنىڭ تۇران (ھون-تۈرك) تىپىگە مەنسۇپ.

www.docin.com

تەزاھلار:

ئۈچىنچى باب ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقىنى قۇرۇشتىن بۇرۇنقى تەھۋالى

ھونلار ۋە ئۇيغۇرلار

ھونلار — ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ قەدىمكى جاھەتكى ئەجدادى. ھونلار باشقا ھەممە تۈركىي خەلقلەرنىڭ كېلىپ چىقىشىدىمۇ ئاساسلىق رول ئويناغان.

ھونلار تەخمىنەن مىلادىدىن 1500 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ (ھازىرقى كۈندىن 3500 يىل بۇرۇن) مىلادىيىنىڭ 7 ئەسىرىنىڭ ئاخىرلىرىغىچە بولغان 2000 يىلنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ناھايىتى ئۇزۇن مەزگىلدە. ئاسىيا ۋە ياۋروپادا ئالە ربع سەھىسىدە ئىنسانىيەت ئەۋلادىنىڭ ياندىن مەڭگۈ چىقماي قالغان ناھايىتى چوڭ تارىخىي رول ئويناندى.

ھونلار جۇڭگو تارىخىدا ئۇنىڭدىن ئىلگە قەدىمكى دۆلەت لەردىن شاڭيۈلالىسى (مىلادىدىن 21 ئەسىر بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 16 ئەسىر بۇرۇنقى چاغغىچە ھۆكۈم سۈرگەن)، يىن ۋۇلالىسى (مىلادىدىن 16 ئەسىر بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 11 ئەسىر بۇرۇنقى چاغغىچە ھۆكۈم سۈرگەن)،

www.docin.com

جۇ سۇلالىسى (مىلادىدىن 11 ئەسىر بۇرۇنقى جاڭدىن تارتىپ مىلادىدىن 256 يىل بۇرۇنقى جاڭقىچە ھۆكۈم سۈرگەن)، جىن سۇلالىسى (مىلادىدىن 221 يىل بۇرۇنقى جاڭدىن تارتىپ مىلادىدىن 207 يىل بۇرۇنقى جاڭقىچە ھۆكۈم سۈرگەن)، خەن سۇلالىسى (مىلادىدىن 207 يىل بۇرۇنقى جاڭدىن تارتىپ مىلادىنىڭ 220 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) قاتارلىق دۆلەتلەر يىلەن قوشنا دۆلەت مۇناسىۋىتىدە بولۇپ تۇرتتى.

ھونلار بات - بالا جۇڭگوغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرىپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكى كۆپ قېتىملاپ بالايىئاپەتكە ئۇچراتتى. ئەمما يەنە بىر تەرەپتىن جۇڭگونىڭ قەدىمكى جاڭدىكى ئىقتىسادى ۋە مەدەنىيىتىنىڭ راۋاجلىنىشىمۇ زور تەسىر كۆرسەتتى. ئۇنىڭ، ھونلارنىڭ ئاسىيادىكى پائالىيەتلىرى جۇڭگو تارىخىدىمۇ مۇھىم ئورۇننى ئىگىلەيدۇ.

ھونلار مىلادىدىن سەككىز ئەسىر بۇرۇنقى جاڭدىن باشلاپ، ئاھايىتى قۇدرەتلىك سىياسىي كۈچ سۈپىتىدە دۇنيا تارىخ سەھنىسىدە نامايان بولدى. بولۇپمۇ ئۇلار مىلادىدىن ئىلگىرىكى ئەسىرلەردە ئۇلۇغ ھونلار تەڭرىقۇتلۇقىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەندىن باشلاپ، جۇڭگو ئۈچۈن قىيىنچىلىق بىر دۇشمەنگە ئايلاندى. ھونلار تەخمىنەن 500 يىل ھۆكۈم سۈرگەن ئۇلۇغ ھون تەڭرىقۇتلۇقىدىن باشقا يەنە، 328 يىل ھۆكۈم سۈرگەن غەربىي ھون تەڭرىقۇتلۇقى (مىلادىنىڭ 46 - يىلىدىن مىلادىنىڭ 374 - يىلىغىچە)، 95 يىل ھۆكۈم سۈرگەن ياۋروپا ھون ئىمپېرىيىسى قاتارلىق ئۇلۇغ سۇلالىلەرنى قۇرۇپ، ئاسىيا ۋە ياۋروپا خەلقلىرى تارىخىدا ئاجايىپ

خاتىرىلەرنى قالدۇردى.

ھونلار، جۇڭگونىڭ ئەڭ قەدىمكى رىۋايەتلىرى ۋە تارىخىي يىلناما مىلىرىدە ھەر خىل ناملار بىلەن ئاتىلىپ كەلگەن بولسىمۇ، جۇڭگو تارىخىدىكى «ئۇرۇشقاق دۆلەتلەر دەۋرى» دەپ ئاتالغان مەزگىلدە، (مىلادىدىن 475 يىل بۇرۇنقى جاڭدىن تارتىپ مىلادىدىن 221 يىل بۇرۇنقى جاڭقىچە) ھون (匈奴) دەپ ئاتالدى.

ھونلار توغرىسىدا ئەڭ دەسلەپ يازما مەلۇمات قالدۇرغان جۇڭگو تارىخچىسى سىماچىيەن (مىلادىدىن 145 يىل بۇرۇن تۇغۇلغان بولۇشى مۇمكىن) پادىشاھ خۇاڭدىنىڭ ھونلارنى شىمالغا قوغلىغانلىقى توغرىسىدا ئېيتىپتۇ. ① خۇاڭدى بولسا جۇڭگونىڭ باشلانغۇچ ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتى دەۋرىدىكى توغرا كېلىدىغان ئەپسانىۋى پادىشاھ بولۇپ، ئۇنىڭ بۇنىڭدىن 5000 يىل بۇرۇن ئۇتكەنلىكى توغرىسىدا رىۋايەت قىلىنىدۇ. مانا شۇنىڭغا قارىغاندا، ھونلارنىڭ ئاھايىتى قەدىمكى چاغلاردىن تارتىپ خەنزۇلار بىلەن قوشنا ياشاپ، ئۇلارغا خەۋپ سېلىپ كەلگەنلىكى مەلۇم.

ھونلار ئەڭ قەدىمكى چاغلاردىن باشلاپ ئۇرخۇن دەرياسىنىڭ بويلىرى (ھازىرقى موڭغۇلىيە)دا، چوڭداي تاغلىرى (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى يىڭشەن تاغلىرى) نىڭ تەسكەي ۋە كۈنگەي تەرەپلىرىدە، ئالتاي تاغلىرى ۋە تەڭرىتاغلىرىنىڭ ئېتەكلىرىدە ياشىغان.

ھونلار ئۆيغۇر ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەرگە ئوخشاشلا شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى. ھەممىگە مەلۇم بولغاندەك، شامان دىنى كۆپ خۇدالىق دىنلارنىڭ بىرى بولۇپ، دىكون

www.docin.com

ئەترەپ — بۇ ھەممىسىنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى، مۇڭغۇللارنىڭ چاغلاردا ھونلار ئۆزىنى «ئۇيغۇر» دەپ ئاتاشقانلىكىدىن، كېيىنكى چاغلاردا، «ئۇيغۇر» سۆزى «ھونلار» سۆزىنىڭ ئۆزگىرىپ كەتكەنلىكىدىن دېگەن سۆز بولۇپ، لېكىن بۇ قاراش ھېلىھەم تەرەققىي ھۆكۈمرانلىق ئىپتىدائىيلىقا ئىپتىرائىيلىقا ئىپتىرائىيلىقا ئىپتىر

جانغا كۆچكەن. مەنزۇلارنىڭ ئەھۋالىرى ھاقا شۇ ۋەقەگە ئوخشاپ مۇنداق بىر قوشاقنى ئوقۇغان؟

愿 堂 堂 寨。
留 化 之 地。
不 建 总 处。
留 化 之 地。

تەرجىمىسى:

ئۆي - ماكاندىن قالدۇق ئايرىلىپ،
ھونلار دەستىدىن.
كۆچۈپ بۈرەڭ ئېيىپ - تەمتىرەپ،
ھونلار دەستىدىن.

مىلادىدىن 883 يىل بۈرۈن، ھونلار بىلەن جۇ سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدا ناھايىتى قانتىق ئۇرۇش بولغان. بۇ ئۇرۇش خۇاڭخې دەريانىڭ شىمالىدا بولۇپ، دەسلەپ جۇ سۇلالىسى قوشۇنلىرى مەغلۇپ قىلغان. كېيىنكىسى ئۇرۇشلاردا بولسا، ھونلار مەغلۇپ كېلىپ مەزكۇر جۇ سۇلالىسىنى يوقاتقان.

ھونلار، جۇ سۇلالىسىنىڭ خانى ئۇۋەلىۋاڭ (مىلادىدىن 827 يىل بۇرۇنقى چاغدىن مىلادىدىن 782 - يىل بۇرۇنقى چاغقىچە خان بولغان) بىلەن ئۇرۇشۇپ، جۇ سۇلالىسىنىڭ پايتەختى خاۋچىڭغا (ھازىرقى شىنەن شەھىرىنىڭ غەربىدە) جەۋىلىشقا ياشلىغان. ئۇۋەلىۋاڭ مىلادىدىن 827 يىل بۇرۇن

ھونلارغا قارشى كەلگۈدەك كۈچلۈك ھەربىي ھەرىكەت يوقۇرقۇ-
كەن. شەنشى ئەتراپىدا بولغان ئۇرۇشتا، سالغۇن چىن جۇڭ
باشچىلىقىدىكى جۇ سۇلالىسى قوشۇنلىرى ھونلار تەرىپىدىن
تارمار قىلىنغان. چىن جۇڭ ئۆزىمۇ ئۆلتۈرۈۋالغان.③

جۇ سۇلالىسىنىڭ خانى يۇۋاڭنىڭ ۋاقتىدا (مىلادىدىن
781 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 771 يىل بۇ-
رۇنقى چاغقىچە) ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ناھايىتى ئېغىر تەبە-
ئىي ئاپەتكە يولۇققان. قۇرغاقچىلىق ئاپىتىي يىۋز بېرىپ،
ئەلەتكى دەريا - ئېقىنلار، يۇلاقلار قۇرۇپ، تەكلىرى كۆرۈ-
نۈپ قالغان. دەل - دەرەخ، ئوت - چۆپلەر، زىرائەتلەرنىڭ
ھەممىسى سولىشىپ، قۇرۇپ نابۇت بولغان. تېپىلغۇ ئېتىزلىرى
يالىڭاچ ئاختارمىغا ئايلىنىپ كەتكەن. خەلق ئۆي - ماكان-
لىرىدىن ئايرىلىپ جان بېقىش ئۈچۈن تەرەپ - تەرەپكە قا-
راپ قاچقان. يۇنداق قورقۇنچلۇق ئاپەتنىڭ ئۇستىگە، مىلا-
دىدىن 779 يىل بۇرۇن پايتەخت خاۋچىڭدا ۋە خۇاڭخې دەر-
يانىڭ جەن ۋە لوئېي قاتارلىق ئوللىرى (شەلشىدە) ئېقىپ
ئۆتىدىغان ۋادىلاردا قاتتىق يەر تەۋرىگەن.④

جۇ يۇۋاڭ خان بولۇپ ئۇچ يىلدىن كېيىن، يۇتىسى ئات-
لىق چىرايلىق بىر قىزنى كۆرۈپ قېلىپ ئۇنى ئەمرىگە ئالدى.
يۇتىسى بەيپۇ ئاتلىق بىر ئوغۇل تۇغدى. جۇ يۇۋاڭ قەدىناس
مەلىكىسى شىنخۇدىن تۇغۇلغان ئوغلى يىجۇنىڭ تەختكە ۋا-
رىسلىق قىلىشى ھوقۇقىنى بىكار قىلىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا بەي-
يۇنى ۋارىس قىلىپ تەيىنلىدى.

يۇۋاڭنىڭ قىلمىشىدىن غەزەپلەنگەن مەلىكە شىنخۇنىڭ
دادىسى ھونلارغا قېچىپ بېرىپ، ئۇلارنى جۇ سۇلالىسىگە ھۇ-

www.docin.com

جۇم قىلىشقا كۆشكۈرتتى. جۇ سۇلالىسىنىڭ قۇرغۇچىسى ئىمپېر
ئەھۇالدا تالغا تالىشىنى ھېسابقا ئالمىغان ھۆكۈمرانلارنىڭ قولى
دىن بەرمەي، مىلادىدىن 771 يىل بۇرۇن، جۇ سۇلالىسىنىڭ
پايتەختى ھاۋچىلىغا يۆتكەپ بېرىپ، ۋۇزۇنى ئۇلتۇرۇپ مەلىكە
يېڭىسىنى ئەسىر قىلىپ كەتكەندىن، ھونلار ھاۋچىنى ۋەيە
رۇن قىلىپ، شەنشى ئەتراپلىرىنى ئىگىلىۋالدى. 250 يىل
ھۆكۈمرانلىقىدىن جۇ سۇلالىسى ھالاكەتكە يۈزلەندى. جۇ سۇلالە
سى خانزادىلىرىدىن بىنگۋاڭ بىر بۆلۈم ئاغرىنى ئەگەرتىپ يىلەن
لۇيانىغا قېچىپ بېرىپ، لۇيانىنى پايتەخت قىلدى. شۇنىڭدىن
باشلاپ تارىختا شەرقىي جۇ سۇلالىسى دەپ ئاتالغان سۇلالە
دەۋرى باشلاندى.

مىلادىدىن يەتتە ئەسىر بۇرۇن، ھونلار ھازىرقى خېبېي ۋە
شەنشىنىڭ شىمالىدىن جەنۇبقا قاراپ ئىلگىرىلەپ، لۇيانىغا
خەۋپ سېلىشقا باشلىدى. مەنا ھونلار لۇيانىغا ئىككى قېتىم
ھۇجۇم قىلىپ، شەرقىي جۇ سۇلالىسى (مىلادىدىن 770 يىل
بۇرۇنقى چاغدىن مىلادىدىن 221 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە
ھۆكۈمرانلىق سۈرگەن) نىڭ جانى شياڭۋاڭ (مىلادىدىن 651 يىل بۇ
رۇنقى چاغدىن مىلادىدىن 619 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە خان
بولغان) نى قولغا چۈشۈرۈپ، شەرقىي جۇ سۇلالىسىنى يوقىتى
شۇنىڭدەك تاسلا قالدى.①

جۇ سۇلالىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇنىڭغا قارايدىغان
يەرلىكلەر كۆچمەنلىك باشلاپ، يەرلىرى باشقا يەرلىكلەرنى
بۆلۈپ كۆچمەنلەر، يەرلىرى يوقلىپ، يەرلىرى ئاجىزلاپ
كىتىدىغان ۋەزىيەت ئەكىلەنگەن. جۇنگو تارىخچىلىرى مانا
شۇ دەۋرنى «چۇنچىۇ دەۋرى» (مىلادىدىن 770 يىل بۇرۇنقى

چاغدىن مىلادىدىن 476 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە ھۆكۈم سۈرگەن)
دەپ ئاتىغان. چۇنچىۇ دەۋرىدە، جۇ سۇلالىسى خانلىرى ئىسمى
بار، جىسمى يوق ھۆكۈمدارلارغا ئايلىنىپ قالغان.

مىلادىدىن بەش ئەسىر بۇرۇنقى مەزگىلگە كەلگەندە،
جۇنگودا يەتتە دۆلەت پەيدا بولدى. بۇ دۆلەتلەر ئۆزئارا ئىتتىپاق
ئۇرۇشۇپ تۇردى. جۇنگونىڭ قەدىمكى چاغدىكى تارىخچىلىرى
مانا شۇ يەتتە دۆلەت ھۆكۈم سۈرگەن دەۋرنى «ئۇرۇشقاق دۆ
لەتلەر (جەنگو) دەۋرى» (مىلادىدىن 475 يىل بۇرۇنقى چاغ
دىن تارتىپ، مىلادىدىن 221 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە) دەپ
ئاتاشقان.

بۇ دەۋردىكى يەتتە دۆلەتنىڭ چى (سەندۇڭدا)، يەن
(خېبېيدا)، چاۋ (سەنشىدە)، چىن (شەنشىدە) قاتارلىق ئۈچ
دۆلەت ھازىرقى ۋادىسىدا جايلاشقان بولۇپ، ئۇلار ھونلارغا
قوشنا ئىدى. خەن، ۋې، ۋەيدىن ئىبارەت ئۈچ دۆلەت ئاساسەن
جاڭجياڭ ۋادىسىدا بولۇپ، ھونلار بىلەن بىۋاستە چېگرىداش
ئەمەس ئىدى. ھازىرقى ۋادىسىدىن چى، يەن، چاۋ، چىن
قاتارلىق دۆلەتلەر بىلەن ـ پاتلا ھونلارنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچ
راپ تۇردى.

ھونلار «ئۇرۇشقاق دۆلەتلەر دەۋرى» دىكى ئۇزاق مەزگە
لغا يېتىدلىق بولغان تارانتا. ئاھايىتى چەدەنبىلىك
بىلەن ھەربىي قوشۇنلىرىنى تولۇقلاپ ئۇزلۇكسىز چەكلىك
ۋارلىقنى كۈچەيتتى. ئاددىي كېيىن، ھونلار ئاساسلىقلارنى
ئوردۇس يايلاقى، چوڭاي ئاغانىڭ جەنۇبىي ئېتىكلىرىگە
تويلاپ، شۇ يەردىن ئەتراپلىرىدىكى قوشنىلىرىغا كەڭ كۆلەم
دە ھۇجۇم باشلىدى.

مانا شۇنداق مەتەرلىك ـ شاۋاشتا، يەن، جاۋ، جىن قاتارلىق ئۈچ دۆلەت ھونلارنىڭ ھۇجۇمىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، مىلادىدىن بۇرۇن ئەسىر بۇرۇن ئۇلۇ دۆلەتلىرىنىڭ شىمالىي چېگرا رايونلىرىغا سېپىل سوقۇشقا باشلىدى. شۇنداق بولسىمۇ، ھونلار-نىڭ ھۇجۇمىدىن ساقلىنىش ئۇلار ئۈچۈن قىين بولدى.

مىلادىدىن 310 يىل بۇرۇن، ھون ئاتلىق قوشۇنلىرى يەن دۆلىتىنىڭ شىمالىي رايونلىرىغا قىناب كەلدى. ھون ئاتلىق قوشۇنلىرى ئىۋانچىدىكى كېچىك ئۈردۇس بايلىقىغا جەزمەن ئىگە بولۇشقا ئۇرۇنغان (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى ئىكجاۋ ئايمىقى) نى ئىشغال قىلىۋالدى. جىن، جاۋ، يەن قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ چېگرا رايونلىرىغا ھۇجۇم قىلىپ تۇرۇپ ئۇجراپ ئېلىپ بېرىدى. ھونلارنىڭ ھۇجۇمىغا كۆپ ئۇچراپ ئىز قالغان جاۋ دۆلىتى ئۇزۇنلۇق شىمالىي رايونىدا دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىشتا ئامالسىز قالدى. مىلادىدىن 265 يىل بۇرۇن، سانخۇن لىۋ باشچىلىقىدىكى جاۋ دۆلىتى قوشۇنلىرى 100 مىڭ كىشىلىك ھون قوشۇنلىرىنى تارمار قىلدى. شۇچاغدىكى ھون تەڭرىقۇتى (ئىسمى نامەلۇم) ئالدىراش ھالدا شالغا چېكىندى.

مىلادىدىن 221 يىل بۇرۇن، جىن دۆلىتىنىڭ خانى يىڭ جىن (جىن شىخۇاڭ) قالغان ئالته دۆلەتنى تارمار قىلىپ، جۇڭگونى بىرلىككە كەلتۈردى. جىن شىخۇاڭ مىلادىدىن 215 يىل بۇرۇن مىن تېغىدىن تاملىق سانخۇنلىقىغا باشچىلىقىدا 300 مىڭ كىشىلىك جىن قوشۇنلىرىنى ھونلارغا قارشى ماڭدۇردى. بۇ چاغدا، ھون تەڭرىقۇتى تۇمەنخان ئوت ـ چۈيى، سۈيى مول بولغان ئوردۇس بايلىقىدا بەختىيار بايلاۋاتقانىدى. مىن

تېغىدىن باشچىلىقىدىكى جىن قوشۇنلىرى ھونلارنىڭ باھايىتى مەشھۇر بايلىقى بولغان ئوردۇس بايلىقىغا بېسىپ كىرىپ تۇمەن تەڭرىقۇت (مىلادىدىن 240 يىل بۇرۇنقىسى چاغدىكى مىلادىدىن 209 يىل بۇرۇنقىسى چاغقىچە تەڭرىقۇت بولغان) باشچىلىقىدىكى ھون قوشۇنلىرىغا ھۇجۇم قىلدى. تەييارلىقسىز، خەۋەرسىز قالغان تۇمەن تەڭرىقۇت تۇرۇشتا مەغلۇپ بولدى. ئەما ئۇ سان ـ ساناقسىز چارۋا مالالرىنى ھەيدەتتىپ، چېدىرلارنى ئۇلاغلارغا يۈكلىتىپ، ھون ئاھالىلىرىنى تۇمەنلىگەن ھارۋىلارغا ئولتۇرغۇزۇپ، ناھايىتى قىيىن ئەھۋالدا، ئۇلارنى ئوردۇس بايلىقىدىن شىمالغا قاراپ يۆتكەپ كەتتى. شۇ قېتىم ئوردۇس بايلىقىنى ھونلاردىن تارتىۋالغان جىن شىخۇاڭ، بۇ بايلاقنى تادىم كۆچۈرۈپ 44 ناھىيە تەسىس قىلىدى ۋە خىزمەتچى يىغىلىرىنى مۇداپىئە لىنىيىسى قىلىپ بېكىتتى.

جىن شىخۇاڭ، مىلادىدىن 215 يىل بۇرۇن، يەن، جاۋ، جىن دۆلەتلىرىنىڭ شىمالىي چېگرىسىغا سوقتان سېپىللىرىنى بىر ـ بىرىگە چېتىپ، ئۇنى غەربىكە سوزۇشقا بەل باغلىدى. ئۇ بۇ ئۇمۇمىيلىقنى سانخۇن مىن تېغىنگە تاپشۇردى. مىلادىدىن 214 يىل بۇرۇن مىن تېغىدىن بۇيرۇقنى ئېلىپ، ھەربىي جايلار-دىن سېپىل سوقۇش ھاشارىسىغا كەلگەن ھېرىپچە يۈز مىڭ ئادەمنى ئىشلىتىپ، يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان يەن، جاۋ، جىن دۆلەتلىرىنىڭ شىمالىي چېگرىسىغا سوقۇلغان ئۇزۇن سېپىللىرىنى ئۇلاپ، ئۇنى شەرقتە شەنخەيگۇەندىن تارتىپ غەربتە لىنتاۋ (ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ ينشەن ناھىيىسى) غىچە يەتكۈزدى. مانا بۇ سېپىل تارىختا مەشھۇر

سەددىجىن سىيلى دەپ تاتالدى.

سەددىجىن سىيلىنىڭ تۇزۇلۇشى 3000 كىلومېتر بولۇپ، ئېگىزلىكى تەخمىنەن سەككىز مېتر، توغرىسى يەتتە مېتر كېلىدۇ. سەددىجىن سىيلى گەرچە جىن شىخزالا دەۋرىدە پەيدا بولغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ھازىرقى كۆرۈنۈشىگە ئاساسەن ئېيتقاندا، ئۇ مىڭ سۇلالىسى ۋاقتىدا ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن بولۇپ، ئۇزۇن مەزگىللىك ئېغىر ئىقتىسادىي ۋە ھەربىي كۈچ سەرپ قىلىش نەتىجىسىدە ئۇجۇدقا كەلگەن.

ھونلار مىلادىدىن ئىلگىرى شىمالىي ئاسىيادىكى باشلاپ مىللى كۈچلىرىنى ھالقا قىلىپ، ھونلار مىلادىدىن 240 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىنىڭ 216 - يىلىغىچە 500 يىل مۇكۇم سۈرگەن قۇدرەتلىك ھون تەڭرىقۇتلۇقىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈردى. قۇدرەتلىك ھون تەڭرىقۇتلۇقى ئۇزۇنغىچە مەۋجۇت بولۇپ داھىيسى باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ ۋاقتىدا (مىلادىدىن 209 يىل بۇرۇنقى چاغدىن مىلادىدىن 174 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە) ئۇزۇنغىچە داۋاملاشقان قۇدرەتلىك شانداق بىر دەۋرنى بېشىدىن كەچۈرىدى. مانا شۇ قۇدرەتلىك ھون تەڭرىقۇتلۇقىنىڭ تېرىتورىيەسى شەرقتە ئۇلۇغ ئوكيان قىرغاقلىرىغىچە، شىمالدا سىبىر رايونىدىكى لىنا دەريياسى، بايكال كۆلى، يەنىسەي دەريياسى ئېقىمى ئىچىدىكى ئېقىملىرىغىچە، جەنۇبتا سەددىجىن سىيلىنىڭ يېنىغىچە، غەربىي شىمالدا تالاتاينىڭ غەربىدىن تارتىپ كاسپى دېڭىزىنىڭ شەرقىي شىمالىغىچە، غەربىي جەنۇبتا ھىندىستاننىڭ شىمالىغىچە، غەربىي جەنۇبتا، ئۇلۇغ تارشاكلار (ئىران) سۇلالىسىنىڭ شىمالىغىچە سوزۇلدى.

مانا شۇ قۇدرەتلىك ھون تەڭرىقۇتلۇقىنى ھونلار تارىخىدا تۇنگىن ئۇلۇغ قەھرىمان باتۇر تەڭرىقۇت ۋۇجۇدقا كەلتۈردى.

باتۇر تەڭرىقۇت ھون تەڭرىقۇتىنى تۆمەنخانلىق چولا ئۆملى بولۇپ، باشتا، تەخت ۋارىسى قىلىپ تەيىنلەنگەنىدى. كېيىنكە كېلىپ، تۆمەن تەڭرىقۇت كىچىك ئانىسى (كىچىك خانىش) دىن تۇغۇلغان كىچىك ئوغلىنى ئۆز ئورنىغا ۋارىس قىلىپ تەيىنلەپ، باتۇرلىق ۋارىسلىقىنى بىكار قىلدى. ئۇنىڭ ئىلگىرى ئۆتكەن ئۇلۇغ ياۋچىلار ئېلىگە كۆرۈگ ئەۋەتىپ بەردى. قەدىمكى ۋاقان دېلوماتىيىسىدە، ئىككى دۆلەت ئارىسىدا ئۆزۈلگەن بىتىمناممىنىڭ بۆرۈلمالىقىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، بىر تەرەپ يەنە بىر تەرەپكە ئوغۇللىرىدىن بىرىنى كۆرۈگە ئەۋەتىدىغان ئادەت بار ئىدى. تەخمىنەن مىلادىدىن 216 يىللار بۇرۇن تۆمەن تەڭرىقۇت باتۇرنى ئۇلۇغ ياۋچىلارغا كۆرۈگە ئەۋەتتى. بۇ ئىشقا باتۇر ئانىسى يېنى قاتتىق نارازى بولدى.

كۆرۈگە ئەۋەتىلگەن شاھزادىلەرنىڭ ھاياتى قارمۇقتا ئادەتتە پاجىئەلىك تەقدىرىلەن ئايالغانتى. تولا جايلاردا ئىككى دۆلەت ئارىسىدا ئۆزۈلگەن بىتىملار بۆرۈلاتتى. كۆرۈگە ئەۋەتىلگەن شاھزادىلەر ئۆلتۈرۈلەتتى. ئانىسى ئەقىللىق، ھوشيار بولغان باتۇر شۇنداق پاجىئەلىك تەقدىرنىڭ تېھتىمالى بارلىقىنى سېزىپ، ھونلار يىلەن ئۇلۇغ ياۋچىلار ئوتتۇرىسىدىكى تەڭرىلىك بۆرۈلۈشنى كۆزىتىپ تۇرۇش بولۇپ قالدىغان پەيتتە قېچىپ كېتىشكە پەل يالغىدى. باتۇر بۇ مەقسىتىگە ئاخىر يەتتى. ئۇ ئۇلۇغ ياۋچىلار ئېلىدىن قېچىپ چىقىپ ھون تەڭرىقۇتلۇقىغا قايتىپ كەلدى. ئۇ ئۆزى تەربىيىلىگەن بىر قىسىم ھون ئاتلىق جەڭچىلىرىگە تايىنىپ تۇرۇپ، ئۇۋ پەيتىدىن پايدىلىنىپ، ئاتىسى تۆمەن تەڭرىقۇت

باشلىق بىر قىسىم ھون بەگلىرىنى، ئۇنىڭ ئالمىسىنى، ئۇنىڭ
ئوكسىنى ئۇلۇغىدى ۋە ئۇزى ھونلار تەختىگە چىقتى. بۇ ۋەقە
مىلادىدىن 209 يىل بۇرۇن بولۇپ بەردى.

باتۇر تەخرىقوت ھون تەخرىقوتلۇقىنىڭ تەختىگە چىققاندىن كېيىن، دۆلەتنىڭ ھاكىمىيەت تەشكىلى ۋە ھەربىي قوماندانلىق خىلى مۇكەممەل دەرىجىدە ۋەتكە ساالدى.

«تارىخىي خاتىرىلەر» ۋە «خەن سۇلالىسى يىلنامىسى»دە كۆرسىتىلىشىچە، مىلادىدىن 265 يىل بۇرۇن «ھون تەخرىقوتى» دېگەن نام تىلغا ئېلىنىدۇ. ھونلارنىڭ ئەڭ قەدىمكى چاغدىن تارتىپ ئۆز خانلىرىنى «تەخرىقوت» (تەخرىنىڭ ئوغلى مەنىسىدە) دەپ ئاتىغانلىقى مۇنىڭدىن ھەقىقەتەن تارىخ [illegible] ھونلار[illegible]

دىن 1784 يىل بۇرۇن ئۇ[illegible]
مۇنىڭدىن تەخمىنەن 4000 يىل بۇرۇن ياشىغان بولۇپ چىقىدۇ.
بىر قەدەر ئىشەنچلىكرەك تارىخىي خاتىرىلەردە، ھون تەخرى قوتلۇرمىنىڭ نامى تۇنغان تەخرىقوت (مىلادىدىن 240 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 210 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە تەخرىقوت بولغان) تىن تارتىپ تىلغا ئېلىنىدۇ.

باتۇر تەخرىقوت دۆلەت تەشكىلىنى مۇكەممەللەشتۈرۈش ئۈچۈن، 24 خىل دەرىجىگە بۆلۈنگەن تەمەللۇقلۇق تۈزۈمىنى ئورنىتىپ، دۆلەتنى باشقۇرۇش ئۈچۈن خانلار ۋە بەگلەرنى تەيىنلىگەن. بۇلار:

1. سول قول بىلگەخان؛ 2. ئوڭ قول بىلگەخان؛

3. يانغۇداشى ۋەزىر؛ 4. سول قولئىل قۇساي؛ 5. ئوڭ قول ئىل قۇساي (بۇلار ۋەزىرلىك مەنسىپى)؛ 6. سول قول قۇتىغۇ؛ 7. ئوڭ قول قۇتىغۇ؛ 8. سول قول خان؛ 9. ئوڭ قول خان؛ 10. سول قول ئۇلۇغ سانغۇن؛ 11. ئوڭ قول ئۇلۇغ سانغۇن؛ 12. سول قول ئۇلۇغ ئوتۇق بەگ؛ 13. ئوڭ قول ئۇلۇغ ئوتۇق بەگ؛ 14. سول قول ئۇلۇغ ھەزنە بېگى؛ 15. ئوڭ قول ئۇلۇغ ھەزنە بېگى؛ 16. يانىس خان؛ 17. ئۇمەنبېشى؛ 18. سىگىبشى؛ 19. بۇز بېشى؛ 20. ئونبېشى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

ھون تەخرىقوتلىرى ئالىي ھۆكۈمران سۈپىتىدە، دۆلەتنىڭ ھەربىي، مەمۇرىي ۋە ئاشقى سىياسەتلىرىنى بارلىق چوڭ ھۆججەتلىرىنى يازغۇ، سول قول قۇتىغۇ، ئوڭ قول قۇتىغۇلارنىڭ [illegible] چىلىكىدە يۇرگۈزەتتى. قۇتىغۇلار بولسا ھونلار[illegible] قوشۇنىنىڭ قىزىلسىرتقا كۆچلەندۈرەتتى. ھويان ئىسىرقىدىن چىققان قۇتىغۇلار تەخرىقوتنىڭ سول تەرىپىدە، لان، شانيۈنىڭ رۇقىدىن چىققان قۇتىغۇلار تەخرىقوتنىڭ ئوڭ تەرىپىدە ئولتۇراتتى.

باتۇر تەخرىقوتنىڭ ۋاقتىدا، ھون تەخرىقوتلۇقىنىڭ پايتەختى ھازىرقى كۆكخوت شەھىرى (ئىچكى موڭغۇلىيە)نىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى تەخرىبالىق ئىدى. كېيىنچە ھونلار، پايتەختىنى ئۇرخۇن دەريانىڭ شەرقىي قىرغىقىدىكى خوشو سايدام كۆلىنىڭ بويىغا يۆتكەپ كەتكەن. تەخرىقوت بىلەن تالچى (تەخرىقوتنىڭ مەلىكىسى) پايتەختىكى ئوردىدا ئولتۇراتتى.

www.docin.com

بويىدىكى (ئەرقىي ئۇيغۇرلار) خانلىقى بىلەن بىۋاسىتە
دەرياسىنىڭ يۇقىرىقى ئېقىملىرىدىكى قىرغىز خانلىقىنى
بويسۇندۇرۇۋالدى. يانۋار تەخرىقات بۇقىرىدا تىلغا
ئۇنىكىدىسىدە. كەنجۇدىكى ئوتلۇق ياۋچىلار ۋە ئۇيغۇرلارنى
لىۋ باشلىق بەشمىڭ قوشۇنغا ئېلىشتۇرۇپ (مىلادىدىن
200 يىل بۇرۇن)لا بويسۇندۇرۇۋالغانىدى. يانۋار تەخرىقات
ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئۇيغۇر خانلىقلىرى بىلەن تەرىپ
يادىكى مەزى دۆلەتلەرنىڭ مىلادىدىن 177 يىل بۇرۇنقى ۋاقىت
قىتقا كەلگەندە بويسۇندۇرۇدى.

يانۋار تەخرىقات مىلادىدىن 176 يىل بۇرۇن، خەن
سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى خەنۋېندى (مىلادىدىن 179-يىل بۇرۇنقى
جاھاندىن ئارقىسىغا مىلادىدىن 157 يىل بۇرۇنقىنى جاڭمىقچە
پادىشاھ بولغان)دا تۇڭھۇندىكى مەشھۇر مەكتۇبىنى يازدى:

«كۆك تەڭرى دەرىيادىن تەڭنىك چىقىرىپ سىلىمان ئۇلۇغ
ھون تەخرىقاتى خەن پادىشاھلىقى ساڭلاپ تۇرسۇن دەپ
بىلەن سورايدۇ. بۇرۇن پادىشاھ ئالىلىرى يازغان مەكتۇپ
لىرىدا قۇدىلىشىش ھەققىدە سۆز ئاچقان تېدىلە، ئەگەر
شۇنداق بولىدىغان بولسا، مەن خوتال بولغان بولاتتىم.

ئەمما خەن پادىشاھلىقى بىگرا مۇداپىئەسىدە تۇرىدىغان
ئەھۋالدا يەكلىيەدىن بېرى بولغان ئوك قول بىلگەخانغا
ھۆجۇم قىلغان. ئوك قول بىلگە خانىڭ تەھدىتىنى ماڭا
مەلۇم قىلىپ ماڭا قوللۇقۇمنى تالىمايلا. مېنىڭ ھۆرۈنا بېچى قاتارـ
لىق ئىشلىرىمغا ئېنىق كىرىپ، خەن پادىشاھلىقىنىڭ ئەھۋال
ھاڭى بىلەن ئۆچەكتىن قايتۇ. ئاقسۇڭتىنى، ئىككى دۆلەت
ھۆكۈمرانلىرى ئارىسىدا تۇرۇلىشىدىن بۇرۇنقىدەك

قوبۇلقىلىق مۇناسىۋەتنىمىزگە ئاۋازلىق چۈشكەن. ئۇيغۇرچىدىن
ئاغرىنىپ يارلىق مەكتۇپلىرى ماڭا ئىككى قېتىم يوللانىدى.
مەنمۇ ئەلچى ئارقىلىق جاۋاب مەكتۇبى يوللىدىم. لېكىن مەن
ئەۋەتكەن ئەلچى قايتىپ كەلمىدى. ئوتلۇق ئوستىگە. خەن
پادىشاھلىقىنىڭ ئەلچىسى كەلمىدى. خەن پادىشاھى بىرگە دوستـ
لە بولمىدى، قوشنىدارچىلىقنى بەجا كەلتۈرمىدى.. ئوك قول
بىلگە خانغا ئادەم ئەۋەتىپ ئۇنىڭغا مەرھەمەت تەرەپىكىر ئوتلۇق
ياۋچىلارنى ھۆجۇم قىلىشنى بۇيرۇدۇم. مەخرىتىك ماڭا بەخت
سائادەت ئاتا قىلىشى بىلەن، قوماندان، جەڭچىلىرىنىڭ
مەھرىۋەت - شىجائىتى، ئالتۇنلىرىنىڭ كۆچاۋكلۇكىدىن ئۇلۇغ
ياۋچىلارنى يەڭدىم. ئۇلارنىڭ يەرلىرىنىڭ كاللىسىنى ئالـ
دىم، يەرلىرىنى تۈز بوكتۇردۇم.

لولان خانلىقىنى (ئويغۇر تەرىپىدە)، ئۇيسۇن خانلىـ
لىقىنى، ئوھۇزلارنى ۋە ئۇلارنىڭ ئەتراپىدىكى 26 خانلىقنى
ھۆكۈمرانلىقىم ئاستىغا ئالدىم. ئۇلارنىڭ ھەممىسى ھونلار
دۆلىتىنىڭ ھەرىكىسىگە كىرىدى. ئوقيا كۈنورگەن خەلقلەرنىڭ
ھەممىسى بىر ئائىلە بولۇپ بىرلەشتى. شىمالدىكى ئۇلكىلەر
ھۆكۈمرانلىقىغا ئۇتتى.

مەن ئۇنى ئارزۇ قىلسەڭكى، قوشۇنلارنى ئۇزۇنغىچە قىلىشـ
تىن توختىتىپ، ئارام ئېلىشقا چىقىرىپ، جەڭگە ئاتلىرىنى
بايلاقتا قويۇپ بېرىپ، كونا ئادەتلەرنى ئەسلىگە چىقىرىپ،
بۇرۇنقى بىتىمامىنى ئەسلىگە كەلتۈرسەك، چېگرا تەرەپىدا
ياشايدىغان ئاھالە تىنچ، خاتىرجەم، ئارامخۇدا كۈن كۆرسە،
كۆڭۈلدىكىدەك بەختىيار بولسا، ياشانغان
ماللارىمىز - ئەندىشىسىز ياشسا، ئەۋلادىمىز ئەۋلادىنچە

تىنچ، ياراۋان تۇنۇشلۇق ياخشى بولاتتى.

..... ئۆكتەم ئارقىلىق مەكتۇپ بوللىدىم. ئۇزۇلسىزمىگە ئاتاپ بىر تۈگە، تۆتتىن ئات قوشۇلغان شاھانە ھارۋىدىن بىر جۈپ ئەۋەتتىم. ئەگەر خەن پادىشاھى مۇنىدىن كېيىنمۇ ھونلارنىڭ تۈز چېگرىسىغا بولىماسلىقنى ئارزۇ قىلىدىغان بولسا، بەگلىرىمگە، خەلقىمگە چېگرىدىن بىرائى تۈرۈشلىرى توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈرگەيمەن.»[19]

ياتۇر تەڭرىقۇت مىلادىدىن177يىل بۇرۇن مەرىكە قىلغان تارىخىي بۇرۇشىدە، كاسپى دېڭىزىنىڭ بويلىرىغىچە يېرىپ [17] ئوتتۇرا ئاسىيا، يەنتەسۇ، مەرىي ئاسىيادىكى دۆلەتلەرنى بويسۇندۇردى... مانا شۇچاغدا ئۇلۇغ ھون تەڭرىقۇتلۇقى مىللى كۆرۈلمىگەن بىر قۇدرەتلىك ماسۇچقا يېتىپ، ئاسىيا مەھىنىدە شەرەك ھۆركىرەپ. ئەترابىدىكى كۈچلۈك قوشۇنلىرىنىڭ ۋەھىمە ئىچىدە قالدۇرىدى. بىز ياشتا ئېيتىپ ئۆتكەن سەبزەك، شۇ چاغدا، ئۇنىڭ تېررىتورىيىسىنىڭ شەرقى ئۇلۇغ ئوكيان قىرغاقلىرىغا، مەرىي كاسپى دېڭىزىنىڭ بويلىرىغىچە يەتكەنىدى.

ياتۇر تەڭرىقۇت مەرىكە قىلغان مەلىسىنىڭ مەرىي بۇرۇشىدىن قايتىپ كېلىپ بىر يىل ئۆتكەندىن كېيىن (مىلادىدىن 176 يىل بۇرۇن)، خەن سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى خەن ۋېندىغا بۇقىرىدا بايان قىلىنغان مەكتۇبىنى يازغان.

ياتۇر تەڭرىقۇتنىڭ خەن ۋېندىغا يازغان مەكتۇبىدىن نېمىلەرنى چۈشىنىش مۇمكىن؟

مەزكۇر مەكتۇبىنى ئاچايىپ تارىخىي ۋەقەلەرنى، ھونلارنىڭ ــ كۈچ ــ قۇدرىتىنى ۋە ئۇلارنىڭ ئالىيجانابلىق

خىسلەتلىرىنى چۈشىنىۋېلىش ئانچە قىيىن ئەمەس. مەكتۇپنىڭ مەزمۇنىغا ئاساسلانغاندا:

1. ياتۇر تەڭرىقۇت مىلادىدىن 177 يىل بۇرۇن مەرىكە مەرىي بۇرۇش قىلىپ، ئۇرۇن، مۇشەققەتلىك، قانلىق بىر سەپەرگە كەتكەندە، ھونلار بىلەن خەن سۇلالىسى ئارىسىدا ئۇرۇش يۈز بەرگەن. ھونلارنىڭ ئولۇغ قول بىلگە خانى (ياتۇر تەڭرىقۇتنىڭ ئوغلى كۆك خان ــ ئا) خەن سۇلالىسىنىڭ چېگرا مۇداپىئەسىدە، تۇرغان قوشۇنلىرىنى قوماندانلىرىدىن بىرىنىڭ بولسىزلىقىغا پول قويماي شەنشى ئۆلكىسىنىڭ پۈتۈك ئەترابلىرىغا ھۇجۇم قىلغان. شۇنداق بىلەن ئىككى دۆلەت ئارىسىدا تىنچلىق بىتىمىمە بۇزۇلغان.

2. مىلادىدىن 176 يىل بۇرۇن كەڭدا ياشايدىغان ئۇلۇغ ياۋچىلار ئىيان كۆتۈرگەنلىكى ئۈچۈن، ياتۇر تەڭرىقۇتنىڭ تاپشۇرۇشى بويىچە ئۇنىڭ ئوغلى كۆكخان (مەكتۇپتا ئولۇ قول بىلگەخان دېيىلگەن) ئۇلارغا جازا يۈرۈشى قىلغان. بەنگۇنىڭ خاتىرىسىگە قارىغاندا، ئولۇ قول بىلگە خان ئۇلۇغ ياۋچىلارنى ئاھايىتى قاتتىق مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىتقان. ياۋچىلار خانىنىڭ بېشىنى كېسىپ، ئۇنىڭ باش سۆڭىكىنى ئالتۇندىن ھەل بېرىپ شاراب ئىچىدىغان قەدەھ قىلىۋالغان.

ئەزەلدىن تارتىپ ئۇيغۇرلارنى قېرىنداش بولغان ئۇلۇغ ياۋچىلار، ھونلار، ئۇيغۇرلار، مۇ ــ بىرىگە قوشنا بولۇپ ياشايتتى. ئۇلۇغ ياۋچىلار بىلەن ئۇيغۇرلار جېنى كارىۋىرىدا ياشىغان بولسا، ھونلار ئۇلارنىڭ شەرقىدە ــ ھازىرقى

بولغولىسه ۋه تېخىمۇ موھىملى دائىرىسىدە ياشايتتى.

مىلادىدىن ئىلگىرى تەسىر بۇرۇن، ئۇلۇغ ياۋچىلار ئۇيغۇر ئىلارىغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنىڭ خانى دانەۋەتنى ئولتۇرگەن، يايلاقلىرىنى ئىگىلىگەن، مەغلۇپ بولغان ئۇيغۇرلار مەرۋ قاراپ كۆچۈپ، ھەر ئىلارنىڭ خانىنى ئاستىدا پاناھلانغانىدى، ھونلار بىلەن بارەدە بوجۇ ئاتلىق ئۇيغۇر باتۇرى (باتۇرلىقى مەشھۇر ئادەم بولۇپ، ئاتى ۋەرىرگە تەلا) ئۆزىگە ئەسكىرى بىر نەچچە مىڭ بولغان خانىزادە ۋاقىرى (ئادەۋلىنىڭ ئوغلى) نى ئېلىپ قايتقان، ئاتۇر تەگرىقۇت خانىزادە ۋاقىرىنى چوڭ قىلىپ تاربىيەلەپ ئۆستۈرگەن، ۋاقىرى ھونلار ئىلىپ بارغان ئۇرۇشلارغا جرەئەت كۆرسەتكەن، ئاتۇر تەگرىقۇت ۋاقىرىنى ئۇيغۇرلارغا خان قىلىپ تەيىنلەپ، يۇقۇن ئۇيغۇن ئاھالىسىنى تۇرلۇكسىلىك يۇرتقا قايتۇرغان، ئانچە ئۆزۈن ئۆتمەي ئۇيغۇرلار بىلەن ئۇلۇغ ياۋچىلار ئارىسىدا يەنە ئۇرۇش يۈز بەرگەن، بۇ قېتىمقى ئۇرۇشنا ناھايىتى ئېغىر مەغلۇبىيەتكە بولۇققان ئۇيغۇرلار غەربىي ۋادىسى (تەڭشىادا) ۋە خېشى گا-ۋەنىدىن ھەربىگە قاراپ كۆچۈپ، ئىلىنى ۋادىسىغا يېرىپ يەرلەشكەن.

مەكتۇبنا ئېيتىلغاندەك، مىلادىيەدىن 176 يىل بۇرۇن باتۇر تەگرىقۇتنىڭ ئوغلى ئۇلۇغ قول سىلكە خان شىمبان كۆتۈرگەن ئۇلۇغ ياۋچىلار ئوستىگە يېرىپ بېرىپ، ئۇلارنى قاتتىق جازالىغان، ئۇنىڭغا چىدىمغان ئۇلۇغ ياۋچىلار ھەر-لار تەرىپىدىن ئۇلتۇرۇلگەن خانىنىڭ تاياللى باشچىلىقىدا ھەرگە كۆچۈپ. ئىلى ۋادىسىغا كېلىپ، بۇ يەرگە يېڭىدىن كېلىپ ئورۇنلاشقان ئۇيغۇرلارنى ماكانلىرىدىن قوغلاپ چىقار-

تاپ، ئۇلۇغ ياۋچىلار ئىلى ۋادىسىدا 25 يىل ئۇرۇنلاپ، مىلادىيەدىن 155 يىل بۇرۇن، ھون ئەگرىقۇتى كىشىلىنىڭ يارەم-لىرى تالقان ئۇيغۇرلار ئۇلۇغ ياۋچىلارغا ھۇجۇم قىلىپ ئۇلارنى ئىلى ۋادىسىدىن قوغلىدى. ئۇلۇغ ياۋچىلار ئىلى ۋادىسىدىن ھەربىي جەھەتتىن قۇدرەتلىك بولۇپ، ئۇيغۇرلار ئۇلارغا ئۇزاققىچە باج بېرىپ تۇرغان. ھونلار مىلادىيەدىن 177 يىل بۇرۇن ئۇيغۇرلارنى ئۆزلىرىگە قارىتىلغان ئۇرۇشلاردا ئالدىنقى قاتارغا قويۇپ، ئۇلارنىڭ كۈچىنى ئاجىزلاتماقچى بولغان، ئۇلار مىلادىيەدىن 177 يىل بۇرۇن قارىم ۋادىسىدىكى ئۇيغۇر خانلىقىنى بويسۇندۇرغان. دېمەك، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەربىي ئۇيغۇرلار ئۇلۇسىدىن باشلاپ ھون تەڭ-رىقۇتلۇقىنىڭ دۆلەت تەركىبىگە كىرگەن.

9. باتۇر تەگرىقۇت خەن ۋېيدىنا يازغان مەكتۇبىدا: «شەرقتا كۈتتۈرگەن خەلقلەرنىڭ ھەممىسى بىر ئائىلە بولۇپ بىرلەشتى» دەپ تەھدىت سالغان.

خەن ۋېيدى باتۇر تەگرىقۇتنىڭ مەكتۇبىنى تاپشۇرۇۋالە-

www.docin.com

ھاندىن كېيىن، دەرھال خاۋان مەكتۇپ يوللاپ مۇنداق دېگەن: «مەن پادىشاھى. ئۇلۇغ ئون ئەتراپقوشنىلىق سالامەتلىكىنى ئېھتىرام ئىلە سورايدۇ. ئالتىنىڭرى ئەلچى شىخوجان (ھون ئەل چىنىلىق نامى — ئا) ئارقىلىق يېقىرقا يوللىغان مەكتۇپىڭ رىدا، قوشۇنلارنى ئۇرۇش قىلدۇرۇپ توختىتىپ، ئارام ئېلىشقا چىقىرىپ، جەلە ئالتىنىڭرىنى يايلاقتا قويۇپ بېرىپ، كونا ئاداۋەتلەرنى ئەستىن چىقىرىپ، بۇرۇنقى ئىتتىپاقلىقنى ئەسلەپ كەلتۈرىلى، چېگرا ئەترايلىرىدا ياشايدىغان ئاھالە تىنچ، خاتىرجەم، ئارامخۇدا كۈن كۆرسە، ئەۋلادتىن-ئەۋلادقىچە تىنچ، باراۋان ئۆتسەك ياخشى بولاتتى، دېگەن ئىكەنلا، مەن بۇنىڭدىن ئىنتايىن خۇشال بولدۇم.»[11]

مەن ۋېنىڭ ئۆز ئەلچىسى ئارقىلىق يوللىغان مەكتۇپى بىلەن ئىللە باتۇر ئەترىتىنى ئېسىل تون - چاپانلار، ئالتۇن توقا (گەۋدىسىگە توقىلى)، كىمخاب، خىلمۇ خىل رەڭدە-كى شايى - ئەتلەسلەردىن بولۇپ ئاھانىتى ئۈرغۇن سوۋغا ئەۋەتكەن.

ھونلار بىلەن مەن سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ئۆزئارا بېرىشقان مەكتۇپلىرىغا ئاساسلانغاندا، مىلادىدىن 175 يىل بۇرۇن، ھونلار بىلەن مەن سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ياخشىلىشىشقا قاراپ يۈز تۇتقان.

مەن سۇلالىسى ھونلارغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن، ئىقتىسادىي جەھەتتە باشقا جەھەتلەردىن ئۈزۈن مۇددەت (مىلادىدىن 200 يىل بۇرۇنقى چاغلاردىن تارتىپ مىلادىدىن 130 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە) بۇختا تەييارلىق كۆردى. مەن سۇلالىسى

لىستىڭ پادىشاھى مەن ۋۇدىنىڭ ۋاقتىدا (مىلادىدىن 140 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 87 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە)، ھونلارغا قارشى ئۇزۇنغا سوزۇلغان قاتتىق ئۇرۇشلار باشلىنىپ كەتتى.

مەن ۋۇدىنىڭ ھونلارغا قارشى ئېلىپ بارغان مەشھۇر ئۇرۇشلىرىنىڭ بىرى مىلادىدىن 127 يىل بۇرۇن بولدى. بۇ ئۇرۇشتا، قوماندان ۋېيچىڭ باشچىلىقىدىكى بىرنەچچە يۈز مىڭ كىشىلىك ئاتلىق، پىيادە قىسىملاردىن تەركىب تاپقان مەن قوشۇنى ھونلار بىلەن ئۇرۇشۇپ، ئوردۇس يايلىقىنى بېسىۋالدى.

ئىككىنچى قېتىمقى چوڭ ئۇرۇش مىلادىدىن 121 يىل بۇرۇن يۈز بەردى. بۇ ئۇرۇشتا، قوماندان خو چۈيىڭ باشچىلىقىدىكى بىرنەچچە يۈز مىڭ كىشىلىك ئاتلىق، پىيادە قوشۇن ھونلارنىڭ كەڭدۇسكى، تەڭرىتېغىنى (ھازىرقى چىلىيەلىەن تېغى) ۋە ئالىچى تېغى (ھازىرقى يەنجىشەن تېغى) ئېتەكلىرىدىكى يايلاقلىرىغا بېسىپ كىرىپ، ھونلاردىن خېشى كاردورىنى تارتىۋالدى. خېشى كاردورى بىر پۈتۈن مۇنبەت يايلاق ئىدى. مەن سۇلالىسى خېشى كاردورىنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، شۇ جايغا ئىچكى جايلىرىدىن 200 مىڭ كىشىنى كۆچۈردى. مەن كۆچمەنلىرى يېڭى جايدا يۈز يەر ئېيىپ، دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللاندى. مەن ۋۇدىنىڭ قارىشىچە، چېگرا مۇداپىئەسىنى كۈچەيتىشنىڭ ئەڭ ئۈنۈملۈك چارىسى — چېگرا بويلىرىغا كۆپ مىقداردا ئادەم كۆچۈرۈش ئىدى. مەن ۋۇدى خېشى كاردورىنى مەمۇرىي جەھەتتىن ئىدارە قىلىش ئۈچۈن، ئىلگىرى - ئاخىر بو-

ئۇيغۇر، ئۆزبېك، قازاق، قىرغىز، ئۇلارنىڭ قانارلىق ۋەلايەتلەرنى تەسىس قىلدى.

مۇنلار خېلى كۆپ يىللاقلىرىدىن ئايرىلىپ قالغانلىقىغا ھەسرەتلىنىپ ئۆزەتتىكى قوشاقنى توقۇغان:

ئايرىلىپ قالغانغا تەڭرىتېغىمدىن،
ئاۋۇغاس بولۇپ قالدى چارۋا مالىمىز،
ئايرىلىپ قالغانغا تالايى تېغىمدىن،
ئۇللىپ سارغايدى قىز، ئايالىمىز.

قوشاقتا «تالايى تېغىم» دەپ، «ئۇللىپ سارغايدى قىز، ئايالىمىز» دېگەن قۇرلىرىنى يازغان شائىر ئۆزىنىڭ ئاتا-ئانىسى، قېرىنداشلىرى، چوڭ ئاتا-ئانىسى، تۇغقانلىرى ۋە ئۆز يۇرتىدىن ئايرىلىپ قالغانلىقىغا ھەسرەتلىنىپ، ئۇلارنى ئەسلەپ يازغان.

مۇنلار ئۆزلىرىنىڭ ئۆلكىسىدىن ئايرىلىپ قالغانلىقىغا ئوخشىتىپ، ئۆزلىرىنىڭ چىرايلىق گۈزەل تالايى سۇلالىلىرىدىن ھالقا چۈشۈپ قالدى، دەپ ھەسرەتلەنگەن.

ھەمدە ئۇنىڭ خېلى كۆپ يىللىرىنى بېسىۋېلىپ ئىنگلىز يىل ئۇنە - ئۇنەيلا، سىلادىسىنى 114 يىل بۇرۇن، مۇنلارغا قارشى ئېلىپ بارغان ئۇرۇشى ھەرىكەتلىرىنى باشلىدى.

دومانداق ۋېي جىلك، خوجۇنلار باشچىلىقىدىكى 100 مىڭ كىشىلىك تاتلىق (ھەربىر مىڭ قول تاسىتا 50 مىڭ تاتلىق بار ئىدى) بىرلەشچە بۇزمىڭ بىيادە قوشۇن مۇنلارغا قارشى ئۇرۇش باشلىدى. ھەمدە قوشۇنلىرىدا 140 مىڭ ئۇيغۇر ۋايىس تاتمۇ بار ئىدى. مەزكۇر قوشۇنلىرى سەددىچىن سېپىلىدىن چىقىپ مۇنلار تېررىتورىيىسىگە ھۇجۇم كىردى. ھون تەڭرىقۇتى سۇئېل چىنى تەڭرىقۇت (مۇلادىدىن 127 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ 114 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە تەڭرىقۇت بولغان) باشچىلىقىدىكى ھون تاتلىق قوشۇنلىرى ئۇلارنى موڭغۇلىيە جۇلدە، يايلاپ تۇردى. موڭغۇلىيە جۇلدە بولغان ئۇرۇشتا ھەمدە قوشۇنلىرى ئېل چىنى تەڭرىقۇتىنى قوغداشقا كۈچلۈك ئىدى. لېكىن، تەڭرىقۇت قوغداۋنى ھۇجۇم چىقىپ، تەسىرگە چۈشۈشتىن قۇتۇلۇپ قالدى.

بۇ قېتىمقى قاتلىق ئۇرۇشتا، ھەمدە قوشۇنلىرىدىن 100 مىڭ نادەم، 120 مىڭ ئات ئۆلدى. مۇنلاردىن 90 مىڭنادەم، نەچچە ئون مىڭ ئات ئۆلدى. مۇنلار يەلەن بولغان ئۇرۇشتا ھالسىرغان ھەمدە قوشۇنلىرى ئۇرۇشنى داۋاملاشتۇرۇشقا يېتەلمەي، تارقىغا قاپتۇ كېتىشكە مەجبۇر بولدى. مۇنلار مۇھەمدە قوشۇنلىرىنىڭ تارقىلىشىدىن قوملاپ زەربە بېرىۋالىدى. شۇ ئۇرۇشتا، ھەمدە سۇلالىسىنىڭ مەشھۇر قوماندانلىرىدىن بىرى بولغان لى گۇاڭ بەلگىلەنگەن جايغا ئۆز ۋاقتىدا يېتىپ كېلەلمىگەنلىكى ئۈچۈن، ئېغىر جازاغا تارتىلىشىدىن قورقۇپ، ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالدى. قالداق بولمىسۇن، يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ئۇچ قېتىملىق ئۇرۇش ئارقىلىق ھەمدە سۇلالىسى بۇرۇنقى پاسسىپ ئورۇندىن ئاكتىپ ئورۇنغا ئۆتتى. بۇرۇن، مۇنلار تاماۋۇز قىلغۇچى، ھەمدە سۇلالىسى بول

سا مۇداپىسىدە. تىۇرۇپ ئۇرمىنى قوغدىغۇچى ئىورۇندا تۇرغانـ
دى. مىلادىدىن 127 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ، ئەمۋال
بۇقىرىقىسىلىق ئەكسى بولۇپ ئۆزگەردى.

خەن ۋۇدى مىلادىدىن 119 يىل بۇرۇن، ھونلار بىلەن
ئۇرۇشقان چاغلىق ئۇزىدىلا، چىگرا بويلىرىغا 700 مىڭ ئاـ
دەم كۆچۈردى.

خەن ۋۇدى ھونلارغا قارشى ھەربىي ھەرىكەتلەرنى
ئېلىپ بارغاندىن تاشقىرى، دىپلوماتىيە ھەرىكەتلىرىنىمۇ
ئېلىپ بارىدى. ئۇ بىراقتىكىلەر بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ،
قوشنىلىرىغا ھۇجۇم قىلىش ستراتېگىيىسىنى قوللانىدى. ئۇ
بىراقتىكى ئەللەردىن دوست تېپىپ، ئۇلار بىلەن ئىتتىپاقلـ
شىپ ھونلارغا قارشى بىرلىك سەپ تەشكىل قىلىش ئۈچۈن،
جاڭ جيەنى مىلادىدىن 127 يىل بۇرۇن بىر قېتىم، مىلادىدىن
115 يىل بۇرۇن بىر قېتىم غەرب ئەللىرىگە ئەۋەتتى. جاڭ
جيەن ئىككى قېتىم بېرىپ غەرب ئەللىرىنى چارلاپ كەلگەنـ
دىن كېيىن، خەن ۋۇدى ئۇنىڭ تەكلىپىگە بىنائەن، سۇۋغاـ
سالام بوللاپ ئىلداپ قىرىقتۇرۇش، قىز بېرىپ قۇدىلىشىش
قاتارلىق ئۇسۇللارنى قوللىنىپ، ئالدى بىلەن ئۇيغۇنلارنى
ئۆزىگە تارتىپ، ئۇلارنى ھونلارغا قارشى قوراللاندۇردى. مى
لادىدىن 104 يىل بۇرۇن، ئۇيغۇنلار ھونلاردىن يۈز ئۆرۈپ،
خەن سۇلالىسىنىڭ ئىتتىپاقچىسى بولۇپ قالدى.

خەن ۋۇدى ئۇيغۇنلارنى يېتىلما تارتىۋالغاندىن كې
يىن، ھونلارغا قارشى ئۇرۇش ھەرىكەتلىرىنى يەنە باشلىدى،
لېكىن بۇنداق ئۇرۇشلار ئىلگىرىدىكىدەك ئۇيغۇر، خەن سۇلالىسى قوشۇنـ
لىرى مەغلۇپ بولدى.

ـسىلەن، خەن ۋۇدى مىلادىدىن 100 يىل بۇرۇن، لى لىڭ
باشچىلىقىدا 5000 كىشىلىك پىيادە قوشۇنىنى ھونلارغا قارشى
ماڭدۇردى. لى لىڭ باشچىلىقىدىكى خەن پىيادە قوشۇنلىرى
ھونلار تېررىتورىيىسىگە بېسىپ كىرىپ، شىمالغا قاراپ 10 كۈن
ماڭغاندىن كېيىن، توغلا دەريا سىنىڭ بويىدا قۇتىغۇ تەڭـ
رىقۇت تەرىپىدىن تارمار قىلىندى. لى لىڭ ئەسىرگە چۈشتى.
خەن ۋۇدى ئۇنىڭ ئارقىسىدىن ئاساسىي قوشۇنىنى ئەۋەتتى.

خەن ۋۇدى مىلادىدىن 97 يىل بۇرۇن، لى گۇاڭلى باش
چىلىقىدا 180 مىڭ كىشىدىن تەركىب تاپقان ئاتلىق ۋە پىيادە
قوشۇنىنى ھونلارغا قارشى ماڭدۇردى. ھونلار تېررىتورىيىسىگە
خېلى ئىچكىرىلەپ بېسىپ كىرگەن خەن قوشۇنلىرىنىڭ لى
گۇاڭلى ئۆزى بىۋاستە قوماندانلىق قىلغان 140 مىڭ كىشـ
لىك قوشۇنى (70 مىڭ ئاتلىق، 70 مىڭ پىيادە) توغلا دەريا
سىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىدا قۇتىغۇ تەڭرىقۇت (مىلادىدىن 101
يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 96 يىل بۇرۇنقى
چاغقىچە تەڭرىقۇت بولغان) باشچىلىقىدىكى ھون قوشۇنلىرى
بىلەن ئون كۈن ئۇرۇشقاندىن كېيىن قايتىپ كەتتى. بۇ قېتىـ
مقى ئۇرۇش خەن سۇلالىسى ئۈچۈن ئېغىر تالاپەت كەلتۈردى.

خەن ۋۇدى يۇقىرىدىكى ئىككى قېتىملىق مەغلۇبىيەتتىكە
تەن بەرمەي، مىلادىدىن 91 يىل بۇرۇن ھونلاردىن ئۆچ ئې
لىش ئۈچۈن، لى گۇاڭلى باشچىلىقىدا ھونلارغا قارشى يەنە
قوشۇن ماڭدۇردى. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان ھونلىقو تەڭرىقۇت
(مىلادىدىن 96 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 85
يىل بۇرۇنقى چاغقىچە تەڭرىقۇت بولغان) 50 مىڭ كىشىلىك

www.docin.com

هون ئاتلىق قوشۇنلىرىنى ھازىرقى موڭغۇلىيەدىكى خاڭگەي تاغلىرىغاچە ئەتراپىغا ئاشلاپ كېلىپ، ئۇرۇشقا تەييارلاندى. مولىغو تەرىقىتى چەتئەلگە قارشىپ ئۇرۇشۇۋە چوڭقۇر خەندەك قازدۇردى. خەندەك ئاستى تىقانلان-غى. لى كۈاڭلى باشچىلىقىدىكى ئالماك كىشىلىك خەن قوشۇنى ھونلار قازغان خەندەكنىڭ ئەتراپىغا كېلىپ توختىدى. ئۇلار تىقانلانغان خەندەكنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرىدى. مولىغو تەرىقىتى بىرنەچچە ئۇيغۇرنىڭ ئارقا تەرەپتىكى ئۇيغۇرلارنىڭ خەن قوشۇنلىرىنىڭ ئارقا تەرەپتىكى ئۇزۇنتۇت شىددەت بىلەن ھۇجۇم قىلدى. ئارقا تەرەپتىن ھۇجۇمغا ئۇچرىغان خەن قوشۇنلىرى ئاساسىي قا-لايمىقان ھالدا ئالدىغا قاراپ قاچتى ۋە ئۇرغۇنى خەندەككە يىقىلىپ چۈشۈپ ھالاك بولدى. لى كۈاڭلى ئاساسىي پاجىئە-لىك مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى ۋە تەسىرگە چۈشتى. ھونلار ئات-لىق بىر مەنسەپدار ئىبرىشى. بۇ قىسقىچە ئۇرۇشتا، خەن ئەس-كەرلىرىنىڭ بىرمۇ ساق قېچىپ قۇتۇلالمىدى.

بۇ قىسقىچە ئۇرۇشتا ئەسىرگە چۈشكەن يەتتىسىز ۋە ئۆزە-ۋەتسىز لى كۈاڭلىنى ئۇيغۇرلارنىڭ خەتىرلىك ئىشلىرى ئارۇشىدە، ئاساسىي ئىنسىر مەغلۇبىيەتكە يولۇققانلىقى، مولىغو تەرىقىتى مىلادىدىن 89 يىل بۇرۇن «ئاساسىلىق ۋاياناسىغا ئۇيغۇر-ئاتلىق قىلىمەن» دېگەن ئاساسىي مەلەن ئۇلىتۇردى.

ھونلارنىڭ مىلادىدىن 91 يىل بۇرۇنقى بۇ ئۇرۇشتا قا-زانغان غەلىبىسى ئۇنىڭغا ئۇرۇش تارىخىدا ئاساسىي مۇھىم ئورۇننى ئىگىلەيدۇ.

خەن سۇلالىسى، مىلادىدىن 104 يىل بۇرۇن ئۇيغۇرلارى-نى بېتىغا تارتىپ ھونلارغا قارشى ھەربىي ئىشلار ئېلىپ

خەن تارىخ مىلادىدىن 74 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە بولغان 30 يىل ئىچىدە، ئۇيغۇرلارنىڭ كۈن بەگلىرىنىڭ (كۈنسو — 昆莫) ئىچىدە، خەيۇ ئاتلىق مەلىكە ھەربىي ئاتلىق قىلدى.

مىلادىدىن 104 يىل بۇرۇن ئۇيغۇن خانى راموبىغا ياتلىق بولغان مەلىكە ئىچىدە ئۇرۇنىنىڭ ئوشتىكە بۈكلەنگەن سە-ياسىي، ستراتېگىيىلىك ۋەزىپىنى ھېس قىلىپ يېتەلمىدى. راموبى ئاساسىي قېرىپ كەتكەنىدى. مەلىكە ئۇيغۇن قىلىنى بىلەيتتى. ئۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇرۇپ-ئادەتلىرىنىڭ كۆنەلمىدى. ئۇنىڭ ئۇ داۋىم مۇڭلىناتتى. ئۇ «مەلىكە قوشقى» ئاتلىق سۇ قوناق توقۇغان، قوناق مۇنداق:

ئۇرۇغنى بىراقلا مېنى تۇغقانلار،
ياتلىق قىلىشىپ ئۇيغۇن ھايىغا.
ئۆيلىرى يۇمىلاق كەمگۈز ئوتاۋكەن،
ئۇلارنىڭ ئوزۇقى ئىمكەن گۈشى- قىمىز.
ئۇزلەيدۇ دىنا ئىم يۇرتنى ئەسلەم،
قۇش بولۇپ يۇرتۇمغا ئۇچۇپلا كەتسەم...

راموبى ئۇزىنىڭ بەكمۇ قېرىپ كەتكەنلىكىنى ئەڭدە، ئۇنتۇپ، مەلىكە سىجۇنتى ئەۋرىسى قۇنشاۋغا جىنىپ قوندۇ، مەلىكە قۇنشاۋدىن بىر قىز تۇغدۇ. ئۇنى ئاتىچە ئۇتمەيلا ئالەمدىن ئۇتتىدۇ.

بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقان خەن ۋۇدى، مىلادىدىن 100 يىل بۇرۇن ئۇز قوغقالىرىدىن بىرمىنىڭ خەيۇ ئاتلىق قىزىنى قۇنشاۋغا ياتلىق قىلىدۇ. بەختكە قارشى، ئاتىچە ئۇزۇن ئۇتمەيلا، قۇنشاۋنى ئالەمدىن ئۇتتىدۇ. ئۇنىڭ ھون يىگەسىدىن

www.docin.com

تۇغۇلغان ئوغلى ئىسمى كىچىك بولغانلىقتىن، مەرھۇمنىڭ تۇنغۇمى قىلىنى ئۇنىڭغا قالدۇرۇلغان بولىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ نادىر بولسىمۇ مەلۇم جەھەتتە ئۇنىڭغا ياتلىق بولىدۇ، ئۇنىڭدىن ئوچ ئوغۇل تۇغۇلىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ مۇناسىۋەتلىرى يىلىغا بولغان مۇناسىۋەتلەردىن مەزمۇنلىغان مۇيانىدى تەقۋىقات (مىلادىدىن 85 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 65 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە تەقۋىقات بولغان) مىلادىدىن 74 يىل بۇرۇن، مەزكۇر ئۇيغۇرلاردىن قۇتۇلۇپ ئائىلىلىك قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ قوشۇنلىرىنى ئائىلىدۇرۇپ ئۇيغۇرلارغا ھۇجۇم قىلىدۇ. مۇيانىدى تەقۋىقات دەل شۇ ۋاقىتنىڭ ئۆزىدە ئۇيغۇرلارغا ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۇلاردىن مەلىكە جەزمىنى ھونلارغا ئۇزۇپ بېرىپ، جەن سۇلالىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى ئۈزۈشنى تەلەپ قىلىدۇ. ئەگەر ئۇنداق ئەھۋال بولۇپ بەرگەندە، مەلىكە جەزمىنى ئۇنىڭغا مىڭ پادىشاھ جەن سۇلالىسىدىكە مەكتۇپ يېزىپ، ئۇنىڭ يارىدەم بېرىشىنى تەلەپ قىلىدۇ.

پادىشاھ جەن سۇلالىسى مەلىكە جەزمىنى قۇتۇلدۇرۇپ قېلىش ئۈچۈن، مىلادىدىن 71 يىل بۇرۇن 160 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇننى ئەۋەتىپ ھونلارغا قارشى ماڭدۇرىدۇ. ئەمما قوشۇنلىرى ئەدۋىجىن سېپىلىنىڭ قوۋۇقلىرىدىن چىقىپ، ھونلار تېرىتورىيىسىگە خېلى ئۇزىقىرىلاپ كىرگەن بولسىمۇ، ھونلارنىڭ ئاساسىي كۈچلىرىنى ئۈچرىتالمايلا، ئارقىغا قايتىپ كېتىشكە مەجبۇر بولىدۇ. چۈنكى، مۇيانىدى تەقۋىقات ھونلارنىڭ ئاساسىي كۈچلىرىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، چىكىنىپ زەربە بېرىش تاكتىكىسىنى قوللىنىپ، جەن

قوشۇنلىرى بىلەن ئومۇمىيۈزلۈك كەسكىن ئۇرۇش قىلىشنى ساقلاپ قالىدى.

لېكىن ئۇيغۇن قوشۇنلىرى ھونلارغا مەرەپتەدىن ھۇجۇم قىلىپ، ھونلارنىڭ ئولۇ قول بىلگە خان ئوردىسىنى (ھازىرقى ماناس بىلەن فۇكاڭ ئارىلىقىدا سولغان) ۋەيران قىلىپ، 40 مىڭ ئادەم ۋە 700 مىڭ ئۇيغاق چارۋا مالىنى ھەيدەپ كېتىدۇ.

مۇيانىدى تەقۋىقات شۇ يىلى ئۇيغۇرلاردىن ئوچ ئېلىش ئۈچۈن ئۇلارغا ھۇجۇم قىلىدۇ. ئۇ ھەسلىدە بىلەن قايتىدۇ. لېكىن قايتىشدا، قېلىن قار، قاتتىق سوغۇقتا قېلىپ، ئېغىر زىيانغا ئۇچرايدۇ.

ئۇنىڭ ئۈستىگە، مىلادىدىن 71 يىل بۇرۇن، ھونلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىقا ئۇچرىغا ئالىقىدىن پايدىلانغان شەرقىي ئۇرالار ئىسيان كۆتۈرۈپ، ھونلارغا شىمال تەرەپتىن ھۇجۇم قىلىدۇ. دەل شۇ يەرتە، ئوغانلارمۇ ھونلارغا شەرق تەرەپتىن ھۇجۇم قىلىدۇ. دېمەك، مىلادىدىن 71 يىل بۇرۇن، ھونلار غەرب تەرەپتە ئۇيغۇرلارنىڭ، شىمال تەرەپتە ئۇرالارنىڭ، شەرقتە ئوغانلارنىڭ، جەنۇب تەرەپتە جەن سۇلالىسىنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرايدۇ.

شەرقىي ئۇرالار مىلادىدىن 71 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 50 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە ھونلارغا بويسۇنىدى. شەرقىي ئۇرالار شۇ مەزگىل ئىچىدە، مىلادىدىن 61 يىل بۇرۇن ھونلارغا يەتە بىر قېتىم ھۇجۇم قىلدى. شۇلوي قانقۇي تەقۋىقات 10 مىڭدىن ئارتۇق قوشۇننى ئەۋەتىپ ئۇلاردىن ئۇچ ئالىقچى بولغان بولسىمۇ، ئۇنىڭ بۇ ھەرىكە

www.docin.com

شدىن ئانچە ياخشى ئەسلەپ چىقىدۇ.[32]

شولوي قانۇنى تەڭرىقوت مىلادىدىن 60 يىل بۇرۇن ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ھون ھۆكۈمرانلىرى تەڭرىقۇتلۇق دەۋاسى قىلىشىپ، بىرنەچچە يىلغا سوزۇلغان قانلىق ئېچكى ئۇرۇشلارنى ئېلىپ بارىدى. مىلادىدىن 60 يىل بۇرۇنقى چاغدىسىن تارتىپ مىلادىدىن 52 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە بولغان سەككىز يىل ئىچىدە، قۇمۇشار، قۇتلۇش، تۇجۇ، تۇغۇز چىلى قاتارلىق ھون شاھزادىلىرى ئۆزلىرىنى تەڭرىقوت دەپ جاكارلىدى. بۇ تارىختا ۋەقەش تەڭرىقۇتلۇق ھوقۇق تالىشىش» دەپ ئاتالدى.

شولوي قانۇنى تەڭرىقۇتلۇق ئوغلى قۇتلۇش تەڭرىقوت 58 مىلاد كېشىدىن تەركىپ تاپقان قوشۇنغا تاپشۇرۇپ، ئوت يىل ئىچىدە (52—56)، ھونلار تەختىنى تالىشىپ ئۆزلىرىنى تەڭرىقوت دەپ ئاتاشقان قۇمۇشار تەڭرىقوت، تۇجۇ تەڭرىقوت(56—58)، ئوغۇز تەڭرىقوت(57—)، چىلى تەڭرىقوت(56—57) قاتارلىق تەڭرىقوتلارنى بىر-بىرلەپ تارمار كەلتۈردى. ماۋاشۇ بىرنەچچە يىل داۋام قىلغان ئىچكى ئۇرۇشتا، تاماينىتى ئۇرغۇن ئادەم ئۆلۈپ، ھونلار ئىلى قان دەريالىغا چۆكۈلدى. جەسەت چۆرۈلىرى ئوسىدە، ئاچلىق يۈز بەرگەن يىللاردا ھۆججەتلىرى ئىدىقان، ياۋايى بىرقوچ قوشلار چىرىشىدىغان ماھايىتى قورقۇنچلۇق مەنزىرە پەيدا بولدى. ئۇرۇش بولۇپ ئۆتكەن جايلاردا، بىسىل يايلاقلار، دالالار، جۆللەرلىك ئوستىنى ئاقبوتۇن ئۇرغان ئادەم سۆڭىكلىرى قاپلاپ كەتتى. چارۋا ماللارىمۇ 90 پىرسەنتى قىرىلىپ، خەلق ئاچارچىلىق ئىچىدە قالدى. ئۆزئارا بولغان ئۇرۇشتا سەپكە ماڭغان قىلىچلىقان قوشۇن

350 مىڭ كىشىلىك بولۇپ، ئۆتمىشتىن 300 مىڭغا يېقىن ئادەم ئۆلدى.

ئۇرۇشنەتىجىسىدىن پايدىلىنىپ قىلغان قۇتلۇش تەڭرىقوت ھونلارنىڭ پايتەختى — ئۆتۈكەنگە كېلىپ تەختكە چىقتى. ئاكىسى قۇتلۇش تەڭرىقوتنىڭ يېڭىلىپ كېلىپ قىلىشىنى يىلمەي گاڭگىراپ قالغان قۇمۇشار تەڭرىقوت يېقىنلىرىنى يىغىپ قانداق قىلىش توغرىسىدا كېڭەش ئۆتكۈزدى. ئۇنىڭ ئىچى قۇساي ئانلىق ۋەزىرى خەن سۇلالىسىگە يېقىنلىپ، ئۇلارنىڭ ياردىمىنى قولغا كەلتۈرۈپ، قۇتلۇش تەڭرىقوتنى يېڭىپ، ھونلار تەختىنى ئىگىلەشنى تەشەببۇس قىلدى. باشقا ھون بەگلىرى ئىچى قۇسايغا قارشى چىقتى. ئۇلار دەۋنلار ئات مىنىشكە ئۇستا بىر خەلق بولۇپ، ئۇرۇش قىلىشتا دۈنيادا داڭقى بار. ھونلار باتۇرلۇقنى ئىززەتلەيدۇ. باش ئېگىشنى بەسكەشلىك دەپ بىلىدۇ. ئۇرۇش قىلىپ ئۆلۈش باتۇرلۇقنىڭ خىسلىتى. ھازىر شاكا — ئۇۋكىلار ئاردىسىدا ھاكىمىيەت تالىشىش يۈز بەرگەن بولۇپ، ھون ھاكىمىيىتى بەدىلا قىرىمداشلارنىڭ قولىغا ئۆتتى، كىشىلەرنىڭ قولىغا ئۆتكىنى يوقىلا دېگۈدەك.

قۇمۇشار تەڭرىقوت ئىچى قۇسايغا تەشەببۇسنى ماقۇل كۆردى. ئۇ مىلادىدىن 52 يىل بۇرۇن، بىرنەچچە ئون مىڭ ئاتلىق قوشۇن ۋە ئۆزىگە ئەگەشكەن بىر قىسىم ھونلارنى باشلاپ، سەددىچىن سىپاسىنىڭ شىمالىغا يېقىنلاپ كەلدى. ئۇ ئوغلىنى چاكىنەنگە ئەۋەتتى.

قۇتلۇش تەڭرىقوت قۇمۇشارنىڭ خانىنلىق بولىغا ماقۇل ھالىقىنى ئاڭلاپ، ماھايىتى قاتتىق ھەزەپلەندى.

www.docin.com

قۇمۇشار تەڭرىقۇت مىلادىدىن 51 يىل بۇرۇن، چاڭتە ئىگە قاراپ بولغا چىقتى. بۇنى ئاتلىغان خەن سۇلالىسىنىڭ يار دىشاھى خەن شۈەندى خۇشاللىقىنى ياشالماي، مەنسەپدار ئەمەلدارلىرى، خانلىرى باشلىق بىرنەچچە ئون مىڭ ئادەمنى باشلاپ چاڭتەنىڭ غەربىي شىمالىدىكى ۋېيخې دەريا بويىغا كۈزۈتكىنىچە كېلىپ، قۇمۇشارنى قارشى ئالدى. قۇمۇشار خەن سۇلالىسى بىلەن ئۇلارنىڭ يارىدەمنى ئېلىپ قۇتسۈش تەڭرىقۇتقا قارشى تۇرۇش توغرىسىدا كېلىشتى. خەن سۇلالىسى ئۇنىڭغا تەلەپلىرىگە ماقۇل بولدى ۋە ئۇنى ۋاقتىنچە تۇرىدىغان جايى بولغان باۋتۇنىڭ غەربىي جەنۇبىغا ئەۋزەتىپ قويدى، ھەتتا قوشۇن ئەۋەتىپ ئۇنى قوغدىدى. خەن شۈەندى قۇتسۈش تەڭرىقۇتنىڭ چاڭتەنىگە كۈرۈگە ئەۋەتكەن ئوغلىنى قايتۇرۇۋەتتى. بۇ خەن سۇلالىسىنىڭ قۇتسۈش تەڭرىقۇت بىلەن دۈشمەنلىشىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەنلىكى ئىدى.

قۇتسۈش تەڭرىقۇت ۋەزىيەتنىڭ ئۆزىگە پايدىسىز بولۇۋاتقانلىقىنى ھېسابقا ئېلىپ، مىلادىدىن 49 يىل بۇرۇن بايتەخت ئوتۇكەنىنى تاشلاپ چىقىپ، شىمالغا قاراپ كەتتى. قۇتسۈش تەڭرىقۇت ئەلگە تاۋۋال چۈجەك ئەترايلىرىدا ياشاپ دېھقان ئوغۇزلارنى بويسۇندۇردى. ئاندىن كېيىن ھەربىي قوشۇنلىرىنى تولۇقلاپ، يەنىمۇ دەريا بويىدىكى ئۇيغۇر قاتارلىق قىرغىزلار ئۈستىگە ماڭدى ۋە ئۇلارنى بويسۇندۇردى. ئارقىدىن بايقال بويلىرىدىكى تۈرالارنى بويسۇندۇرۇۋالدى. قۇتسۈش تەڭرىقۇت ئوغۇزلار، قىرغىزلار، تۈرالارنى بويسۇندۇرۇۋالغاندىن كېيىن، خېلى دەرىجىدە كۈچەيدى،

مەيدانغا قىلىپ، ئۇيغۇرلارغا ھۇجۇم قىلدى. ئۇيغۇرلار قاتتىق قارشىلىق قىلغان بولسىمۇ، ئاخىر باش ئېگىشكە مەجبۇر بولدى. مىلادىدىن 71 يىل بۇرۇن، ھونلارغا قارشى ئىسيان كۆتۈرۈپ، مىلادىدىن 50 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە 20 يىل مۇستەقىل بولۇۋالغان تۈرالار مىلادىدىن 49 يىل بۇرۇن قۇتسۈش تەڭرىقۇت تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلۇپ مىلادىنىڭ 85 - يىللىغىچە ھونلار دۆلىتىنىڭ تەركىبىدە تۇردى.

مىلادىدىن 49 يىل بۇرۇن، قۇتسۈش تەڭرىقۇت ئۇنۇكەنى ئاتلاپ كەتكەندىن كېيىن، قۇمۇشار تەڭرىقۇت خەن سۇلالىسىنىڭ ئارازىلىقىغا قارىماي، ئۇنۇكەنگە قايتىپ بېرىپ، ھونلار تەڭرىقۇتلۇقىنىڭ تەختىگە ئولتۇردى. ئۇ مىلادىدىن 33 يىل بۇرۇن چاڭتەنگە كېلىپ، چاڭتەنىدە بىرنەچچە ئاي زىيارەتتە بولدى. ئۇ شۇ چاغدا، پادىشاھ خەن يەندى بىلەن ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت توغرىسىدا سۆھبەت ئېلىپ بارىدى. مىلادىدىن 36 يىل بۇرۇن، تالاس ئۇرۇشىدا، قۇتسۈش تەڭرىقۇت چىنگ تاڭ باشچىلىقىدىكى قوشۇن تەرىپىدىن مەغلۇپ بولۇپ ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، قۇمۇشار ئۇنىڭ ھونلارنىڭ يەككە - يېگانە تەڭرىقۇتى دەپ ھېسابلىنىدى. قۇتسۈش تەڭرىقۇت ئولتۇرۇلگەندىن كېيىن، تۈرالار، قىرغىزلار، ئوغۇزلار، تارىم ۋادىسىدىكى ئۇيغۇر خانلىقلىرى ھون تەڭرىقۇتى قۇمۇشارغا بېقىندى. قۇمۇشار مىلادىدىن 33 يىل بۇرۇن، خەن مەلىكىسى ۋاڭ جاۋجۈنگە ئۆيلەندى، بۇ ھونلار بىلەن خەن سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدىكى تاجىرقى قۇدىلىشىش بولۇپ قالدى.

قۇمۇشار تەڭرىقۇتنىڭ تارتىپ خوتۇنلارنى تاۋغانوتى تەڭرىقۇتنىچە بولغان 95 يىل ئىچىدە (مىلادىدىن 43 يىل

www.docin.com

بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىنىڭ 46 - يىللىغىچە)، ھونلار ئې
لىدە، ئاجايىپ بىر گۈللىنىش مەۋرىسى ساۋلىقنا كەلدى.
مىلادىدىن 43 يىل بۇرۇن، قوڭغۇتار ئەگرىزىت ھونلار پايتەختى
گە قايتىپ بارغاندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ ھەن سۇلالىسىگە بولە
مان بىقىندىلىق مۇناسىۋىتىنى ئۈزۈپ قىلىدى.ئۇلۇغدىن
باشلاپ، ھونلار ئىچكى ئۇرۇشلار، تەبىئىي ئاپەتلەر ۋە تۆۋەنلى
ۋەيران بولغان ئىقتىسادى ئەھۋالنىڭ دېھقانچىلىق،
قول ھۈنەرۋەنچىلىك، ئېۋچىلىق، سودىلارنى ئۆز ھالىتىگە
كەلتۈرۈۋالىدى. ھونلار ئۆزلىنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالىنى
ياخشىلىۋالغاندىن كېيىن، دۆلىتىدە، خاتىرجەملىك ئورناتە
تى. ھەربىي قوشۇنلىرىنى قايتىدىن تەشكىللەپ تۈزۈلدى.
قايتىدىن قۇدرەتلەنگەن ھون ئەگرىنۇتلۇقى ئوتتۇرا ئاسىيا
بىلەن ھەربىي ئاسىيادىكى بۇرۇنقى ھۆكۈمرانلىقىنى قايتە
دىن تىكلىۋالدى.

ھون ئەگرىنۇتلۇقىدا كۈللىنىش بۇر بېرىپ، ھونلار يە
نە قۇدرەتلىك تۆچكە ئايلانغان چاغدا، ھەن سۇلالىسى ھۆ
كۈمران ئەينىستىك ئانا جەمەتىدىن بولغان ۋاڭ مالغ دېگەن
ئادەم مىلادىنىڭ 9 - يىلى ھەن سۇلالىسىنىڭ خانىمىيىتىنى
ئاغدۇرۇپ تۇرمىنى پادىشاھ دەپ جاكارلىغانىدى. ئۇلۇغدىن
باشلاپ، ھونلار يىلدىن ھەن سۇلالىسى ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت
يامانلاشتى.

ۋاڭ مالغ، ھۆكۈمدىكى جەمئىدىن تويغان جەنابەتچىلەرنى
ھايات كەچۈرۈشكە ئامالسىز قېلىپ قورمىلاغ كۆتۈرۈشكە ئەيە
ساۋلانغان كەمىدەللەر، ياش بىگىتلەردىن بولۇپ 300
مالغ كىشىلىك قوشۇن تەشكىللىدى. مىلادىنىڭ 10 - يىلى،

بۇ قوشۇننى 12 قىسىمغا بۆلۈپ 12 ئاغۇتنىڭ بېشەكچىلىكىدە،
12 بۆلۈمنى بويىچە ھونلارغا ھۇجۇم قىلىشقا مالدۇردى. بۇ
قوشۇنلار سەددىچىن سىپىلىنىڭ ئەتراپىغا كېلىپ، ھۇجۇمغا
ئۆتۈش ئۈچۈن تەييار تۇرۇشتى.

قىيا توتى تەگرىقۇت ياشچىلىقىدىكى نەچچە يۈزمىڭ
كىشىدىن تەركىب تاپقان ھون ئاتلىق قوشۇنلىرى سەددىچىن
سىپىلىنىڭ شىمالىغا توپلاندى. ئۇرۇش باشلىنىپ كېتىشكە
تاسلا قالدى. لېكىن چوڭ ئۇرۇش بولمىدى.

ۋاڭ مالغنىڭ بولسۇلقىدىن مەزەپلەنگەن ھونلار سەد
دىچىن سىپىلىدىن ئۆتۈپ ھۇجۇم قىلدى، بۇرۇنقى دوستلۇق
ئورنىنى دۈشمەنلىك ئىگىلىدى.

ۋاڭ مالغ مىلادىنىڭ 15 - يىلى ھونلارنىڭ مەربىي
تېررىتورىيىسىدىكى مەربىي ئۇيغۇرلارغا ھۇجۇم قىلدى. ھون
لارنىڭ ياردىمىنى ئالغان قاراشەھەر خانلىقى دەن چىن پاد
چىلىقىدىكى ۋاڭ مالغ قوشۇنلىرىنىڭ بىر قىسمىنى قىرىپ تاش
لىدى. دەن چىن ئۇرۇشنا ئۆلدى. ۋاڭ مالغ بۇ مەغلۇبىيەتكە
تەن بەرمەي، مىلادىنىڭ 16 - يىلى قاراشەھەرگە يەنە ھۇ
جۇم قىلغان بولسىمۇ، يەنىلا قاراشەھەر خانلىقى تەرىپىدىن
تارمار قىلىندى. ۋاڭ مالغنىڭ مەربىي ئۇيغۇرلارغا قىلغان
ھۇجۇمى تارمار بولغاندىن كېيىن، ھەن سۇلالىسى بىلەن ئۇز
ۇرا قاسىيا تارمىدىكى قاتناش مۇناسىۋىتى ئۈزۈلدى.
ھونلار، ۋاڭ مالغنىڭ يول قويمىدى.

ۋاڭ مالغنىڭ ھونلارغا بولغان دۈشمەنلىكىدىن يانماي،
مىلادىنىڭ 19 - يىلى يەنە نەچچە يۈزمىڭ كىشىلىك قوشۇنىنى ھۇن
گونىڭ شىمالىي چېگرىسىغا توپلاپ، ھونلارغا ھۇجۇم قىلماقچى

www.docin.com

بولدی. لیکن، ۋالا ماڭىشلىق ۋە تىنىچلىق ئەمەلگە ئاشمىدى. چۈنكى، ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىقى مىلادىيىنىڭ 24 - يىلى جۇڭگودا كۈچلۈك ۋىلايەتلەر قوزغىلىڭى ئەۋجىگە چىقىپ ئاغدۇرۇلدى. ۋالا ماڭىشلىق ئۆزى قوزغىلاڭچىلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى.

مىلادىيىنىڭ 46 - يىللىرىغا كەلگەندە، ھونلار ئىچىدە بۆلۈنۈش ئالامىتى كۆرۈلۈشكە باشلىدى. مىلادىيىنىڭ 46 - يىلى خوتۇن ئارقا ئاۋغانوتى ئەگرىقۇت ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ ئوغلى ئۇداڭقۇ ئەگرىقۇت بولدى. يېڭى ئەگرىقۇت شۇ يىلىلا ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ ئورنىغا خوتۇن ئارقا ئاۋغانوتى ئەگرىقۇتنىڭ ئوكسى يانۇ ئەگرىقۇت بولدى. دەل شۇ چاغدا، ھونلار ئىچىدە ئىنبىر ئەيسىيئاپەت يۈز بېرىپ، ئۇنداق بىرنەچچە يىل قۇرغاقچىلىق مۇكۇم سۈرۈدى. ئۇنىڭغا ئۇلىنىپلا، چېكەتكە ئاپىتى يۈز بېرىپ، ئوت - چۆپلەر قۇرۇپ كەتتى. چەكسىز كەتكەن ياۋايلار ناقىر چۆلگە ئايلىنىپ كەتتى. ئادەملەر ۋە چارۋا مالالرىنىڭ تەگلىرىنى تولىسى ئاچارچىلىق ۋە كېسەللىكتە ئۆلۈپ كەتتى.

بۇنداق دەھشەتلىك ئەھۋال يۈز بەرگەندە، يانۇ ئەگرىقۇت خەن سۇلالىسىنىڭ پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ ھۆجۇم قىلىشىدىن ئەنسىرەپ، خەن سۇلالىسى بىلەن ھونلار ئارىسىدىكى كەسكىن مۇناسىۋەتنى يۇمشاتماقچى، ئەلچى ئەۋەتىپ قۇدىلىشىشنى كۆزلەپ، شاھى كۆۋالا ۋۇدىنۇ لى ماۋنىڭ باشچىلىقىدا ھونلارغا ئەلچى ئەۋەتىپ، ئىككى دۆلەت ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتنى ياخشىلاش ئۈچۈن سۆھبەت باشلىدى.

كونۇلمىگەندە، ھون ئەكچىسكى بەي، كۆ جىلك ئاتلىق

خەنزۇ ئارقىلىق ھون ئەگرىقۇتلۇقىنىڭ خەۋىتىسىنى خەن پادىشاھىغا ئەۋەتىپ بېرىپ، ئۆزىنىڭ خەن پادىشاھىدىن ياردەم ئىلىپ، پانۇ ئەگرىقۇتقا قارشى چىقىدىغانلىقىنى بىلدۈردى.

خەن سۇلالىسى ئەسىرلەر بويىي كۈتۈپ كەلگەن ئارزۇسىنىڭ ئەمەلگە ئېشىۋاتقانلىقىدىن ناھايىتى خۇشال بولۇپ، يەيىنىڭ تەلىپىنى يەچاندىل قوبۇل قىلدى. شۇنىلاشقا، پانۇ ئەگرىقۇتنىڭ قۇدىلىشىش تەلىپىنى رەت قىلدى. يەي مىلادىيىنىڭ 48 - يىلى ئۆزىنى ئەگرىقۇت دەپ جاكارلىدى. مانا شۇ يىلى، ھونلار ئۆچۈن ناھايىتى كەسكىن بىۋرۇلۇش يۈز بەرگەن بىر يىل بولدى. چۈنكى شۇ يىلى بىر يۈتۈن ھون ئەلى ۋىقۇتلۇقى شەرقىي (جەنۇبىي)، غەربىي (شىمالىي) ھونلاردىن ئىبارەت ئىككى قىسىمغا بۆلۈنۈپ كەتتى.

غەربىي ھونلار (مىلادىيىنىڭ 48 - يىلىدىن ئىلگىرى مىلادىيىنىڭ 350 - يىللىرىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) ئۆزىنىڭ ئۈچى ئەگرىقۇتى يانۇ ئەگرىقۇتنىڭ ۋاقتىدا (مىلادىيىنىڭ 48 - يىلىدىن 83 - يىلىغىچە ئەگرىقۇت بولغان) ئۆز بېشىدىن ناھايىتى مۇرەككەپ ئەھۋاللارنى كەچۈردى.

مىلادىيىنىڭ 49 - يىلى شەرقىنكى ئوغانلار، سيانپىلار ئىسيان كۆتۈرۈپ، غەربىي ھونلارنىڭ دۈشمەنلىرى بىلەن بىرلىشىۋالدى.

خەن سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرى غەربىي ھونلارنى پارچىلاش، قاۋاق قىلىش، ئاخىر بېرىپ يوقىتىش ئۈچۈن قولىدىن كەلگەن بارلىق تەدبىرلەرنى قوللاندى. ئۇلار غەربىي ھونلارنىڭ غەربىي تەرىپىدىكى ھاللىقلار (ئاساسەن غەربىي ئۈيغۇر

www.docin.com

مۇرلار) سەۋەبلىك بولغان سىياسىي، ئىقتىسادىي ئالاقىلىرىنى ئۈزۈپ تاشلاشقا ئۇرۇندى. لېكىن بۇ ئەمەلگە ئاشمىدى.

غەربىي ھونلار ئۇدا بىرنەچچە يىل ھۆكۈم سۈرگەن قەبىلە ئايمىت، شەرقىي ھونلار ئىتتىپاقلار، سىيانبىلارنىڭ ھۇجۇملىرى سەۋەبىدىن غەربكە سىلجىپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى.

يانۇ ئەگرىقۇت ئەھۋالنىڭ ئۆزگىلىنىشىغا قارىماي، ھونلار تېررىتورىيىسىنىڭ غەربىي قىسمى (ھازىرقى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە قازاقستان)نى تىرگىنىۋالدى. يانۇ ئەگرىقۇت خەن سۇلالىسىنىڭ ھۇجۇم قىلىشىنى چەكلەيتتى. ئۇلارنىڭ شەرقىي ھونلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى ئۈزۈپ تاشلاشقا ئۇرۇنۇپ كۆردى. يانۇ ئەگرىقۇت بۇ مەقسىتىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن، مىلادىيە 31 ـ 52 ـ 55 ـ 84 ـ يىللىرى ئوت قېتىم خەن سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ قۇدىلىشىنى ۋە ئۆزئارا سودىنى بولغا قويۇشنى تەلەپ قىلدى. خەن سۇلالىسى مىلادىيە 44 ـ يىلى يانۇ ئەگرىقۇتنىڭ ھۆزۈرىغا ئەلچى ئەۋەتىپ، يەتتە ئۆزئارا سودىنى بولغا قويۇشقىلا رازىلىق بىلدۈردى. لېكىن، سودا تالاشقىلى مىلادىيە 73 ـ يىل ئۆزئارا يۈز بەرگەن ئۇرۇشتىن كېيىن ئۆزۈلدى.

يانۇ ئەگرىقۇت ئۆزىنىڭ ئىچكى، ۋە تاشقى ئەھۋالىنى ئىزچىلاشتۇرغاندىن كېيىن، خەن سۇلالىسىگە ھۇجۇم قىلدى. ئۇ مۇناسىۋەت بىلەن، خەن سۇلالىسى غەربىي ھونلارغا قارشى ئۇرۇشى ھەرىكەتلىرىنى باشلىدى.

خەن سۇلالىسى شەرقىي ھونلار، ئۇغانلار، سيانبىلار بىلەن بىرلىشىپ، بىرنەچچە ئون مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇن تەشـ

كىللىپ بىر نەچچە يۈزلىگەن بويىچە ھونلارغا ھۇجۇم باشلىدى. كەينىدىنلا جېڭچۇندىن بولغا چىقىپ غەربكە يۈرۈش قىلغان بىرلەشمە قوشۇن تۇرپانلىق شالى (جىسار ئەترابىدىكى غەربىي ھونلارنىڭ خانى ھويانتى تارمار قىلىپ، قۇمۇلنى بېسىۋالدى. بۇنىڭغا يېڭىلىشتىن ھونلارغا قارشى ماڭغان قەشقەر ھونلارنىڭ ئاساسىي كۈچلىرىنى ئۆچۈرىتالمايلا تارقىما چېكىندى.

خەن سۇلالىسى مىلادىيىنىڭ 73 ـ يىلى غەربىي ستراتېگىيە ۋە خەلقئارا قاتناشتا ئاھايىتى مۇھىم بولغان قۇمۇلنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، تارىم ۋادىسىدىكى خانلىقلار بىلەن غەربىي ھونلارنىڭ مۇناسىۋىتىنى ئۈزۈپ تاشلاشقا ئۇرۇندى. تارىم ۋادىسى ھونلارنىڭ ئاشلىق ئىشەتىياجىنى قامدايدىغان ئەڭ ئاساسلىق بازىرى ئىدى. پادىشاھ خەن مىندى (58 ـ 75) بەنچاۋنى 36 ئادەم بىلەن تارىم ۋادىسىغا ئەلچى قىلىپ ئەۋەتتى.

بەنچاۋ تارىم ۋادىسىغا كېلىپ، 30 يىل پائالىيەت ئېلىپ باردى. ئۇ ئۆز چەۋياندا، ئەنجىلەرنىڭ ھوقۇق دائىرىسىدىن چىقىپ، خەن سۇلالىسى ئۈچۈن ئەرزىيدىغان بىرمۇنچە ئىشلارنى قىلدى.

بەن چاۋ تارىم ۋادىسىدا ھونلارغا قارشى ھەرىكەت ئېلىپ بېرىۋاتقان چاغدا، يانۇ ئەگرىقۇت كۈچا خانلىقى بىلەن قارائەھەر خانلىقىنىڭ مەدەت بېرىشى تارقىدا، قۇمۇل، تارىغا قوشۇ خانلىقى (جىسار ئەترابىدا) نالدى قوشۇ خانلىقى (تۇرپاندا) دېگى خەن سۇلالىسى قوشۇنلىرىنى تارمار قىلىپ، بىر چوڭ مەلىمىگە ئېرىشتى. پادىشاھ خەن

جاڭدى (76 ــ 88) يانۇ تەڭرىقۇتلۇق قىستىشى بىلەن، يەن چاۋنى ۋە ئۇمۇلدا دېھقانچىلىق قىلىۋاتقان ھەربىي دېھقانلارنى قايتۇرۇپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى. مىلادىنىڭ 73 ــ يىلىدىن 77 ــ يىلىغىچە نۆۋەت بىلەن داۋام قىلغان خەلقنى قاتناش ھونلار تەرىپىدىن يەنە ئۆزۈپ تاشلاندى. بۇنداق ئىزۇزۇلۇش 14 يىل(77ــ91) داۋام قىلدى. يەن چاۋ مىلادىنىڭ 77 ــ يىلى پادىشاھ خەن جاڭدىنىڭ ئۇيغۇرىغى بويىچە ئۆز دۆلىتىگە قايتىپ كېتىشكە تەييارلىنىپ يولغا چىققاندا، خوتەن خانى ئۇدىلگ كەتمەسلىكنى تەلەپقىلىپ تۇرۇۋالدى. يەنچاۋ ئەلچى سۈپىتىدە خوتەن خانلىقىدا يەنە تۇرۇپ قالدى. ئۇ مىلادىنىڭ 80 ــ يىلى خەن جاڭدىغا ئەۋەتكەن مەكتۇپىدا: «ياۋايى يانىلارنى ياۋايى يانىلار ئارقىلىق ئۇيۇشتۇرۇش جۇڭگو ئۈچۈن پايدىلىق بولىدۇ» [89] دەپ يازدى. ئۇ پادىشاھنىڭ ئۆزىگە قوشۇن ئەۋەتىپ بېرىشنى ئۆتۈندى. پادىشاھ خەن جاڭدى ئۇنىڭغا شۇي خەن باتچىلىقىدا 1000 كىشىدىن تەركىب تاپقان كىچىك قوشۇن ئەۋەتىپ بەردى.

يەن چاۋ تارىم ۋادىسىدىكى ئۇيغۇر خانلىقلىرىنىڭ ئۆزئارا زىددىيەتتىدىن پايدىلىنىپ، ئۇلارنى بىر ــ بىرى بىلەن قالايمىقانلاشتۇرۇپ، ئۆزئارا ئۇرۇشقا سېلىپ قويۇپ، كۈچلەپ قان ئۆكۈلۈشكە سەۋەب بولدى.

يەن چاۋ مىلادىنىڭ 87ــيىلى،ھەربىي ھونلارنىڭ ئۇرخۇن دەريالىنىڭ بويىدا سىيانپىلار بىلەن بولغان ئۇرۇشتا پاجىئەلىك مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغانلىقىدىن پايدىلىنىپ، خوتەن، يەكەن، قەشقەر قاتارلىق خانلىقلارنى، ھەربىي ھونلارغا

سادىق بولغان كۈچا ۋە قاراشەھەر خانلىقلىرىغا قارشى ئۇرۇشقا كۈشكۈرتۈپ، كۈچا، قاراشەھەر خانلىقلىرىنى مەغلۇبىيەتكە ئۇچىراتقۇزدى.[90]

خەن سۇلالىسى سىيانپىلار، ئۇرالار (بۇلار مىلادىنىڭ 85 ــ يىلى ھونلارغا قارشى ئىسيان كۆتۈرگەندى) ۋە جەنۇبىي ھونلارنىڭ كۈچىيىدىن پايدىلىنىپ، مىلادىنىڭ 85 ــ، 87 ــ، 90 ــ، 91 ــ يىللىرى ھەربىي ھونلارنى بىرلەشچە قىبتىم مەغلۇپ قىلدى. شەرقىي ھونلار ئۆز قىرىنداشلىرى بولغان ھەربىي ھونلارنى مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىتىشتا خەن سۇلالىسى ئۈچۈن جان تىكىپ كەتمەن چاپقان بولسىمۇ، ئەمما ئۆزلىرىمۇ ئاخىر مىلادىنىڭ 216 ــ يىلىي ساۋ ساۋ تەرىپىدىن يوقىتىلدى.

ھەربىي ھونلار مىلادىنىڭ 91 ــ يىلى ئۆز دۈشمەنلىرى تەرىپىدىن ئىنتىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچىرىغاندا، قۇمۇلنى خەن سۇلالىسىگە تاپشۇرۇپ قويدى، 14 يىل ئۆزۈلۈپقالغان خەلق ئارا قاتناش يەنە باشلاندى. بۇنداق ئەھۋال 16 يىل داۋام قىلدى، مىلادىنىڭ 106 ــ يىلى خەن سۇلالىسى ئىوردىسى يەن چاۋنى قايتۇرۇپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى.

ھەربىي ھونلار مىلادىنىڭ 106 ــ يىلى قۇمۇلنى خەن سۇلالىسىدىن تارتىۋالدى. خەلقئارا قاتناش بولىمۇ تىزگىنلىۋېلىپ، تارىم ۋادىسىدىكى خانلىقلار يەنە ئاپاق ــ چاپاق بولۇۋالدى.

خەن سۇلالىسى مىلادىنىڭ 123 ــ يىلى يەن يۈزلۈك 500 كىشىلىك قوشۇن بىلەن تارىمۋادىسىغا ئەۋەتتى. يەن يۈن لوكچۈن ئەترايىدا پائالىيەت ئېلىپ بېرىپ، يەرلىك خانلىقلارنىڭ كۈچىگە تايىنىپ، ھونلارنىڭ تەسىرىنى تارىم ۋادىسى

www.docin.com

سىدىن قوغلاپ چىقىرىشقا ئۇرۇندى. بەك يۇن قۇمۇلنى تارتىپ ۋالغان بولسىمۇ، لېكىن مىلادىنىڭ 124 - يىلى خويان خان باشچىلىقىدىكى خونلار تارقا قوشۇ خانلىقى يىلەن بىرلىشىپ، قۇمۇلدا تۇرۇندىغان سۇبان باشچىلىقىدىكى خەن قوشۇنلىرىنى تارمار قىلىپ، سۇبانىنى تۇتۇۋالدى. تۇققىدىن كېيىن، تالدى قوشۇ خانلىقىنى بويسۇندۇرۇپ، شەرقتىن غەربىكىچە بارغانلارنى قاتناشنى تېزگىنلىۋالدى. مىلادىنىڭ 127 - يىلى خەن پادىشاھىغا يۇقىنى جىنايەت تۆتكۈزدى. دەپ قايتۇرۇپ ئەكىتىپ زىندانغا تاشلىدى. [1]

غەربىي خونلار شوتتۇرا ئاسىيا (ئاساسەن تارىم ۋادىسى)دىكى مۇكۈمرانلىقنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، خەن سۇلالىسى يىلەن 50 يىلچە (مىلادىنىڭ 70 - يىللىرىن 127 - يىلىغىچە) تىركەشتى. شۇ مەزگىلدە كۆپرەك تالاش - تارتىشتا قالغان جاي قۇمۇل بولدى. تۇرلۇك سەۋەبلەرگە كۆرە، خەن سۇلالىسىنىڭ تارىم ۋادىسىنى تېزگىنلىۋېلىش نىيىتى ئەملىگە ئاشمىدى، بىراقمۇ ئاساسەن خونلار يول قويمىدى.

سىيانپىلار ۋە ئۇيغۇرلار

سىيانپىلار ئەسلىدە تۇنگۇسلارنىڭ بىر قىسمى ئىدى. مىلادىدىن 206 يىل بۇرۇن ئۇلۇغ خون تەخرىقۇنى باتۇر تەخت وىسۇت ماۋمىرقى مۇئەللىيە يىلەن ئېچكى مۇڭغۇلىيە رايونىدىكى تارتىپ، ئۇلۇغ ئوكيان قىرغاقلىرىغىچە سوزۇلغان زېمىننى ئىگىلىگەن ۋە مۇڭغۇللار-

نى بويسۇندۇرغان. شۇ چاغدا تۇنگۇسلارنىڭ بىر قىسمى قىدىرقان تاغلىرىنىڭ شىمالىي تىزمىلىرىدىن سىيانپى تاغ لىرىغا (ھازىرقى لياۋدۇڭ رايونىدا) يېپىرىپ جايلاشقان. شۇ يەردىن باشلاپ ئۇلار ئۆزلىرىنى شۇ تاغنىڭ نامى يىلەن «سىيانپى» دەپ ئاتىغان. [2]

سىيانپىلار مىلادىدىن 206 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىنىڭ 48 - يىلىغىچە (تەخمىنەن 260 يىل) خونلارغا يېقىنچىلىق باشقاردى. مىلادىنىڭ 48 - يىلى خونلار ئىككىگە پارچىلىنىپ، ئۇ غەربىي خونلارغا بۇلۇنۇپ كەتكەندە، سىيانپىلار ئىچىدە كۈچلۈرەك تۇرۇۋاتقان ئالدىنقا مۇستەقىل بولۇۋالدى. ئۇلار شۇنىڭدىن باشلاپ قىدىرقان تاغلىرىنىڭ شىمالىي تىزمىلىرى دىن خولونبىر كۆلىگىچە رايونىنى (ھازىرقى ئىچكى مۇڭغۇلىيە شەرقىدىكى قارامۇرەن ۋادىسى)غا كۆچكەن. بۇ مىلادىنىڭ 60 - يىلى ئىدى. كېيىن، قارامۇرەن ۋادىسىدىن غەربكە قاراپ كۆچۈپ، ھازىرقى مۇڭغۇلىيىنىڭ قوبدۇ رايونىغا كەلگەن.

مىلادى ۲ ئەسىرنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، سىيانپى خانى قىيان سىيانپى قەبىلىلىرىنى باشلاپ، قوبدۇ رايونىدىن شەرقىي جەنۇبقا قاراپ كۆچۈشكە باشلىدى. رىۋايەتلەردە، ئۇلارنىڭ بۇ مۇشەققەتلىك ۋە خەتەرلىك كۆچۈشىدە، قىيانىنى ئاتقا، ئاۋازى كالىغا ئوخشىشىدىغان «سايىبى» ناملىق بىر ئىلاھىي ھايۋان ئۇلارغا يول باشلىغان دېيىلىدۇ. سىيانپىلار مانا شۇ ئىلاھىي ھايۋانىنىڭ كەينىدىن ئەگىشىپ، ئېگىز تاغلار، چوڭقۇر جىلغىلاردىن ئۆتۈپ، قانسىز قات تۇسۇلالارنى بۆسۈپ چىقىپ، بىر يىل دېگەندە ئاندىن كۆزلىگەن جايغا يېتىپ

www.docin.com

كەلگەنىمىش. شۇنىڭدىن باشلاپ سىيانپىلار «سايىبى» دېگەن بۇ ئىلاھنى ھايۋانغا چوقۇنۇپ، ئۆزلىرىنى «سايىبى» دەپ ئاتايدىغان بولغانىكەن.[9] بۇ رىۋايەتنىكە كۆرە، «سىيانپى» دېگەن نام «سايىبى» دېگەن نامدىن كېلىپ چىققان بولىدۇ.

بۇقېرىدا تىلغا ئېلىنغان ئىككى خىل قاراشنىڭ بىرىدە «سىيانپى» دېگەن نام تاغنىڭ نامى بىلەن مۇناسىۋەتلىك دېيىلسە، يەنە بىرىدە «سىيانپى» دېگەن نام ئىلاھنى ھايۋان «سايىبى» بىلەن مۇناسىۋەتلىك دېيىلىدۇ. بۇ خىل قاراشنىڭ قايسىبىرىنىڭ توغرىلىقى ھېلىغىچە ھەل بولمىدى.

سىيانپىلار مىلادىدىن 206 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىنىڭ 50 - يىللىرىغىچە تەخمىنەن 300 يىل ئەتراپىدا ھونلار ئىستائىنىدە تۇرغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ بىر قىسىم تارىخىدىن تونۇشلۇق كەتكەن.

مىلادىنىڭ 48 - يىلىغا كېلىپ، ھونلار بۆلۈنۈپ كەتتى. تونگۇسلارنىڭ بىر تارمىقى بولغان ئوغانلار ئىسىيان كۆتۈرۈپ ھونلار تەرىپىدىن چىقىپ كەتتى. بۇنداق پۈرسەتنى قولدىن بەرمىگەن خەن سۇلالىسى سىيانپىلارنىمۇ ھونلارغا قارشى كۈشكۈرتۈپ قويدى. خەن سۇلالىسى يەنە مىلادىنىڭ 58 - يىلى سىيانپىلارنى ئوغانلارغىمۇ قارشى كۈشكۈرتۈپ قويدى. سىيانپى خانى بىيەن خې تەرىپىدىن مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغان ئوغانلار خەن سۇلالىسىنىڭ پاناھىغا ئۆتۈپ، سەددىچىن بىلەن چېگرا كۆچۈپ كىردى. شۇنىڭدىن باشلاپ، سىيانپىلار كۆچمىشكە باشلىدى.

مىلادىنىڭ 85 - يىلى خەن سۇلالىسىنىڭ تارىخىغا بۆلەكچىلىك سېلىشى بىلەن، تۇرالار بىلەن سىيانپىلار ھونلارغا

ھۇجۇم قىلدى. مىلادىنىڭ 87 - يىلى ئۇلارخۇن دەريا بويىدا سىيانپىلار بىلەن بولغان ئۇرۇشتا مەغلۇب بولۇپ، سىيانپىلار غەربىي ھونلار مەركىزىنى ئۆز قولىغا كىرگۈزدى. ھونلار غەربىي ھون (شىمالىي ھون) تەخىرقەۋمى ئۇلۇغ تەخىرقەۋمنى تىرىك تۇتۇۋېلىپ، ئۇنىڭ تېرىسىنى تەتۇر سويۇپ، ھونلاردىن تارىخىي ئۆچىنى ئالدى. چۈنكى، مىلادىدىن 206 يىل بۇرۇن يىتۇر تەخىرقەۋمى تونگۇسلارنى بويسۇندۇرغاندا، تونگۇس خانلىرىنىڭ قەبرىستانلىقىنى يەر بىلەن يەكسان قىلىپ تۈزلىۋەتكەنىدى. تونگۇسلاردىن كېلىپ چىققان سىيانپىلار ئەنە شۇ ۋەقەنى يادىدىن چىقارمىغانىدى.

غەربىي ھونلار مىلادىنىڭ 89 - يىلى ۋە 91 - يىللىرى سىيانپىلار، شەرقىي ھونلار ۋە خەن سۇلالىسىنىڭ بىرلەشكەن قوشۇنلىرى بىلەن ئېلىپ بارغان ئۇرۇشلىرىدا ئاساسىيتى ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى. شۇنىڭدىن كېيىن، غەربىي ھونلارنىڭ جىلى ئۇرۇقى قىسمى ئوتتۇرا ئاسىياغا كۆچۈپ كەتتى. كۆچمەي قالغان ھونلاردىن بىرنەچچە ئون مىڭ ئائىلە (تەخمىنەن 600 مىڭ كىشى) سىيانپىلارغا تەسلىم بولدى. ئۇلار ئۆزلىرىنى «سىيانپى» دەپ ئاتىدى. شۇنىڭدىن باشلاپ سىيانپىلار كۈچەيىپ ھونلارنىڭ ئورنىنى باستى.

تارىختا يۈز بەرگەن بۇ جىددىي ئۆزگىرىشنى نەزەردە تۇتقان خەن سۇلالىسى مىلادىنىڭ II ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن تارتىپ شەرقىي ھونلار ۋە ئوغانلار بىلەن بىرلىشىپ، سىيانپىلارغا قارشى تۇرۇش يولىغا ئۆتتى.

مىلادى II ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا سىيانپىلاردىن تانشىخوي ئاتلىق بىر تالانتلىق تارىخىي شەخس مەيدانغا

چىقتى. تانشىغۇي نوقۇلۇق ئاجايىپ بىر رىۋايەت تارقالغان. مىلادى II ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرى تىۋرۈغۇر ئاتلىق بىر سىياسىي ھوقۇق قوشۇنىدا ئۇچ يىل خىزمەت قىلىپ ئۆيگە قايتىپ كەلگەندە، ئاياللىق بىر ئوغۇل تۇغۇپ، ئۇنىڭغا تانشىغۇي دەپ ئات قويغانىكەن. تىۋرۈغۇر بۇ ئەھۋالدىن ھەزەرلىنىپ ئايالىنى ئۆلتۈرۈپ تاشلىماقچى بولىدۇ. كۆيۈۋىسى ئىلگىرى سېزىپ قالغان ئايال دەرھال ئەقىل ئىشلىتىپ، تۇرۇغۇرغا مۇنداق دەيدۇ: «بىر كۈنى ئۆيىمىزگە ھاۋا كۆلەڭگۈلەپ، دەھشەتلىك چاقماقلار چاقتى، قورقۇپ كەتتىم. ئاتا-مانغا قاراپ ئامرىم ئېچىلىپ قاپتۇ، شۇ چاغدا ئاسماندىن مۆلدۈر بېھۇاناتتى، ئامرىمدا بىر دانە مۆلدۈرچۈشۈپ كەتتى. مەن ئۇنى يۇتۇۋەتتىم، بولغان ئىشى شۇنىڭدىن باشلاپ قورساق كۆتۈرۈپ قالدىم ۋە بۇ ئوغۇلنى تۇغدۇم.» تۇرۇغۇر ئالىسلاق ئاھانىتى ئۈستىلىق بىلەن تۇققان مىراسلىق كېيىنگە ئىشىنىپ، ئاچچىقىدىن بېيىنىپ يەسكويغا چۈشكەنىكەن.

ئىشەنچلىك تارىخىي پاكىتلار بويىچە ئېيتقاندا، تانشىغۇي مىلادىنىڭ 135 - يىلى تۇغۇلغان. تانشىغۇينىڭ بىردانە مۆلدۈردىن تۇغۇلغانلىقىغا تەرىپىدىكى ئاساسلىق تۇققان مىيلىسى رىۋايەتكە ئايلىنىپ كەتكەن. تانشىغۇي 14 ياشقا كىرگەندىلا ئاھايىتى باتۇر، ئەقىللىق سۆزلۈپ بېرىشىدۇ. سىياسىي بەگلىرىدىن بىرى ئۇنىڭ تۇغقانلىرىنىڭ چارۋا مالىنى ئوغرىلاپ كەتكەنىدە، تانشىغۇي تۆۋەندىكى يالغۇز ئاتقا مىنىپ، ئوغلاقچى بەگنىڭ كەينىدىن قوغلاپ بېرىپ، ئوغلاقنىڭ مالىنى قايتۇرۇپ كەلگەن. تانشىغۇينىڭ بۇ باتۇرلۇقىنى كۆرگەنلەر ئۇنىڭدىن باشلاپ ئۇنى ھۆرمەتلەيدىغان

قالغان. تانشىغۇي 15 ياشقا كىرگەندىلا، سىياسىيلار ئۇنى ھەر قىلىپ ئۆتۈرگەن.

تانشىغۇي ھازىرقى جاڭجياكۇ ئەترابىدا ئوردا گاھىنى قۇرۇپ، 100 مىڭ كىشىلىك تاتلىق قوشۇن تەشكىللەپ، قوۋرۇقلىنىڭ سىياسىيلار ئىمپېرىيىسىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈردى. ھازىرقى مۇڭغۇلىيە ۋە ئىچكى موڭغۇلىيەنىڭ شەرقىي ۋە غەربىي قىسىملىرىدا ئورۇنلاشقان سىياسىي خانلىرى ئۇنىڭغا تارقاقلىقتىن بويسۇندى. تانشىغۇي (مىلادىنىڭ 133 - يىلى ئۆلگەن) مىلادىنىڭ 150 - يىللىرىدىن تارتىپ مىلادىنىڭ 170 - يىلىغىچە سولغان 20 يىل ئىچىدە، بايقال كۆلىدىن جەنۇبتا، شەرقتىكى خەلقلەرنى، ئەسلى ماكانلىرىدا قالغان ھونلارنى، غەربتىكى ئۇيغۇنلارنى بويسۇندۇردى. تانشىغۇي قۇرغان سىياسىيلار ئىمپېرىيىسى تۇنجى گۈللەك دەۋرىنى سۈرە. «كېيىنكى خەن يىلنامىسى» دېگەن قەدىمكى يىلنامىلىرىنىڭ «سىياسىيلار ھەققىدە قىسسە» دېگەن بابىدا مۇنداق دېيىلىدۇ: «ئۇنىڭ چەنۇيى خەن سۇلالىسى چېگرىسىغا تۇتىشىدۇ. تانشىغۇي شىمالدىكى تۇرالارغا، غەربتىكى ھورۇملارغا (ھازىرقى چاۋشەن مىللىتىنىڭ ئەجدادلىرىدىن بىرى — ت) مەغلۇپ قىلىپ، ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى بويسۇندۇرۇپ، ھونلارنىڭ ئورنىنى ئىگىلىدى. ئۇنىڭ تېررىتورىيىسىنىڭ شەرقىدىن غەربىگە 10 مىڭ چاقىرىم، ھالقا بىلەن تۇتاشقان يېرىدىن شىمالغا يېرىم ئۇچۇن 7000 چاقىرىم كېلىدۇ.» ھالبۇكى ئۇ خانلىرىگە ئاساسلانغاندا، تانشىغۇي قۇرغان سىياسىيلار ئىمپېرىيىسىنىڭ (مىلادىنىڭ 150 - يىلىدىن 235 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن)

www.docin.com

تېرىتقۇرىيىسىنىڭ شەرقى ھازىرقى كورىيىنىڭ غەربىي چېگرىسىغىچە، شىمالى بايقال كۆلىنىڭ بويلىرىغىچە، جەنۇبىي سەددىچىن سېپىلىغىچە، غەربىي ھازىرقى قازاقىستاننىڭ شەرقىغىچە تۇتاشقان بولىدۇ.

تاڭشىغۇي مىلادىنىڭ 156 ـ يىلىدىن تارتىپ 178 ـ يىلغىچە بولغان 20 نەچچە يىل ئىچىدە، خەن پادىشاھلىقىغا قارشى ئۇرۇش ھەرىكەتلىرىنى ئېلىپ بېرىپ، خېبېي، سەنشى، شەنشىنىڭ شىمالىي قىسىملىرىغا، گەنسۇنىڭ جۇچۈەن قاتارلىق جايلىرىغا بېسىپ كىرىپ، ئۇ جايلاردىكى خەلقتە چىدىمى ھۆسۈر پالايىتاپەتلەرنى كەلتۈردى.[1] مىلادىنىڭ 166 ـ يىلى، خەن سۇلالىسىنىڭ پادىشاھلىقىدا ئۇرغان ئوغاللار تاڭ شىغۇيغا تەسلىم بولدى. ئېمپېر ئەۋالدا قالغان خەن سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى خەن خۇەندى تەلچى ئەۋەتىپ، تاڭشىغۇيغا خەن مەدەنىيىتىنى يېتىلدۈرۈپ قىلىپ، ئىتتىپاق ئۇيۇشمىسى بىلدۈردى. تاڭشىغۇي خەن پادىشاھلىقىنىڭ تەكلىپىنى رەت قىلدى. ياشقا ئىلاج تاپالمىغان خەن سۇلالىسى مىلادىنىڭ 177 ـ يىلى خەنزۇلاردىن ۋە ھونلاردىن بولۇپ 10 مىڭ كىشىلىك قوشۇن تەشكىللەپ، سىيانبىلارغا ھۇجۇم قىلدى. تاڭشىغۇي خەن سۇلالىسىنىڭ قىلغان ھۇجۇمىنى تارمار قىلىپ، ھۇجۇم قىلغان قوشۇنىنىڭ ھەممىسىنى دېگۈدەك قىرىپ تاشلىدى. يەقەت بىرنەچچە مىڭ كىشىلا قېچىپ قۇتۇلدى.

32 يىل ئىمپېراتور بولغان تاڭشىغۇي (مىلادىنىڭ 150 ـ يىلىدىن 181 ـ يىلغىچە) مىلادىنىڭ 181 ـ يىلى 46 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتتى.

تاڭشىغۇي ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، سىيانبى شاھ

زېمىنلىرىنىڭ تارىيىشىدا قەخت تالىشىش يۈز بېرىپ، بۇ ئەھۋال ئۇزاق داۋاملىشىپ، قايتا ئىرىلككە كېلىش، تاجىر بېرىپ يەنە بۆلۈنۈش يەنىدا قېلىپ، سىياسىي ئىنتېرىيېسىنى ھالاكەتكە ئۇچرىتىش ئىلەن تاجىرلاشتى.

تاڭشىغۇي ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغلى ھارمان پادىشاھ بولدى. لېكىن ھارمان قابىلىيەت جەھەتتە تاڭشىغا يەتمەيتتى. ئۇ، ئاچكۆز، كەيپ ـ ساپا ھۇمارى، بولسۇ بىر ھۆكۈمران ئىدى. ئۇنىڭ ئوچۇن، ھارمان تاجە ئۇزۇن ئۆتمەيلا ئۆلتۈرۈلدى. ئۇنىڭ ئورنىغا جىيەنى قۇيتۇ پادىشاھ بولدى. قۇيتۇ پادىشاھلىق قىلغان مەزگىلدە (مىلادى 183 ـ يىلىدىن 215 ـ يىلغىچە) ھارماننىڭ ئوغلى چىشانمان قۇيتۇدىن پادىشاھلىق ئورنىنى تارتىۋېلىشقا ئۇرۇندى. بۇ چاغدا، سىيانبىلاردا بىرلىك بۇزۇلدى. مىلادىنىڭ 216 ـ يىلى قۇيتۇ ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغلى ئوچۇكسى ھۇدۇكەن پادىشاھ بولدى. بۇ چاغدا، سىيانبىلار ئىمپېرىيىسى قۇدرەتلىك ھالغا كەلدى. ھۇدۇكەننىڭ ۋاقتىدا (216 ـ 233) ئىچكى ئۇرۇشلار يۈز بېرىپ ئۇرغان بولسۇ، سىيانبىلار ئىمپېرىيىسىنىڭ بىرلىكى ئاساسەن پارچىلىنىپ كەتتى. ھۇدۇكەن مىلادىنىڭ 233 ـ يىلى ئۆلۈم ئۇرۇلدى، ئورنىغا ئوغلى قىسەنس ئىمپېراتور بولدى.

قىسەنس (مىلادىنىڭ 233 ـ يىلىدىن 235 ـ يىلغىچە ئىمپېراتور بولغان) ھەربىي ستراتېگىيە ۋە تاكتىكا سەنئىتىنى خېلى مۇكەممەل بىلدىغان ۋە ئۇنى ئىشلىتىشكە ماھىر ھەربىي قولباشچى بولغاندىن تاشقىرى، دىپلوماتىيە ئىشلىرىدىمۇ ئەقىللىق ئىدى. قىسەنس ۋېي خانلىقىنى (مىلادىنىڭ 220 ـ يىلىدىن 265 ـ يىلىغىچە مۇئۇم سۇركەن) ھەربىي

www.docin.com

جەھەتتىن بىرنەچچە قېتىم مەغلۇپ قىلدى. قىسەتىن مىلادىـ
دىنىڭ 234 ـ يىلى سەلتىنىڭ شىمالىي قىسمىدا يوڭلان ئۇ-
رۇشتا ۋېي خانلىقىنىڭ قوشۇنلىرىنى تامامەن يوقىتىپ، سەلتى
يىلەن شەرتنامە بىر قىسمىنى يېيىۋالدى. قىسەتىن
ۋېي خانلىقىنىڭ دۇشمىنى ئۇيغۇر خانلىقى (مىلادىنىڭ 221 ـ
يىلىدىن 263 ـ يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) يىلەن دىپلوماتىك
مۇناسىۋەت ئورنىتىپ ئۇلارنىڭ يىلەن بىرلىشىپ ۋېي خانلىقىغا
قارشى تۇرىدى. مىلادىنىڭ 233 ـ يىلى شۇ خەن خانلىقى (ليۇ
بېي قۇرغان)نىڭ باشلىق ۋەزىرى جۇگې لياڭ گەنسۇنىڭ ھەر-
بىدىكى جىڭەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا ۋېي خانلى-
قىنىڭ قوشۇنلىرىنى قورشۇۋالىدىغان چاغدا، قىسەتىنگە ئالىجى
ئەۋەتىپ ئۇنىڭ ياردەم قىلىشىنى تەلەپ قىلغان. قىسەتىن
سىيانبى قوشۇنلىرىغا ئۇزۇن قوماندانلىق قىلىپ، گەنسۇدىكى
گاۋلەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىغا يېتىپ كېلىپ، جۇ-
گېلىيانغا قوشۇلۇپ، ۋېي خانلىقىنىڭ قوشۇنلىرىغا ھۇجۇم قىلـ
غان. ئۇ ۋەقە، ۋېي خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىرىنى چۆچۈتۈۋەتـ
كەن. ۋېي خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىرى بىر تەرەپتىن چېگرا
مۇداپىئەسىنى كۈچەيتىپ، سىيانبىلارنىڭ ھۇجۇمىدىن ساقـ
لىنىشقا جىددىي كىرىشكەن بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن قە-
يەتلىق مەخپىي ئۇلتۇرۇشنىڭ يىلانىنى ئويلىغان. يىنجىنىڭ
ۋالىسى ۋالا شۇن ئارقىلىق جەن لۇلا ئاتلىق بىر خەنجەرۋاز-
نى سەددىجىن سېپىلىدىن مەخپىي ئۆتكۈزۈپ قىسەتىنى مەخـ
پىي ئۇلتۇرۇشكە ئەۋەتكەن. جەن لۇلا مىلادىنىڭ 235 ـ يىلى
قىسەتىنى قەستلەپ مەخپىي ئۇلتۇرگەن.

قىسەتىن ئۇلتۇرۇلگەندىن كېيىن، سىيانبىلار ئىمپېرىـ

يىسى ئورنىغا ئۇنىڭ سىيانبىلار خانلىقى قۇرۇلدى.

ئۇبا سىيانبىلار يۈرۈن «ئۇبا سىيانبىلار» دەپ ئا-
تالىدى. «سىيانبىلار» دەپمۇ ئاتىلاتتى. سىيانبىلار مىلادىدىن
206 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ ھونلار بىلەن بىقىنلىشىپ
ياشىغاندىن باشلاپ، ئۆزىنى «ئۇبا سىيانبىلار» دېگەن خەلق كېلىپ چىققان.

تارىختا بىرەر خەلقنىڭ ياشىغان يىلەن ئۆزىنى
سىلكىنىپ، ئاساسىيلىياسىنى يولۇپ كېتىشى ئۇزۇن مۇددەت-
لىك، ئاستا يۈز بېرىدىغان تارىخىي جەريان. سىيانبىلارنىڭ
ھونلىشىپ، «ئۇبا سىيانبىلار» دەپ ئاتالغان يېڭى ئىلغار
خەلقنىڭ كېلىپ چىقىشىدەكى جەريان ئاساسەن مىلادىنىڭ
50 ـ يىللىرىدىن باشلاپ تېزلىشىپ، مىلادىنىڭ 156 ـ يىلـ
لىرى تەمەلگە ئاشتى.

«ۇبا» ئاتالغۇسىنىڭ قانداق كېلىپ چىقىشىغا تولە-
مسىدا تارىخىي يىلنامىلەردە ئېنىق مەلۇمات يوق. ئادەتتە
سىيانبى، ئانىسى ھونلاردىن ئۇيغۇرلاردىن بولغان بىر خەنزۇ
لەر «ئۇبا» دەپ ئاتىغان. ئۇ ئۇيغۇرچە قىلىپ ئېيتقاندا، ئۇبا
سىيانبىلار ئۇيغۇرلاشقان سىيانبىلارنىڭ بىر قىسمى ئىدى.
ئۇبا سىيانبىلار سىيانبىلار ئىمپېرىيىسى مىلادىنىڭ 235 ـ
يىلى تارقىلىپ كەتكەندىن كېيىن پەيدا بولغان. ئۇلار چوڭ
ھاي ئاقلىرىنىڭ ئەترايلىرىنى ئايماق قىلغان ھالدا ئۇبا
سىيانبىلار خانلىقى (مىلادىنىڭ 235 ـ يىللىدىن 394 ـ يىلىغـ
چە ھۆكۈم سۈرگەن)نى قۇردى. ئۇبا سىيانبىلار خانلىقى 160
يىل ھۆكۈم سۈردى. ئۇ مەزگىلدە، ئۇبا سىيانبىلار ما قىنيان
(مىلادىنىڭ 235 ـ يىللىدىن 261 ـ يىلىغىچە خان بولغان)،

www.docin.com

لىۋى (261 — 277)، لىخۇ، چۇ، فۇ قاتارلىق ئۇچ خان (277 — 297)، ئۇتا(297 — 310)، يۈلۈ(310 — 316)، لوگۈەن (310 — 316) (يۈ ئىككىسى ئۇرتاق خان بولغان) يۈلىتۇ (316 — 325)، فولو(325 — 330)، قىشنا(330 — 335)، يەغۇي (335 — 337)، شكەن (338 — 380)، فوگىن (380 — 386)، قىيى (386 — 394) تاتارلىقلار خان بولدى.

بۇ خانلار ئىچىدىن لىۋى 80 يېشىدا خان بولۇپ 104 يېشىدا ئۆلگەن. تۇبا سيانبىلار خانلىقى 394 — يىلى ئاۋۇلار دەپ ئاتىلىدىغان جەلق تەرىپىدىن ئاغدۇرۇلدى.

تۇرالار مىلادىيىنىڭ 150 — يىلىدىن 235 — يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن سيانبىلار ئىمپېرىيىسىگە كاھىدا بويسۇنۇپ، كاھىدا بولسا مۇستەقىل ياشىدى. بايقال كۆلىدا ياشىغان تۇرالار تۇنجىسىدا مىلادىدىن ئۇچ ئەسىر بۇرۇن مەلۇمات بېرىلگەن. مىلادىيىنىڭ ‖ ئەسىرىدە، يۇخۇەن دۆبى خانلىقى شىمالىغا قىسقىچە تارىخى. جەربىي رۇكىلار ھەققىدە قىسمەن باشلىنىدا، ئىمپېرىيە كۆلىرىدىن تارتىپ بالقاش كۆلى كۆلىرىغىچە بولغان جايلاردا ياشىغان تۇرالار تۇنجىسىدا مەلۇمات بېرىدۇ.

شۇنىڭدىن باشلاپ، تارىختا بايقال كۆلىرىدا ياشىغان تۇرالارنى شەرقىي تۇرالار، ئىمپېرىيە كۆلىرىدىن تارتىپ بالقاش كۆلى كۆلىرىغىچە بولغان جايلاردا ياشىغان تۇرالارنى غەربىي تۇرالار دەپ ئاتاش ۋەسىلىسىگە قالغان.

شەرقىي تۇرالار مىلادىيىنىڭ ‖ ئەسىرىنىڭ ئاخىرىدا قانداقتۇر بىر سەۋەبتىن كۈرە، بايقال كۆلىرىدىن جەنۇبقا سالىپ ئۇرخۇن ۋادىسىغا كۆچتى.

مىلادىيىنىڭ 394 — يىلى، يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان تۇبا سيانبىلار خانلىقى ئاۋارلار تەرىپىدىن ئىشغال قىلىندى. مىلادىيىنىڭ 386 — يىلىدىن باشلاپ، كېلىپ چىقىشى سيانبىلار- غا ئائىلىلىك بولغان تۇبا ئاملىسىق بىر خەلق IV ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا ھازىرقى داتۇڭ شەھىرىنى پايتەخت قىلىپ جۇڭگو تارىخىدا شىمالىي ۋېي خانلىقى (مىلادىيىنىڭ 386 — يىلىدىن 534 — يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) دەپ ئاتالغان دۆلەتنى قۇردى. دەل شۇ مەزگىلدە ئاۋار دەپ ئاتىلىدىغان بىر خەلق ھازىرقى موڭغۇلىيەدە پاش كۆتۈردى. IV ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە V ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، شەرقىي تۇرالار يېڭىدىن پاش كۆتۈرگەن تۇبالار بىلەن ئاۋارلاردىن ئىبارەت ئىككى دۈشمەنىنىڭ ئارىسىدا قالدى. بۇ چاغدا. شەرقىي تۇرالار تېخى بىرلەشكەن، كۈچلۈك دۆلەتكە ئىگە ئەمەس ئىدى.

تۇبالار ئىچىدىن تۇنجى خانى تۇباغۇي مىلادىيىنىڭ 390 — يىلى ئورغۇن قوشۇن بىلەن شەرقىي تۇرالارغا ھۇجۇم قىلىپ، ئورخۇن دەريالىرىنىڭ بويىغىچە بېسىپ باردى. شۇ چاغدا، ئېگىز ھاۋالىقلار دەپ ئاتالغان شەرقىي تۇرالار مەغلۇپ بولدى. تۇباغۇي ئۇلاردىن 200 مىڭ تۇياقتىن ئارتۇق چارۋا مال مەنپىئەت ئالدى. تۇباغۇي شۇ قېتىمقى يۈرۈشىدە، شەرقىي تۇرالار ئىچىدىكى ئۇيغۇر قەبىلىسىگە ھۇجۇم قىلغان. تۇبالار خانى تۇباتاۋ مىلادىيىنىڭ 430 — يىلى شەرقىي تۇرالارغا كەڭ كۆلەمدە ھۇجۇم قىلىپ. ئۇلارنىڭ ئاساسلىقىدىن بىرلەشچە بىر مىڭ كىشى ئەسىر ئېلىپ ھازىرقى داتۇڭ ئەترابىغا ئورۇنلاشتۇردى. تۇباتاۋ شەرقىي تۇرالار ئۈس-

www.docin.com

شەرقى تۈركلەرنى بىر مەملىكەتتە 1 مىليون تۇيۇقتىنبۇيىن چارۋا مال مەنسەپ قىلاتتى.

تۇبالار مىلادىيەنىڭ 471 - يىلى پايتەختىنى داتۇڭ دىگەن جايدىن لويانغا يۆتكىدى. تۇبالار شەرقى تۈركلەرنىڭ ئالدىنقى ئۈچ ئەۋلادىنى كۈچلۈكلەندۈرۈپ، ئۇلارنى ئۆزىنىڭ دۈشمەنلىرىنى مەغلۇپ قىلىدىغان ئاساسلىق كۈچ قىلدى. شەرقى تۈركلەرنىڭ شىمالىي قوشنىلىرىنى تارمار قىلىشى جەنۇبىي چىن خانلىقىنىڭ شىمالىي ۋە شىمالىي سۇلالىسىنىڭ ھۆجۇمىدىن ساقلاپ قالىدى. شەرقى تۈركلەر ئۆيغۇر خانى شۆقانى ئۇرۇشقا خان قىلىپ كۆتۈرگەندىن باشلاپ، مۇستەقىل ھايات كەچۈرۈپ تەرەققىي قىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدى. بۇنداق ئەھۋال مىلادىيەنىڭ 498 - يىلىدىن 550 - يىلىغىچە داۋام قىلدى. شۇ مەزگىلدە تۇبالارمۇ، ئاۋارلارمۇ شەرقىي تۈركلاردىن بويسۇندۇرالمىدى. چۈنكى، تۇبالار يەنە ئاۋارلار ئاجىزلاشتىنى پايدىلانمىدى.

ئۇ پاكىتا ئېيتىپ ئۆتكەندەك، مىلادىيەنىڭ 471 - يىلى تۇبا خانلىقى پايتەختىنى داتۇڭدىن لويانغا يۆتكىگەندىن كېيىن، ھۆكۈمران تەبىقىسىنىڭ فامىلىسىنى تۇبادىن دېۋەنگە تۈزگەرتتى. تەخمىنەن 150 يىل ھۆكۈم سۈرگەن تۇبالار تۈركلىرىنىڭ مىللىي شەكلىدىن ۋاز كېچىپ، تۇبا دەپ تارىخدىكى فامىلىسىنى خەنزۇچە يۆنىگە تۈزگەرتىپ، خەنزۇلاردەك تۈرۈپ - تادەتلىرىنى قوبۇل قىلىپ، 63 يىل (مىلادىيە 471 - يىلىدىن 534 - يىلىغىچە) ياشىغاندىن كېيىن، خەنزۇلارغا تامامەن تاسىلاشىپ بولۇپ، تارىخ سەھنىسىدىن يوقالدى.

نى يەنىمۇ شەرقىي تۈركلار خانى شۆقا تالدىنقا ھال سوراش ئۈچۈن ئەۋەتىپ. ئامانقۇل بولدى، شەرقىي تۈركلەرنىڭ ئۆيغۇر خانى شۆقا ياشجىلىقىدا بىر ياقىدىن باش چىقىرىشى ئۈچىلۈك دۈشمەنلىرىنى مەغلۇپ قىلدى. شەرقىي تۈركلەرنىڭ شىمالىي قوشنىلىرىنى تارمار قىلىشى جەنۇبىي چىن خانلىقىنىڭ شىمالىي سۇلالىسىنىڭ ھۆجۇمىدىن ساقلاپ قالىدى. شەرقىي تۈركلەر ئۆيغۇر خانى شۆقانى ئۇرۇشقا خان قىلىپ كۆتۈرگەندىن باشلاپ، مۇستەقىل ھايات كەچۈرۈپ تەرەققىي قىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدى. بۇنداق ئەھۋال مىلادىيەنىڭ 498 - يىلىدىن 550 - يىلىغىچە داۋام قىلدى. شۇ مەزگىلدە تۇبالارمۇ، ئاۋارلارمۇ شەرقىي تۈركلارنى بويسۇندۇرالمىدى. چۈنكى، تۇبالار يەنە ئاۋارلار ئاجىزلاشتىنى پايدىلانمىدى.

ئېيتىپ ئۆتكەندەك، مىلادىيەنىڭ 471 - يىلى تۇبا خانلىقى پايتەختىنى داتۇڭدىن لويانغا يۆتكىگەندىن كېيىن، ھۆكۈمران تەبىقىسىنىڭ فامىلىسىنى تۇبادىن دېۋەنگە تۈزگەرتتى. تەخمىنەن 150 يىل ھۆكۈم سۈرگەن تۇبالار تۈركلىرىنىڭ مىللىي شەكلىدىن ۋاز كېچىپ، تۇبا دەپ تارىخدىكى فامىلىسىنى خەنزۇچە يۆنىگە تۈزگەرتىپ، خەنزۇلاردەك تۈرۈپ - تادەتلىرىنى قوبۇل قىلىپ، 63 يىل (مىلادىيە 471 - يىلىدىن 534 - يىلىغىچە) ياشىغاندىن كېيىن، خەنزۇلارغا تامامەن تاسىلاشىپ بولۇپ، تارىخ سەھنىسىدىن يوقالدى.

www.docin.com

مىلادى Ⅳ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا، ھازىرقى موڭغۇلىيەدە ئاۋارلار باش كۆتۈردى. ئاۋارلار قەدىمكى چاغدا قىدىرقان ئاغلىرى ئەترايىدا ياشايتتى. Ⅳ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا، موڭغۇل دالاسىنىڭ غەربىي شىمال تەرىپىگە كۆچۈپ، ھازىرقى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىدىكى ئۇرخۇن ۋە تۆلا دەريا-لىرىنىڭ ۋادىسىغا كېلىپ ئورۇنلاشقان.

ئاۋارلارنى جۇڭگو خانلىرىنىڭقاراي تارىخچىلىرى رو-رو (蠕蠕)، دوۋرمن (柔然) دەپ يازىدۇ. بۇ ئىسىلاردىكى خەتلەرنىڭ باشتىكى يان بۇلىكى خەنزۇچە سېسىقان كۆشتە پەيدا بولغان قۇرت، لۇغىتى تۈرىدىغان قۇرت قاتارلىق ئۇقۇملارنى بىرىدۇ. ئەھۋالدىن قارىغاندا، جۇڭگولۇقلار ساراي تارىخچىلىرى ئاۋارلارغا خەنزۇچە ئات قويغاندا ئۇلارنى ھاقارەتلىگەن.

«ئاۋار» دېگەن بۇ ئاتالغۇ ئۇلارنىڭ ئۆزى-لىرىنىڭ تىلىدا «قەتئىي ئىرادىلىك ئىمانجى» ⑧ دېگەن ئۇقۇمنى بېرىدۇ. ئاۋارلارنىڭ ئەسلى كېلىپ چىقىشى توغرى-سىدا ھەرخىل قاراشلار مەۋجۇت. بەزى تارىخچىلار ئاۋارلار-نى ئەسلىدە تۇڭگۇسلارنىڭ ئەۋلادى ئىدى دېسە، بەزى تارىخچىلار ئۇلارنى تۈركلەشكەن موڭغۇللارنىڭ ئەۋلادى دەيدۇ. قانداق بولسۇن، ئاۋارلار باش كۆتۈرگەن چاغدا، تىل ۋە تۇرمۇش-ئادەت جەھەتتە تۇيغۇرلار-دىن ئانچە پەرق قىلمايتتى.

تۇبا سىيانبىلارنىڭ خانى لۇنىنىڭ ۋاقتىدا (مىلادىيە

مىلادىيە 381 - يىلىدىن 377 - يىلغىچە)، ئىسىم، قاملىسى ئائىلىنىڭ بولغان بىر گۇرۇھ يالىنى تۇبا سىيانبىلار تۇنۇۋېلىپ قۇل قىلىۋالغان. تۇبا سىيانبىلار بۇ يالىغا موغولىي (ناقىر باش مەنىسىدە) دەپ ئىسىم قويغان. موغولىي چوڭ بولغاندىن كېيىن، قۇللۇقتىن ئازاد قىلىنىپ، ئاتلىق جەڭچى بولغان. كۆپ-لەپ-لىك بىرىدە موغولىي قوشۇنىدىن قېچىپ، قاچاقلاردىن بۇز نەپچە كىشىنى يېتىپ ئۆچ تۇيلىغان. ئۇ ئۇلۇگەنىدىن كېيىن، ئوغلى چولوغىي بىر قەبىلە تەشكىل قىلىپ، ئاۋارلارغا باش بولغان. موغولويىنىڭ ئەۋلادى ئۆزلىرىگە موغولىي نامىنى قا-بىلە قىلغان.

ئاۋارلار مىلادىنىڭ 394 - يىلى تۇبا سىيانبىلار خانلى-قىنىڭ ئورنىنى ئىگىلىدى. ئاۋارلار ئالىي ھۆكۈمرانىنى «قا-غان» دەپ ئاتىدى. تارىختا 158 يىل ھۆكۈم سۈرگەن ئاۋار قاغانلىقى (مىلادىيىنىڭ 394 - يىلىدىن 552 - يىلىغىچە) ئۆزى-نىڭ تۇنجى قاغانى تۇلۇنخان I نىڭ ۋاقتىدا (مىلادىيىنىڭ 394 - يىلىدىن 410 - يىلىغىچە قاغان بولغان) كۈچەيدى. ئاۋار قاغانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسىنىڭ شەرقى كورىيىگىچە، غەربى قاراشەھەر ئەترايلىرىغىچە، شىمالى بايقال كۆلى-نىڭ جەنۇبىغىچە، جەنۇبى موڭغۇلىيە چۆلىگىچە تۇتاشتى.

ئاۋار قاغانلىقىنىڭ تۇيغۇرلار ۋە باشقىلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى «ۋېي سۇلالىسى يىلنامىسى. ئاۋارلار ھەققىدە قىسسە»، «ۋېي سۇلالىسى يىلنامىسى. ئېگىز ھار-ۋىلىقلار ھەققىدە قىسسە» ۋە «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. ئېگىز ھارۋىلىقلار ھەققىدە قىسسە»، «جەنۇبىي چى سۇلالىسى يىلنامىسى. ئاۋارلار ھەققىدە قىسسە» قاتارلىق تارىخىي يىل-

تامىلەردىكى خاندورىگە ۋە مۇنىڭدىن باشقا مۇناسىۋەتلىك مالى-
تېرىيالارغا ئاساسلىنىپ، تۆۋەندىكىچە بايان قىلىش مۇمكىن:

مىلادى Ⅳ ئەسىرلىنىڭ ئاخىرىدا، ئاۋارلار باش كۆتۈرگەندە شەرقىي تۈرالار ئىككىگە تارماقلىنىپ ئىمپېرىيە 11 قەبىلىگە بۆلۈنەتتى.

ئۇلارنىڭ ئالتە قەبىلىدىن ئىبارەت بولغان بىر تارمىقى تۆۋەندىكىچە بولغان:

1. قىزىل تۈرالار 赤狄 (赤狄 Chi-ti)
2. ئۇيغۇرلار 袁纥
3. خومۇرسۇ 解律
4. جىبى 薛延
5. قورمىلار 契骨
6. ئىل ئىكىن 异奇斤

شەرقىي تۈرالارنىڭ 11 ئۇرۇقىدىن ئىبارەت يەنە بىر تارمىقى تۆۋەندىكىچە بولغان:

1. چېيولى 纥伏利
2. تورا 纥骨
3. ئىل خان 乙特
4. تارلان 大迪
5. قوما 蒿羽
6. تاربوقان 地接干
7. ئابورون 阿仑

160

4. بايان 莫允
5. ئەركىن 依分
10. بوركلى (تۆماغلىق) 副伏罗
11. قىنتوي 乞袁
12. يۇشۇيى 若北沸

ئاۋارلار، شەرقىي تۈرالار ئەنە شۇنداق چوڭ ئىككى تۈركۈم قەبىلە - تۈرۈققا بۆلۈنۈپ ياشىغان دەۋردە تارىخ سەھنىسىگە چىقتى. دېمەك ئۇ چاغدا شەرقىي تۈرالاردا بىر-لىك يوق ئىدى.

ئاۋارلار باشتا، مىلادىنىڭ 391 - يىلى تۇبالار خانى تۇبائۇينىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپ تارمار قىلىنغان. مىلادىنىڭ 394 - يىلى ئاۋار قاغانى تولۇنخان 1 موڭغۇلىيە چۆللىنىڭ شىمالىغا قېچىپ بېرىپ، ئاۋار قاغانلىقىنى قۇردى. تولۇن قاغان 1 مىلادىنىڭ 402 - يىلى شەرقىي تۈرالارغا (بۇ چاغدا ئېنگىز ھارۋىلىقلار دەپمۇ ئاتالغان) ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى بويسۇندۇردى. ئۇلاشتىن ياشلاپ، ئاۋار قاغانلىقى كۈچەيدى. ئۇنداق بولمىسا، ئاۋار قاغانلىقىنىڭ پايتەختى ئۇراقسۇ ئىدى. مىلادىنىڭ 402 - يىلى شەرقىي تۈرالار تولۇنخان I تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلغان بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى خېمۇرسۇ قەبىلىسى بەگلىكىنىڭ بېتەكچىلىكىدە، ئاۋارلارغا بويسۇنماي داۋىم ئۇرۇشۇپ تۇردى. بەگلىكى ئاھايىتى باتۇر-خان بولۇپ، بىرنەچچە قېتىم ئاۋارلار ئۈستىدىن غەلبە قىلە-ھالىدى. بەگلىكى مىلادىنىڭ 430 - يىلى ئاۋارلار يەنەن بول-مان بىر ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇپ، تۇبا خانلىقىنىڭ پاناھىغا

161

www.docin.com

ھا كەتكەن. ئۇ ئىنايەت ئۇرۇن ئۇتمەيلا ئۇيالار خانلىقىنىڭ پايتەختىدە ئالەمدىن ئۆتتى. تۇيۇقسىز يەكقۇلىغا دۆلەت بويىچە ماتەم ئۆتۈشتى. شورۇنلاشتۇرۇپ، دەپدەپىلىك ھالدا دەپنە مۇراسىمى ئۆتكۈزدى. شۇ چاغلاردا، شەرقىي تۇرالار يەكقۇلى تەختىدا مۇنداق بىر قوشاق توقۇغان:

ۋاي كەلدى يەكقۇلۇم دېگەندە ئاغا،
توختايدۇ بوۋاقنىڭ يىغىسى شۇئان،
دەيدىكەن ياش قىزلار ئېيتقاندا ناخشا،
«بولسىدى يىگىتىم يەكقۇلسىمان.»

بۇ قوشاق يەكقۇلىنىڭ باتۇر، جەڭگىۋارلىقىغا ئوقۇلغان مەدھىيە بولۇپ، قەدىمكى چاغدىن تارتىپ ئۇيغۇرلار باتۇر، جەڭگىۋار ئوغۇللىرىنى ياخشى ئىززەتلەيتتى. شۇنىڭدەك، ئۇيغۇر قىزلىرى قەدىمكى چاغلاردىن تارتىپ باتۇر، مەردانە، جەڭگىۋار خىسلەتكە ئىگە يىگىتلەرنى ئۆزىگە جۈپ-جورا قىلىشنى ئارزۇ قىلاتتى.

ئۇيغۇرلار ئالان قاغانلىقى ۋاقتىدا (مىلادىنىڭ 414 ـ يىلىدىن 431 ـ يىلىغىچە قاغان بولغان)، مىلادىنىڭ 429 ـ يىلى ئوسالار خانلىقىنىڭ ھۇجۇمىغا دۇچ كېلىپ، ناھايىتى ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى. ئۇقسۇمدا تىلغا ئېلىنغان يەكقۇلى دەل شۇ چاغدا (مىلادىنىڭ 430 ـ يىلى) ئۇيغۇرلارغا قارشى ئىسيان كۆتۈرگەندى. ئۇيغۇرلارنىڭ قاغانى ئوتتىيەخان (431 ـ 444) مىلادىنىڭ 434 ـ يىلى قوشۇنلىرىنى سەپكە ئۆيلەندى. دەل شۇ يىلى ئوتتىيەخان

سىلىسىنى ئوياخانى تەيۇۋدىغا ياتلىق قىلدى.

شەرقىي تۇرالار مىلادىنىڭ 430ـ يىلى يەكقۇلىنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئاۋارلارغا قارشى ئىسيان كۆتۈرۈپ، ئۇلارغا قاتتىق زەربە بەرگەن بولسىمۇ، لېكىن ئاۋار قاغانى ئۆتى تەرىپىدىن تارمار قىلىندى. شۇ چاغدا، ئىسيانغا باش بولغان يەكقۇلىنىڭ قەبىلىسى ـ خوغۇرسۇلارنىڭ ئاھالىسىنىڭ 80 پىرسەنتى دېگۈدەك قىرىپ تاشلاندى. يەكقۇلى ئەنە شۇنداق قاتلىق مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغان بولغاچقا تۇيالار خانلىقىغا قېچىپ كەتكەنىدى.

ئاۋارلار شەرقىي تۇرالارنى، ئالتايدىكى تۇركلەر (تۇركلەر 438 ـ يىلى بويسۇندۇرۇلغان)نى بويسۇندۇرۇۋالغاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ ئادەم كۈچى، ماددىي كۈچى، قورال-ياراغلىرىدىن پايدىلىنىپ (تۇركلەر ھەربىي قوراللار ياساشقا ئۇستا ئىدى)، ئۆز قوشۇنلىرىنى تولۇقلىدى ۋە قوراللاندۇردى. ئاۋار قاغانلىقى تالان قاغانلىقى ۋاقتىدا (414 ـ 431) ناھايىتى كۈچەيدى. شۇ چاغدا، ئاۋار قاغانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسىنىڭ غەربى ئىلى ۋادىسىدىن تېكەس دالاسىغىچە، جەنۇبى قۇمۇل، تۇرپان، قاراشەھەر، كۇچا، ئاقسۇغىچە ئۇزاشقانىدى.[17]

ئاۋارلار چۇلۇك قاغان (444 ـ 464) ۋە يۇچىك قاغان (464 ـ 485)نىڭ ۋاقتىدا، تارىم ۋادىسىغا بولغان كونترولىنى كۈچەيتىشكە كىرىشتى. ئاۋارلار مىلادىنىڭ 460 ـ يىلى ھونلار تەرىپىدىن قۇرۇلغان قۇتقو ھون دۆلىتى (400 ـ 460)نىڭ خانى قۇتقو ئارغۇنى تۇرپاندا ئۆلتۈرگەندىن كېيىن، تۇرپان خانلىقىنى قورۇپ، ئۇنىڭغا ئۆز يەكقۇ

جۇنشاڭچان بولغان كەنىيجۇنى خان قىلىپ تەيىنلىدى. ئاۋارلار مىلادىيىلىك 470 - يىللىرى ئۇدۇن خانلىقىغا ھېچ قېتىم ئۇيغۇر پايتەختىنىڭ بوسۇغىسىچە يېتىپ كەلدى. بۇ چاغدا، ئۇدۇن خانى بىر تەرەپتىن قوشۇن تورىلاپ قارشىلىق كۆرسەتكەن بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن شىمالىي ۋەي خانلىقىغا ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۇلاردىن ياردەم سورىدى. شىمالىي ۋەي سۇلالىسىنىڭ خانى توباخۇلۇ... يىراقلىقى...® قانارلىق سەۋەبىنەرنى كۆرسىتىپ، ياردەم ئەۋەتمىدى. ئاۋارلار ئۇزى ئۈچۈن پايدىلىق بولغان شارائىتتىن پايدىلىنىپ تارىم ۋادىسىدىكى خېلى ئۇرغۇن جايلارنى ھېسسالىدى.

مىلادىيىلىك 480 - يىللىغا كەلگەندە، ئاۋارلار ئاساسىي قىسمى بىر دەۋرگە كېردى. بۇنىڭغا ئاق ھونلارنىڭ تارىم ۋادىسىغا ھېچ قېتىم كىرىشى، شەرقىي ئۇرالارنىڭ ئاۋارلارغا قارشى ئىتتىپاق كۆتۈرۈپ مۇستەقىللىق يايرىغىنى ئېگىز كۆتۈرۈشى سەۋەب بولدى.

ئاق ھون ئىمپېرىيىسىنىڭ ئىمپېراتورى ئىفتالانوسىنىڭ ۋاقتىدا (مىلادىيىلىك 470 - يىللىردىن 496 - يىلىغىچە ئىمپېراتور بولغان) ئاق ھونلار قارا قۇرۇم تاغلىرىدىن ھالقىپ ئۇيغۇر تارىم ۋادىسىغا ھېچ قېتىم كىردى. «ئاق ھونلار ئاۋارلار بىلەن قارشىلىشىپ شەرقتە يېزۇرۇش قىلىپ، ئاۋارلارنىڭ قولىدىن كۆچما، ئاقسۇ، قەشقەر، ئۇدۇنلارنى تارتىۋالدى.» ®

مىلادىيىلىك 487 - يىلى ئاۋارلار قاغانى تولۇنخان ‖ (مىلادىيىلىك 485 - يىللىردىن 492 - يىلىغىچە قاغان بولغان)

ھەر ئىككى ۋەي سۇلالىسىنىڭ ھۆجۇم قىلىدىغان چاغدا، شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ قوشۇن چىقىرىشىنى تەلەپ قىلدى. ئاۋارلارنىڭ شىمالىي ۋەي سۇلالىسىگە قارشى ئېلىپ بارىدىغان ئۇرۇشلىرىغا قاتنىشىشنى طالىبان. شەرقىي ئۇرالار ئاۋارلارغا قارشى ئىسيان كۆتۈرۈپ مۇستەقىل دۆلەت قۇرۇشقا بەل باغلىدى. بۇ مۇستەقىللىق ھەرىكىتىگە بىرىكىنى قەبىلىسىنىڭ خانلىرى — ئاكا — ئۇكا ئاي ئۇجرۇ بىلەن چونچى يېتەكچىلىك قىلدى. ئۇلار شەرقىي ئۇرالارنىڭ 12 ئۇرۇقىنى باشلاپ، ھازىرقى موڭغۇل دالاسىدىن ھەرىكە قاراپ كۆچۈپ. ئالتاي تاغلىرى بىلەن تەڭرىتاغلىرى ئارىسىدىكى ھازىرقى جۇڭغار دالاسىغا كەلدى. بۇلار، 120 مىڭ ئائىلە (تەخمىنەن 600 مىڭ جان) دىن ئىبارەت ئىدى. جۇڭغار دالاسىغا كۆچكەن شەرقىي ئۇرالار، تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالىي ۋە جەنۇبىدىكى ھەرىپى ئۇرالارغا قوشۇلۇپ تېخىمۇ كۈچەيدى. بۇنىڭغا چىدىمىغان تولۇنخان ‖ ۋە ئۇنىڭ تاغىسى ئاغاچىلار ئاغا-

ئىنى ئۇرغۇن سانلىق قوشۇنىنى ئاتلاندۇرۇپ، ئاي ئۇجرۇ بىلەن چونچىنىڭ كەينىدىن قوغلاپ كەلدى. ئاي ئۇجرۇ جەنۇبىي ئالتايدا بولغان قانلىق بىر جەڭدە ئاۋارلار قاغانى تولۇنخانىنى ئارمار كەلتۈردى. تولۇنخان قېچىپ كەتتى ۋە ئاندىن ئۇزۇن ئۇتمەي ئاۋار خانىدانلىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى.

ئاي ئۇجرۇ ئاۋارلار ئۈستىدىن قازانغان ئۇ غەلىبىدىن كېيىن، ھازىرقى ماناس ئەترايىدا ئۆز پايتەختىنى بەرپا قىلىپ، ئۆزىگە ھاۋالىقلار خانلىقى «(高车王国)» دەپ نام ئالغان ئۆزبەكۇ خانلىقى (مىلادىيىلىك 487 - يىللىردىن 546-

يىلنەچە مۇڭۈم سۇرگەن)نى قوردى. ئاي ئۇجرۇ — «ئۇلۇغ تەڭرىقۇتە، چونچى بولسا «ئۇلۇغ بەگ» دەپ ئاتالدى. بۇ خانلىق خېلى كۈچلۈك دۆلەت سۈپىتىدە تارىخ سەھنىسىگە چىقتى. بۇ خانلىق ئاز دېگەندە 120 مىڭ كىشىلىك قوشۇنغا ئىگە ئىدى. بۇ خانلىقنىڭ تېررىتورىيىسىنىڭ غەربى ئىلى ۋادىسىنىڭ شەرقىي قىسمىغىچە، شەرقى قۇمۇلغىچە، شىمالى ئالتايغىچە، شەرقىي جەنۇبى لوپنۇر كۆلىنىڭ جەنۇبىغىچە، غەربىي جەنۇبى قاراشەھەرگىچە تۇتاشقانىدى. ئاي ئۇجرۇ ئاۋار قاغانى تولۇنخان II نى تارمار قىلىپ مۇستەقىل دۆلەت قۇرغاندىن كېيىنلا، تۇرپان خانلىقىنىڭ ئاۋارلارغا سادىق خانى كەنشۇگۇبنى ئۆلتۈرۈپ، ئۇنىڭ ئورنىغا جالۇ مىڭمىن(خەنزۇچە خەتتە تەلەپپۇز قىلىنىشى) دېگەن كىشىنى خان قىلىپ تەينەلىدى. ئاي ئۇجرۇ، تۇرپان ۋە لوۋلان خانلىقلىرىنى ئاۋارلار قولىدىن تارتىۋالغاندىن كېيىن، لوپنۇرنىڭ جەنۇبىدىكى چەرچەن خانلىقىنىمۇ ئۇيغۇنلار (ھازىرقى چىگخەيدە قۇرۇلغان تىبەت دۆلىتى)نىڭ قولىدىن تارتىۋالدى.

ئاي ئۇجرۇ بېيجى قۇرۇلغان ئۇيغۇر خانلىقىنى دۈشمەن دۆلەتلەرنىڭ ھۇجۇمىدىن ساقلاش ئۈچۈن، جىددىي، ئۈنۈملۈك ھەربىي تەدبىرلەرنى كۆرگەندىن تاشقىرى، دىپلوماتىيە جەھەتتىمۇ بىر قانچە يىللىق تىرىشچانلىقنى ئېلىپ بارىدى.

چۈنكى، بېيجى قۇرۇلغان ئۇيغۇر خانلىقى كۈچلۈك ئىككى دۈشمەنگە دۇچ كەلگەنىدى. ئۇنىڭ بىرى — ئاۋار قاغانلىقى بولسا، يەنە بىرى — ئاق ھونلار ئىدى. ئۇلۇغ ياۋ- چىلار ۋە ھونلار تەسلىدىن بولغان ئابدىللار (ياۋروپالىقلار ئۇلارنى ئەفتالىتلار دەپ ئاتىشىدۇ) مىلادىنىڭ V ئەسىرىدە

كاسپى دېڭىزىنىڭ شەرقىي شىمالىدا ياشاپ كۆتۈرگەن. ئۇلار شەرقتە ياۋروپا كوشانلارنى تارمار قىلىدى. ئابدىللار VI ئەسىرده ياشىغان ۋىزانتىيە (شەرقىي روما) تارىخچىسى فروكوفى كىتابىدىكىنىڭ ئەسىرىدە«ئاق ھونلار»دېگەن نام بىلەن تىلغا ئېلىنغان. مانا شۇ ئاق ھونلار مىلادىنىڭ 420 - يىلى ئاق سۇلالىسىنىڭ بېشىغا كېلىنگەندە ئاق ھون ئىمپېرىيىسىنى قۇردى. ئاق ھون ئىمپېرىيىسى تېررىتورىيىسىگە ئوتتۇرا ئاسىيا (ئاساسەن ماۋرەئۇننەھرى)، ھازىرقى ئافغانستان، پاكىستانلار تولۇق كىرگەن. ئاق ھون ئىمپېرىيىسىنىڭ دەسلەپكى پايتەختى ماراكەنت (ھازىرقى سەمەرقەنت) بولغان بولسىمۇ، كېيىنچە ئۇلار ھازىرقى بەلخ (ئافغانستاندا) نى پايتەخت قىلغان. مانا شۇ ئاق ھون ئىمپېرىيىسى مىلادىنىڭ 480 - يىللىرىن باشلاپ تازا كۈچىيىشكە باشلىغانىدى. ئاق ھونلار مىلادىنىڭ 484 - يىلى ئىران ساسانىلار سۇلالىسى (مىلادىنىڭ 224 - يىلىدىن 651 - يىلىنچە مۇڭۈم سۇرگەن)نىڭ شاھىنشاھى فىروز I (459 — 484) نى مەغلۇب قىلىپ، ئىرانغا قارام ھالغا چۈشۈرگەندىن كېيىن، قارا قۇرۇم تاغلىرىدىن ئۆتۈپ، خوتەن، يەكەن، قەشقەر، كۇچا، قاراشەھەر قاتارلىق خانلىقلارنى بېسىۋالدى.

يۇقىرىدىكى ئەھۋالنى ھېسابقا ئالغان ئاي ئۇجرۇ ئۆكسى چولچىنى بىر قىسىم قوشۇنغا باش قىلىپ قاراشەھەر ئەترايىغا ئەۋەتىپ، ئاق ھونلاردىن مۇداپىئە كۈرۈش تەدبىرىنى قوللاندى. ئۇزى بولسا ئۇرغۇن ساناقلىق قوشۇنغا باش بولۇپ خانلىقنىڭ شەرقىي شىمال تەرىپىدىن كېلىدىغان

www.docin.com

ھەۋب ـ ئاۋارلارنىڭ ھۇجۇمىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن شىمالدا تۇردى.

ئۇيغۇر خانلىقى شىمالدا ئاۋارلار، غەربتە جەنۇبتا ئاق ھونلار، جەنۇبتا ئۇيغۇرلار بىلەن دۈشمەنلىك ھالىتىدە تۇردى. ئاي ئۈجرۇ يېڭى قۇرۇلغان ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ھەربىي كۈچلىرىنى تولۇقلاپ دۆلەت مۇداپىئەسىنى كۈچەيتكەندىن كېيىن، ئۆ مەركىزىنىڭ ئۇزىدىلا ئۇيغۇر خانلىقى (شىمالىي ۋېي خانلىقى) دىكى پايتەختى لويانغا ئەلچى ئەۋەتىپ ئالاقە باغلىدى. ئۇيغۇر خانى شاۋۇبەندى (471 ـ 499) ئەلچى ئاۋەتىپ قىلىق ئەۋالىنى بىلگەندىن كېيىن دەرھال جاۋاب ئەلچىسىنى يوللاپ، ئاي ئۈجرۇ بىلەن چوڭچىگە كىتابەت تون ۋە 100 توپ ئاتنى سوۋغا قىلدى. 487 ـ يىلى شىمالىي ۋېي خانلىقى بىلەن ئۇيغۇر خانلىقى تارىخىدا ئوربىتىلغان دوستانە مۇناسىۋەت ئەمەلىيەتتە ئىككى دۆلەتنىڭ ئاۋار قاغانلىقىغا قارشى ئورۇلگەن ھەربىي ئىتتىپاقى ئىدى. 488 ـ يىلى چاڭخىياڭ ۋادىسىدىكى جەنۇبىي چى خانلىقى (479 ـ 502) نىڭ خانى شاۋۇي ئاي ئۈجرۇغا ئەلچى ئەۋەتىپ دوستانە مۇناسىۋەت ئورناتتى.

ئاۋارلار ئاي ئۈجرۇ خانلىقى مۇكۈمىتىنى ئۆرگۈزگەندىن كېيىن ھە (487 ـ 508) ئۇيغۇر خانلىقىغا ھۇجۇم قىلالمىدى. چۈنكى، ئۇيغۇر خانلىقى ھەربىي كۈچ جەھەتتە قۇدرەتلىك ھالغا كەلگەن بولسا، دىپلوماتىيە جەھەتتە خەلى ئوڭۇشلۇق (شىمالىي ۋېي خانلىقى بىلەن جەنۇبىي چى خانلىقى بىلەن دوستانە مۇناسىۋەت ئورناتقانلىقى) ئەرنىكە ئىگە بولغانلىقى.

مىلادىنىڭ 509 ـ يىلى ئاق ھونلار ئۇيغۇر خانلىقىغا بەدە جەنۇب تەرەپتىن ھۇجۇم قىلدى. ئاق ھون قوشۇنلىرى تارىخىدا چوڭچىنىڭ ئوغلى باتۇرنىڭ باشلىغىنى ئالغانلىقى ئۇيغۇر بەگلىرى يارىپانتى ئۇلتۇرۇپ باتۇرنى قارشى ئالدى ۋە ئۇنى خانلىق تەختكە ئولتۇرغۇزدى. مانا شۇ ئەھۋالدىن قارىغاندا، ئۇيغۇر خانلىقى (ئېگىز ھارۇنلىقلار) بىلەن ئاق ھون ئىمپېرىيىسى تارىخىدا دوستانە مۇناسىۋەت ئورناتقان. ئاق ھونلار ئۆز ئىمپېراتورلىرى ئىغتالانوس، شوراماتخان (496 ـ 502)، مېھرىكورا (502 ـ 530) قاتارلىقلارنىڭ ۋاقتىدا، تارىم ۋادىسىغا بولغان ھۆكۈمرانلىقىنى كېڭەيتىشكە ئۇرۇنغان. لېكىن، مېھرىكورا نىڭ ۋاقتىدا، ئاق ھونلار مىلادىنىڭ 508 ـ يىلى ۋە 509 ـ يىلى ئىككى قېتىم ئۇيغۇر خانلىقىغا ھۇجۇم قىلغان بولسىمۇ، باتۇر خانلىق تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىن (مىلادىنىڭ 510 ـ

www.docin.com

يىلىدىن كېيىن) ئاق ھونلار بىلەن بىرلىغان مۇناسىۋەت ياخشىلانغان.

باتۇرخانئىلك ۋاقتىدا (510 — 516) ئۇيغۇر خانلىقى بىر لەن شىمالىي ۋېي خانلىقى ئارىسىدىكى دوستانە مۇناسىۋەت ئىزچىلىق كۆچەيدى. باتۇرخان مىلادىيىلىك 510 - يىلى شىمالىي ۋېي خانلىقىغا ئەلچى يوللاپ، شۆھرىتى بىر كىشىلىك ئالتۇن، بىر كىشىلىك كۈمۈش، ئىككى دانە ئالتۇن ھاسا، يەتتە تۈياق ئات، ئون پاش تۆگە قاتارلىق ئېسىل سوۋغىلارنى ئەۋەتكەن. شۆھرىتۈدى باتۇرخانغا ھىنئەتداتلىق ئەلچىلىكى يوللاپ، 60 توپ شايى - ئەتلەسى سوۋغا ئەۋەتكەن.

ئۇيغۇر خانلىقى ئاق ھونلار بىلەن ياخشى خوب بولۇۋالغاندىن كېيىن، ئاۋارلارغا قارشى كۈچ توپلاپ، جىددىي ئۇرۇش ھەرىكەتلىرىنى ئېلىپ بېرىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدى. شۇنىڭدىن باشلاپ، ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن ئاۋارلار ئارىسىدا ئاھايىتى ئۇزۇنغا سوزۇلغان قانلىق، تارتىشما جەڭلەر باشلىنىپ كەتتى.

مىلادىيىلىك 511 - يىلى ئاۋارقاغانى توقخان (506 — 511) باتۇرخانغا قارشى ئايلاندى. ئەھۋالنى ئېنىق بايقاپ ئۇرغان باتۇرخان ئارىسىكۆلنىڭ شىمالىدا توقخان بىلەن ئۇچراشتى. شۇ چاغدا بولغان جەڭدە، باتۇرخان مەغلۇپ بولۇپ، ئارقىغا 300 چاقىرىمچە چېكىنىپ، جەم ئارتەرايغا كەلدى. توقخان قۇمۇلنىڭ شىمالىدىكى تاغقا چايلىشىۋالدى. دەل شۇ چاغدا، ئۇيغۇرلار بىلەن ھەربىي ئىتتىپاقى بولغان شىمالىي ۋېي خانلىقى تەرىپىدىن ئەۋەتىلگەن يېرىمچە مىڭ كىشىلىك قوشۇن مىڭ ۋېي ئاملىق سانغۇنلىنىڭ

يېتەكچىلىكىدە قۇمۇلغا يېتىپ كەلدى. بۇنىڭدىن ئەندىشە قىلغان توقخان ئالدىراپ - تېنەپ قېچىشقا ئۇرۇندى. بۇ ئۇرۇشتىن قولدىن بەرمىگەن باتۇرخان ئاھايىتى تېزلىكتە يېپىپ كېلىپ، توقخان بىلەن بارىكۆلنىڭ شىمالىدا جەڭ قىلدى. جەڭدە ئۇيغۇرلار غەلبىنى قازاندى. باتۇرخان توقخاننى تىرىك تۇتۇۋېلىپ، ئۇنىڭ بېشىنى كېسىپ مىڭ ۋېي ئارقىلىق شىمالىي ۋېي خانلىقىنىڭ خانى شۆھرىتۈدىغا سوۋغا قىلىپ ئەۋەتتى. باتۇرخان بارىكۆلنىڭ شىمالىدا ئاۋارلار ئۈستىدىن غەلبىنى قازانغان تەنتەنىلىك كۈنلەردە، شۆھرىتۈدىغا ئەلچى يوللاپ، ئۇنىڭغا ئالتۇن، كۈمۈش، سۈسەلەرنى ۋە يەش تۈياق ئات سوۋغا قىلدى. باتۇرخانئىلك ئەلچىلىرىنى ئاھايىتى خۇشاللىق بىلەن قارشى ئالغان شۆھرىتۈدى دەرھال مىنەتدارلىق ئەلچىلىكى يوللاپ، باتۇرخانغا چالغۇ ئەسۋابلىرى بىلەن 80 نەپەر ئۇستا ۋە قىزىل شايىدىن ئون توپ، كۈللۈك شايىدىن 20 توپ سوۋغا ئەۋەتىپ، باتۇرخانئىلك ئاۋارلارنىڭ قازانغان غەلبىسىنى تەبرىكلىدى.

باتۇرخان شۇ غەلبىدىن ئالتە يىل ئۆتكەندىن كېيىن، مىلادىيىلىك 516 - يىلى ئاۋار قاغانى چۇنۇخان (511 — 520) بىلەن بولغان جەڭدە مەغلۇپ بولدى. چۇنۇخان باتۇرخاننى تىرىك تۇتۇۋېلىپ، ئۇنىڭ ئىككى پۇتىنى ئىككى ئاتقا باغلاپ، ئاتقا سۆرىتىپ، ئۇنى ئىككى پارچە قىلىپ تاشلىدى. ئاتىسى توقخانئىلك ئۆچىنى باتۇرخاندىن ئالغان چۇنۇخان باتۇرخانئىلك باش سۆڭىكىگە زەر يالىتىپ ئۇنى مەي ئىچىدىغان قەدەھ قىلىۋالدى.

مىلادىيىلىك 516 - يىلى، ئاۋارلار تەرىپىدىن ئاھايىتى

www.docin.com

ئىمپېراتورى مېھرىبانلىقىغا ئېرىشىپ، ئۇنىڭ ئىسمىنى ئۆزىنىڭ ئىسمىدىن بىرنى قوشۇپ ئىشلەتكەن. ئۇ ئۆزىنى ئىلتېرىش خاقانى دەپ ئاتىغان. ئۇ ئۆزىنىڭ ئىسمىنى ئىلتېرىش قىلىپ ئۆزگەرتكەن

قىي ۋېي خانلىقىغا قېچىپ كەتكەن. شۇ يەردە كېسەل بولۇپ ئالەمدىن ئوتكەن.

ئۈيغۇر قوشۇنلىرى مىلادىيىنىڭ 546 - يىلى (بۇ چاغدا كىمىنىڭ خان بولغانلىقى نامەلۇم) ئاۋارلار بىلەن جەڭ قىلىش ئۈچۈن كېتىۋاتقاندا، ئالتايدىن ياش ئوتتۇرۇپ چىققان كۆك تۈركلەرنىڭ خانلىرى — ئاكا - ئۇكا تۇمەنخان بىلەن ئىتتىپاقلارنىڭ ئاۋغا تەرىپىدىن قىلغان ئۈيۈقسىز ھۇجۇمىغا ئۇچرايدۇ. ئارمار بولىدى. تارىختا «ئېنگىز ھارۋىلىقلار خانلىقى» نامى بىلەن ئاتالىدىغان 60 يىل (مىلادىيىنىڭ 487 - يىلىدىن مىلادىيىنىڭ 546 - يىلىغىچە) ھۆكۈم سۈرگەن ئۈيغۇر خانلىقى ئۆز قېرىنداشلىرى بولغان كۆك تۈركلەر تەرىپىدىن يويۇندۇرۇلدى.

مانا شۇ ئۈيغۇر خانلىقى ئۆز تارىخىدا جىلى ھۆھەم دوللارنى ئويىندى. ئۇنىڭ تارىخىي رولى ئىككى تەرەپتىن ئىنتايىنداۋ: ئۈيغۇر خانلىقى قورۇلغانلىدىن تارتىپ خۇاڭخې ۋادىسىدا قىمەد كۆسۈرۈپ تۇرغان شىمالىي ۋېي خانلىقى بىلەن دوستانە مۇناسىۋەت ئورناتتى. بۇ ئىككى دۆلەت ئاۋارلارغا قارشى ئىتتىپاقچى دۆلەتلەردىن بولدى. ئۈيغۇر خانلىقى باشتىن - ئاخىر جەمئىي 60 يىل دېگۈدەك ئاۋارلار بىلەن توختىماي ئۇرۇشۇپ تۇردى. مىلادىيىنىڭ 400 - يىللىرىغا كەلگەندە تېرىتورىيىنىڭ شەرقى كورىيەگىچە، غەربىي قازاقىستانچە، جەنۇبىي جەنۇبىي قاراشەھەرگىچە تۇتاشقان كۆچمەن ئاۋار قاغانلىقى بار ئۈچۈن، ئەڭ ئاخىرقى ھارۋىلىقلارنى يويۇندۇرالمىدى. ئۈيغۇرلار ئاۋارلارنى ئۈرمۈن جايلار (ئالتاي بىلەن تەڭرىتاغلىرىنىڭ ئارىسىدىن، تۇرپان، قاراشەھەر، لولان، چەرچەن قاتارلىق جايلار)دىن ھەيدەپ چىقىرىپ ئاۋارلارغا ئەبەدىلىك زەربە بەردى. مىلادىيىنىڭ 487 - يىلىدىن 546 - يىلىنىچە بولغان 60 يىللىق ئۇرۇشتا ئالتان ھەرگىلدەك ئاۋارلارنىڭ ئاساسىي كۈچلىرى ئۈيغۇرلار بىلەن ئۈرۈشتا سۈرۈلۈپ كەتكەن قانداق ئۈرۈشلارغا جەلىپ قىلىنمىغانلىقتىن، ئاۋارلارسەددىچىن سېپىلىدىن ئۆتۈپ خۇاڭخې ۋادىسىغا ھۇجۇم قىلىشقا زادى پېتىنالمىدى. شۇڭا، بۇ مەزگىلدە خۇاڭخې ۋادىسىنىڭ ئىقتىسادى گۈللەپ ياشنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدى.

يەنە بىر تەرەپتىن ئالغاندا، ئۈيغۇرلارنىڭ ئاۋارلار بىلەن تىركىشىپ ئۇرۇشۇپ ئۈرۈشى مىلادىيىنىڭ 440 - يىلى ئاۋارلار تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلغان ئالتاي تۈركلىرىنىڭ قەدىمىي قەدىم قۇدرەتلىسىپ. ئاخىردا ئاۋارلار ئوستىدىن ھەل قىلىپ، ئىزلىرى كۆك تۈرك قاغانلىقىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈشكىچە پايدىلىق شارائىت يارىتىپ بەردى.

كۆك تۈركلەر ۋە ئۈيغۇرلار

كۆك تۈركلەر مىلادىيىنىڭ VI ئەسىردىن VIII ئەسىرنىڭ 40 - يىللىرىغا قەدەر ئىككى ئەسىر ھۆكۈم سۈرگەن ئۇلۇغ، قۇدرەتلىك كۆك تۈرك قاغانلىقىنى قۇردى. كۆك تۈرك قاغانلىقى ئاۋا كۈللەپ ياشنىغان مەزگىلدە(مىلادىيىنىڭ 560 - يىللىرىدىن 600 - يىللىرىغىچە)، قاغانلىقنىڭ تېرىتورىيىسىنىڭ شەرقى

ساخالىن ئارىلىغا. غەربى قارا دېڭىزىنىڭ بويىغا، شىمالى بايقال كۆلى بويلىرى ۋە يەنىسەي دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىم لىرىغا، جەنۇبى سەددىچىن سېپىلىغا، غەربىي جەنۇبى ھىندىستاننىڭ شىمالىغا تۇتاشقاندى.

كۆك تۈرك قاغانلىقى دۇنيادىكى ئەڭ كۈچلۈك دۆلەت ھېسابلانغان شەرقىي رىم ئىمپېرىيەسى(مىلادىيىنىڭ 395 - يىلىدىن 1453 - يىلىغىچە مۆكۈم سۈرگەن)، ئىران ساسانىيلار شاھلىقىدىنمۇ كۈچلۈك قاغانلىق بولغانىدى. بۇ ھەقتە ئاكار دېمىك بارتولد مۇنداق دەپ يازغان: «تۈرك قاغانلىقى موڭ مۇللار دەۋرىدىن بۇرۇن ئۆتكەن ھەممە كۈچمەنچى ئىمپېرىيە لەرنىڭ ئەڭ قۇدرەتلىكى ئىدى.»[1] مىلادىيىنىڭ 570 - يىللىرىدىن باشلاپ تۈركلەرنىڭ «ئىپ ئوكيانىدىن»غا ۋە دېڭىزدىن مۇ ھەربىي كۈچلىرى بار ئىدى.»[2] كۆك تۈرك قاغانلىقى تا ۋا كۈچەيگەن چاغدا، تۈرك ئاتلىق قوشۇنلىرىنىڭ سانى 400 مىڭدىن كەم بولمىغان. كۆك تۈرك قاغانلىقى دۇنيا تارىخىدا ناھايىتى مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. تۈركلەر دەۋرىدە، ئاسىيا خەلقلىرى ئىلگىرى ياۋروپا خەلقلىرى تارىخىدا، سىياسىي، ئىق تىسادىي، مەدەنىيەت جەھەتلەردىكى جۈملىدىن ئۇرۇشقا قاتناشقانلىقىدا تېخىمۇ قوپۇق، تېخىمۇ كەڭ مىقياسدا ھۆلاچ يايدى. تۈركلەر دەۋرىدە، شەرق خەلقلىرى ئىلگىرى غەربتىكى خەلقلەرنى ھەر جەھەتتىن ئىز - ئىزىگە ئەمەس كۈرسىتىپ، دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، مەرھۇلى ھاسىل قىلىپ بېرىش ئىز مەدەنىيىتىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈردى. ئەڭ مۇھىمى، كۆك تۈركلەر دەۋرىدە، قارا خانىلار دەۋرىدە ئوتتۇرا ئاسىيا

دا ۋۇجۇدقا كەلگەن ئويغىنىش دەۋرى ئۈچۈن ئاساس بارە ئىدى. قارا خانىلار دەۋرىدىكى ئويغىنىش ياۋروپادىكى ئويغىنىش دەۋرىدىن ئۈچ ئەسىردە) باشلانغان ھېسابلىنىدۇ. ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئويغىنىش دەۋرىنىڭ ئاساسلىق ۋەكىللىرى بولغان يۈسۈپ خاس ھاجىپ، مەھمۇت قەشقەرىلەرنىڭ ئاساسلىق ئوتتۇرىغا چىقىشى. «قۇتادغۇ بىلىك» ۋە «تۈركىي تىل لار دىۋانى» قاتارلىق ئۇلۇغ، ئۆلمەس ئەسەرلەرنىڭ مەيدانغا كېلىشىگە تۈركلەر دەۋرىدىكى مەدەنىيەتكە ۋارىسلىق قىلغانلىقى، ئۇرخۇن ئۇيغۇر قاغانلىقى دەۋرىدىكى مەدەنىيەتكە ۋارىسلىق قىلغانلىقى، ئىسلام دۇنياسى ئارقىلىق ئوتتۇرا ئاسىيانا توغۇشتۇرۇلغان قەدىمكى ياۋروپا مەدەنىيىتى(ئاساسەن يۇنان مەدەنىيىتى) ئىلگىرى جەۋھەرلىرىنى قوبۇل قىلغانلىقى تىپىك بولغان.

دۇنيا مەدەنىيەت تارىخىدا ئاھايىتى مۇھىم رول ئويناغان ئۇرخۇن مەڭگۈ تاشلىرىغا بېزىلغان تارىخىي ۋە ئەدەبىي يادىكارلىقلارنىڭ ئىچىدىكى بولغان كۆك تۈرك قاغانلىقىنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىشى ۋە گۈللەپ ياشنىشىدا ئۇيغۇرلار ئاھايىتى مۇھىم رول ئويناپتۇ.

«تۈرك» سۆزىنىڭ مەنىسى ئوبروڭلۇق بىرنەچچە خىل چۈشەندۈرۈش بولۇپ، ئەڭ ئاساسلىقى، ئەقلىمە مۇۋاپىق كېلىدىغىنى، دۇنيادىكى تارىخچىلارنىڭ مۇنلىق كۆپچىلىكى بىردەك ئىتتىپاق قىلغىنى — «تۈرك» سۆزىنىڭ مەنىسى قۇدرەتلىك، كۈچلۈك، دېگەن بولىدۇ، دېگەن قاراشتۇر. بۇنىڭدىن باشقا، «كۆك تۈرك» دېگەن سۆز، ئىلاھىي تۈرك» دېگەن بولىدۇ، چۈنكى تۈركلەر كۆك تاسمانى ئەڭ ئۇلۇغ تەڭرى تۇرىدىغان

www.docin.com

ماكان تەرىقىسىدە چۈشەندۈرۈلگەن. شۇنىڭ ئوچۇن «كۆك» نى دەسلەپ ئۇيغۇرلار ئەمەس، «تەڭرى ــ خۇدا» دەپ بىلەتتى. دېمەك، «كۆكتۈرك» سۆزى «ئىلاھىي تۈرك» دېگەن بولىدۇ.

«تۈرك» دېگەن نام قەدىمكى چاغلاردا، مەلۇم تارىخىي شارائىتتا، مەلۇم تېررىتورىيىدە ياشىغان تۈركلەرنىڭلا نامى بولۇپ، ئۇنىڭ مەنالىق ئىگە ئىدى. مەسىلەن: بۇ نام مىلادىدىن ئالتە ئەسىر بۇرۇن ئىدىل (ۋولگا)، يايىق (ئورال) دەريالىرىنىڭ بويلىرىدا ياشىغان تۈركلەرنى ۋە كېيىن ئالتايدا ياشىغان تۈركلەرنىلا كۆرسەتتى. «تۈرك» دېگەن نامنى ئەڭ دەسلەپ بۇنان ۋە روما (رىم) تارىخچىلىرى مىلادىدىن بەش ئەسىبۇرۇنقى چاغدىن باشلاپ ئۆز ئەسەرلىرىدە تىلغا ئېلىشقا باشلىغان. بۇنان تارىخچىسى ھىرادوت (مىلادىدىن بەش ئەسىر بۇرۇن تۇرمكەن) تېررىتورىسىنى «تۈركائى» دەپ يازغان. روما تارىخچىسى فىلىۋس سىجىندىي (مىلادىنىڭ 23 ــ يىلى تۇغۇلۇپ 79 ــ يىلى ئالقىسىدىن ئۆتكەن) ۋە فوتىنتۇس (مىلادىنىڭ ئەسىرىدە ياشىغان) لار «تۈركائى» دەپ يېزىشقان. ئۇلار تىلغا ئالغان تۈركلەر ــ ئىدىل ۋە يايىق بويلىرىدا ياشىغان تۈركلەر ئىدى. جۇڭگولۇق تارىخچى يىلنامىلىرىدىن ھېچ سۆزلىسى يىلنامىسى»دا، «تۈرك» دېگەن نام ھىرادوتنىن 1100 يىل كېيىن (VI ئەسىرلىك باشلىرىدا) تىلغا ئېلىندى.

تۈركلەر ئىنتايىن جەڭگىۋار، ئۇ جۇمارى، ئاتنى بەك ياخشى كۆرىدىغان ئەلق ئىدى. «تۈرك ئاتقا مىنگەندە

ئاتنىڭ ئۈستۈنۈپ قالغىدەك دېگەن ماقال بىكارغا چىققان ئەمەس. تۈركلەر كۆكتۈرك قاغانلىقىنى قۇرغىچە ھونلارغا ۋە ئاۋارلارغا بېقىنىپ ياشىغانىدى.

كۆك تۈرك قاغانلىقى تەشكىل تاپقان چاغدا (VI ئەسىردە)، تۈرك سۆزى پەقەت ئىگە بولۇشتىن قالدى، چۈنكى، تۈرك قەبىلىلىرى ئېتنىك مەنىگە ئىگە بولۇشتىن قالدى، چۈنكى، تۈرك قاغانلىقى دەۋرىدە تۈرك دېگەن نام تۈركچە مىللىي سۆزلىشىدىغان ئىرقى ۋە ئىرىق ــ ئادەت جەھەتتە بىر ــ بىرىگە ئوخشاش ياكى يېقىن بولغان ئۇيغۇر، ئوغۇز، قىرغىز، قىپچاق، چىگىل، ياسىل، تۈركەشلەر بىلەن كېيىنچە ئوتتۇرا تۈركلەشكەن قىتانلارنىڭ ۋە باشقا ھەقلەرنىڭ تۈرتاق مىللەت نامى بولۇپ قالدى، يەنى مانا شۇ چاغدىن باشلاپ، تۈرك دېگەن نام تۈرك قاغانلىقى تېررىتورىسىدە ياشايدىغان بارلىق ھەقلەرنىڭ مىللىي ۋە سىياسىي بىرلەشمىسىنى بىلدۈرىدىغان ئاساسىي ئايلاندى.

ئالتايدىكى تۈركلەر قەدىمكى چاغدىن تارتىپ تۆمۈر ئاۋلايتتى. خىلمۇ خىل ھەربىي قوراللار (نەيزە، قىلىچ ياۋزا، ئوبۇلغا، قالقان، ئوقيالار)نى ياساشقا ئاساسىي ئۇستا ئىدى. ئۇلاردىن باشقا، ئالتۇندىن تۈرمۈشقا كېرەكلىك ساياللاردىن ــ ئالتۇن تەخت، ئالتۇن تۇۋۇك، ئالتۇن جام، ئالتۇن قاچا، ئالتۇن قەدەھ، ئالتۇن ئۈزۈگە، ئالتۇن بوغۇن، ئالتۇن بىلەك، ئالتۇن چۈۋالدۇرۇز، ئالتۇن دەرەش، ئالتۇن ئەينەك، ئالتۇن چۈگۈنلەرنى، زىمبۇزىنەت بۇيۇملىرىدىن ــ ئالتۇن تاج، ئالتۇن كەمەر، ئالتۇن ئوتۇغات، ئالتۇن ساقا، ئالتۇن چىگەگۈل، ئالتۇن ئۈزۈك، ئالتۇن

www.docin.com

يىلىدىكى قاتارلىقلارنىمۇ ياساشقا ئۇستا ئىدى، بىز باشتا ئېيتىپ ئۆتكەنسىرەمك، ئاۋارلار مىلادىنىڭ 440 - يىلى ئالتايدىكى تۈركلەرنى بويسۇندۇرۇۋالغاندىن باشلاپ، ئۇلارنى ئاۋار قوشۇنلىرىنى ھەربىي قورالالار بىلەن تەمىنلەپتە ۋە ئاۋار بەگلىرىنىڭ ھەشەمەتلىك ئەيش - ئىشرەتلىك تۇرمۇشىنى ھېرەتكە كېرەك بولىدىغان ئالتۇن سايمانلار، ئالتۇندىن ياسالغان زىننەت بۇيۇملىرى قاتارلىق نەرسىلەرنى يەتكۈزۈپ بېرەتتە مەجبۇر قىلغان، ئاۋار قاغانلىرى ھەتتا ئۇلارنى «ئۆمۈرچى قىۋللىرىم» دەپمۇ ھاقارەتلىگەن.

ئەنە شۇنداق ئېزىلىش ۋە خورلۇقتا چىدىمىغان تۈركلەر ئۆزىگە قېرىنداش بولغان ئۇيغۇرلارنى، ئالتايدىكى سوغۇتلاردۇشلارنى ئۆزىگە يېقىندۇرۇش ئارقىلىق كۈچىيىپ، ئاۋارلارنىڭ زۇلۇمىدىن قۇتۇلۇپ، ئۇلۇغ تۈرك قاغانلىقىنى قۇرۇشقا يەل باغلىدى.

بۇ ئۇلۇغ ھايىتى مىلادىنىڭ 535 - يىلى قۇرۇلغان تۈرك قاغانلىقى(ئاۋارلارغا يېقىنىش شەرتى بىلەن قۇرۇلغان)- نىڭ خانى ئۈرۈم ئۇلۇغ يابغۇنىڭ ئوغۇللىرى ئوغۇزخان بىلەن ئىستەمىخانلار ئەمەلگە ئاشۇردى.

ئوغۇزخان مىلادىنىڭ 550 - يىلى ئاۋار خاقانى ئايناغايغا ئەلچى ئەۋەتىپ، ئاۋار مەلىكىسىگە ئۆيلىنىدىغانلىقىنى بىلدۈردى، ئايناغاي كۆك تۈرك ئەلچىلىرىدىن ئوغۇزخاننىڭ قويغان ئەلىپبەسىنى ئالغاندىن كېيىن، ئوغۇزخاننى ئەلەيھى قويۇشقا ئېلىپ بارغىلى ھەددى بارمىكەن؟ دەيدى. ئايناغاينىڭ

بولسۇلتقىدىن ھەزەپلەنگەن ئوغۇزخان بۇ جاۋابنى ئېلىپ كەلگەن ئاۋار ئەلچىلىرىنى ئۆلتۈرۈپ تاشلىدى. ئۇ مىلادىنىڭ 551 - يىلى غەربىي ۋېي خانلىقى (535—555)نىڭ خانى يەن ياۋجۇنغا ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۇلارغا كۈيئوغۇل بولىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. تۈركلەر بىلەن بىرلىشىپ ئاۋارلارغا ناقابىل تۇرمۇقچى بولغان غەربىي ۋېي خانى شۇ يىلى 6 - ئايدا مەلىكە چاڭ لۇنى ئوغۇزخانغا يانلىق قىلدى. ئوغۇزخان ئۇيغۇرلار (تۇرالار)نىڭ قۇرامىغا يەتكەن يىگىتلىرىنى قوشۇنغا ئېلىپ، تۈرك قوشۇنلىرىنى كۈچەيتتى، تاشقى جەھەتتە غەربىي ۋېي خانلىقى بىلەن ئىتتىپاقلاشتى. ئۇ يۇقىرىدىكى ئىشلارنى ئورۇندىغاچ بولغاندىن كېيىن، مىلادىنىڭ 552 - يىلى كۈكتۈرك قوشۇنلىرىغا ئۆزى باش بولۇپ ئاۋارلار ئۈستىگە ئاتلاندى. بۇنىڭدىن ھەۋەرتاپقان ئايناغاي ئاغايىنى ئۇرغۇن قوشۇنىنى سەپەرۋەر قىلىپ، 2 - ئايدا ئوغۇزخان بىلەن ئۇرۇشىدىغانلىقىنى مەيدانغا ئېيتىپ كەلدى. ئوغۇزخان بىلەن ئىتتىپاقداشلىقىدىكى كۈكتۈرك قوشۇنلىرى ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسىنىڭ شىمالىدىكى سەددىچىن سېپىلىنىڭ سىرتىغا كېلىپ سەپ تارتتى. ئىككى ئوتتۇرىدا بولغان قانلىق جەڭدە تۈركلەر ئاۋار قوشۇنلىرىنى تەرتىپسىز قىلىپ تارمار قىلدى. ئەھمالنىڭ مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغان ئايناغاي ئۇرمىنى ئۆلتۈرۈۋالدى. ئاۋارلار ئۈستىدىن مەلىبە قازانغان تۈركلەر ئۇلۇغ كۈكتۈرك قاغانلىقىنى قۇردى.

بەزىسىز ئاۋار خانىدانلىرى تۈركلەرگە قارشى ھەرىكەت قىلغان بولسىمۇ، مىلادىنىڭ 561 - يىلىغا كەلگەندە، تۈركلەر تەرىپىدىن تامامەن يوق قىلىندى. ئاۋارلارنىڭ

بىر قىسىم يابايلىقلار بىرلەشكەندىن كېيىن، ھەربىرىگە قاراپ قاچتى. ئۇلار مىلادىيە 558 - يىلى قارا دېڭىزلىق شىمالىغا كېلىپ ئورۇنلاشتى. كېيىن، ياۋروپا ئاۋار قاغانلىقى (مىلادىيە 555- يىللىردىن 815 - يىلىغىچە)نى قۇرۇپ، ئۇ يەردە 330 يىل ھۆكۈم سۈردى.

ئۆمەلىقلار مىلادىيە 552 - يىلى 2 - ئايدا ئاۋار قاغانلىقىنى يوقاتقاندىن كېيىن، ئۆزىنى «ئىلىلىقلار» دەپ ئاتىدى. ئۇنۇقۇنى كۆك تۈرك قاغانلىقىنىڭ پايتەختى قىلىپ بەلگىلىدى. ئۇكسى ئىستېخانىنى يانغۇ ئونۇشىدا كۆك تۈرك قاغانلىقىنىڭ مەغلۇبىيىتى قىسمىنى پاشقۇرۇشقا تەيىنلىدى. ئىستېخانىنىڭ ئوردىسى تېبكەس دەريياسىنىڭ بويىغا جايلاشتى.

ئۆمەلىقلار مىلادىيە 553 - يىلى تالەمدىن ئۇنتى. ئۇنىڭ قاراخان، مۇقانلىقان، ئاۋاروخان ئاتلىق ئۈچ ئوغلى بار ئىدى. ئۇنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن، ئۇنىڭ ئىنىسى ئوغلى قاراخان قاغان بولدى. ئۇ بىرەر يىلدىن كېيىن تالەمدىن ئۇنتى، ئۇنىڭ ئورنىغا ئۆمەلىقلارنىڭ ئىوتتۇرانچى ئوغلى مۇقانلىقان قاغان بولدى. ئۆمەلىقلاردىن كېيىن ئۇنىڭمۇ كۆك تۈرك قاغانلىرى ئىچىدە مۇقانلىقان ئۇزۇنغا كەلمىگەن، مەيۇسلىك، ئەقسىلىق، ھونيار ۋە ھەربىي، دىپلوماتىيە جەھەتتە ئادەتتىن تاشقىرى تەۋىرىلىك ئىكەنلىكى ساقلان ئۆلىمالار مەشھۇر ئىدى. مۇقانلىقان قاغانلىق تەختىدە ئولتۇرغان مەزگىللەر (مىلادىيىنىڭ 554 - يىلىدىن 574 - يىلىغىچە) كۆك تۈرك قاغانلىقىنىڭ ئوخشاشلىق، سەلتەنەتلىك بىر دەۋرىگە كىرىدى. مۇقانلىقان قاغانلىق دەۋرىگە ئائىتلىقىنى دەپ ئاتايدىغان كىشىلەر

جان. ئاتۇز تەرجىمىنى يەتتە ئەسىر ئاتىلادىن بەش ئەسىر كېيىن ئۆيغۇرلارغا كەلگەن دەپ قارىغان.

مۇقانلىقان مىلادىيىنىڭ 554 - يىلى شەرقتە ياپونىيە قىلىپ، غەربتە مۇڭغۇل ھەلقىلىرىنىڭ ئەجدادلىرىنى تاۋاۋ بويسۇندۇرۇپ، كۆك تۈرك قاغانلىقىنىڭ شەرقىي چېگرىسىنى ئۇلۇغ ئوكيان قىرغاقلىرىغا يەتكۈزۈپ، ساخالىن ئاروللىنى ۋە كورىيەنىڭ شىمالىي قىسمىنى ئىگىلىۋالدى. مۇقانلىقان شەرقتە قىلغان ياپونىيە قىلىپ شىمالغا يۇرۇش قىلىپ، ئۇرخۇن، تولا، سېلىنگا دەريالىرىنىڭ بويلىرىدا، بايقال كۆلى ئەتراپلىرىدا ياشايدىغان شەرقىي ئۇيغۇرلارنى، يەنىسەي دەرياسىنىڭ ئاش ئېقىمىدا ياشايدىغان قىرغىزلارنى بويسۇندۇردى. دەل شۇ مەزگىللىك ئۇزۇن دەۋ ئىستىمى يانغۇ مەزگىلى ئۇيغۇرلارنىمۇ (تارىم ۋادىسىدىكى ئۇيغۇرلارنى بۇنىڭ ئىچىدە) بويسۇندۇردى. قىرغىزلار ئۇيغۇرلارنى بويسۇندۇرۇپ بىۋاسىتە چېگرىلاشقاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ كۈچى (ئادەم ۋە ماددىي كۈچى)دىن پايدىلىنىپ مۇنەججە ئۇنىڭ ئەجدادىدىن تەركىب تاپقان ئاتلىق قوشۇن تەشكىل قىلدى. چۈنكى، ئۇيغۇرلار تۈرك ھەلقىلىرى ئىچىدە ساپ كۆچ، جەڭگىۋارلىقى ئۈستۈن، باتۇر، مەدەنىيەتلىك ھېسابلىنىدى. تارىخلار ئاساسەن ئۇلار تەركىبىدىكى ئۇيغۇرلاردىن پايدىلانغان، ئۇلارنىڭ شەرقتە ۋە غەربكە قىلغان ھەربىي يۈرۈشلىرىنى ئوتتۇرىلىققا ئېلىپ بارىدى.

مۇقانلىقان، مەزگىلىگە ئاق ھون ئىمپېرىيىسىنىڭ بوقىلىشى ئۈچۈن جىددىي تەييارلىق قىلىشقا كېرىشتى. مۇقانلىقان مىلادىيىنىڭ 554 - يىلىس ئىران ساسانىيلار سۇلالىسىنىڭ

شاهىشاھى خسراۋ ئانۇشىرۋانغا نەڭچى ئەۋەتىپ، ئىران بىلەن تۈركلەرنىڭ ئاق ھونلارغا قارشى ئىتتىپاقىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈردى. بۇ ئىتتىپاقنى كاپالەتكە ئىگە قىلىش ئۈچۈن، ئىسخانىنىڭ قىزى ئاسىنا بىلەن خسراۋ ئانۇشىرۋانغا (531—579) ياتلىق قىلدى. ئاندىن كېيىن، ھەربىي ۋە ھاتلىقى (535—557) يىلەن يىرلىشىپ، كۆكئوردىنىڭ تۆۋەنلىرىنى ئار ھاتلىقى (مىلادىنىڭ 317 - يىلىدىن 663 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن)غا بوروش قىلىپ، ئۇنى بويسۇندۇردى. ئىتتۈرك ئەرىنىڭ تۆۋەنلىرىنى بويسۇندۇرۇشى تۈركلەرنىڭ ئىسىنى ئاسىيا يىلەن ھەربىي ئاسىياغا بۇرۇش قىلىشىغا داغدام بول ئاچتى.

مۇقانغانىڭ مىلادىنىڭ 554 - يىلى ئىران ساسانىيلار سۇلالىسى يىلەن دوستانە مۇناسىۋەت ئورنىتىشى ئىرانى ئاق ھونلارغا بولغان قارىمىلىقتىن قۇتۇلدۇرۇشتا ھەل قىلغۇچ رول ئويناندى. كۆكئۈرك قاغانلىقىدەك كۈچلۈك ئىتتىپاقچىغا ئىگە بولغان ئىران، مىلادىنىڭ 559 - يىلىدىن باشلاپ، ھەر يىلى ئاق ھونلارغا تۆلەپتىغان مەلۇم مىقداردىكى كۈمۈش پۇلىنى تۆلەشتىن باش تارتتى. شۇ يىلى، ئىران ئاق ھونلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ئافغانىستانىنى بېسىۋالدى. چۈنكى، شۇ يىلى ئاسىنى بايقۇ مۇقانخانىڭ كۈرەسكە سىنائەن، ئاق ھونلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى تاۋىم ۋادىسىدىن قوغلاپ چىقارغاندى.

مۇقانغان مۇقىرىدا تۇرغان ئىلىنغان بىر قانچار ئىشلار-نى تۈرۈندىپ بولغاندىن كېيىن، مىلادىنىڭ 557 - يىلىدىن

باشلاپ ئاق ھونلارغا قارشى ئۇرۇش باشلاندى. ئۇنىڭ قو-شۇنلىرى تۈرك ئاتلىق قوشۇنلىرى تېگەسىن داۋاسىدىن ھەربىگە قاراپ بۇرۇش قىلىپ، يەتتەسۇ ئارقىلىق ئوتتۇرا ئاسىياغا بېسىپ كىردى. تۈركلەر يىلەن ئاق ھونلار ئارىسىدا بولغان قانلىق ئۇرۇشلارنىڭ كۆپى ئافغانستان تېررىتورىيە-سىدە بولدى. مۇقانخان بەش يىل ئىچىدە (مىلادىنىڭ 557 - يىلىدىن 562 - يىلىغىچە)ئاق ھونلارنى تارمار قىلىپ، ئاق ھون ئىمپېرىيىسىنى يوق قىلدى. مۇقانخان مىلادىنىڭ 562- يىلى ئاق ھونلارنىڭ قالدۇق كۈچلىرىنى ئۇرۇل - كېسىل بوغۇش ۋە باشقا مۇھىم ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىشنى ئىسى يابغۇغا تاپشۇرۇپ، ئۆزى ئۆتۈكۈنگە قايتىپ كەتتى.

ئىسمى يابغۇ ئاق ھونلارنىڭ قالدۇق كۈچلىرىنى بوقۇتتىپ ئۇنىڭ تېررىتورىيىسىنى كۆك تۈرك خاقانلىقىغا قوشۇۋېلىش، ئىران يىلەن بولغان يېڭى كەس-كىن مۇناسىۋەتنى (ئىرانمۇ ئاق ھونلار تېررىتورىيىسىنىڭ بىر قىسمىنى بېسىۋالغاندى) بىر تەرەپ قىلىش، بالقاش كۆ-لى يىلەن ئارال كۆللىرىنىڭ جەنۇبىدىن تارتىپ، قارا-دېڭىزنىڭ جەنۇبىغىچە بولغان ئاھايىتى كەڭ تېررىتورىيىدە ياشاپ كېلىۋاتقان خەلقلەر (ئاساسەن تۈركىي خەلق-لەر)نى تولۇق بويسۇندۇرۇش قاتارلىق ئاھايىتى مۇھىم تارىخىي ۋەزىپىنى مىلادىدىن 565 - يىلىغا قەدەر بولغان ۋاقىت ئىچىدە تولۇق ئورۇندىدى.

مىلادىنىڭ 562 - يىلى ئاق ھونلار يىلەن بولغان ئۇ-رۇش ئاساسەن ئايا ئاشقاندىن كېيىن، تۈركلەر يىلەن ئىران-نىڭ دوستانە مۇناسىۋىتى ئۈزۈلۈپ، ئىككى دۆلەت بىر - بى-

www.docin.com

ری بىلەن دۈشمەنلىشىپ قالدى. ئاق ھونلار تارمار قىلىنىپ
ماۋەرەننەھرگە كېتىپ، ئۇنىڭ تېرىتورىيىسى ئىجتىمائىي شەرقىي
ھىندىستان، تارىم ۋادىسى، ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركلەرنىڭ قول
لىغا ئۆتكەن بولسا، خوراسان ئىرانىنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كەت
تى. بۇنىڭغا تۈركلەر زادى رازى بولمىغاندى، ئۇنىڭ ئۈس
تىگە، ئىران ساسانىيلار سۇلالىسى خۇراسانلىق ئىكىلىرىنىڭ
يىلەرلا قانائەتلەنمەي، ئاق ھون ئىمپېرىيىسى تېرىتورىيە
سىدىن يەنە كۆپرەك جايلارنى بىسۇبلىشقا ئىنتىلدى،
يەنە بىر تەرەپتىن، تۈركلەر ئوتتۇرا دېڭىز بويلىرىدىكى دۆ
لەتلەردىن ئوتتۇرا ئاسىيانى، ھىندىستانغا ۋە جۇڭگوغا بار
ىدىغان ئىستايىن مۇھىم خەلقئارا سودا يولىنى (شەرقىي رىم
يىلەن كېلىدىغان) تىرگىنلىۋالماقچى بولدى. بۇنىڭغا ئىران ئاز
راقمۇ بول قويۇشنى خالىمايتتى. چۈنكى، بۇ يولنىڭ مۇھىم
ئۇچۇنلىرىنىڭ بىر قىسمى ئىران تېرىتورىيىسىدە ئىدى، ئۇ
ۋاقتىدا بۇ يول ئارقىلىق بولىدىغان سودىدىن ئۇزۇقۇن پايدىلا
نىتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئىران تۈرك قاغانلىقى دۇنياغا كېلىش
تىن بۇرۇن، يەنى بىلەن شەرق ئارىسىدىكى خەلقئارا سودا
بولىغا بولغان مۇئامىرانلىقنى تالىشىپ، شەرقىي رىم بىلەن
دائىم ئۇرۇشۇپ كەلگەنىدى، ئىران ئەمدى خەلقئارا سودا يو
لىنى تىرگىنلىۋالغان تۈركلەر بىلەن توقۇنۇشۇشقا باشلىدى،
بۇقىرىدىكى سەۋەبلەرگە كۆرە، بۇرۇن ئاق ھونلارغا قارشى
ئىتتىپاقداش بولغان تۈركلەر بىلەن ئىران ئەمدى بىر - بى
رىگە دۈشمەن بولۇپ قالدى.

باشتا، ئىستېمى يابغۇ تۈركلەر بىلەن ئىران ئارىسى
دىكى مۇناسىۋەت يېقىنلاشقاندا، تۇرۇنارا ياخشى مۇناسىۋەت

ئە بولۇشنى ئۈمىد قىلىپ، ئىرانغا مانىتاخ باشچىلىقىدائەل
چىلەر ئەۋەتتى. لېكىن، ئىران شاھىنشاھى خىسراۋنانۇشىر-
ۋان ۋەزىرلىرىنىڭ مەسلىھىتىنى ئالمىغاندىن كېيىن، تۈرك
ئەلچىسى ئىككىلگەن يېپەك مالىلارنىڭ نۇسخىلىرىنى ئور-
دا ئەملى ئالدىدا ئوتقا تاشلاپ كۆيدۈردى، ئىرانىنىڭ قىلغان
بۇ قوپال مۇئامىلىسىدىن ئەپرەتلەنگەن تۈرك ئەلچىسىرى ئۆ-
مىدسىزلەنگەن ھالدا قايتىپ كەلدى. شۇنداق بولسۇ ئىس
تېمى يابغۇ ئۆزىنى بېسۇبلىپ، ئىرانغا ئىككىنچى قېتىم
ئەلچىلەر ئەۋەتتى. شەرقىي رىم تارىخچىسى مىناندىرنىڭ
بەرگەن مەلۇماتىغا قارىغاندا، ئىككىنچى قېتىم ئىرانغا بار-
غان تۈرك ئەلچىسىرى چوڭ بەختسىزلىككە ئۇچرىغان. خىس
راۋ ئانۇشىروان تۈرك ئەلچىلىرىنى مۇنداق قىلىپ بەرگەنلىك
قايتىدە. ئالدىن ئۇيۇشتۇرۇلغان سۆزلىشىش بويىچە ئۇلارنى
ۋەھىمىسىلىنغان يېپەك - ئىپەكچىلىكلەر بىلەن ۋەھىمىلەپ
ئۇلتۇرغەن. ئەلچىلەردىن پەقەت ئۇچ - ئۈچ كىشىلا ئامان
قالغان. خىسراۋ ئانۇشىروان سۆيقەستنىڭ ئاشكارا بولۇپ قې
لىشىدىن ئەلىنەپ، «تۈرك ئەلچىسىرى مۇزلۇق، قارلىق يۇرت
لاردا ئۇغۇلۇپ ئۆسكەن، ئۇلار سوغۇق يۇرتلىرىدىن ئايرىلىش
لا ھايات كەچۈرەلمەيدىكەن. تۈرك ئەلچىلىرى ئىرانغا ئەكېلى
دىن كېيىن، ئىرانلىق قۇرغاق ئىسسىق ھاۋاسىغا كۆنەلمەي
ئۆلۈپ كەتتى». دەپ سۆز تارقاتقان.

ئىككى قېتىم ئىرانغا ئەۋەتىلگەن تۈرك ئەلچىلىرى
مۇۋەپپەقىيەتسىزلىككە ئۇچرىغاندىن كېيىن، ئىستېمى يابغۇ
ھىلادىيىنىڭ 568 - يىلى مانىتاخ باشچىلىقىدا شەرقىي رىم ئىمپې
راتورى يوستىنان II (ھىلادىيىنىڭ 565 - يىلىدىن 578 - يىلى

www.docin.com

غچه ئىمپېراتور بولغان) تېلگ ھۆرۈرىغا (كونستانتىنوپولغا — ھارپوقى ئىستامبۇلغا) ئەلچىلەر ئەۋەتتى. تۈرك ئەلچىلىرى يوستىان II بىلەن قىلغان سۆھبەتلىرىدە، ئۇستىگە يۈكلەپ گەن ئاساسىي ۋەزىپىنى — تۈركلەر بىلەن شەرقىي رىم ئارا سىدا بىۋاسىتە سودا مۇناسىۋىتى ئورنىتىش ۋەزىپىسىنى كۆتۈرۈلدىكىدەك ئورۇندىماپ، شەرقىي رىمدىن قايتتى. تۈرك قا غانلىقىنىڭ ئەھۋالىنى تۈرك ئەلچىلىرىدىن ۋە ئۇلۇغ قاغان مۇقانغان نامىدىن ئۆزىگە يەنسەي — ئۇرخۇن يېزىقىدا يېز ىلغان دۆلەت خېتىدىن تەپسىلىي بىلگەن شەرقىي رىم ئىم پېراتورى يوستىان II تۈرك ئەلچىلىرى ئۈز ئېلىگە قايتىدىر غان چاغدا، ئۇلارغا شەرقىي رىمنىڭ زىمارخ باشچىلىقىدىكى جاۋاب ئەلچىلىكىنى بىلله قوشۇپ ئۇزاتتى.

تۈرك ئەلچىلىرى بىلەن بىللە ئىستىمى يابغۇنىڭ تېكىمى دەرياسى بويىدىكى ئوردىسىغا كەلگەن شەرقىي رىم ئەلچىلىرى تۈركلەرنىڭ يەرلىرى ئادەتلىرى ۋە ئىستىمى يابغۇنىڭ ئوردىسىنى كۆرۈپ ھەيران قالغان. ئىستىمىنىڭ ئۆ لارنى ياغىنى قىزمىن. سەمىمى كۆنكەلىكىدىن توپۇنۇپ شال بولغان. زىمارخ باشچىلىقىدىكى شەرقىي رىم ئەلچىلىرى ئىستىمى يابغۇنىڭ تەتىلا چىدىمى — يارگامى ئالدىدا خېلا شەرقەقارىپ تىكلەنگەن، ئوتتۇرىسىغا زەر يۈگۈرۈلگەن بۆرە بېشى چۈشۈرۈلگەن بۆت چاتما. كۆك شايى يايراق قا چوقۇنغان ۋە لاۋۇلداپ يېنىپ تۇرغان ئوچۇلغا ئىلىرى ئا رىسىدىن ئۆتۈپ ياكلانغان. ئاندىن كېيىن ئۇلار ئىستىمى قا يابغۇنىڭ يارگامىغا كىرىپ قاغان بىلەن كۆرۈشكەندە، قاغان غا تۈركلەرنىڭ ئادىتى بويىچە سالام بەرگەن ئۇلار يوستىان

ئېلگ ئىستىمى يابغۇغا يوللىغان سالىمىنى يەتكۈزگەن ۋە سۈرۈشتۇرۇش قىلغان. شەرقىي رىم ئەلچىلىرى يارگامغا ئېچىلىپ تۇرغان ئالتە دەرۋازىدىن ئالتىنچى دەرۋازىدىن كىرىپ، ئالتۇن قاماشتۇرمىدىغان نەرسىلەر ئېچىلىپ، ئالتۇن كۈمۈشتىن ياسالغان تۇرلۈك تاۋاقلار، لېگەنلەر، قەدەھلەر، كۈمۈلار، كووالار سىلىنغان ھارۇملار، بىر ئات تارتالايدىغان تەككى چاقلىق ئالتۇن تەخت، ئالتۇن كارىۋات قاتارلىق نەر سىلەردىن تاشقىرى، ياھايىتى ھەيۋەتلىك بىر ئالتۇن تەخت ئالاھىدە كۆزگە چېلىققان. بۇ ئالتۇن تەختنىڭ تۆت پۈتى تۈز قۇش شەكىلدە ياسالغان. ئىستىمى يابغۇ شۇ تەخت ئۈستىدە ئولتۇرۇپ، رىم ئەلچىلىرى بىلەن سۆھبەتلەشكەن.

ئىستىمى يابغۇ شەرقىي رىم ئەلچىلىرىنى قىزغىن ۋە سەمىمىي قوبۇل قىلىپ، تەنتەنىلىك زىياپەت بېرىپ كۈتكەن دىن كېيىن، ئۇلار بىلەن ياھايىتى جىددىي مەسىلىلەر ئۈستىدە سۆھبەتلەشكەن. بۇ مەسىلىلەر تۈركلەر بىلەن شەرقىي رىم ئوتتۇرىسىدىكى يېپەك سودىسى، ئىرانغا قارشى بىرلىكتە كۈرەش ئېلىپ بېرىش، ئاۋارلار مەسىلىسى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. سۆھبەت ئارقىلىق ئوتتۇرىغا قويۇلغان مەسىلىلەر بويىچە بىتىمنامە تۈزۈلگەن. ئۇنىڭ مەزمۇنىدا تۈرك قاغانلىقى بىلەن شەرقىي رىم ئوتتۇرىسىدا ۋۇجۇدقا كەلگەن ئىرانغا قارشى ھەربىي ئىتتىپاق ئاساسىي تۈرۈنىدا تۇرغان، ئۇنىڭدىن باشلاپ. تۈرۈنغا سوزۇلغان ئۇزۇنلار باشلىنىپ كەتكەن.

يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك. مىلادىنىڭ 552 — يىلى ئاۋار قاغانلىقى كۈك تۈركلەر تەرىپىدىن يوقىتىلغاندىن

كېيىن، بىر قىسىم ئاۋارلار شەرقتىن غەربكە قاچقانىدى، ئۇلار مىلادىنىڭ 558 - يىلى قارا دېڭىزنىڭ شىمالىدا پەيدا بولدى. مانا شۇ ئاۋارلار مىلادىنىڭ 565 - يىلى بايانغانىپ تەكچىلىگەندە ياۋروپائاۋار قاغانلىقى(555 — 865)نى قۇرغان. ياۋروپادىكى بۇ ئاۋارلار شەرقىي رىم ئىمپېرىيىسىگە پات - پاتلا ھۇجۇم قىلىپ تۇرغان. شەرقىي رىم ئەنجىلىرى ئىستىن يابغۇ بىلەن قىلغان سۆھبىتىدە، ئاۋارلار مەسلىسىنى ئۇلار تۇرغا قويغاندا، ئىستىمى يابغۇ شەرقىي رىم قىلەن بىرلىكتە ئاۋارلارغا قارشى ھەرىكەت قىلىشنى تەكتىلەپ، «ئەگەر ئۇلار قۇش بولۇپ ئاسمانىنىڭ قەھرىگە ئۇچۇپ چىقسۇ، بېلىق بولۇپ ئۇپ دېڭىزنىڭ چوڭقۇر تېگىگە مۆكۈنۈۋالسۇ، مېنىڭ قىلىچىمدىن قۇتۇلالمايدۇ» دېگەن.

ئىستىمى يابغۇ رىم ئەنجىلىرىنى تۇركلەر بىلەن ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ ۋىتىزبان چاغدا، ئىمپېراتور يوستىنان II گە زور ۋىزانتىيە ھېلىقىدىكى 30 يەپەر ئەنجىلىك ھەربىرىگە تالاھىدە قىلىنىڭ سۆۋغىلارنى تەقدىم قىلغان. ئىستىمى يابغۇ ۋىزانتىيە ھەرگەن سۆۋغىلىرىغا قوشۇپ قىرغىز ئاتلىق گۈزەل بىر تۈركى مۇ ھەدىيە قىلغان. لېكىن يايلىقلىدىن ھەربىكە قارايپ بولغا چىققان ۋىلىقلار تۇران گۈزىلىنى ئانىغا مىندۇرۇپ، ئۇنى بىر واقتىكى كونستانتىنوپولغا ئەكەلگەن.

تۇركلەر شەرقىي رىم ئىلەن ئىتتىپاقلىشىۋالغاندىن كېيىن ئىرانغا ھۇجۇم قىلدى. ئىستىمى يابغۇ مىلادىنىڭ 569 - يىلى خوراسانغا بېسىپ كىرىپ ئىران قوشۇنلىرىنى تارمار قىلدى، ئىرانىنىڭ ئاق ھونلار تېرىتورىيىسى ھىسابىغا بېسىۋالغان جايلىرىنىڭ ھەممىسىنى قولىغا چۈشۈردى. ئىران سۇلالە ئۇرۇشتا

كۈچ مەجبۇر بولدى. سۇلالە بويىچە تۇركلەر ھەر يىلى ئىراندىن 40 مىڭ رىم تەللاسى ياكى ئالتۇن ئېلىپ تۇرغان.»[1]

571 - يىلىدىن باشلاپ، ئىران ئىلىنى شەرقىي رىم تارىخىدا ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئۇرۇشلار داۋام قىلدى. بوخدان ئەزەل ئىرانىنىڭ ئاجىزلاپ، تۇركلەرنىڭ باي ۋە ماسىرى كۈچىيىشىگە سەۋەب بولدى. تۇركلەر ئىلەن شەرقىي رىم تارىخىدا ئۇزۇنغا ئەجىلەر پات - پاتلا كېلىپ - كېتىپ تۇراتتى.

تۇركلەرنىڭ ئۇلۇغ قاغانى مۇقان قاغان ئىلەن ئىستەمى يابغۇلار ۋاپات بولغاندىن كېيىن (ئۇ ئىككىسى مىلادىيە 576 - يىلى ۋاپات بولغان) ئۇنىكەن چولا قاغانلىرى — تاپار قاغان (575 — 581)، ساۋاردۇ — باغاتشارا قاغان (581 — 587) لار رىنىڭ ۋاقتىدا، ئىران ئىلىنى ئۇرۇش ۋاقىنى باكى بولىمانلىقى مەلۇم ئەمەس. چورباغاقاغان (قارا چور) (587 — 588) نىڭ ۋاقتىدا تۇركلەر ئىلىنى ئىران تارىخىدا بىر قېتىم ئۇرۇش بولغان. ئىران سەركەردىسى بەھرام چوبىن چورباغا قاغان قوماندانلىقىدىكى 300 مىڭ كىشىلىك تۇرك قوشۇنلىرىنى ھېرات ئىلىنى مەلۇم تارىخىدا تارمار قىلغان. ئۇ ئۇرۇشتا چورباغا قاغان ئۇلگەن. بەھرام چوبىن يېڭىدىن سايكەستە شەھرىگە بېسىپ كىلىپ، چور باغا قاغانىنىڭ ئوغلى بارمۇدانىكتىنى ئەسىر ئالغان. بايكەنت شەھرىنىڭ خوجىسىدىكى قاھايىتى ئۇرۇن ئېسىل بايلىقلارنى بىرمۇچىچە مىڭ ئۆكىگە يوكلىتىپ ئىران شاھىنشاھى ھورمۇزد - تىزرىك زادىكە (ئىستىمى يابغۇنىڭ قىزىدىن تۇغۇلغان) ئەۋەتىپ بەرگەن. شۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا، ئىران ئەرەبىستان ھۆجۇم قىلغان شەرقىي رىم قوشۇنلىرىنىمۇ كاۋكاز

www.doocin.com

ئەترابىدا تارمار قىلغان. تۈركلەر بىلەن شەرقىي رىم ئىمپېرىيىسى ئوتتۇرىسىدا بولغان بولسىمۇ، ئىران خەلقىنىڭ سودا بولىغا بىۋاسىتە تەسىر كۆرسەتمىگەن.

تۈرك قاغانلىقى تارىخىدا، تۈركلەر بىلەن جۇجىلارنىڭ تارىخىدىكى مۇناسىۋەتمۇ ئالاھىدە ئورۇندا تۇرىدۇ.

جۇجىلار تارىخىدىن خەۋىرى بار كىشىلەرگە ئايان بولغانىدەك، جۇجىلارنىڭ ئاتا-بوۋىلىرى ئاساسەن دەسلەپتە مۇغۇلىيە ئېگىزلىكىنىڭ شەرقىي قىسمىدا (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلىيە ئاپتونوم رايونىنىڭ شەرقىي قىسمى) ياشىغان. ئۇلار ئۆزلىرىنى يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە (مىلادىيە 1206 ـ 1368-يىللىرى) موڭغۇل دەپ ئاتىغان. ئۇلار ئاساسەن ئوتچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ياشاش مۇھىتىغا ماسلىشىپ، ئۆزىگە خاس ئۆرپ-ئادەت ۋە مەدەنىيەتنى شەكىللەندۈرگەن. ئۇلار ئۆزلىرىنى «ئالتە ئوغۇز» دەپ ئاتىغان. ئۇلار ئۆزلىرىنى ئالتە ئوغۇزنىڭ ئەۋلادى دەپ قار

بەتەن ئىنتىپاقداشلىق مەجبۇرىيىتىنى ئۆتەيتتى. يەنى ئۇرۇش
ھەرىكەتلىرىگە قاتنىشاتتى. ئىككى دۆلەت ھۆكۈمرانلىرى
ئارىسىدىكى قۇدىلىشىش ـ سىياسىي ـ دىپلوماتىيىلىك مۇ
ھىملە ۋىلا كۆردە ئۇنىقانلىقى ئۈچۈن، ئۇنداق قىلىشنى
خەلقلەر بىلەن خەلقلەر ئارىسىدىكى تارىخىي دوستلۇق دەۋ
رىگە ئىلىق بولمايدۇ. تارىخىي پاكىتلار بۇنىڭغا ھۆكۈم سۈرۈلى
شىپ تۇرىدۇ.

مۇقان قاغان خۇاڭخې ۋادىسىدىكى شىمالىي جۇ خان
لىقى (550 ـ 577) بىلەن شىمالىي جۇ خانلىقى (557 ـ 581)
نى نىسبەتەن ئوخشاشمىغان سىياسەت قوللانغان. مۇقان قاغان
شىمالىي جۇخانلىقى بىلەن بىقىنلىشىپ، شىمالىي جۇ خانلىقى
تەھدىت ئاستىغا ئالغان. تۈركلەرنىڭ قۇرتۇپ قالغان شىمالىي جۇ
خانلىقى مىلادىنىڭ 555 ـ يىلىغا 1 مىليون 800 مىڭ كىشىنى
سەپەرۋەر قىلىپ سەككىز سېپىلنىڭ (ئۇلۇغ خانىلىقنىڭ
شىمالىي قىسمىدىكىسى) 900 چاقىرىم ئۇزۇنلۇقتىكى بىر بۆلۈ
كىنى ياساپ مۇستەھكەملىگەن.® مىلادىنىڭ 556 ـ يىلى
مۇقان قاغان ئۇيغۇرلار خانلىقىنى يوپۇندۇرغاندا، شىمالىي
جۇ خانلىقى تېخىمۇ قورقۇپ كەتكەن. شۇ سەۋەبتىن كۈزدە
شىمالىي جۇ خانلىقىنىڭ مالىي كاۋاڭىنىڭ ئۇيغۇرچى بىلىن
دىكى (جاي ئىسمى) دىن تارتىپ شەرقىدىكى دېڭىزغىچە
بولغان 1000 چاقىرىم ئۇزۇنلۇقتىكى سەككىز چىن سېپىلنىڭ
مۇ ئۆلىكى ياسالغان. ھەر ئون چاقىرىم چاغدا ئەسكەر ئۇر
غۇزۇلغان. مۇھىم ئوبلاست ۋە ھەربىي بىكەتلەردە شىككىدىن
قاراۋۇللىغا ياسالغان.® مۇقان قاغان قىزى ئاسىنا بىكەچنى مىلا
دىنىڭ 558 ـ يىلى شىمالىي جۇ خانلىقىنىڭ خانىغا يانداق

قىلغاندا، شىمالىي چى خانلىقى ئۇز دۆلىتىنىڭ شىمالىي
قىسمىدىكى سەككىز چىن سېپىلىنى ئۇزۇنىتۇرۇپ ياساپ، مۇ
ھىملەرنى كۈچەيتكەن. ... يەنە قۇرۇلۇشتا 100 مىڭ ھەلك ھەلك
ئېتىز ئۆلۈپ كەتكەن.® شىمالىي چى خانلىقىنىڭ مۇنداق
ھەددى ـ ھېسابسىز ئېغىر چىقىملارغا قارىماي سەككىز چىن
سېپىلىنى ياساپ مۇستەھكەملىشى ئۇركلەردىن مۇداپىئەلىنىش
ئۈچۈن ئىدى. مۇقان قاغان، مىلادىنىڭ 557 ـ يىلى، ھەربىي
ۋەي خانلىقىنىڭ ئورنىنى ئالغان شىمالىي جۇ خانلىقىنى
(557 ـ 581) ئۇرۇشقا بېقىن ئۇتۇپ، شىمالىي چى خانلىقىنا
ئۇرۇنغىدەكلا سوغۇق مۇئامىلىدە بولدى. شىمالىي چى خانلى
قى، ئۇركلەرنىڭ ئاۋارىلاپلى تارمار قىلىشىغا يار دەم بېرىش بۇ
يافنا ئۇرسۇن، ئاۋارىلاپ ئالدۇق كۈچلىرىنى قوالاپ، ئۇركلەرگە
قارشى ھەرىكەت قىلدى. شىمالىي جۇخانلىقى بىلەن شىمالىي چى
خانلىقى جۇاڭخې ۋادىسىنى بىر لىككەكە، لىنۇرۇش ئۈچۈن، دەرى بەنە
بىرىنى بوق قىلىشقا ئىنتىلەتتى. بۇ مەقسەتنى ئەملىگە ئاشۇ
رۇش ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ ھەربىرى ئۇرۇك خانىدانلىقىنىڭ ئاردىسىگە
ئىلگە بېرىلىغچى بولۇشاتتى. مۇقان قاغان بۇنداق ياخشى ۋە
زىيەتنى پايدىلىنىپ، ھەر ئىككىسى دۆلەت (چىن بىلەن
جۇ) نىڭ دۆشمىنىگە بىر ـ بىرى بىلەن بوغۇشۇپ ئۇرۇ
شىنى ئويلاپ، شىمالىي جۇ خانلىقىغا بېقىنىشىپ، شىمالىي
چى خانلىقىغا يامان مۇئاسىۋەتتە بولدى.

مۇقان قاغان مىلادىنىڭ 563 ـ يىلى ئاق ھون ئىمپېرە
يىسىنى تارمار قىلىپ، ھەربىتى شەرقىدە ـ پايتەخت ئوتۇ
كەنگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، شىمالىي جۇ خانلىقى بە
لەن بولۇنكتە شىمالىي چى خانلىقىغا قارشى ئۇرۇش ماشىلە

www.docin.com

دى. مۇنداق ئۇرۇش ئىككى قېتىم بولىدى، بىر قېتىملىق مىلادىنىڭ 563 - يىلى بولغان بولسا، يەنە بىر قېتىملىق مىلادىنىڭ 564 - يىلى بولىدى. ئىككى قېتىملىق ئۇرۇش ئۇركلەر ئۈچۈن مۇھىم‌بىرقېتىملىق تىنچلىق. چۈنكى، ئۇركلەر شىمالىي چى خانلىقىنىڭ يۇقىرىقىلىرىدىن ئاۋار بولۇشىنى ئىزدىگەن بولسا كېرەك. مۇنداق بولغاندا، ئىككى دۆلەت مەن دۆلەت (چى يىلەن جۇ) مەۋجۇت بولۇپ ئۇرۇشۇپ تۇرۇۋېرەتتى. بۇ ئۇركلەر ئۈچۈن پايدىلىق ئىدى. ئەمما ئۇرۇش ھەرىكىتى شىمالىي چى خانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسىدە بولغانلىقى ئۈچۈن، چى خانلىقى ئېغىر زىيانغا ئۇچراپ ئاجىزلاپ كەتتى. دەل شۇ مەزگىلدە، جۇڭگونىڭ جەنۇبىدا چېن خانلىقى دېگەن بىر دۆلەتمۇ (557 — 589) بار ئىدى. چېن خانلىقى جۇڭگونىڭ جەنۇبىي قىسمىنى بىرلىككە كەلتۈرگەنىدى. ئۇنىڭ شىمالىدىكى چى خانلىقى بىلەن جۇ خانلىقى بىر - بىرى بىلەن دۈشمەنلىك ھالەتتە تۇرغانلىقى ئۈچۈن، جۇڭگودا ئۇركلەرگە قارشى تۇرغۇدەك بىرلىككە كەلگەن كۈچ يوق ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، مىلادىنىڭ 558 - يىلى شىمالىي جۇ خانلىقىنىڭ خانى موۋان قاغانىنىڭ قىزى ئاسىنا‌بىكەگە ئۆيلەنگەندىن تارتىپ، شىمالىي جۇ ئۇركلىرىگە ھەر يىلى 100 مىڭ توپ ئاۋار - دۇردۇن، كىمخاب، يىپەك مال بېرىپ تۇرغان، شىمالىي جۇ خانلىقىنىڭ پايتەختى (چاڭئەن)دە تۇرۇۋاتقان ئۇركلەر ئاغايىنى ھۆرمەتلىك ئىدى، ئۇلاردىن كىمخاب تونلارنى كىيىپ، گۈش يەپ يۇرىدىغانلار ھەر دائىم ئەچچە مىڭمۇ بېتەتتى. شىمالىي چى خانلىقىمۇ ئۇركلەرنىڭ ھۇجۇم قىلىشىدىن قورقۇپ، ئۇلارغا خەزىنىدىكى پايدىلىق

لىرىنى قوربانى دېگۈدەك بېرىپ تۇراتتى.»[11]

مىلادىنىڭ 574 - يىلى ئۇركلەرنىڭ ئۇلۇغ قاغانى موقان ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ ئورنىغا ئۆزىمەتخانىنىڭ كىچىك ئوغلى تاۋارخان قاغان بولدى. ئۇنىڭ ۋاقتىدا (574 — 581) ئىچكۈ كۈچەيگەن ئۇركلەر جۇڭگونى بۆرۈنقىغا قارىغاندا ئىچكۈ دەھشەتلىك ئەندىشىگە سېلىپ قويدى. شىمالىي جۇ خانلىقى بىلەن شىمالىي چى خانلىقى ئۇركلەرگە خۇشامەت قىلاتتى. گويا قارام بىر ھالغا چۈشۈپ قالغاندى. ئاخىرى مەغرۇرلىنىپ كەتكەن تاۋارخان ئوردىسىدىكى بەگلەرگە: «جەنۇبتا ماڭا ھۆرمەت بىلدۈرۈپ ئۇرىدىغان سادىق ئىككى ئوغلۇم بولغانلىقى ئۈچۈن، ھەرقانداق ئايەت بۇز بەرسىمۇ، دۈشمە دەيسەنىڭ ئۆكسۈپ قىلىشىدىن ئەنسىرىمەيمەن» دەپ ماختانغاندى.[12] تاۋارخاننىڭ يۇقىرىدىكى سۆزىدىن، شىمالىي جۇ خانلىقى بىلەن شىمالىي چى خانلىقىدىن ئىبارەت ئىككى دۆلەت خانلىرىنىڭ ئۇركلەرنىڭ ھەزىرىدە بالا خانلار دەرىجىسىگە چۈشۈپ قالغانلىقىنى ئېنىق بىلگىلى بولىدۇ. جۇ بىلەن چى ئەمەلىيەتتىمۇ ئۇركلەرگە بېقىندى بولۇپ قالغاندى. جۇ خانلىقى بىلەن چى خانلىقىدىن ھەر يىلى ئۇركلەرگە قاغانلىقنىڭ پايتەختى ئۆتۈكۈنگە ئەۋەتىلىدىغان ئەچچە يۈزمىڭ توپ تاۋار - دۇردۇن، يىپەك مالالار ئەمەلىيەتتە ئۇركلەر قاغانلىقىغا تۆلىنىۋاتقان ياسا‌ق - سېلىقتىن باشقا نەرسە ئەمەس ئىدى.

شىمالىي جۇ خانلىقى تاۋارخانىڭ ئادەتتىن تاشقىرى مەغرۇرلىنىپ بىخەستەلىك قىلىشىدىن پايدىلىنىپ، شىمالىي چى خانلىقىغا ئومۇمىيۈزلۈك ھۇجۇم باشلىدى. شۇ چاغدا (مىلا

دەسلەپكى 577 - يىلى) شىمالىي جۇ خانلىقى تۈركلەرگە ئەلچى ئەۋەتىپ، ئەھۋالنى تاۋارخانغا مەلۇم قىلدى. لېكىن، ئۇلار كېچىككەنىدى. تۇرك قوشۇنلىرى يارىدەم ئوچۇن يولغا چىقىشقانىدىيار لىنۇاتقاندا، شىمالىي جۇ خانلىقى شىمالىي جۇ خانلىقى تەرىپىدىن بوقتىلغانىدى. شىمالىي جۇ خانلىقى شاھزادىسى كاۋشاۋيې تاۋارخانىڭقىشىغا قېچىپ بارىدى. تۇركلەر مىلادىنىڭ 577 - يىلىدىن تارتىپ 579 - يىلىغىچە كاۋشاۋيېنى يۆلەپ شىمالىي جۇ خانلىقىغا قارشى ئۇرۇش ھەرىكەتلىرىنى ئېلىپ بارىدى. تاۋارخان شىمالىي جۇ خانلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە ئۇرۇندى. جۇڭگودا بىرقانچە دۆلەتنىڭ يىرلا ۋاقتىدا مەۋجۇت بولۇپ ئۇرۇشى تۈركلەر ئوچۇن پايدىلىق ئىدى. شىمالىي جۇ خانلىقى مىلادىنىڭ 579 - يىلى چېنلىن (千金) ئاتلىق مەلىكىنى تاۋارخانغا يات لىق قىلىش ئارقىلىق ۋەزىيەتنى ئېچىشتۇالدى. بۇ مەلۇم كە قىزلى دەپ شىمالىي چى خانلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش نىيىتىدىن ياندان تاۋارخان كاۋشاۋيېنى شىمالىي جۇ خانلىقىنىڭ پايتەختى چاڭئەنگە ئەۋەتىپ بەردى.

مىلادىنىڭ 580 - يىلىدىن تارتىپ شەرقىي ئاسىيا قۇرۇقلۇقىدا ناھايىتى چىددىي ئۆزگىرىشلەر يۈز بېرىشكە باشلىدى. مىلادىنىڭ 581 - يىلى شىمالىي جۇ خانلىقىنىڭ ئورنىنى سۇي سۇلالىسى (581 — 618) ئالدى-ئۇنىڭدىن باشلاپ، جۇڭگودا ئۇزاق داۋام قىلغان بۆلۈنۈش ھالىتى ئاياغلاشتى. بىرلەشكەن كۈچلۈك دۆلەت — سۇي سۇلالىسى ۋۇجۇدقا كەلدى. تۈرك قاغانلىقى تۆمۈرچىلىكىدىن تارتىپ تورۇن

قاغانلىك ۋاپاتىغىچە يولغان 50 يىل ئىچىدە (مىلادىنىڭ 552 - يىلىدىن 600 - يىلىغىچە) يارغانسىزى كۈچەيىپ مىلى كۈرۈلمىگەن ھالدا گۈللىنىش باسقۇچىغا كىرگەنىدى، جۇڭگودا قۇدرەتلىك سۇي سۇلالىسى ۋۇجۇدقا كېلىپ كۈچەيگەن چاغدا (سۇي سۇلالىسى 589 - يىلى چىلك خانلىقىنىمۇ بوقاتقانىدى)، تۈرك قاغانلىقىدا بۆلۈنۈش، ئاجىزلىشىشلىك سىگنالى چېلىنىشقا باشلىغانىدى.

مىلادىنىڭ 581 - يىلى تۈركلەرنىڭ چولۇق قاغانى تا- ۋارخاننالەدىن ئۆنكەندىن كېيىن، موقان قاغانلىك ئوغۇللىرى بىلەن تاۋار قاغانلىك ئوغۇللىرى تارىسىدا قاغانلىق تەختىنى تالىشىش يۈز بەردى. ئاخىر تاۋار قاغانلىك ئوغلى ساۋارلو قاغان بولدى. ئۇ ئېل قۇلۇق سابىغا ئىشبارا قا- غان، دەپ ئاتالدى. قاغانلىق تەختىنى تالاشقان ئايا قاغان (موقان قاغانلىك ئوغلى) ۋاقتىنچە ئىنچىكان بولسىمۇ، يەلك ئىچىدە ھەنچەر ساقلاپ، پەيت كۈتۈپ قۇرۇش بولسىنى ئوتتى.

تۈرك ھۆكۈمرانلىرى ئىچىدە كەسكىن زىددىيەت پەيدا بولغانلىقىدىن ناھايىتى خۇشال بولغان سۇي ۋېندى (يالا جىمەن) تۈركلەرگە يۇشاي مۇئامىلە قىلىشتىن باش تارتتى. بالاجىمەن ھەددىجىن سېپىلىنى ئىگىزلىتىشكە ۋە قوشۇن توپ- لاشقا كىرىشتى.

سۇي ۋېندى تۈركلەرنىڭ ئۆز ئىچىدىكى زىددىيەتتىن پايدىلىنىپ، ئۇلارنىڭ تارمىسىغا ئادا‌ۋەت ئۇرۇقىنى چېچىپ، ئۇلارنى بىر - بىرى بىلەن سوقۇشتۇرۇپ ئاخىردا بىراقلا يوقىتىش تەدبىرىنى قوللىنىش ھاراڭىسىنى كەلدى. مۇنداق تەدبىرنى سۇي ۋېندىغا ئۇنىڭ ناھايىتى ھېيلىكەر ۋە ئەقىل-

www.docin.com

لىق قوماندانى بولغان جالا سۆڭشاك كۆرسەتكەندى. ئۇ
ئوندا ۋېگەندى: «ھازىرقى ئەھۋالدىن قارىغاندا، تۈرك
لەرنىڭ بىراقنىكسى بىلەن دوستلىشىپ، يېقىندىكى ئۇيغۇر
ھۆجۇم قىلساق، كۈچلۈكلىرىنىڭ ئارىسىنى بۆرۈپ، ئۇلارنى
يۆلۈپ ئاشلاپ، ئاجىزلىرى بىلەن بىرلەشسەك ... ئون نەچچە
يىلدىن كېيىن پۈرسەت تېپىپ، تۈركلەرگە ھۇرۇش قىلساق،
بىراقلا ھۆجۇم بىلەن ئۇلارنىڭ دۆلىتىنى يوق قىلىۋېتىمىز.»

سۆي ۋەندى ئۇز مەقسىتىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن
جالا سۆڭشاك كۆرسەتكەن تەدبىر بويىچە، تۈركلەرگە نىسبەتەن يۇلگۈنچىلىك سىياسىتىنى قوللىنىپ، ئىغۇا ئىمپېرىيىسىنىڭ تارىخىنى ھۇرۇش، ئۇلارنى يىر - يىرى بىلەن سوقۇشتۇرۇش، بەزىلىرىنى ئۆز بېشىغا قارىتىپ ئۇلارغا مەلىكە قىزلىرىنى يانلىق قىلىش، ئېسىل سوۋغا - سالاملارنى تەقدىم قىلىش، پۇل - مال، يانلىق بېرىپ سېتىۋېلىش، رۇرۇۋ تېپىلغاندا، مەرىپى كۈچ بىلەن ھۆجۇم قىلىش قاتارلىق ئۇسۇللارنى قوللاندى. مەسىلەن: سۆي سۆلالىسى ساۋارلو قاغانىنىڭ ئوغلى كىسىن ئۆرخانىنى يېنىغا تارتىپ، ئۇنى چوڭ قاغان توڭگا تۇران قاغانغا (588 — 599) قارشى ئايلاندۇرۇش ئۈچۈن، ئۇنىڭغا ئەلچى (مىلادىيىنىڭ 597 - يىلى)، يېچەك ئاتلىق ئىككى مەلىكىنى يانلىق قىلدى.

ئۇيغۇرنىڭ تىلغا ئېلىنغان سەۋەبلەرگە كۆرە، مىلادىيىنىڭ 587 - يىلىدىن باشلاپ، تۈركلەر بىلەن جۇڭگو ئارىسىدا ئۇرۇش بولۇپ تۇردى.

مىلادىيىنىڭ 582 - يىلى ساۋارلو قاغان 400 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇنىنى ئايلاندۇرۇپ سۇڭگوغا ھۆجۇم قىلدى. سۆي سۆلالىسى

ئىمپېرىيە ئاستىدا قالدى. تۈرك ئاتلىق قوشۇنلىرى چاڭ
ئەنگە بېقىنلاپ كەلدى. دەل شۇ چاغدا سۇرۇشكە قاتناشقان
ئاردۇ قاغان (تۈرك قاغانلىقىنىڭ مەرب تەرىپىنى باشقۇرۇ-
دىغان قاغان) چوڭ قاغان ساۋارلونىڭ ئۇيرۇقىغا سىيىشۇن-
ماي، ئۆز قوماندانلىقىدىكى قوشۇنلارنى چېكىندۈرۈپ كەتتى،
قورسىقىدا ئادا ئۆمەت ساقلاپ ئۇرگەن ئاياخانمۇ (بۇمۇ ئۇرۇش-
كە قاتناشقان) سۆي سۆلالىسى دىپلوماتلىرىنىڭ ئالدام خىيا-
لىغا چۈشۈپ، چاڭئەنگە بېرىپ يالاڭىيەتنى زىيارەت قىلدى،
ھالبۇكى ئۇ ۋەقە بولۇپ بەرگەندە، جالا سۆڭشاك ساۋارلو قاغان-
نىڭ قول ئاستىدىكى زامانغا ئەلچى ئەۋەتتى، «تۇرالار
(شەرقىي ئۇيغۇرلارنى دېمەكچى) ساۋارلو قاغانغا قارشى ئىس-
يان كۆتۈردى، ئۇلار قاغانلىق ئورنىنى بېسىۋالماقچى»
دەپ يالغاندىن ئىغۇا ئارقاتتى. زامان ئارقىلىق بەتە-
كۈزۈلگەن بۇ ئىغۇاغا ئىشەنگەن ساۋارلو قاغان تۈرك قو-
شۇنلىرىنى چېكىندۈرۈپ قايتىپ كەتتى. سۆي سۆلالىسى ھە-
يەتىدىن قۇتۇلۇپ قالدى. شۇنىڭدىن باشلاپ، تۈرك ھۆكۈمرا-
لىرى ئارىسىدا ئىچكى ئۇرۇش باشلاندى. ئاياخان ساۋار-
لودىن ئىگىلىپ، تاردۇ قاغانلىقىنى قىشقا قىيىپ
كەتتى. تاردۇ قاغانلىق ساردىسىگە ئىگە بولغان
ئاياخان بىلەن ساۋارلو قاغان ئارىسىدا بىرنەچچە قېتىم
ئۇرۇش بولدى.

تۈرك قاغانلىقى ساۋارلو قاغان (581 — 587)دىن تار-
تىپ چوربالا قاغان (587 — 588)، توڭگا تۇران قاغان
(588—600)غىچە بولغان 20 يىل ئىچىدە ئۇزۇنارا داۋام قىلغان
ئۇرۇشلار ۋە سۆي سۆلالىسىنىڭ يۇلگۈنچىلىك سىياسى قانار-

www.docin.com

لىق سەۋەبلەر تۈپەيلى ئاخىر شەرقىي تۈرك ۋە غەربىي تۈرك قاغانلىقلىرىغا بۆلۈنۈپ كەتتى.

سۇي ۋەندى مىلادىيىنىڭ 600 - يىلى كېسىن تۇرى قاغانغا تۇرغۇن قوشۇن بىلەن ياردەم بېرىپ، تۇنى چوڭ تاغان تۇران قاغانغا قارشى كۈشكۈرتۈپ قويدى. كېسىن تۇرى قاغان تۇران قاغانىنى مەغلۇپ قىلدى. شۇ چاغدا، تاردۇقاغان تۇنى زىنى چوڭ قاغان ھىسابلاپ، بىلكە تاردۇ قاغان دەپ ئاتىدى. مىلادىيىنىڭ 603 - يىلى سۇي سۇلالىسىنىڭ ياردىمىنى ئالغان كېسىن تۇرى قاغان بىلكە تاردۇ قاغانىنى تارمار قىلدى. تاردۇ قاغان كۆكتۈرىغا قاچتى ۋە شۇ يەردە بولغان ئۇرۇشتا ئۆلدى. كېسىن تۇرى قاغان تۈركلەرنىڭ چوڭ قاغانى بولغان يىلى (603 - يىلى) غەرب قاغانلىرى مۇستەقىللىق ھالىتىنى شەكىللەندۈردى. شەرقتىكى چوڭ قاغانغا بويسۇنۇشتىن باش تارتتى. ئۇلاردىن تارتىپ غەربىي تۈرك قاغانلىقىغا ئاياقاغانلىك ئەۋلادلىرى قاغان بولۇشقا باشلىدى. غەربىي تۈرك قاغانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسىگە ئىلى ۋادىسى، ئوتتۇرا ئاسىيا، غەربىي ئاسىيا، ئافغانىستانلار كىرەر بولدى. شەرقىي تۈركلەرنىڭ تېررىتورىيىسىگە ھازىرقى موڭغۇلىيىنىڭ غەربىدىكى قوبدو رايونىدىن غەربتە ئۇزاق ئوكيانىچە بولغان جايلار كىرەر بولدى. شەرقىي تۈرك قاغانلىقىغا مۇنۇلارنى، غەربىي تۈرك قاغانلىقىغا مىنۇلان (ھازىرقى قورغىستاندا) پايتەخت بولغانىدى.

مىلادىيىنىڭ 600 - يىللىرى، تۈركلەر بۆلۈنۈپ كەتكەن

بولسىمۇ، سۇي سۇلالىسى تۈركلەرنى بىر يولى بوقتىشقا پېتىنالمىدى.

مىلادىيىنىڭ 609 - يىلى شەرقىي تۈرك قاغانلىقىنىڭ (600 — 630) ئونجى قاغانى كېسىن تۇرى قاغان ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ سۇلارخان، چۆلۈكخان، قاراخان ئاتلىق ئوغۇل ئوغلى بار ئىدى. كېسىن تۇرى قاغان ۋاپات تېپىپ كېيىن ئۇنىڭ ئوغلى ئارقا - ئارقىدىن شەرقىي تۈركلەرگە قاغان بولدى.

شەرقىي تۈرك قاغانلىقى سۇلارخاننىڭ ۋاقتىدا (609—619) كۈچەيىپ، شەرقىي ئاسىيادىكى چوڭ قۇدرەتلىك دۆلەتكە ئايلاندى. سۇلارخان 1 مىليوندىن ئارتۇق ئاتلىق قوشۇن تەشكىل قىلدى. سۇلارخان مىلادىيىنىڭ 615 - يىلى جۇڭگونىڭ پادىشاھى سۇي يانگدىنىڭ سەپىلە قىلىش ئۈچۈن جۇڭگونىڭ شىمالىي چېگرىسىغا يېقىن بولغان جايلارغا كەلگەنلىكىدىن خەۋەر تېپىپ، ئۇنى تىرىك تۇتۇۋېلىش ئۈچۈن يېنەچچە يۈز مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇن بىلەن ھۇجۇم قىلىشقا تەييارلاندى. سۇلارخاننىڭ مەلىكىسى بېجىڭ (تۈركلەرگە ياتلىق بولغان ھەرۇز مەلىكىسى) ئوغۇللىنىچە ئادەم ئەۋەتىپ بۇ خەتەرلىك ئەھۋالنى سۇي يانگدىغا مەلۇم قىلدى. ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقان سۇي يانگدى ئالاقزادە بولغان ھالدا ئالدىراپ - تېنەپ ئارقىغا قارap قېچىپ، يەنمېن شەھىرىگە كېلىۋالدى. ھايال ئۆتمەي سۇلارخانمۇ يەنمېن شەھىرىگە يېتىپ كېلىپ، شەھەرنى قورشىۋالدى. يەنمېن ۋىلايىتىگە قاراشلىق 41 شەھەردىن ئولتۇرۇلوققۇزۇلغان تۈركلەر يىغىلدى. قورشاۋدا قالغان سۇي يانگدىيېمە قىلىشنى بىلمەي، بوۋاق ئوغلى يانگشاۋنى قوچاقلاپ

www.docin.com

www.docharoon.com

سپاه او بود. پادشاه تازه‌نفس سپاه تازه‌ای جمع‌آوری کرد و به
مقابله با او شتافت.

سلطان علاءالدین خلجی (۶۹۵ – ۷۱۵ ه‍.ق / ۱۲۹۵ – ۱۳۱۵ م.)

علاءالدین خلجی پس از کشتن عمویش جلال‌الدین فیروز خلجی، در
دهلی بر تخت سلطنت نشست. او در دوران سلطنت خود با مشکلات
زیادی روبه‌رو بود. از یک طرف مغول‌ها بارها به هند حمله کرده و
قسمت‌هایی از آن را تصرف کرده بودند و از طرف دیگر، در داخل
کشور شورش‌های زیادی به وجود آمده بود. علاءالدین با لشکرکشی
به دکن توانست بخش بزرگی از آن را به قلمرو خود اضافه کند.
همچنین او توانست حملات مغول‌ها را دفع کند و آنها را از هند
بیرون براند. او همچنین با شورش‌های داخلی نیز به شدت برخورد
کرد و آنها را سرکوب نمود. علاءالدین خلجی در سال ۷۱۵ ه‍.ق /
۱۳۱۵ م. درگذشت و پسرش قطب‌الدین مبارک‌شاه به جای او بر
تخت سلطنت نشست.

قطب‌الدین مبارک‌شاه خلجی (۷۱۵ – ۷۲۰ ه‍.ق / ۱۳۱۵ – ۱۳۲۰ م.)

قطب‌الدین مبارک‌شاه خلجی پس از مرگ پدرش علاءالدین خلجی
بر تخت سلطنت نشست. او در ابتدا سیاست‌های پدرش را ادامه داد
و توانست شورش‌های داخلی را سرکوب کند. او همچنین توانست
حملات مغول‌ها را دفع کند و آنها را از هند بیرون براند. اما او
پادشاه ضعیفی بود و به زودی توسط یکی از سرداران خود به نام
خسرو خان کشته شد و سلطنت خلجی‌ها به پایان رسید.

خسرو خان (۷۲۰ ه‍.ق / ۱۳۲۰ م.)

خسرو خان پس از کشتن قطب‌الدین مبارک‌شاه خلجی بر تخت
سلطنت نشست. او در ابتدا سیاست‌های پدرش را ادامه داد و
توانست شورش‌های داخلی را سرکوب کند. او همچنین توانست
حملات مغول‌ها را دفع کند و آنها را از هند بیرون براند. اما او
پادشاه ضعیفی بود و به زودی توسط یکی از سرداران خود به نام
غیاث‌الدین تغلق از تخت سلطنت به زیر کشیده شد و سلطنت
تغلق‌ها آغاز شد.

غیاث‌الدین تغلق (۷۲۰ – ۷۲۵ ه‍.ق / ۱۳۲۰ – ۱۳۲۵ م.)

غیاث‌الدین تغلق پس از کشتن خسرو خان بر تخت سلطنت نشست.
او در ابتدا سیاست‌های پدرش را ادامه داد و توانست شورش‌های
داخلی را سرکوب کند. او همچنین توانست حملات مغول‌ها را دفع
کند و آنها را از هند بیرون براند. اما او پادشاه ضعیفی بود و به
زودی توسط یکی از سرداران خود به نام محمد تغلق از تخت
سلطنت به زیر کشیده شد و سلطنت تغلق‌ها به پایان رسید.

محمد تغلق (۷۲۵ – ۷۵۲ ه‍.ق / ۱۳۲۵ – ۱۳۵۱ م.)

محمد تغلق پس از مرگ پدرش غیاث‌الدین تغلق بر تخت سلطنت
نشست. او در ابتدا سیاست‌های پدرش را ادامه داد و توانست
شورش‌های داخلی را سرکوب کند. او همچنین توانست حملات
مغول‌ها را دفع کند و آنها را از هند بیرون براند. اما او پادشاه
ضعیفی بود و به زودی توسط یکی از سرداران خود به نام فیروز
شاه تغلق از تخت سلطنت به زیر کشیده شد و سلطنت تغلق‌ها به
پایان رسید.

يىشكەن، بۇنداق تەشەببۇسنى لى يەن قوالىخان سولسۇ، ئۇنىڭ ئوغلى لى شىمن (626 ــ 649) قارشى چىققاللمىغىن، پايدىجىسى بۇتكەپ كېتىش تەشەببۇسى ئەمەلگە ئاشمىغان.

مىلادىنىڭ 626 ــ يىلى قاراخان بۇرۇن تۇرۇلگەن تەخت تالىق مىنىستىرى چۇروپ تاشلاپ، جۇڭگوغا ھۇجۇم قىلىپ چاڭئەنگە 40 چاقىرىم كېلىدىغان جايغىچە يېتىپ كەلدى. پادىشاھ لى شىمن قاراخانغا ئاھانىتى بۇرغۇن ئالتۇن-كۈمۈش، كىمخاب، تاۋار ــ دۇردۇن بېرىش ھېسابىغا چاقا شەنبى ساقلاپ قالدى. لى شىمن ئۆ يىلى دۆلەتنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى بۆلۈنمە كۈچلەرنى بوقىتىپ، جۇڭگونى ئاساسەن مىرلىككە كەلتۈردى. ئۇنىڭدىن باشلاپ، لى شىمن يەر-ئەينىن قاراخانىنىڭ تەلەپلىرىنى قانداقتۇر ئۆتى ئالدىغان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن تۈركلەرگە قارشى ئۇرۇشقا جىددىي تەييارلىق كۆردى.

مىلادىنىڭ 627 ــ يىلىدىن باشلاپ شەرقىي تۈركلەرنىڭ ھاياتىدا ئاھالىنى ئېغىر، قارا كۈنلەر باشلاندى. تەبىئىي ئاپەت ئۈزا بولۇپ، بىل داۋام قىلىپ، ئاھايىتى نۇرغۇن چارۋا مال قىرىلىپ كەتتى. خەلق ئاچارچىلىققا قېلىپ، مۇ-ئەك ئالقىسىنى يەپ كۈن كەچۈرۈشكە مەجبۇر بولدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، شەرقىي تۈرك قاغانلىقىنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئىسيان-لار كۆتۈرۈلدى. بۇنداق ئىسيانىنى شەرقىي تۈركلەرنىڭ ئاسا-سىي تايانچى بولغان شەرقىي ئۇيغۇرلار كۆتۈردى. شۇ چاغدا شەرقىي ئۇيغۇرلار، ئۇيغۇرلار، سۇرتاردۇشلار، چىبىللار، تۇمىسالار، قۇرمانلار، لەيمۇئلار، سۇكۇلەر، سابىر-مۇلار، تونۇلار، خۇلار، ئىرگىللەر، قۇمۇرسۇلار، قۇمۇطلار،

تاۋىزلار، بىسۇلارلار (بايارلار) قاتارلىق 15 قەبىلىدىن ئىبارەت ئىدى. بۇ قەبىلىلەرنىڭ ھەممىسى شەرقىي تۈرك قا-ئالقىنىڭ ئاساسىي خەلقى ئىدى. ئۇلار شۇ چاغدا، ھازىرقى موڭغۇلىيەدە ۋە بايقال بويلىرىدا ياشايتتى.

مىلادىنىڭ 600 ــ يىللىرىدىن باشلاپ، شەرقىي ئۇيغۇر-لار كۈچىيىشكە باشلىغانىدى. شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ باغلاقار ئۇرۇقىدىن چىققان خانلاردىن تېكىن ئەركىن(؟ ــ 605)، يوسا (؟ ــ ؟) ئاتلىق خانلار شەرقىي تۈركلەرگە ئىتائەت قىلغان-دى. 628 ــ يىلى شەرقىي ئۇيغۇرلار ئىسيان كۆتۈرگەندە، شەر-قىي تۈرك قاغانى قاراخان ئىسيانىنى باستۇرۇش ئۈچۈن سۇۋا-خانىنىڭ ئوغلى ئۇيغان ئىلەن ئۆز ئوغلى يوھۇقادىياشچىلىق-دا، 100 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇن ماڭدۇردى. مانا شۇ تۈرك قوشۇنلىرىنى ئۇيغۇر خانى يوسا تارمار قىلدى. قاراخان ئۆز ۋەزىپىسىنى ئورۇندىيالماي مەغلۇب بولغان ئۇيغانىنى جازالاپ، ئۇنى بىرنەچچە كۈن سولاپ قويدى. بۇ ۋەقەدىن خەۋەر تاپقان لى شىمن ئۇيغانىنى يېنىغا تارتىپ، ئۇنىسى قارا-خانغا قارشى ئاتلاندۇردى. دەل شۇچاغدا (مىلادىنىڭ 628 ــ يە-لى)، شەرقىي تۈرك قاغانلىقىغا قارشى ئىسيان كۆتۈرۈپ مە-لۇم قىلغان ئۇيغۇرلار بىلەن سۇرتاردۇشلار سۇرتاردۇش قا-ئالقىنى قۇردى. ئالا سۇلالىسى بېكلى قۇرۇلغان سۇرتاردۇش قاغانلىقى (628 ــ 646)نى قوللاپ ــ قۇۋۋەتلەپ، ئۇنىڭ قاغا-نى ئىنەلگە ئەجىلەر ئەۋەتىپ سوۋغا ــ سالام ۋە ئۇنىۋان ئەقدىم قىلدى. شەرقىي تۈركلەر ئىچكى جەھەتتىن ئەنە شۇنداق ئېغىر ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغاندا، لى شىمن شەرقىي تۈركلەرگە قارشى ئۇرۇش باشلىدى. لى چىڭ قاتارلىقلار-نىڭ

قومانداللىقىدىكى 100 مىڭدىن تارتۇق جەڭچىدىن تەركىب تاپقان جۇڭگو قوشۇنلىرى تۈركلەرگە ئۆت يۆنىلىش بويىچە ھۇجۇم قىلىپ، تېرىتورىيىسىگە بېسىپ كىردى. مىلادىيە 629 - يىلى 11 - ئايدا چوڭاي ئاغلىرىنىڭ باشلىرىدا بولغان ئۈرۈشتا قاراخانى مەغلۇپ بولۇپ مەڭگە - لىكىيا تەرەپكە قاچتى.

مىلادىيە 630 - يىلنىڭ بېشىدا، قاراخانلىق تاسما سۇنۇش ئاتلىق بىر خانىن بەگ جۇڭگو قوشۇنلىرىنىڭ قوماندانى لى جىڭنا تۇتۇۋ بەردى. ئەينى ۋاقىتتا، جۇڭگو قوشۇنلىرى ئەر - ئايال بولۇپ 100 مىڭدىن تارتۇق تۈركنى ئەسىرگە ئالدى. ئەسىرگە ئېلىنغان تۈركلەر سەددىچىن سېپىلىنىڭ ئىچىدىكى جۇڭگو تېرىتورىيىسىگە كۆچۈرۈلدى. قاراخان باشلىق بىر تۈركۈم تۈرك بەگلىرى (تاسما ئۇرۇقىنىڭ چەتەللىرى) چاقماققە تەكىلىدى. 630 - يىلىدىكىسى بۇ مەغلۇبىيەتتە ئەسىر چۈشمەي قالغان تۈركلەرنىڭ بىر قىسمى ئوتتۇرا ئاسىيانا كەتكەن بولسا، بىر قىسمى شەرقىي ئۇيغۇرلارنا قوشۇلۇپ كەتتى. قاراخان مىلادىيە 634 - يىلى چاقماققە ئالەمدىن ئۆتتى.

لى شىمىن 639 - يىلى شەرقىي تۈركلەرگە (ئەسىر چۈشكەن تۈركلەرنى ئاساس قىلىپ تۇرۇپ) تاسىناسىرنا دېگەن كىشىنى قاغان دەپ جاكارلىدى. ئۇ، ھەتتۇچە لى سا دېگەن ئاتنى قوبۇل قىلدى. جۇڭگونا ئىتائەت قىلغان بۇ قورچاق مۇكومدار - تاسما سۇلالىسى ئەزەلدىن تارتىپ مۇستەقىل پائالىيەت ئېلىپ بارغان تۈركلەر قاغان دەپ ئاتىۋالغان قىلە

مەدى، ئۇلارنىڭ تارىخىدا، مۇستەقىل تۈرك قاغانلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش، جۇڭگونا ئەسىر بولۇپ قالغان تۈركلەرنى ئازاد قىلىش ئۈچۈن مەخپىي ھالدا ھەرىكەت باشلاندى. بۇ ئەتراپتا قىلىش ئۈچۈن ئوتتۇرىغا قويۇپ، ھەر بىكەتكە بىتەكچىلىك قىلىدىغان مۇچى سۆزار قاغانلىقى كىچىك ئوغلى كورشاد ئىدى. كورشاد مىلادىيە 630 - يىلى چاقماققە مەجبۇرىي كەلتۈرۈلگەن تۈرك بەگچەكلىرىدىن 40 بىگىنى ئەتراپىغا توپلاپ سىر مەخپىي تەشكىلات قۇردى. تەشكىلاتنىڭ مەخپىي كېڭىشىدە ئۇلۇغ مەقسەت ئەمەلگە ئاشۇرۇلسا كورشاد قاغان بولىدۇ دەپ مۇقۇللانىدى. لېكىن كورشاد، بۇ تەكلىپنى قوبۇل قىلماي، قاغان نامىدا رالىلىقنا ئۆز جىبەللىرىدىن بىرىنى كۆرسەتتى. ئۇنىڭ تەكلىپىنى قارارداشتۇرۇلدى.

شەرقىي تۈركلەرنىڭ كورشاد باشچىلىقىدىكى ئازادلىق ھەرىكىتى مىلادىيە 639 - يىلى 4 - ئايدا باشلانماقچى ئىدى. بۇ چاغدىكى تاڭ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى لى شىمىن ئىدى. ئاشنا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، مىلادىيە 630 - يىلى تاڭ قوشۇنلىرىنا ئەسىر چۈشكەن 100 مىڭدىن تارتۇق تۈرك شەمالىي جۇڭگودا مەھكۇملۇقنا ياشايتتى.

كورشاد باشچىلىقىدىكى ئىسيانچىلار ئەتراپلىق پىلانغا كېڭەشكەندىن كېيىن، ئۇزلىرىنىڭ ھەرىكەت پىلانىنى ئاساسەن ئىككى باسقۇچقا بۆلۈپ ئەمەلگە ئاشۇرماقچى بولدى. بىرىنچى باسقۇچتا، پادىشاھ لى شىمىننى تىرىك تۇتۇۋېلىپ، ئۇنى تۈركلەر يۇرتىغا ئەكىتىپ گۈزۈگە تۇتۇۋېلىش، ئاندىن كېيىن لى شىمىننى قايتۇرۇپ بېرىش بەدىلىگە تاڭ سۇلالىسى پايتەختىدە ئەزەرىلەنىدە بولۇپ تۇرغان تۈرك بەگچەك

（孝文，》10，定科可净之名，台山各县建丛，上山北属之，10 市，忍常主格，乃定科斥之，台山各县建丛，上山北属之，文王定化，台山李思台县市选，许四十余人，建四省文选四，组出宫，产门存仪，给入宫门，直沿即体，可有人 10 可中，朗定行之十宫匠数定化千宫内，全北体，骨王李出，台李忍吧，建他行宫，跑回妻亭，行东丛亚，卫人吧去总十人，向卫马人开李市众命去，久之，为体，给入即体，直门存仪，全北体，骨王李出，台李忍吧，建他行宫，跑回妻亭，行东丛亚，卫人吧去总十二十余匠，临此，净河，丝身其存落，连连，构之，皇帝匠数，连个系东。）

كۆنسا ۋە ئاياللە ھوللاتىلرىنىڭ ھەممىسى ۋېرىمىز دەپ-
ياسىلا سوزۇق ئويلىغىنى ئۈچۈن ئاللىدىن قورقماي ھەق
ھەممىنى ئۆز مەنپەئەتىدىن بەرگۈدەك ئازغىنە پۈتۈلمەس ئىشلار
ئالدىنى.[10]

ئۇلارنىڭ ئەڭ ئاساسلىق ئەھمىيەتلىرى كۆرۈنەرلىك ئىسپاتلى
مەنپەئەتى ھۆكۈمران ھۆكمىدۇر. ئۇنىڭ ئەھمىيىتى ئۇلارنى ئۆز
ۋاقىتلىرىنىڭ ئۆزىگە خاس كەلكۈنىگە تاقابىل تۇرۇشىغا ئاسا
ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىنى ھەممىدىن ئۈستۈن كۆرۈشىگە ياكى ئۇلارنى
ئۆزلىرىنىڭ ئۇرۇق ۋەجدانىدىكى ۋۇجۇدىدەك ساقلاپقالغانلىقىغا ئا
ئىدى. ئالىملىقىنىڭ ھەممىلىكىدە، ئىمۇ ئاۋۇ ھەممىلىكى كۆرۈ
ۋاقىتلىرىنىڭ ئۆزىگە خاس كەلكۈنىگە تاقابىل تۇرۇشىغا ئەھ
ۋە ئۇ ئالىملىرى (ھ — ئىسلامچىلىق تارىخىدا مەلۇم ئورۇن ئا
ئىدىل ھەۋرۇشە ئۇيغۇرلىرىدا ئىككىنچى قېتىملىق ئىسلام ئىجا

ئىسلام ئاساسچىلىقىنىڭ، ئىككىنچى ھاممىقېتا بولۇپ، ئۇنىڭ
ئەڭ ئىدىل ھەۋرۇشە ئۇيغۇرلىرىدا ئىسلام مۇئەسسەسىلىرى
ھۆكۈمران ئىدىئولوگىيە كەلكۈنىگە قارشى تۇرۇش ئۈچۈن ئۆز
ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىنى ھەممىدىن ئۈستۈن كۆرۈشىگە ياكى ئۇلارنى
ئۆزلىرىنىڭ ئۇرۇق ۋەجدانىدىكى ۋۇجۇدىدەك ساقلاپقالغانلىقىغا ئا
ئىدى. ئالىملىقىنىڭ ھەممىلىكىدە، ئىمۇ ئاۋۇ ھەممىلىكى كۆرۈ
ۋاقىتلىرىنىڭ ئۆزىگە خاس كەلكۈنىگە تاقابىل تۇرۇشىغا ئەھ
ۋە ئۇ ئالىملىرى (ھ — ئىسلامچىلىق تارىخىدا مەلۇم ئورۇن ئا
ئىدىل ھەۋرۇشە ئۇيغۇرلىرىدا ئىككىنچى قېتىملىق ئىسلام ئىجا

www.docin.com

ئىزاھلار:

① ـــ ساجىن، داۋاخانا، ئوق يەگكىلىك ئورۇنلار قاتارلىقلار.

② ھەبەسىتان ياكى جۇڭگولۇق ئىسالا ۋاقىتلاردا ئىشلىتىلگەن ئىسىم
ئاتىلىرى خەنزۇچە 5 ـ بەت.

③ ① ۋە 2 بۆشۈك، ھەمزىسى ھەر ئۇالىسى ھەققىدە قىسقە خەنزۇچە
171 ـ 81 ـ 82 ـ بەتلەر.

④ جۇڭگولۇق مەلۇم تارىخچە خەنزۇچە 28 ـ بەت.

⑤ ساجىن، داۋاخانا، لىنز ھەققىدە قىسقە.

⑥ مەجمۇئۇل تارىخنى دەرقىق قىلىشتا پايدىلىنىدىغان مەنبەلەرنىڭ
خەنزۇچە 1981 ـ يىل 2 ـ ئاي نەشرى، 18 ـ بېتىدىكى 28 ـ بەت.

⑦ ۋەتەن تارىخىغا دائىر ماقالىلەر توپلىمى، خەنزۇچە 123 ـ بەت.

⑧ مولارنىڭ مىالدىدىن بۇرۇنقى تەسىر دائىرىسى ھەققىدە ئوخشاش بولمىغان
رەقىبى قوالنما ئىلىملەر ئىسپاتلىغان ياكى ئىنكار قىلىنغان بىرقانچە
مىلالەر، ئۇالر تارىخىنى ئىسپاتلىغانالرنىڭ سۆزىدىن بىر نەچچە
ماقالىسىنىڭ ئىسىملىرى قاتارىدا، قىسقارتىلىپ ئېلىندى. مۇھەررىر ئابدۇلھەمىد
ھەم ئۇيغۇر تارىخىغا دائىر ئىلمىي ماقالىلەرنى توپلىغان، بۇ مىالدىدىن
بۇرۇنقى ئىسىم مولارنىڭ ھازىرقى كۆزۋاتقان، بۇ مىالدىدىن
بۇرۇنقى ئىسىم ئاتىلىرى ئەمەسلىكىنى ئىسپاتلىغان، بۇنىڭدىن باشقا، مۇن ئىلك
ۋەقەلىكىنى ئەسلەتكەنلىكىنى ئىسپاتلىغان، ئۇ ھەققىدە ئىلمىي ماقالىلەر
ئېالن قىلىنغان ئىدى. ئورخون بۇرۇنلىرىدىن بۇرۇنقىسىنى ئاتايدۇ.

⑨ ـــ بەن گو: ۋەتەن مۇئالىسى ئەنسابى، مولار ھەققىدە قىسقە.

⑩ ـــ بەن گو: ۋەتەن مۇئالىسى ئەنسابى، مولار ھەققىدە قىسقە.

⑪ ـــ بەن گو: ۋەتەن مۇئالىسى ئەنسابى، مولار ھەققىدە قىسقە.

⑫ ـــ بەن گو: ۋەتەن مۇئالىسى ئەنسابى، مولار ھەققىدە قىسقە.

⑬ ـــ بەن گو: ۋەتەن مۇئالىسى ئەنسابى، مولارھەققىدە قىسقە.

⑭ ـــ ئەل جىن: مولار تارىخىغا خەنزۇچە 22 ـ بەت.

⑮ ـــ ئەل جىن: مولار تارىخىغا خەنزۇچە 22 ـ بەت.

⑯ ـــ بەن گو: ۋەتەن مۇئالىسى ئەنسابى، مولار ھەققىدە قىسقە.

⑰ ـــ ۋەتەن ئۇيغۇر ئوتلىق ۋاقىتلىق ئورۇنلىرى تارىخ كىرىش، 22 ـ بەت.

⑱ ـــ بەن گو: ۋەتەن مۇئالىسى ئەنسابى، مولار ھەققىدە قىسقە.

⑲ ـــ بەن گو: ۋەتەن مۇئالىسى ئەنسابى، مولار ھەققىدە قىسقە.

⑳ ـــ ئۇيغۇر ۋەتەن مۇئالىسى قىزغىن تونۇشتۇرۇش خەنزۇچە 21 ـ بەت.

㉑ ـــ ئۇيغۇر ۋەتەن مۇئالىسى تارىخى تونۇشتۇرۇش خەنزۇچە 193 ـ بەت.

㉒ ـــ بەن ژېنلىن، ئۇيغۇر تونۇشى تارىخىغا خەنزۇچە 193 ـ بەت.

㉓ ـــ رېس گروسسې ۋېرانسوز تارىخچىسى، ئوز ـ غەر ئىمپېرىالىستلىرىنىڭ
تۇركىيە 83 ـ بەت.

㉔ ـــ بەن ژېنلىن، ئۇيغۇر تونۇشى تارىخىغا خەنزۇچە 193 ـ بەت.

㉕ ـــ ۋېيشىڭ خەن ئۇلىنامىسى، سىيانيولار ھەققىدە قىسقە.

㉖ ـــ ياچاڭتۇ، ھۇياڭلار ۋە سىيانيولارغا خەنزۇچە 173 ـ بەت.

㉗ ـــ ياچاڭتۇ، ھۇياڭلار ۋە سىيانيولارغا 183 ـ بەت.

㉘ ـــ ئەلگەن، ھوياڭلار تارىخى 181 ـ بەت.

㉙ ـــ ۋېي سۇالىسى ئەنسابى، ئۇيغۇر ھارۇنلىلار ھەققىدە قىسقە
(رېسمى ئۇچۇرىيە تارىخىسى)، ۋەيباي كۆزۈكلۈرى، تۇركىيە
رەسمى مۇالھىزىچە خەنزۇچە 182 ـ بەت.

㉚ ـــ ۋېي ئۇيغۇر، ئىسپانى سۇالىلىرى مۇزەيدىكى ھۇياڭلارنىڭ ھاسىلىسى ئوچ
رەسمى مۇالھىزىچە خەنزۇچە 182 ـ بەت.

㉛ ـــ ۋەتەنچىلىك قىسقىچە تارىخى خەنزۇچە 83 ـ بەت.

㉜ ـــ ۋەتەنچىلىك قىسقىچە تارىخى خەنزۇچە 88 ـ بەت.

㉝ ـــ داۋاك سۇالىسى ئەنسابى، ئەجالىلار ھەققىدە قىسقە.

㉞ ـــ ۋاتۇرىيىلستان س س ر، تارىخچە 1 ـ توم، تۇركىچە 19 ـ بەت.

㉟ ـــ ۋاتۇرىيىلستان س س ر، تارىخچە 1 ـ توم تۇركىچە 118 ـ بەت.

㊱ ـــ ۋەتەنچىلىك داۋاك ئىلمىي تۇرنىلىنىڭ 1982 ـ يىل 1 ـ سان، 11 ـ بەت.

㊲ ـــ ۋاقۇسالمە 11 ـ جىلد.

㊳ ـــ ۋاقۇسالمە 11 ـ جىلد.

㊴ ـــ ۋاقۇسالمە 182 ـ بەت.

㊵ ـــ ئەسلىدە جۇ سۇالىسى ئەنسابى 11 ـ جىلد، تۇركچە ھەققىدە قىسقە
ئۇسۇن سۇالىسى ئەنسابى 11 ـ جىلد.

㊶ ـــ ئۇسۇن سۇالىسى ئەنسابى 11 ـ جىلد، ۋەالە سۆزلىرى ھەققىدە
قىسقە.

㊷ ـــ ئۇسۇن سۇالىسى ئەنسابى، ۋالە سۆزلىرى ھەققىدە قىسقە

㊸ ـــ ۋالە ئەسلى ئۇسۇن، ۋالە بەش سۇالە تارىخىغا تېرىشچان خەنزۇچە
11 ـ بەت.

✓ ساما كۇالە، ۋەتەنىمىز 182 ـ بەت، جۇڭگولۇق 11 ـ بەتلەر.

www.docin.com

تۆتىنچى باب ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقىنىڭ تەشكىل تېپىشى

تۇمىد ئۇلۇغ ئىلتەبىر

مىلادىنىڭ 619 - يىلىي كورشادىنىڭ ئىسيانى مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، تاڭ سۇلالىسى شەرقىي ئۇيغۇرلارنى ئاساسى قىلىپ ئۇرۇلغان سورتاردۇش قاغانلىقىغا (628 — 646) قارىتا ئۇرۇشنى سىياسىتىنى ئۆزگەرتىپ (تاڭ سۇلالىسى بۇرۇن سورتاردۇشلارنى قارىخانىغا قارشى كۈنتكۈرتكەنىدى)، ئۇيغۇر بىلەن دۇشمەنلىشىش بولغا ئۆتتى. بۇ مەقسەتتە، 629 - يىلى ئەسىر چۈشكەن 100 مىڭ ئۇرۇكنى سەددىجىن سېپىلىنىڭ سىرتىغا كۆچۈرۈپ، بىر ماشنا تېنىقلىدىك 639 - يىلىي ئاسىيات سودىسى ئۈلارغا قاغان قىلدى ۋە ئۇنى سورتاردۇشلارغا قارشى قويدى. شۇنىڭدىن باشلاپ، تاڭ سۇلالىسى ئۇرغۇرلىرىنى قورچاق قاغانلاردىن بىرنەچچىسى ئۆتتى.

تاڭ سۇلالىسى سورتاردۇش قاغانلىقىنى يوقىتىش ئۈچۈن، قورچاق قاغانلاردىن پايدىلانغاندىن تاشقىرى يەنە، شەرقىي ئۇيغۇرلاردىنمۇ پايدىلىنىشقا ئۇرۇندى. ئۇ چاغدا، ھازىرقى

كورىيە يەرلىكىنىڭ شەجدالىرى تاڭ سۇلالىسىنىڭ تاجاۋۇزىغا ناقابىل ئۇرۇش ئۈچۈن، شەرقىي ئۇيغۇرلارنى ئۇرۇشكە ئىلھاملاندۇرۇپ چاقچۇ قىلىشقا ھەرىكەت قىلغانىدى. مىلادىنىڭ 641 - يىلىي كورىيەدىكى ۋەتەنپەرۋەر خانى يەنگەي سۇۋېن تاڭ سۇلالىسىنىڭ تاجاۋۇزىغا ناقابىل ئۇرۇش ئۈچۈن، بورگلى خانى تارقىلىق سورتاردۇشلارغا ئەلچى ئەۋەتىپ، تاڭ سۇلالىسىگە قارشى بىرلىكتە ھەرىكەت قىلىشنى تەشەببۇس قىلدى. ئۇنىڭ بۇ ئىدىيەسى تايقان لى شىمىن سورتاردۇش قاغانلىقىغا بوي ئەگدۈرۈپ قىلىشقا يەل باغلىدى. لى شىمىن ئۇيغۇر خانى تۇمىد ئۇلۇغ ئىلتەبىرنىڭ ئەلچىسىنى ئەۋەتىپ، مىلادىنىڭ 644 - يىلى سورتاردۇش قاغانلىقىنى يوقاتتى. تاندىن كېيىن، شەرقىي ئۇيغۇرلارنى ئۆزىگە بېقىندۇرۇش ئۈچۈن ھەرىكەت قىلدى. لېكىن، مىلادىيە 646 - يىلى ئۇيغۇر خانى تۇمىد ئۇلۇغ ئىلتەبىر ئۇزۇن «ئۇيغۇر قاغانى» دەپ ئاتالغان، تارىختا 200 يىل ھۆكۈم سۈرگەن ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقىنىڭ تارىخىنى باشلاپ بەردى. لېكىن شۇنىسى ئېنىقكى، ئۇلۇغ قاغانلىقى تولۇق ئىزچىل ھالدا ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن كونترول قىلىنىپ تۇرغان ئەمەس. ئۇ ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقىنى تېنىنچلىقتىن ئىبارەت قىلىشقا مەجبۇر بولدى. لېكىن ئۇ چىدىمىسىلىق قىلىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ بۇ ئۇنىچە قاغانىنى ئۆلتۈرۈشىنىڭ كويىغا چۈشتى. لى شىمىن ئۇز ئادەملىرى تارقىلىق تۇمىد قاغانىنىڭ جىيەنى بولغان ئۇيغۇرتاتلىق بىرىگنى ئالداپ (ئۇنىڭغا ئۇيغۇرلارغا قاغان بولۇشنى قوللاشقا ۋەدە بېرىپ)، ئۇنىڭغا قولى بىلەن تۇمىد قاغانىنى ئۆلتۈردى. ئۇيغۇر، تۇمىد قاغانىنى ئۆلتۈرگەندىن كېيىن، كېچىسى بىرنەچچە ئاتلىق كىشىنى ئەكەلتۈرۈپ لى شىمىنىڭ ئادەمى يەن لىچىنىڭ قېشىغا كېلىپ، ئۇنىڭ

www.docin.com

ھا ئەھۋالنى مەلۇم قىلدى. بەن لىجىن ئۇيغۇرلارنى ئالداش ئۈچۈن ئۇيغۇرنى ئۆلتۈرۈپ ئۇ سەرلى يوشۇرۇنما ئۇرۇندى. ئۇ چاغدا، ئۇ سۇيىقەستتىن ئېنىق خەۋەر تاپقان ئۇيغۇرلار ئۇنىمىد قاغانلىق ئوغلى ياباغۇنى قاغان قىلىپ كۆتۈردى. يېڭى قاغان ۋەزىيەتنى تىزگىنلىۋالدى.

ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ ئۈرۈكلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى

دېمەك مىلادىيىنىڭ 646 ـ يىلى شەرقىي ئۈرۈك قاغانلىقى ئىچىدىكى ئۇيغۇر ـ ئۇرخۇن قاغانلىقى قۇرۇلغان بولسىمۇ، ئۇنىڭ جەنۇبىدا، تالاس سۇلالىسى تەرىپىدىن بۆلەپ ئۈرۈمچاق قورچاق ئۈرۈك قاغانلىقىمۇ مەۋجۇت ئىدى. بىز باشتا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئۈرۈكلەر ئۆزلىرىنىڭ تېخىلغان قورچاق قاغانلاۋنى ئىتتىراپ قىلماي. كۆرۈك ئىلماي، ئۇلارنى يوق قىلىشقا بەل باغلىغانىدى. ئۈرۈكلەر شەرقىي ئۈرۈك قاغانلىقىنى ئەلگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن، مىلادىيىنىڭ 679 ـ يىلى شىبان كۆتۈرۈپ، تاسىنا ئىروق بەگنى قاغانلىققا لەشكەر چىقاردى. تاسىنا ئىروق بەگ 680 ـ يىلى تالاس سۇلالىسى قوغۇنلىرى ىلەن بولغان ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇپ، قول ئاستىدىكىلەر تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. ئۈرۈكلەر ئۇنىڭ ئورنىغا تاسىنا ئىنەلنى قاغان قىلىپ كۆتۈردى. تاسىنا ئىنەن قاغان 681 ـ يىلى تالاس سۇلالىسى تەرىپىدىن تەرىك قولغا چۈشۈرۈلۈپ چاقتەدە ئۆلتۈرۈلدى. بۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ئېنىكى قاغان تالاسىدىن ئۆنكەندىن كېيىن، تاسىنا قۇتلۇق تاتلىق ئۈرۈك سەكچىنكى مىلادىيىنىڭ 682 ـ يىلى شەرقىي ئۈرۈك قاغانلىقىنى

لىقنى تەسلىگە كەلتۈردى. ئۇ تالاس سۇلالىسىنىڭ بىرنەچچە يۈز يىللىق كىشىدىن تەركىب تاپقان قوشۇنلىرىنىڭ بىرنەچچە قېتىملىق ھۇجۇمىنى تارمار قىلىپ، شۇھرەت قازاندى. ئۈرۈك لەر ئۆتكىغا، ئېلتىرىش قۇتلۇق (ئەلنى تىرىلدۈرگۈچى قۇتلۇق) قاغان ئۇنۋانىنى بەردى. ئېلتىرىش قۇتلۇق مىلادىيىنىڭ 682 ـ يىلى ئىشكىلىر (كالىلار كۆلى) بويىدا ئۇيغۇرلارنى تارمار قىلىپ، ئۇنۇكۈنىنى بېسىۋالدى.

ئېلتىرىش قۇتلۇق (682 ـ 692)، قاپاغان قاغان (692ـ716)، بىلگە قاغان(716 ـ 734)لەرنىڭ دەۋرىدە، شەرقىي ئۈرۈك قاغانلىقى ئاھايىتى كۈچەيدى. شۇ چاغدا، ئاسىيا قىتئەسىدە، شەرقىي ئۈرۈك قاغانلىقى (682 ـ 744)، تالاس سۇلالىسى (618 ـ 907)، ئەرەب خەلىپىلىكىدىن ئىبارەت ئۈچ چوڭ دۆلەت قەد كۆتۈرگەنىدى.

كېيىن قۇرۇلغان شەرقىي ئۈرۈك قاغانلىقى مىلادىيىنىڭ 682 ـ يىلىدىن باشلاپ ئۇيغۇر ـ ئۇرخۇن قاغانلىقىنى قىسمەن ھالدا ئارام ھالغا چۈشۈرۈپ قويغان بولسىمۇ، ئۇيغۇرلار مۇستەقىللىق ھالىتىنى ئاساسەن ساقلاپ قالدى.

شەرقىي ئۈرۈك مىلادىيىنىڭ 709 ـ يىلى مىلادىيىنىڭ 711ـ يىلى ئوتتۇرا ئاسىيادا قوشۇن تەۋەتىپ، تەرەپلەرنى ئوتتۇرا ئاسىيادىن قوغلاپ چىقىرىشقا ھەرىكەت قىلدى. مانا شۇ ئۈرۈك قوشۇنلىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادا قىلغان ئىككى قېتىملىق بۇ- رۇشىگە ئېلتىرىش قۇتلۇقنىڭ كىچىك ئوغلى كۆل تېگىن قوماندانلىق قىلدى. كۆل تېگىن بۇخارا تەۋەسىدە بولغان ئۇرۇشتا تەرەپكە ئۆتكەن قوشۇن ئىچىدىكى مۇسۇلمان بىلەن ئوتتۇرىدىكى تەرەپلەرگە كۆرە، شەرقىي ئۈرۈك قاغانلىقىنىڭ تەرەپلەرنى ئوتتۇرا

www.docin.com

ئاسىيادىن قوغلاپ چىقىرىش قىسقا ئەدەبىيلىكە ئاشىدى.

شەرقىي ئۇيغۇرلار 682 ـ يىلىدىن باشلاپ شەرقىي تۈرك لەرگە قىسمەن ھالدا قارام بولۇپ قالغان بولسىمۇ، ئۇيغۇرلار شەرقىي تۈرك قاغانلىقىدىن ھاكىمىيەتنى ساقلىۋېلىپ، ئۆزلىرىنىڭ ئۇرۇقداشلىق مۇناسىۋىتىنى تىكلەش ئۈچۈن تىنماي ئۇرۇشۇپ تۇردى. مۇنداق ئۇرۇشلار 715 ـ يىلىدىن باشلاپ كۈچەيدى. مىلادىيىنىڭ 715 ـ يىلى شەرقىي تۈرك قاغانى قاپاغان قاغان ئۇرۇشلۇن دەرياسىنىڭ بويىدىكى ئورخانلىقتا مۇكۇنۇپ تۇرغان ئۇيغۇر قەبىلىسى ـ بايىرقۇلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى.

قاپاغان قاغاندىن كېيىن، شەرقىي تۈركلەرگە قاغان بولغان ئىلگە قاغان، ئاساسىنا بىلگە قۇتلۇق قاغان (734 ـ 741) نىڭ ۋاقتىدا، شەرقىي تۈركلەر يەنىلا ئاسسىيادىكى كۈچلۈك دۆلەتلىك ئورنىنى ساقلاپ قالدى. شۇ چاغدا، شەرقىي ئۇرۇق قاغانلىقى 220 مىڭ كىشىلىكتىن ئارتۇق ئاتلىق قوشۇنغا ئىگە ئىدى. شۇنداقلىقى كۈچلۈك قوشۇنى بولغان شەرقىي تۈركلەردىن كېيىن ـ كۈندۇز ئەنسەرەپ ئۇرىدىغان تالا ـ بالاسى مىلادىيىنىڭ 795 ـ يىللىرىغىچە تۈركلەرنىڭ ھۆجۇمىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن جۇڭگونىڭ شىمالىي چېگرىسىغا 400 مىڭ كىشىلىكتىن ئارتۇق قوشۇن ئورغۇزۇدى.[1]

مىلادىيىنىڭ 745 ـ يىلى شەرقىي تۈرك قاغانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقى ئۇيغۇر ـ تۇرخۇن قاغانلىرىنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كەتتى.

يېڭى ھۆكۈمدىنكى بايانلىرىمىزدا، مىلادىيىنىڭ 600 ـ يىلى

تۈركلەر شەرقىي ۋە غەربىي تۈرك قاغانلىقلىرىغا بۆلۈنۈپ كەتكەندىن كېيىن شەرقىي تۈركلەر بىلەن ئۇيغۇرلار ناۋادا مۇناسىۋەتتە بولغانلىقى توغرىسىدا قىسقىچە توختالدۇق.

ئۆزەتتەك، غەربىي تۈرك قاغانلىقىنىڭ ئۇيغۇرلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى (ئاساسەن ئۇيغۇر ـ تۇرخۇن قاغانلىقى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى) توغرىسىدا توختىلىپ ئۆتمەيمىز.

مىلادىيىنىڭ 576 ـ يىلى تۈرك قاغانلىقىنىڭ غەربىي قىسمىنى جولا قاغانغا ۋەكالەتەن باشقۇرمىدىغان يابغۇ ئۇنۋانىدىكى ئىستېمى قاغان ئالەمدىن ئۆتكەندە، ئۇنىڭ ئوغۇللىرى تەخت ئۈچۈن تالىشىپ قالماي بىلكە تاردۇ قاغان تەيىنلەنگەندى. بىلگە تاردۇ قاغان 24 يىل (مىلادىيىنىڭ 576 ـ يىلىدىن 600 ـ يىلىغىچە) سەلتەنەت سۈردى. مۇقان قاغانىنىڭ ئوغلى ئاپاغان ئۇنىڭ بىلەن بىللە 17 يىل (576 ـ 593) تورناق قاغان بولدى. ئاپاغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغلى ئىنال قاغان يەتتە يىل (593 ـ 600) بىلگە تاردۇ قاغانىنىڭ ئورنىدا ئورناق غەربىي قاغان بولدى. مىلادىيىنىڭ 600 ـ يىلى تۈرك قاغانلىقى شەرقىي ۋە غەربىي تۈرك قاغانلىقىغا بۆلۈنۈپ كەتكەندىن كېيىن، غەربىي تۈرك قاغانلىقىنى ئاپاغاننىڭ ئەۋلادلىرى مۇكۇمرانلىق قىلدى. غەربىي تۈرك قاغانلىقىنىڭ ئونجى قاغانى ئاپا قاغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغلى ئىنال قاغانىنىڭ ئەۋرىسى چۆلو قاغان (600 ـ 611) قاتارلىقلار تەخت ۋاقتىدا، غەربىي تۈركلەر بىلەن شەرقىي تۈركلەر تارىخىدا ئۇرۇش بولدى. بۇ ئۇرۇشتا شەرقىي تۈرك قاغانى سۇۋار قاغان غەربىي تۈرك قاغانى چۆلو قاغانى ئۆلتۈردى.

غەربىي تۈرك قاغانلىقى چۆلو قاغانىنىڭ ئامىسى

www.docin.com

شەرقى قاغان (611 ـ 618) نىڭ ئوغلى توزيابغۇ قاغانىڭ ۋاقتىدا (618 ـ 630) ئاسيادىكى ئەڭ كۈچلۈك دۆلەتكە ئايلانغانىدى. ئۇ چاغدا غەربىي تۈرك قاغانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسى شەرقىي شىمالدا ئالتاي تاغلىرىدىن تارتىپ جەنۇبتا تامو دەريياسى بويلىرىغىچە، شەرقتە بارىسكۆلدىن تارتىپ غەربتە كاسپى دېڭىزىغىچە بولغىنىغىچە نۇرغاشقانىدى.

غەربىي تۈركلەرنىڭ قاغانى شەخوي قاغانىڭ ۋاقتىدا تۈركلەر بىلەن ئىران تارىخىدىكى بۈرۈنقى دۈشمەنلىك تۈگەپ، دوستلۇق ئورنىتىلدى. ئىران ساسانىلار سۇلالىسىنىڭ شاھىنشاھى خىراۋ پەرۋىز I (589 ـ 628) غەربىي تۈركلەر بىلەن ئورناتقان دوستلۇق مۇناسىۋىتىدىن پايدىلىنىپ، مىلادىنىڭ 609 ـ يىلىدىن 619 ـ يىلىغىچە بىزانتىيە ئىمپېراتورى ئون بىل ئىچىدە مىسىر، يەمەن، پەلەستىن، رودوس، ئوسكو-داولارنى (كىچىك ئاسيادا) شەرقىي رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ قولىدىن تارتىۋالىدى. ئىران قوشۇنلىرىنىڭ غەلىبىسىنىڭ بۈرۈشلىرى ئىران ساسانىلار سۇلالىسىگە قارشى ھالەتتە تۈرمان ئەرەبلەرنى ناھايىتى قاتتىق ئەندىشىگە سېلىپ قويىدى. شەرقىي رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ تۈرغۇنچايلىرىنى ئىرانغا تارتۈپ قويغان ئىمپېراتور خىراكلى I (610 ـ 641) تۈركلەر بىلەن بولغان بۈرۈنقى دوستلۇق مۇناسىۋىتىنى تىزىز ھالىغا كەلتۈرۈۋالدى. مىلادىنىڭ 576 ـ يىلى تۈركلەرنىڭ غەربىي قاغانى سىلگە ئاردۇ قاغان بىلەن رىم ئىمپېراتورىنىڭ ئارىسىغا سوغۇقچىلىق چۈشكەنىدە، تۈركلەر بىلەن روما ئىمپېراتورى تۇرۇشقانىدى. شۇنىڭدىن باشلاپ تۈركلەر بىلەن شەرقىي رىم تونۇرىسىدىكى دوستلۇق بۈرۈلغان.

تون يابغۇ قاغان تۈركلەر تارىخىدا ئۆتكەن ئۇلۇغ قاغان-لارنىڭ بىرى قىلىشىمايدىغان ئەقىللىق، تەدبىرلىك، باتۇر، ئۈرۈشنىڭ ستراتېگىيە ۋە تاكتىكىسىغا ماھىر قاغان ئىدى. ئۇ تۈركلەر بىلەن شەرقىي رىم ئارىسىدىكى ئەنئەنىۋى دوستلۇقنى ئەسلىگە كەلتۈرگەندىن كېيىن، غەربىي تۈركلەر-نىڭ پايتەختىنى بۈلتۈزدىن تالاس دەريياسىنىڭ بويىدىكى سۇياۋغا يۆتكىگەن. تون يابغۇ قاغان شەرقىي رىم ئىمپېرا-تورى ھىراكلى I بىلەن كېلىشىپ، مىلادىنىڭ 624 ـ يىلى شەرق (خۇراسان) تەرەپتىن ئىرانغا ھۇجۇم قىلدى. تون يابغۇ قاغان خوراسانداكىران قوشۇنلىرىنى تارمار قىلىپ، تېھران ۋە ئىسپاھاننى ئالغاندىن كېيىن، تېخىمۇ ئالغا ئىلگىرىلەپ، ئىرانىنىڭ پايتەختى كتسىفۇن (ھازىرقى باغداد) قا ئاراب بۇرۇش قىلدى. ئۇ ۋاقتىتا، شەرقىي رىم ئىمپېراتورى ھىراكلى I غەرب (سۇرىيە) تەرەپتىن ئىرانغا ھۇجۇم قىلدى. شۇ چاغدا غەربىي تۈرك قاغانلىقىغا قارايدى-غان ھازار قاغانلىقى(486 ـ 960)نىڭ قاغانى ئۇ باچا قاغان قوماندانلىقىدىكى 40 مىڭ كىشىلىك ھازار قوشۇنلىرى ئەزەر-بەيجان (ئەنئەنىۋى كاۋكاز) تەرەپتىن ئىرانغا ھۇجۇم قىلدى. ئىتتىپاقداشلار (تۈركلەر بىلەن شەرقىي رىم) نىڭ قوشۇنلىرى كتسىفۇننى ئالدى. تۈرۈشتا مەغلۇپ بولغان ئىران ساسانىلار سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىرى ئەھۋالنى ئۆڭشۈرەلمەس ئۈچۈن، خىراۋ پەرۋىز II نى تەختتىن چۈشۈرۈپ قويىپ II نى تەختكە چىقاردى. تون يابغۇ قاغان ئىرانداكى تارتۈۋالغان خوراسانغا ئىگىلەپ، ئۇ-دۇن قاتارلىق تۈرك بەگلىرىنى ۋالىي قىلىپ تەيىنلىدى.

هراکلی | بولسا، بۇرۇن ئىرانغا تارتىنۇرۇپ قويغان يەرلىرىنى قايتۇرۇۋېلىپ، ئەرەپ رەسمىنىڭ شان - شەرىپىنى ئەسلىگە كەلتۈردى. شۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغان ئىران ھەر جەھەتتىن ئاجىزلاپ كەتتى. بۇنداق ئەھۋال ئەرەبلەرنىڭ ئىرانغا ئاسانلا يېتىۋېلىشىغا ئىمكانىيەت يارىتىپ بەردى.

تون يابغۇ قاغان مىلادىنىڭ 624 - يىلى (يەزى مەلۇمات لاردا 628 - يىلى دېيىلىدۇ) ئىرانغا قىلغان مەلىسىنىڭ بۇ روشىدىن كېيىن، ئۇ ھوھوت ۋە تەتتەردىلەن مىلىۋالغا قايتىپ كەلدى. تون يابغۇ قاغان ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەي - مىلادىنىڭ 630 - يىلى - يىلگەنارەدۇقاغانلىق كىچىك ئوغلى باغاتۇر قاغان تەرە پىدىن ئولتۈرۈلدى. بۇ ۋەقە ئىسمى ئوغۇللىرىنىڭ تەۋەن قاغان ئوغۇللىرىدىن قاغانلىق تەختىنى تارتىۋېلىش ئۈچۈن قىلغان ئۇرۇشۇشى ئىدى. لېكىن تون يابغۇ قاغاننىڭ ئوغلى سى يابغۇ قاغان باغاتۇر قاغاننى مەغلۇب قىلىپ، مەركىزىي تۈركلەرگە قاغان بولدى. ئۇلۇغ قاغان تون يابغۇنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن، مەركىزىي تۈركلەردە ئىچكى ئۇرۇشنىڭ ئالدىنى ئالغان يانغىنلىرى لاۋۇلداشقا باشلىدى. سى يابغۇ قاغان مىلادىنىڭ 633 - يىلى ئاپا قاغانىنىڭ كىچىك ئوغلى ئۇلۇغ سادىنىڭ چوڭ ئوغلى باغاشا ئۇلۇ قاغان بىلەن بولغان ئۇرۇشتا مەغلۇب بولۇپ قاچقىنىغا قېچىپ كەتتى. باغاشا ئۇلۇ قاغان ئۇزۇن ئۆتمەي، 634 - يىلى ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ ئۆكسى ئىشباوا تېرەش ئۆگىتا قاغان (634 - 639) تۈركلەرنىڭ ئاساسىي قەبىلىلىرىنى ئىككى چوڭ تارماققا بۆلدى. ھەربىر تارماق تا بەشتىن قەبىلە بار ئىدى. بۇلارنىڭ بىر تارمىقى بەش

ئوقنى دەپ ئاتىلاتتى. ئۇلار قىرغىزستاندىكى چۇ دەرياسى بىلەن تالاس دەرياسىنىڭ ئاۋمىدىكى جايلاردا ياشايتتى. ئىشباۋا تېرەش ئۆگىتا قاغان بۇ بەش قەبىلىنىڭ ھەر بىرىگە ئۇلۇغ ئەركىن ئۇنۋاندا بىردىن خان تەيىنلىدى. يەنە بىر تارمىقى بەش ئوقنى دەپ ئاتالدى. ئۇلار ئىلى دەرياسى بىلەن تالاس دەرياسىنىڭ ئارىلىقىدا ياشايتتى. ئۇرۇقداشلار ما نا شۇبەش ئوقنى دەپ ئاتىلىدىغان قەبىلىلەرنىڭ تەركىبىدە ئىدى. بۇ بەش قەبىلىنىڭ ھەربىرىگە ئۇلۇغ چۇر ئۇنۋاندا بىر - دىن خان تەيىنلەندى. يەنە ئىبتىقاندا، بەش ئوقنى قەبىلىلىرىنىڭ ئىسقىكۆلنىڭ ھەربىندە. بەش ئوقنى قەبىلىلىرى ئىسقىكۆلنىڭ شەرقىدە ياشىدى. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئوقلۇق «ئون ئوق» دەپمۇ ئاتىلاتتى.

ياشنا ئىبتىپ ئۇتكىنىمىزدەك، جۇڭگو مىلادىنىڭ 630 - يىلى شەرقىي تۈركلەرنى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن، 680 - يىلى شەرقىي تۈركلەر مۇستەقىللىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرگىچە بولغان 50 يىل ئىچىدە، ئۇيغۇرلاردىن ئۇنۇماۋۇك ھالدا پايدىلىنىپ مەغلۇبىي تۈركلەرنىڭ ئارقا - ئارقىدىن بىرنەچچە قېتىم ئىسيان قىلىشىغا چوشۇرۇپ تۇردى.

ئىلىشىمىن 630 - يىلى شەرقىي تۈرك قاغانى قاراخانىنى ئەسىر ئالغاندىن كېيىن، جۇڭگونىڭ شەرق ۋە مەركىزىي قوشۇنلىرىغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنىڭ زېمىنلىرىنى بېسىۋېلىش خاھىشىنى كۈچەيتتى. ئى شىمىنىڭ تاجاۋۇزچىلىق ھەرىكىتىگە ياھانە تېپىش ئۈچۈن، ئۇنىڭ ۋەزىرى ۋېي جىڭ ئۇنىڭغا ئۇندای دېگەنىدى. «جۇڭگو ئىمپېرىيىسى خانىم-

جەم باشماقچى بولىدىكەن. ئۇز ئەتراپىدا ئۇزىدىن كۈچلۈك بىرنۇ دۆلەتنىڭ بىۋاۋشىغا يول قويماسلىقى. ئۇزىنىڭ ئۇن ئەتراپىدىكى يات دۆلەتلەرنى بويسۇندۇرۇشى لازىم». ②

لى‌شىمىن ئۇزىنىڭ ئەقىللىق ۋەزىرى ۋېيچىڭ ئۇرۇسەتكەن بۇ ستراتېگىيە بويىچە ھەرىكەت قىلدى.

باشتا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، تون‌يابغۇ قاغان ئۇلتۇرۇلگەندىن كېيىن، ھەربىي تۈرك قاغانلىقىدا ئىچكى ئۇرۇش بىر نەچچە يىل داۋام قىلدى. جۇڭگو ئۇزىگە ئاھايىتى پايدىلىق بولغان بۇ ياخشى شارائىتتىن پايدىلىنىپ، ھەربىي تۈركلەرنى بوقىتىشقا بەل باغلىدى. جۇڭگو ھەربىي تۈركلەرنىڭ تۈرك قاغانلىقىنىڭ بۇرۇنقى سەلتەنەتلىك دەۋرىدىكى شان - شەرىپىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن شەرقىي تۈرك قاغانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسىنى ئىگىلەپلىپ، بىراىككە كەلگەن، قۇدرەتلىك تۈرك قاغانلىقىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈشىدىن ىبارەت قوراللىق ۋەزىپىسىنى ئۇنتۇپ قالدى. ھەربىي تۈرك قاغانلىقىدا ئەنە شۇنداق مەقسەت بار ئىدى.

تالاس سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىرى ئۇزى ئۈچۈن ناھايىتى قورقۇنچلۇق بولغان ھەربىي تۈرك قاغانلىقىنى بوقىتىش ئۈچۈن، سىرىنچى قەدەمدە، ھەربىي تۈركلەردىن ئەقىرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى تارىم ۋادىسىنى، ئىككىنچى قەدەمدە ئەقسىرتاغلىرىنىڭ شىمالىدىكى جايلارنى تارتىۋالماقچى بولدى. تالاس سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرى بۇنداق چوڭ ۋە قىيىن ئىشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن، كۆپ قېتىم سىناقتىن ئۆتكەن ۋاناۋىنىڭ قولى بىلەن بانلارنى بويسۇندۇرۇش ئۇنۇمىلۈك تەدبىر دېگەن ستراتېگىيىنى قوللاندى. لى‌شىمىن 630 -

يىلى شەرقىي تۈركلەرنى تارمار قىلغاندا، ئەسىرگە چۈشكەن بۇز نەچچە مىڭ تۈركنىڭ تىجىدىكى ئەسكەرلىككە يارايدىغانلارىنى قوشۇن تەشكىل قىلدى. بۇ ئىشنى ئۇ تالاس سۇلالىسىگە جان - دىلى بىلەن خىزمەت قىلغان تۈرك سەگجىكى ئاسىنا‌ئۇر قاتارلىقلار ئارقىلىق ئورۇندىدى. يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇ توققۇز ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ بىرى بولغان جىبىنى لازىملىق سەگجىكى جىبىنى ئالتۇن ئارقىلىق ئۇيغۇرلاردىن قوشۇن تەشكىل قىلدى. ئاسىنا‌ئۇر بىلەن جىبىنى ئالتۇن قاتارلىقلار تالاس سۇلالىسىنىڭ ھەربىي تۈركلەرگە قارشى ئېلىپ بارغان ئۇرۇشلىرىدا ھەل قىلغۇچ رول ئوينىدى.

ئاسىنا‌ئۇر ھەربىي تۈرك قاغانى چۆلو قاغانىنىڭ ئوغلۇرالىچى ئوغلى بولۇپ، 636 - يىلى تالاس سۇلالىسىگە تەسلىم بولغانىدى. شۇنىڭدىن تارتىپ مىلادىنىڭ 655 - يىلى ئۇزى ئۆلگەنگە قەدەر ئۇ تالاس سۇلالىسىگە خىزمەت قىلىپ، ھەربىي تۈركلەرگە قارشى ئېلىپ بېرىلغان ئۇرۇشلاردا ياش قوماندانلىق ۋەزىپىسىنى ئۆتەندى. جىبىنى ئالىپ بولسا مىلادىنىڭ 632 - يىلى ئۇز قەبىلىسىدىن بىرنەچچە مىڭ كىشىنى باشلاپ تالاس سۇلالىسىگە تەسلىم بولغان ئۇيغۇر ئىدى. ئۇمۇ ئۇزى ئۆلگەنگە قەدەر — مىلادىنىڭ 676 - يىلىغىچە تالاس سۇلالىسى ئۈچۈن تەرىڭگۇدەك خىزمەتلەرنى ئىشلەپ بەردى.

لى‌شىمىن مىلادىنىڭ 640 - يىلىدىن باشلاپ ھەربىي تۈركلەرگە قارشى ئۇرۇش باشلىدى. ئۇ جۇنىچى قوماندانلىقىدىكى جۇڭگو قوشۇنلىرى(ئاسىنا‌ئۇر بىلەن جىبىنى ئالىپ قوماندانلىقىدىكى تۈرك ۋە ئۇيغۇر قوشۇنلىرىمۇ بۇنىڭغا ئۇچىدە ئىدى) ھەربىي تۈرك قاغانلىقى ۋېمىسىغا ئاجايۇۋۇر قىلىپ كە-

ومنبه، تۇبان خانلىقى (460 — 649) نى ھەربىي تۈركلەردىن تارتىۋالىدى. بۇ چاغدا ھەربىي تۈرك قاغانى شېي تۇلۇ قاغان (618 — 631) نىڭ بىمالىقسىزلىقى بىلەن تۇبان خانلىقىغا ياردەم بېرىپ تاڭ قوشۇنلىرىغا قارشى چىقىش ئورنىغا ئۆز ھۇنجىسىگە تەسلىم بولدى. مىلادىيىنىڭ 644 - يىلى، جۇڭگو قوشۇنلىرى قاراشەھەرنى بېسىۋالىدى. مىلادىيىنىڭ 648 - يىلى جۇڭگو قوشۇنلىرىغا ياش قوماندان بولغان ئاشىنا شېۋە، 100 مىڭ كىشىلىك قوشۇن (ئاساسەن تۈرك ۋە تۇڭ-ھۇلاردىن تەركىب تاپقان قوشۇن) نى باشتەكچىلىك قىلىپ، كۇچا، قەشقەر، خوتەن خانلىقلىرىنى بېسىۋالىدى. مانا شۇ چاغدا، ھەربىي تۈركلەرنىڭ تارىم ۋادىسىدىكى ئۈيغۇر خانلىقلىرى-نى قوغداپ، جۇڭگو قوشۇنلىرىنى تۇيۇقسىز ئۇرغۇلاپ چىقىرىش ئۈچۈن ھەربىكەت قىلغان بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ ھەربىكىتى ئۇنۇم بەرمىدى. تارىم ۋادىسى مىلادىيىنىڭ 650 - يىلى ھەربىي تۈركلەرنىڭ قولىدىن چىقىپ كەتتى.

ئۇ شۇنى مىلادىيىنىڭ 660 - يىلىدىن باشلاپ ھەربىي تۈركلەرنىڭ تەڭرىتاغ قىلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى تېرىتورىيىسىنى ئۆز ھۆكۈم قىلىشقا باشلىغان چاغلىرىدا تۈزەلدى. شەرقىدىكى كۇ-رىسىگىچە تارىخۇي قىلىشقا ھازىرلانغانىدى. بۇ ۋەقە توغرىسىدا سەل باشتا توختالغانىدۇق.

تاڭلار سۇلالىسى ئون دەل (640 — 650) ۋاقىت ئىچىدە تارىم ۋادىسىدىكى ھەربىي تۈركلەرنى تارتىۋالغاندىن كېيىن، جۇڭغار ۋالىيسى بېسۇبلىشقا كۆز تىكتى. مانا بۇ چاغدا، ئا-سىنا ئالىپ ئۇلۇغ ئىشبارا قاغانىنى مەغلۇپ قىلىپ، ھەربىي تۈركلەرنى بويسۇندۇرغان ئىدى. ئاسىنا ئالىپ مىلادى 632 -

يىلى شەرقىي ئۇرۇش قىلىپ، خەلقئاۋا سودا بولىدا ئاھايىتى مۇھىم تىجوزۇن ئۇنقان مەنتىقا لىق (640 - يىلى تاڭ سۇلالىسى بىسۇلغان) نى قايتۇرۇۋالىدى.

بۇنىڭدىن ئەنسىرىگەن تاڭ سۇلالىسى ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقىنىڭ قاغانىنى يايانخانىنىڭ 50 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇن بىلەن قاغان بىناۋدىمىنى ئاساس قىلىپ، ئاياللىق جەڭچى قوماندانلىقىدىكى 30 مىڭ كىشىلىك قوشۇنى ماگدۇرۇپ، ھەربىي تۈرك قاغانى ئاسىنا ئالىپنى مەغلۇپ قىلدى. بۇنىڭ بىلەن تۈركلەرنىڭ قولىدىن يەنە تاڭ سۇ-لالىسىنىڭ قولىغا ئۆتتى. ئاسىنا ئالىپ مىلادىنىڭ 657 - يىلى قوشۇن تارتىپ كېلىپ، تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالىدىكى قولـ دىن كەتكەن جايلارنى قايتۇرۇۋالغىچى بولدى. ئۇنىڭ مەق-سىتى شەرقىي ۋە ھەربىي تۈركلەرنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئىدى. ئۇ چاغدا، ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانى بايانخان 50 مىڭ كىشىلىك ئۇيغۇر ئاتلىق قوشۇنىغا قوماندانلىق قىلىپ، ئۇدۇلىدىكى تومـا-داتلىقىدىكى 30 مىڭ كىشىلىك جۇڭگو قوشۇنىغا (بۇلار بىيادە قوشۇن ئىدى) ھۇجۇم قىلىپ، ھازىرقى بورتالا ئەتراپىدا، ئاسىنا ئالىپ قوماندانلىقىدىكى 100 مىڭ كىشىلىك تۈرك ئاتلىق قوشۇنى بىلەن ئۇرۇشتى. ئۇرۇشتا ئاسىنا ئالىپ مەغلۇپ بولدى. ئۇ ئەر-قىسىم قوشۇنلىرىنى باشلاپ غەرب تەرەپكە چېكىنىپ، بايانخان، شاۋسې بىلەن بىللە، ئۇنىڭ كېيىندىن قوغلاپ، ھازىرقى تاشكەنتنىڭ غەربىي شىمالىدىكى كېش دېگەن جە-ھەرگىدە يەتتى. كېش شەھىرىنىڭ بېگى ئىسال تارخان ئۇنى يالغاندىن قارشى ئالغان بولۇپ ئالدىنقا چىقتى ۋە ئۇنى شە-ھەرگە باشلاپ كىردى. ئاسىنا ئالىپ شەھەرگە كىرگەندىن كې-

www.docin.com

يىن. ئىتال تارقان ئۇنى باغلاپ دۇشمەنگە تۇتۇپ بەردى.

تالاڭ سۇلالىسى ئۇيغۇرلار تاڭ كۈچىدىن پايدىلىنىپ مەر-
بى تۈركلەر ئۈستىدىن قازانغان بىر قاتار غەلىبىلىرى ئا-
ساسىدا، ئوتتۇرا ئاسىيادا ئۆز مەۋرىيىتىنى يۈرگۈزۈش ئۈ-
چۈن، ھەرخىل تامدىكى مەھكىملەرنى تەسىس قىلىپ، ئۇنىڭ-
غا تۈرك بەگلىرىنى ئەمەلدار قىلىپ تەينىلەپ، ئوتتۇرا ئاسى-
يالىقلارنى ئىتائەت قىلدۇرماقچى بولدى. ئەمما ئۇ ئەمەل-
يەتتە غەربىي تۈرك قاغانلىقى تېرىتورىيىسىدە ئۆز ھۆكۈم-
رانلىقىنى يۈرگۈزەلمىدى. مىلادىنىڭ 657 - يىلى ئاسىنا ئالىپ
ئەسىر چۈشكەندىن كېيىن قاغان بولغان غەربىي تۈرك قاغان-
لىقىدىن ئاسىنامىش (657 — 662)، ئاسىنا بوركىن (666 — 668)،
ئاسىنا تۇرچى (671 — 679)، ئاسىنا دىزۇق بەگ (679 — 680)،
ئاسىنا يالچىن (685 — 693)، ئاسىناخوجىلو (686 — 690)، ئاسى-
ناتون تۇق قاغان (694 — ؟)، ئاسىناخوجىلو (2 - قېتىم) قا-
تارلىق قاغانلار غەربىي تۈركلەرنىڭ مۇستەقىللىقىنى ساقلاپ
قالدى، پەقەت غەربىي تۈركلەردىن ئاسىنا قايدۇ يىلەن ئاسىنا
شان قاتارلىق ئىككى قاغانلا (704 - يىلىدىن 711 - يىلىغىچە
بەلكە يىل) تالاڭ سۇلالىسىگە بېقىنمانىدى. 711 - يىلىدىن
باشلاپ غەربىي تۈركلەرنىڭ قاغانلىق ھوقۇقى ئاسىنا ئۇرۇقى-
دىن تۇرگەشلەر قولىغا ئۆتتى. تۇرگەش قاغانلىرى 742 - يىلى-
غىچە غەربىي تۈركلەرگە قامان بولدى. 742 - يىلىدىن كېيىن
قاغانلىق ھوقۇقى يەنە ئاسىنا ئۇرۇقىنىڭ قولىغا ئۆتتى. تالاڭ
سۇلالىسىنىڭ غەربىي تۈركلەرنى ئىزۇل - كېسىل تارمار قى-
لىپ، ئوتتۇرا ئاسىيادا ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزەلمەسلىگە يەنە
باشقا سەۋەبلەرمۇ بار ئىدى. تالاڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرا ئا-

سىيانى ئۆز دەسترىگە ئېلىشىغا تېبەت خانلىقى (629 — 846)
مىلادىنىڭ 682 - يىلى قايتىدىن قوزغىلغان شەرقىي تۈرك
(قۇتلۇق ئېلىتەرىش) قاغانلىقى، مىلادىنىڭ 651 -
يىلىدىن باشلاپ ئوتتۇرا ئاسىيانى بېسىپ كىرگەن ئەرەبلەر
بول قويمىدى. مىلادىنىڭ 670 - يىلى تېبەت خانلىقى قارا-
شەھەر، كۇچا، قەشقەر، خوتەننى بېسىۋالدى. مىلادىنىڭ 692 -
يىلى تالاڭ سۇلالىسى قارائىشەھەر، كۇچا، قەشقەر، خوتەننى
تېبەتلىكلەرنىڭ قولىدىن تارتىۋالغان يولىسۇ، ئەرەبلەر
يىلەن ئىتتىپاقلىشىۋالغان تېبەت خانلىقى مىلادىنىڭ 720-
يىلىدىن باشلاپ تارىم ۋادىسىنى تالاڭ سۇلالىسىدىن تارتىۋېلىش
ئۈچۈن ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئۇرۇشلارنى ئېلىپ باردى. مىلاد-
نىڭ 751 - يىلى قىرغىزىستاندىكى تالاس دەرياسىنىڭ بويى-
دا ئەرەبلەر يىلەن جۇڭگو تارىخىدا ئوتتۇرا ئاسىيانى تالە-
شىش يۈزىسىدىن باھايىتى قاتتىق ئۇرۇش بولدى. بۇ ئۇرۇش-
تا سالىھىسىنى زىياد قوماندانلىقىدىكى ئەرەب قوشۇنلىرى
گاۋشەلۇي قوماندانلىقىدىكى جۇڭگو قوشۇنلىرىنى تارمار كە-
لتۈردى. گاۋشەنجى ئامان قالغان 3000 كىشىنى باشلاپ قېچىپ
كەتتى. تالاس ئۇرۇشى تالاڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى
ئەسىرىنى سۇيۇرۇپ تاشلىدى. تالاس ئۇرۇشىدىن كېيىن، تارىم
ۋادىسى ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقىنىڭ قولىغا ئۆتتى.

193 يىل ھۆكۈم سۈرگەن كۆكتۈرك قاغانلىقىنىڭ دەۋرە-
رى ئۇچ داسقۇچقا بۆلۈنۈش مۇمكىن. بىرىنچى باسقۇچ، 50 يىل-
لىق ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مانا شۇ 50 يىل (مىلادىنىڭ 552-
يىلىدىن 600 - يىلىغىچە) كۆكتۈرك قاغانلىقىنىڭ قۇدرەت تاپ-
قان ئاجايىپ سەلتەنەتلىك دەۋرى ئىدى. شۇ چاغدا، كۆك

www.docin.com

تورك قاغانلىقىنىڭ تېرىتورىيىسى شەرقتە ساغالىن ئارىلىدىن غەربتە قارا دېڭىز بويلىرىغىچە، شىمالدا بايكۆل، بالقاش، ئارال كۆللىرىدىن جەنۇبتا تېرانغچە سوزۇلغانىدى. ئافغانىستان، كەشمىر، تىبەت، كەنسۇمۇ قاغانلىقنىڭ تېرىتورىيىسى ئىدى.

كۆكتۈرك تارىخىنىڭ ئىككىنچى باسقۇچى مىلادىنىڭ 600-يىللىرىدىن — كۆك تۈرك قاغانلىقى شەرقىي ۋە غەربىي تۈرك قاغانلىقلىرىغا بۆلۈنۈپ كەتكەندىن تارتىپ باشلىنىدۇ. بۇ ئاساسەن قوڭ شەرقىي تۈرك قاغانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقى شەرقىي تۈركلەرنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كەتكۈچە بولغان 145 يىلنى (600 — 745) ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. شەرقىي تۈركلەر مانا شۇ 145 يىلنىڭ 90 يىلىدا (630 — 680) قارامۇلىقتا ياشىدى. مىلادىنىڭ 682 - يىلى شەرقىي تۈرك قاغانلىقى يەنىمۇ كۈچەيگەن ھالدا قايتىدىن قوزغىلىپ، مۇستەقىللىقىنى ئۆز قولىغا كەلتۈردى. مانا شۇ ئىككىنچى قوزغىلىق ۋە ئۇنىڭ ۋارىسلىرى دەۋرى (682 — 745) كۆك تۈرك تارىخىنىڭ ئوچىنچى باسقۇچى بولۇپ بۇ باسقۇچ 63 يىل داۋام قىلدى.

غەربىي تۈرك قاغانلىقى (600 — 742) ئۆزىگە ۋاسال قوشۇنلىرىنى ئىنتىپاقچى قىلىۋالغان تاغا سۇلالىسى قوشۇنلىرى تەرىپىدىن بىرنەچچە قېتىم مەغلۇپ بولۇپ، تېرىتورىيىسىنىڭ بىر قىسمىدىن ئايرىلىپ قالغان بولسىمۇ، لېكىن 742-يىلىنچە ئاساسەن مۇستەقىل ياشىدى.

بۇ ۋاقىتقا كەلگەندە، تۈركلەر ئىسمە ئۇچۇن جۇڭگو بىلەن بولغان ئۇرۇقداشلىق تۇيغۇسىدا مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى؟

بۇنداق بىرقانچە سەۋەبلەرى بولسىمۇ، ئۇنىڭ ئىچىدە، ئەڭ ئاساسلىقى ئىككى سەۋەب بار:

بىرىنچى سەۋەب — تۈركلەرنىڭ ئىچكى قىسمىدا يۈز بېرىۋاتقان ئۇرۇش، ئەگەر بىر يۇرتۇن كۆك تۈرك قاغانلىقىنى مىلادىنىڭ 600 - يىلى شەرقىي ۋە غەربىي قاغانلىقلارغا بۆلۈۋېتىپ كەتكەن بولسا، ئۇلارنىڭ مەغلۇپ بولۇشى تاتايىن ئىش ئىدى. جۇڭگو خانلىرىنىڭ (مەيلى سۇي سۇلالىسىنىڭ باكى تاڭ سۇلالىسىنىڭ بولسۇن) تۈركلەرنى مەغلۇپ قىلىشتا، ھەر-بىر كۈچ ئىشلىتىشتىن كۆرە، باشقا تەدبىر ئىشلەتتى، دېگەن تۇزۇك. ئۇلار تۈركلەرنى بۆلۈپ پارچىلاپ، بىر - بىرى بىلەن سوقۇشتۇرۇپ ئاجىزلاشتۇردى. تۈركلەرنىڭ قولى بىلەن تۈرك-لەرنى يوقاتتى. بۇ توغرۇلۇق سۇي سۇلالىسىنىڭ ۋەزىرى جاڭ سۈشىنىڭ مىلادىنىڭ 582 - يىلى سۇي ۋېنىدىغا كۆرسەتكەن تەدبىرىنى ئەسكە ئېلىش يېتەرلىك.

كۆكتۈرك قاغانلىقىنىڭ مەغلۇپ بولۇشى توغرىسىدا جۇڭ-گو تارىخچىسى يەن ۋېنلەن مۇنداق دەپ يازىدۇ: «ئەگەر تۈركلەرنىڭ شەرقىي ۋە غەربىي تۈرك قاغانلىقىغا بۆلۈنۈپ كەت-مەي، بىرلىكىنى ساقلىغان بولسا، تاڭ سۇلالىسى تۈركلەرنى بوقىتالمايتى ئىدى. غەربىي تۈرك قاغانلىقى شەرق ۋە غەرب-تىن ئىنارەت ئىككى قىسىمغا بۆلۈنمەي بىرلىكىنى ساقلىغان بولسا، تاڭ سۇلالىسى غەربىي تۈركلەرنىمۇ بوقىتالمايتى ئىدى. غەربىي تۈركلەرنىڭ ئىزى ئېچىلە، تويغاڭ تېگىنىدا، تاڭ سۇلالىسى بۇيۇسەتتىن پايدىلىنىپ كەتتى.»[11]

ئىككىنچى سەۋەب — تاڭ سۇلالىسى، شەرقىي تۈرك قا-غانلىقى بولسۇن، غەربىي تۈرك قاغانلىقى بولسۇن، ئۇلارنى

مەغلۇپ قىلىشتا ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى زىددىيەتلەردىن پايدى
لاندى، بولۇپمۇ تۈرك قاغانلىقى تەركىبىدىكى ئۇيغۇرلاردىن
ئۈستىلىق ھىلەن پايدىلاندى. ئۇيغۇرلار تۈرك خەلقىنىڭ ئە
جدە ئەنئىنى ۋاقتىنا سانى ئىنتايىن كۈچ، جەڭگىۋارلىقى ئا
ھايىتى ئۈستۈن بىر خەلق ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن تۈركلەرنىڭ
دۈشمەنلىرى تۈرلۈك چارە - ئامالارنى ئىشقا سېلىپ، ئۇيە
غۇرلارنى تۈركلەرگە قارشى كۈشكۈرتتى.

ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقىنىڭ قاغانى بايان قاغان
ئالتە سۇلالىسىنىڭ ھەربىي تۈركلەرنى مەغلۇپ قىلىشىدا نەسە
ئۈچۈن بىرنەچچە قېتىم قوشۇن چىقىرىپ ئالتە سۇلالىسىگە
ياردەم قىلغان؟ دېگەن سوئال تۇغۇلىدۇ. بايان قاغانىنىڭ
ئالتە سۇلالىسىگە ھەربىي ياردەم كۆرسەتكەنلىكىنىڭ مەلۇم مەقسى
ىتى بارئىدى. بايان قاغان ھەربىي تۈركلەر مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغان
دىن كېيىن، ئۇنىڭ تېررىتورىيىسىنى ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغا
نلىقىنىڭ تېررىتورىيىسىگە قوشۇۋالماقچى ياكى ھېچبول
مىغاندا، ھەربىي تۈرك قاغانلىقى زېمىنى ھېسابىدىن مەلۇم
بايدىغا ئىگە بولماقچى ئىدى. لېكىن، ئاقىۋەتتە، ھەربىي
تۈركلەرنى مەغلۇپ قىلغان بۇ ئىنتىياقداشلار (جۈڭگو
سىلەن ئۇيغۇر-ئۇرخۇن قاغانلىقى) نىڭ ھېچقايسىسى ئۆز مەقسە
تىگە يېتەلمىدى.

كۈك تۈرك قاغانلىقىدا، ئۇيغۇرلار بۇ قاغانلىقنىڭ
قۇدرەت تېپىپ، گۈللەپ ياشنىشىدىمۇ ھەل قىلغۇچ ئىنتايىن
رول ئويناندى. شۇنىڭدەك، ئاخىر بىرىپ، ئۇنىڭ
مەغلۇپ بولۇشى ۋە يوقىلىشىدىمۇ ھەل قىلغۇچ سەلبىي رول
ئويناندى.

تۈركلەر سىلەن جۈڭگو ئارىسىدا بولغان ئۇرۇشلارنىڭ
ھاراكىتىرى توغرىسىدىمۇ بىرنەچچە ئېغىز سۆز قىلىشقا توغرا
كېلىدۇ. ئىككى دۆلەت ئارىسىدا بولغان ئۇرۇشلارنىڭ ھاراكتېرى
ھەر خىل بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى بىر تايانغا ھەيدەپ
قارىغا ھۆكۈم چىقارغىلى بولمايدۇ. گاھىدا تۈركلەر سەددىچىن
سېپىلىدىن ئوتۇپ جۈڭگو تېررىتورىيىسىگە تاجاۋۇز قىلىپ
كىرگەن، گاھىدا جۈڭگو قوشۇنلىرى سەددىچىن سېپىلىدىن
چىقىپ، تۈركلەر تېررىتورىيىسىگە تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەن،
يەنىكى ئۇلارغا ھەربىي زەربە بېرىشنىلا كۆزلىمەي، ئەكسىچە
يىراقنى نەزەردە تۇتۇپ، ئۇلارنىڭ تېررىتورىيىسىنى بېسىۋېلى
شنى مەقسەت قىلغان. تاجاۋۇزچىلىق مەقسىدە
قىلىنغان ھەرقانداق ئۇرۇش ئەلۋەتتە ئادالەتسىلىك ئۇرۇش
بولمايدۇ.

بۇ ئىككى قوشنا دۆلەتنىڭ تىنچ ئۇنكەن مەزگىللىرىدىمۇ
مۇ، ئۇلارنىڭ قىلىشقان «دوستانە» مۇئامىلىلىرىدىمۇ سەمىمىيەت
بولمغان.

مىلادىيىنىڭ 697 - يىلى شەرقىي تۈرك قاغانى قاپاغان
قاغان(692 — 716) نىڭ سۇلالىسىنىڭ قىرالچىسى (ئايال يادە
شاھى) ۋۇ زېتىيەنگە ئەلچى ئەۋەتىپ، جۈڭگوغا ئەل بولۇپ
كەلگەن بىرنەچچە مىڭ ئائىلە تۈركلەرنى قايتۇرۇپ بېرىشنى،
1000 كۈزە ئۇرۇقلۇق ئاشلىق، 50 مىڭ توپ تاۋار -
دۇردۇن، 3000 دانە دېھقانچىلىق سايمانى، 40مىڭ جىڭ تۆمۈر
بېرىشنى تەلەپ قىلغان.① ۋۇ زېتىيەن قاپاغان قاغانىنىڭ
تەلىپىنى ئورۇندىشىغا مەجبۇر بولغان بولسىمۇ، ئەمما، مۇئامە
لىدە سەمىمىي بولمغان، شۇنىڭ ئۈچۈن، قاپاغان قاغان

مىلادىنىڭ 698 - يىلى ۋۇ زېتىيەنگە يوللىغان مەكتۇپىدا، «بىرىنچىدىن، ماڭا ئەۋەتىلگەن ئۇرۇقلۇق دانلارنى قوروۋېتەۋەتىپتىلەر، يەرگە تېرىغاندىن كېيىن بىر نالمۇ ئونىدى. ئىككىنچىدىن، ئەۋەتكەن ئالتۇن - كۈمۈش ھاۋدۇقلىرىڭىز جا چىقتى ... ئۈچىنچىدىن، تاۋار - دۇردۇنلىرىڭىز ئىنىڭ ھەممىسى قوپال، ناچار ئىكەن. تۆتىنچىدىن... بىزكە پاتلىق قىلىنىدىغان (قاپاغانىڭ ئوغلىغا پاتلىق قىلىدىغان ئالا مەلىكىسى) ۋۇ جەمەتىدىن بولغان مەلىكە قىز بېرىشىڭ لايىقسىز ئەھمىيىتى ئىكەن. شۇڭلۇق ئۈچۈن، ئوستىڭىزكە قوشۇن ئارتىپ بارمىمەن»⑤ دەپ يازغان.

بۇقىرىدىكى پاكىتقا قارىغاندا، ۋۇ زېتىيەنده سەھمىيەت بولمىغان، قاپاغان قاغانىڭ ئوغلىغا پاتلىق قىلىدىغان مەلىكە قىز ئالا ئۆلالمىسى ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ئىچى ماسلىشىش جەمەتىدىن بولماي، يەنىلا ۋۇ ماسلىشىش(ۋۇ زېتىيەنىڭ ئوغقانلىرى) جەمەتىدىن بولغان.

ئىزاھلار:

① ② ③ چۈ ئېلىمىز مەمۇلگو ئومۇمىي تارىخى» III قىسىم I بۆلۈم، خەنزۇچە نەشرى، 111 - 112 - 113 - 114 - بەتلەر.

④ سىما گۇاڭ، «زىزىتاڭ خەنزۇچە نۇسخا» 18 - جىلد، 6544 - بەت.

⑤ سىما گۇاڭ، «زىزىتاڭ خەنزۇچە نۇسخا» 18 - جىلد، 6521 - بەت.

بەشىنچى باب ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقى ۋە تالاس ئۇلالمىسى

قۇتلۇق بىلگە قاغان

ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقى قۇتلۇق بىلگە قاغاننىڭ ۋاقتىدا (742 — 747) قۇدرەتلىك باسقۇچقا كىردى. شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ يارلاقار قەبىلىسى باش بولۇپ قۇرغان ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقى باشتا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، كېيىنكى شەرقىي تۈرك قاغانلىقى (682 — 744) بىلەن چىقىشالمای دائىم ئۇرۇشۇپ تۇرغانىدى. قۇتلۇق بىلگە قاغان 742 - يىلىدىن باشلاپ، قارلۇقلار ۋە باسمىللار بىلەن بىرلىشىپ شەرقىي تۈركلەرگە قارشى كەسكىن ئۇرۇشلارنى ئېلىپ بارىدى.

قارلۇقلار تۈرك قەبىلىلىرى ئىچىدە سانىنىڭ كۆپلۈكى، جەڭگىۋارلىقى ۋە تارىخىنىڭ ئۇزۇنلۇقى بىلەن مەشھۇر ئىدى. «ئۇيغۇرنامە» داستانىدىكى رىۋايەتتىكە قارىغاندا، «قارلۇق» دېگەن نامنى ئۇيغۇرخان قويغانىكەن. ئۇ رىۋايەتتە مۇنداق بايان قىلىنىدۇ: ئۇيغۇرخان مەرىكە قىلغان يۇرۇشىدىن

www.docin.com

قاپتىپ كېلىۋاتقاندا، ئۇلىنىڭ بوز ئايغىرى تاغ ئىچىگە قېچىپ كېتىدۇ. ئوغۇزنىڭ بەگلىرىدىن بىرى بۇ بوز ئايغىرنى ئىز-دەپ كېتىپ ئۇچ كۈندىن كېيىن ئۇنى تاغ ئىچىدىن تېپىپ كېلىدۇ. شۇ چاغدا ھېلىقى بەگنىڭ ئۇستىبېشىنى قار قاپلاپ كەتكەنلىكەن. بۇنى كۆرگەن ئوغۇزخان بۇ بەككە «قارلىق بەگ»دېگەن نامنى قويۇپ قويىدۇ ۋە ئۇنى شۇ يەردىكى قەبىلىگە بەگ قىلىپ تەيىنلەيدۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ، بۇ بەگنىڭ قەبىلىسى ئۇزلىرىنى «قارلۇق» دەپ ئاتايدىغان بولىدۇ.① قارلۇق دېگەن نام Ⅷ ئەسىردە ئورنىتىلغان ئۇرخۇن ئابىدىلىرىدىمۇ ئۇچرايدۇ. قارلۇقلار ئىلى ۋادىسىدىن — بويلا، سايەگ، تاشلى (تاشلىق) لاردىن ئىبارەت ئىدى. قارلۇقلار ئالتاي تاغلىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا ياشايتتى. كېيىن ئۇلار ئۆكۈن تاغلىرىغىچە سىلجىپ كېلىپ، شەرقىي ئۇيغۇرلار بىلەن بىقىن ئالاقىدە بولغان. ئۇتۇلۇق بىلگە قاغان 742 — يىلى قارلۇقلار ۋە باسمىللار بىلەن بىرلىشىپ، شەرقىي تۈرك قاغانلىقىنى ئۆزىگە قاغانلىق (740 — 742) ئۇلتۇردى. لېكىن، باسمىللار ئىچىدىن كېلىپ قاغانلىق تۈرلىنى ئىنكىلىۋالىدى. باسمىل خانى ئاساسىي قاغان بولدى. ئۇيغۇرلار بىلەن قارلۇقلارنىڭ خانلىرى سول ۋە ئوڭ قول يابغۇلۇق مەنسەپلىرىدە قالىدى. ئۇتۇلۇق بىلگە قاغان جۇ ئىشقا رادى رازى ئەمەس ئىدى، ئۇ باسمىللارنىڭ ئۈستۈنلۈكىنى يوق قىلىپ تاشلاش ئۈچۈن ھەرىكەت قىلدى.

باسمىللار ئەڭ قەدىمكى چاغدىن تارتىپ ئۇتۇكۈن تاغ لىرىدا، بايقال كۆلىنىڭ جەنۇبىدا، قىرغىزلارنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا ياشىغان. ئۇلار، قەدىمكى چاغدا، «جەدە» تاتارلار

دەپمۇ ئاتالغان. تۈرك قاغانلىقى ۋاقتىدا، تۈركلەر، ئۇدۇن لارنى ئەۋەتىپ باسمىللارنى ئىداره قىلغان. باسمىللار كېيىنكى چاغلاردا ئاستا - ئاستا غەربكە كۆچۈپ كەتكەن، باسمىللار ئاساسەن ھازىرقى جىسار ئەتراپلىرىغا كۆچكەن، ئۇتۇلۇق بىلگە قاغان مىلادىيىنىڭ 744 - يىلى شەرقىي تۈرك قاغانى بولمىش قاغان (742 — 744) نى ئۆلتۈرۈپ ئۇزۇنى ئۇتۇلۇق بىلگە قاغا . دەپ ئاتىدى. ئارقىدىنلا، باسمىللار-دىن بولغان ئاساسىي قاغانغا ھۇجۇم قىلىپ ئۇنى ئۆلتۈردى ۋە باسمىللارنى تولۇق بويسۇندۇرۇۋالدى.

ئۇتۇلۇق بىلگە قاغان 744 - يىلى شەرقىي تۈركلەرنى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن، ئۆزىگە بويسۇنمىغان شەرقىي ئۇيغۇرلارنى شىددەتلىك چوڭ تارماقتىن ئىبارەت 19 قەبىلىگە بۆلىدى. ئۇلار — ئون ئۇيغۇر ۋە توققۇز ئوغۇزلاردىن ئىبارەت ئىدى.

ئون ئۇيغۇرلار:

1. ياغلاقار	药罗葛
2. قوتۇرغۇر	胡咄葛
3. بوقاسقىر	貊歌息
4. ئاۋچاغ	阿勿嘀
5. ھازار - قاسار	葛萨
6. خورەدسۇ	斛嗢素
7. ياغما	药勿葛
8. ئايابۇيۇ	奚耶勿

www.docin.com

9. تورلام ۋېيۇر	咄罗勿
10. ئادىز	阿跌

توققۇز ئوغۇزلار:

1. ئۇيغۇر	回纥
2. باياسىرغۇ	拔野古
3. خون	浑
4. بوكو	仆固
5. توگرا	同罗
6. چىنى	契苾
7. ئىزگىل	思结
8. قارلۇق	葛逻禄
9. ياسمىل	拔悉密

ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ تارىخىنى ئۈچ باسقۇچقا بۆلۈپ بايان قىلىش مۇمكىن:

بىرىنچى باسقۇچ — مۇستەقىللىقنىڭ دەسلەپكى باسقۇچى بولۇپ، بۇ باسقۇچ توپتوغرا 100 يىل (646 — 744) نى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مانا شۇ باسقۇچتا يۇز بەرگەن ۋەقەلەربۇقىرىدا (ئۇيغۇرلار بىلەن تۈركلەرنىڭ مۇناسىۋىتى بايىدا) بەرگەدەك تولۇق بايان قىلىندى.

ئىككىنچى باسقۇچ — ئۇيغۇر — ئۇرخۇن قاغانلىقىنىڭ قۇدرەتلىك بىر ئىمپېرىيە قىياپىتىدە شەرقىي ئاسىيا قۇرۇقلۇقىدا قەد كۆتۈرگەن دەۋرى بولۇپ، بۇ باسقۇچ قۇتلۇق بىلگە قاغان

دىن (مىلادىيىنىڭ 744 — يىللىدىن) تارتىپ ئالپ بىلگە تەڭرى ئۇيغۇر قاغانغىچە (825 — 832) بولغان 80 يىللىق ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مانا شۇ مەزگىلدە ئۇيغۇر — ئۇرخۇن قاغانلىقىنىڭ مەركىزىي كۈچى مۇستەقىللىق باسقۇچىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىدىكى 50 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇنىدىن 221 مىڭ كىشىلىك مۇنتىزىم ئاتلىق قوشۇنغا كۆپەيگەنىدى. بۇ قوشۇن 17 ئاتلىق دىۋىزىيە (ھەربىر دىۋىزىيە 13 مىڭ جەڭچىدىن تەركىب تاپقان) دىن ئىبارەت ئىدى. ئەنە شۇ مەزگىلدە، ئۇيغۇر — ئۇرخۇن قاغانلىقىنىڭ تېرىتورىيىسى شەرقتە ھازىرقى ھىنگان تاغلىرىنىڭ شەرقىغىچە، شىمالدا بايقال كۆلى ۋە يەنىسەي دەريا سىستېمىسىنىڭ بۇقىرقى ئېقىملىرىغىچە، جەنۇبتا سەددىچىن سىيلىغىچە، غەربىي جەنۇبتا ئالتۇنتاغقىچە، غەربتە يەرغانە ۋادىسى ۋە يەتتەسۇغىچە تۇتاشقانىدى.

شەرقىي ئۇيغۇرلار شەرقتىكى قىتان قوموقلارنى، شىمالىدىكى قىرغىزلارنى، غەربتە تارىم ۋادىسىدىكى ئۇيغۇر خانلىقلىرىنى ۋە يەرغانە، يەتتەسۇدىكى تۈرك خەلقلىرىنى بويسۇندۇرغانىدى.

قۇتلۇق بىلگە قاغان 646 — يىلى تۇنۇقۇق قاغان ئورناتقان دۆلەت تەشكىلىي تۈزۈمىنى تېخىمۇ مۇكەممەللەشتۈردى. پايتەخت قارابالغاسۇن بولدى.

ئۈچىنچى باسقۇچ — ئۇيغۇر — ئۇرخۇن قاغانلىقىنىڭ ئۆرلەش سەۋىيىلىرىگە كۆرە ئاجىزلىشىپ، قاغانلىقنىڭ سىياسىي مەركىزىنى ئوتۇكۇندىن تەڭرىتاغلىرىنىڭ ئېتەكلىرىگە يۆتكىگەن چاغدىكى ئون يىللىق ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

ئۆزۈندىكى بابىلاردا، بۇ قاغانلىقنىڭ تارىخىنىڭ

www.docin.com

ئىككىنجى ۋە ئوچىنجى باسقۇچلىرىدا يۈز بەرگەن تارىخىي ۋەقەلەرنى بايان قىلىپ ئۆتىسىز.

ئۇغۇلۇق ئىسيانى

ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقى قۇتلۇق بىلگە قاغاندىن باشلاپ، تاڭ سۇلالىسى بىلەن دوستانە، ئىناق ئۇنۇش بولغا ئاساس سالدى. بۇرۇن تاڭ سۇلالىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋەت ئۇنچىۋالا مۇقىملاشقان شەكىلدە ئەمەس ئىدى.

قۇتلۇق بىلگە قاغان 747 - يىلى ئالەمدىن ئۆتتى. ئورنىغا ئوغلى بايانچۇر تەخىرىدا بولمىش ئېل تىۋتىش بىلگە قاغان ئۇنۋانىدا قاغان بولدى. بايانچۇر تەخت ۋاقتىدا (747 - 759) ئۇيغۇرلار تاڭ سۇلالىسىگە ياردەم قىلىپ، ئۆزىگە لايىق ۋە مۇيىگۈملەرنىڭ ئىسيانىنى باستۇرۇشتا ئىنتايىن مۇھىم رول ئويناندى.

تاڭ سۇلالىسى (618 - 907) پادىشاھ تاڭ شۈەنزۇڭ تەخت ۋاقتىدا (712 - 756) تاشقى ۋە ئىچكى جەھەتتىن ناھايىتى ئېغىر قىيىنچىلىقلارغا دۇچ كەلدى.

تاڭ شۈەنزۇڭ مىلادىنىڭ 740 - يىللىرىغىچە شەرقىي تۈركلەر بىلەن تىبەت خانلىقىنىڭ مۇنۇمىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، جۇڭگونىڭ شىمالى ۋە غەربىي شىمال چېگرىلىرىدا 400 مىڭ كىشىدىن تارتۇق قوشۇننى مۇداپىئەدە تۇرغۇزۇشقا مەجبۇر بولدى. مۇنى مىسلى باشتا تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولمايدىغان مۇھىم رول ئويناندى.

تاڭ سۇلالىسى (618 - 907) پادىشاھ تاڭ شۈەنزۇڭ تەخت ۋاقتىدا (712 - 756) تاشقى ۋە ئىچكى جەھەتتىن ناھايىتى ئېغىر قىيىنچىلىقلارغا دۇچ كەلدى.

تاڭ شۈەنزۇڭ مىلادىنىڭ 740 - يىللىرىغىچە شەرقىي تۈركلەر بىلەن تىبەت خانلىقىنىڭ مۇنۇمىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، جۇڭگونىڭ شىمالى ۋە غەربىي شىمال چېگرىلىرىدا 400 مىڭ كىشىدىن تارتۇق قوشۇننى مۇداپىئەدە تۇرغۇزۇشقا مەجبۇر بولدى. مۇنى مىسلى باشتا تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولمايدىغان مۇھىم رول ئويناندى.

ئىچكى مالىيە قىينچىلىقى پەيدا قىلىپ بەردى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، تاڭ دۆلىتى بىلەن تىبەت خانلىقى ئارىسىدا بولغان تاغ هايىتى ئۇرۇنلىرىغا سوزۇلغان ئۇرۇشلارمۇ تاڭ دۆلىتىنىڭ قىينچىلىقىنى تېخىمۇ ئېغىرلاشتۇردى. تىبەت خانلىقى گەنسۇغا كۆز تاللايتىپ، مىلادىنىڭ 670 - يىللىرىدىن 730 - يىللىرىغىچە نەچچە يۈز مىڭ كىشىلىك قوشۇننى سەپەرۋەر قىلىپ، تاڭ سۇلالىسى بىلەن تەختىساي ئۇرۇشۇپ تۇردى.

يۇنى ئاز دېگەندەك، مىلادىنىڭ 750 - يىلى تاڭ سۇلالىسى بىلەن ئەرەبلەر ئارىسىدا يۈز بەرگەن تالاس (هازىرقى قىرغىزىستاندا) ئۇرۇشىدا گاۋ شەنزى باشچىلىقىدىكى جۇڭگو قوشۇنلىرى پاجىئەلىك هالدا مەغلۇپ قىلىندى. گاۋ شەنزى ئامان قالغان بىرنەچچە مىڭ كىشىنىلا ئەگەشتۇرۇپ ئوتتۇرا ئاسىيادىن قېچىپ كەتتى.

جۇڭگو مىلادىنىڭ 750 - يىلى تالاس ئۇرۇشىدا مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، تاكى مىلادىنىڭ 1757 - يىلىغىچە بولغان مەزگىلگىچە (1000 يىل) ئوتتۇرا ئاسىياغا ئاساسەن تەسىر كۆرسىتەلمىدى.

تالاس ئۇرۇشىدىن كېيىن، ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقى ئوتتۇرا ئاسىيا (ئاساسەن تارىم ۋادىسى)غا بولغان ھۆكۈمرانلىقىنى تىكلىۋالدى. چۈنكى تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تەسىرى سۈپۈرۈپ تاشلانغانىدى.

يۇقىرىدىكى سەۋەبلەرگە كۆرە، تاڭ سۇلالىسى ئاجىزلاپ، تاشقى ۋە ئىچكى جەھەتتىن خەتەرلىك ئەھۋالغا دۇچ كەلدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، تاڭ شۈەنزۇڭ پادىشاھلىقىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا تۇلسۇ چېرىكلىشىپ، ئەيش - ئىشرەتكە بېرىلىپ،

دۆلەتنىڭ ئىشى ھىلەن كارى بولمىدى. ئۇ دۆلەتنى ياشقۇرۇش ئىشىنى يالاڭ كۆچۈك ئاتلىق ۋەزىرگە تاپشۇرۇپ قويدى. ئۆزى بولسا پۈتۈن ۋاقتىنى يالاڭ كۆچۈكنىڭ ئالاھىدە ـ يالاڭ كۆزىنى ئاتلىق گۈزەل مەلىكە ھىلەن ئەيش ـ ئىشرەتتە ئۆتكۈزدى. مانا شۇنداق بىر نەچچە يىل بولۇپ بەرگەندە، خېيىم ھىلەن شەنشىنىڭ شىمالىي چېگرىسىنداموداپىتەدە تۇرىدىغان جۇڭگو قوشۇنلىرىنىڭ قوماندانى ئۆتكۈك (كېلىپ چىقىشى تۈرك. ئەن لۇشەن) يۈرسەتتىن پايدىلىنىپ يالاڭ ئۆلالىسىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، ئۆزى خان بولۇش نىيىتىگە كەلدى. ئۆتكۈك، كۆرۈنۈشكە ئاھاستىنى ساددا بولغان ھىلەن ھىلىگەر، تالانتلىق قوماندان ئىدى. ئۇ يالاڭ كۆزىنىڭ كۆڭلىنى ئۆزىگە مايىل قىلىۋېلىپ، پادىشاھ تالاشۇ ئۆزۈكىنى ئەنجىگە ئىگە بولۇۋالدى. ئۆتكۈك ئىۋۇ قوماندانلىقىدىكى قوشۇننى ئاساسەن تۈرك، قومۇق، قىتان، شىبە قاتارلىق ھەرقۇ بولمىغان مىللەتلەردىن تەشكىل قىلدى. ئۇنىڭ بۇ ئىشىدىن گۇمانلانغان تالاشۇ ئۆزۈك كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئۆتكۈكتىن بۇ-نىڭ سەۋەبىنى سورىغاندا، ئۆتكۈك: «جۇلار ساددا، جەڭگىۋار كېلىدۇ، ئۇلارنى باشقۇرماق ئاسان، ئۇرۇشتا كارىما كېلىدۇ» دەپ جاۋاب بەرگەن. ئۆتكۈك ئۆز قوماندانلىقىدىكى قوشۇنلارنى ئوبدان قورالانىدۇرۇپ بولغاندىن كېيىن، مىلادىنىڭ 755 - يىلى ئىسيان كۆتىرىدى. ئۆتكۈككە تالاڭ سۇلالىسىنىڭ ھەربىي ۋالىيلىرىدىن سۇيگۇم (كېلىپ چىقىشى تۈرك) مۇ قوشۇلدى. ئۆتكۈك 150 مىڭ كىشىدىن تەركىب تاپقان قوشۇننى ئالتاندۇرۇپ خېبېيدىن شەرققە قاراپ يۈرۈش قىلدى. ئۇ لوياڭ كەلگۈچە، قارشىلىق كۆرسەتكەن تالاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى-نى تارقا ـ تاۋقىدىن تارمار قىلىپ، لوياڭنى ئالدى. ئۇ

سۇيگۇمنى خېبېينى ساقلاشقا قالدۇرۇپ قويدى. ئۆتكۈك لو-ياڭنى ئالغاندىن كېيىن، ئۆزىنى ئۇلۇغ يەن پادىشاھى دەپ جاكارلىدى.

لوياڭدىن چېكىنگەن تالاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى چاڭئەن-گە شەرقىدىكى تۇڭگۇەنگە كېلىپ مۇداپىئەدە تۇردى. مانا بۇ قوشۇنلارنىڭ مەشھۇر ئىككى قوماندانى ـ يۈن چاڭچىڭ بىلەن گاۋشەنزى پادىشاھ تالاشۇەنزۇڭ تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. پادىشاھ يۈن چاڭچىڭغا «دۇشمەننىڭ كۆچىنى كۆككە كۆتۈرۈپ، كىشىلەرنى ئەندىشىگە سالدى» دېگەن گۇناھنى قويغان بولسا، گاۋشەنزىگە «شەنشىدىكى تۇرغۇن جايلارنى قولدىن بەردى، لەشكەرلەرنىڭ ھەربىي ئەمىلىنى قىسىپ ئۆزى ئانچۇقتا سالدى» دېگەن گۇناھنى قويدى. تۇڭگۇەندىكى قوشۇنلارغا توشوخان (كېلىپ چىقىشى قارلۇق) نى قوماندان قىلىپ تەيىن-لىدى. ئۆتكۈك ئارقا تەرەپلىرىدە چىققان قالايىمقانچىلىقنى بېسىقتۇرغاندىن كېيىن، بىرنەچچە يۈزلىشىش بويىچە تۇڭگۇەنگە ھوجۇم قىلىپ، قوشوخان قوماندانلىقىدىكى تالاسۇلالىسى قوشۇنلىرىنى تۇرۇل-گېسىل تارمار قىلدى. قوشوخاننى بولسا ئۆزىنىڭ قول ئاستىدىكىلىرىدىن بىرى تېرىك تۇتۇپ، ئۆتكۈككە ئاپىرىپ بەردى. تۇڭگۇەندىكى مەغلۇبىيەتنىڭ كې-يىن، تالاڭ شۇەنزۇڭ پايتەختى چاڭئەندىن چىقىپ، سىچۇەندىكى چېگدۇغا قاراپ قاچتى.

ئۆتكۈك چاڭئەنگە كىرگەندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ كۆچى ئاھايىتى چانلىنىپ كەتتى. تالاڭ شۇەنزۇڭ شەنشىدىكى شىنمىڭ ناھىيىسىنىڭ مەرىگە كەلگەندە، ئۆزى ئىلەن مىللەت كې-ئۇزانلار بىلەن ۋەزىرى يالاڭ گىوجۇڭنى ئۆلتۈردى. كىشىلەر

یەنە پادىشاھنى تالاق قۇيغىنىمۇ تۆلتۇرۇشكە قىستىدى، چۈنكى، تۆلار سۇ ئىككىسىنى دۆلەتنىڭ سېپىنىڭ يالايىتاپەت ئەكەلىدى دەپ ھېسابلايتتى. ئىككىسى ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، تالاق شۇەنزۇڭ يەنەن سىللە كېتىۋاتقانلارنىڭ ئۇنىڭغا بولغان ھۆرمىتى پەسەيدى. پادىشاھ شۇ جايدىن چېكىنىۋاپ بولغا چىققاندا، شاھزادە لىخېك ئاتىسىدىن ئايرىلىپ قېلىپ، گەنسۇدىكى لىكۆۋ دېگەن جايغا كەلدى. تۇ تالاق سۇلالىسىنىڭ مەشھۇر دۆلەت ئەربابى گوزىسىنىڭ مەسلىھىتى ۋە قوللىشى يەنەن ئۆزىنى تالاق سوزۇڭ دېگەن نامدا پادىشاھ دەپ ئېلان قىلدى. دەل شۇ پەيتتە، ئىسيانچىلار ئالدىدا جېدەل چىقىپ، ئۇلارنىڭ ئۆز ئىچىدىلا ئۆلتۈردى، سۇبكۇم ئۆلتۈرۈلۈپ ئورنىغا بويسۇندى. بۇنداق ئەھۋالنىڭ بۇز بېرىشى تالاق سوزۇڭ ئۈچۈن پايدىلىق ئىدى. بېيجى پادىشاھ ئىسيانىنى باستۇرۇپ ئەيش - ئىشرەتلىك تۇرمۇشنى تېزرەك ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن، ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقىدىن ھەربىي ياردەم ئېلىش قارارىغا كەلدى. تالاق سۇ-زۇڭ مىلادىيىنىڭ 757 - يىلى گو زىنى باشچىلىقىدا، تالاق ئوردىسىدا چوڭ ئەمەلدار بولۇپ ئىشلەيدىغان ئۇيغۇر بوكۇۋەيىن ھەمراھلىقىدا قارايالغاسۇنغا دېپلوماتىك ئەلچىلەر ئۈمىكى ئەۋەتتى. جۇڭگو ئەلچىلىرى ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانى بايانچور يەنەن سۆھبەت ئېلىپ بېرىپ، تالاق دۆلىتىگە ھاقارەت كەلتۈرىدىغان ئېغىر شەرتلەرگە ئىلاجسىز ماقۇل بولۇپ، ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ ھەربىي ياردىمىگە ئېرىشتى. ئۇزۇل گەن ئىمپېراتورىگە كۆرە، ئۇيغۇرلار چاڭئەن يەنەن لويانغىچە ئىسيانچىلاردىن قايتۇرۇۋالغاندا، شەھەرنىكى زىمىن، ئىد

ساداھ تاغىلار تالاق سۇلالىسىگە ئەۋە بولىدىغان، تالتۇن - كۆمۈش، تاۋار - دۇردۇن، قىز - چوكانلار بولسا ئۇيغۇرلارغا ئەۋە بولىدىغان، ئۇنىڭدىن باشقا، تالاق پادىشاھى ئۇزۇنىڭ مەلىكە قىزلىرىدىن بىرىنى ئۇيغۇر قاغانىغا ياتلىق قىلىدىغان بولدى. چېرىكلەشكەن تالاق سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىرى ئۇزلىرىنىڭ ئەيش - ئىشرەتلىك تۇرمۇشىنىڭ تېزرەك ئەسلىگە كېلىشىنى كۆزدە تۇتۇپ، بۇ بىتىمنامىدىكى مەزمۇنلار-غا دۆلىتىنىڭ ئىززەت - تارىۋىنى تاياغ ئاستى قىلىدىغانلىقى ۋە خەلققە يالايىتاپەت ئەكىلىدىغانلىقىنى يەنەن ھېسابلاشمىدى.

تۇزۇلگەن بىتىمنامىگە كۆرە، بايانچور مىلادىيىنىڭ 757 - يىلى ئوغلى يابغۇتېكىن قوماندانلىقىدا 50مىڭ كىشىلىك تاتلىق قوشۇنىنى جۇڭگوغا ئەۋەتتى. ئۇيغۇر تاتلىق قوشۇنلىرى تالاق سۇلالىسى قوشۇنلىرىغا ماسلىشىپ، ئىسيانچىلارغا قارشى جەڭ قىلدى. شۇ يىلى كۆزدە، ئىنتىياقداش قوشۇنلار چاڭئەنگە ھۇجۇم قىلىپ كىرىشتىن بۇرۇن ئۇيغۇر قاغانى بايانچور يەنەن ئۆزى بىۋاسىتە قوشۇن چاڭئەنگە كىرگەندىن كېيىن، يابغۇتېكىن بىتىمنامە بويىچە ئىش كۆرمەكچى بولدى. بۇ ۋاقىتتا تالاق پادىشاھى ئۇنىڭغا ئەگەر چاڭ ئەندە بىتىمنامە بويىچە ئىش قىلمىسا، لويانغا ھۇجۇم قىلغۇدەك تەسىرى يوقتى بولمايدۇ. ئۇ چاغدا، لويانلىقلار ئىسيانچىلار تەرىپىنى تالىدۇ. ئۇنىڭ ئۈچۈن، لويانى قايتۇرۇۋېلىشتىن ئىبارەت ئىككى مەقسەتنى ئەمەلگە ئاشۇرالمايدۇ. بۇنداق بولغاندا ئىسيانچىلار چاڭئەنگە كىرىپ ئالتۇن - كۈمۈش، تاۋار - دۇردۇن، قىز - چوكانلار بولسا ئۇيغۇرلارغا ئەۋە بولىدىغان، ئۇنىڭدىن باشقا، تالاق پادىشاھى ئۇزۇنىڭ مەلىكە قىزلىرىدىن بىرىنى ئۇيغۇر قاغانىغا ياتلىق قىلىدىغان بولدى. چېرىكلەشكەن تالاق سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىرى ئۇزلىرىنىڭ ئەيش - ئىشرەتلىك تۇرمۇشىنىڭ تېزرەك ئەسلىگە كېلىشىنى كۆزدە تۇتۇپ، بۇ بىتىمنامىدىكى مەزمۇنلار-غا دۆلىتىنىڭ ئىززەت - تارىۋىنى تاياغ ئاستى قىلىدىغانلىقى ۋە خەلققە يالايىتاپەت ئەكىلىدىغانلىقىنى يەنەن ھېسابلاشمىدى.

تۇزۇلگەن بىتىمنامىگە كۆرە، بايانچور مىلادىيىنىڭ 757 - يىلى ئوغلى يابغۇتېكىن قوماندانلىقىدا 50مىڭ كىشىلىك تاتلىق قوشۇنىنى جۇڭگوغا ئەۋەتتى. ئۇيغۇر تاتلىق قوشۇنلىرى تالاق سۇلالىسى قوشۇنلىرىغا ماسلىشىپ، ئىسيانچىلارغا قارشى جەڭ قىلدى. شۇ يىلى كۆزدە، ئىنتىياقداش قوشۇنلار چاڭئەنگە ھۇجۇم قىلىپ كىرىشتىن بۇرۇن ئۇيغۇر قاغانى بايانچور يەنەن ئۆزى بىۋاسىتە قوشۇن چاڭئەنگە كىرگەندىن كېيىن، يابغۇتېكىن بىتىمنامە بويىچە ئىش كۆرمەكچى بولدى. بۇ ۋاقىتتا تالاق پادىشاھى ئۇنىڭغا ئەگەر چاڭ ئەندە بىتىمنامە بويىچە ئىش قىلمىسا، لويانغا ھۇجۇم قىلغۇدەك تەسىرى يوقتى بولمايدۇ. ئۇ چاغدا، لويانلىقلار ئىسيانچىلار تەرىپىنى تالىدۇ. ئۇنىڭ ئۈچۈن، لويانى قايتۇرۇۋېلىشتىن ئىبارەت ئىككى مەقسەتنى ئەمەلگە ئاشۇرالمايدۇ. بۇنداق بولغاندا ئىسيانچىلار چاڭئەنگە كىرىپ ئالتۇن - كۈمۈش، تاۋار - دۇردۇن، قىز - چوكانلار بولسا ئۇيغۇرلارغا ئەۋە بولىدىغان، ئۇنىڭدىن باشقا، تالاق پادىشاھى ئۇزۇنىڭ مەلىكە قىزلىرىدىن بىرىنى ئۇيغۇر قاغانىغا ياتلىق قىلىدىغان بولدى. چېرىكلەشكەن تالاق سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىرى ئۇزلىرىنىڭ ئەيش - ئىشرەتلىك تۇرمۇشىنىڭ تېزرەك ئەسلىگە كېلىشىنى كۆزدە تۇتۇپ، بۇ بىتىمنامىدىكى مەزمۇنلار-غا دۆلىتىنىڭ ئىززەت - تارىۋىنى تاياغ ئاستى قىلىدىغانلىقى ۋە خەلققە يالايىتاپەت ئەكىلىدىغانلىقىنى يەنەن ھېسابلاشمىدى.

تۇزۇلگەن بىتىمنامىگە كۆرە، بايانچور مىلادىيىنىڭ 757 - يىلى ئوغلى يابغۇتېكىن قوماندانلىقىدا 50مىڭ كىشىلىك تاتلىق قوشۇنىنى جۇڭگوغا ئەۋەتتى. ئۇيغۇر تاتلىق قوشۇنلىرى تالاق سۇلالىسى قوشۇنلىرىغا ماسلىشىپ، ئىسيانچىلارغا قارشى جەڭ قىلدى. شۇ يىلى كۆزدە، ئىنتىياقداش قوشۇنلار چاڭئەنگە ھۇجۇم قىلىپ كىرىشتىن بۇرۇن ئۇيغۇر قاغانى بايانچور يەنەن ئۆزى بىۋاسىتە قوشۇن چاڭئەنگە كىرگەندىن كېيىن، يابغۇتېكىن بىتىمنامە بويىچە ئىش كۆرمەكچى بولدى. بۇ ۋاقىتتا تالاق پادىشاھى ئۇنىڭغا ئەگەر چاڭ ئەندە بىتىمنامە بويىچە ئىش قىلمىسا، لويانغا ھۇجۇم قىلغۇدەك تەسىرى يوقتى بولمايدۇ. ئۇ چاغدا، لويانلىقلار ئىسيانچىلار تەرىپىنى تالىدۇ. ئۇنىڭ ئۈچۈن، لويانى قايتۇرۇۋېلىشتىن ئىبارەت ئىككى مەقسەتنى ئەمەلگە ئاشۇرالمايدۇ. بۇنداق بولغاندا ئىسيانچىلار چاڭئەنگە كىرىپ ئالتۇن - كۈمۈش، تاۋار - دۇردۇن، قىز - چوكانلار بولسا ئۇيغۇرلارغا ئەۋە بولىدىغان، ئۇنىڭدىن باشقا، تالاق پادىشاھى ئۇزۇنىڭ مەلىكە قىزلىرىدىن بىرىنى ئۇيغۇر قاغانىغا ياتلىق قىلىدىغان بولدى. چېرىكلەشكەن تالاق سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىرى ئۇزلىرىنىڭ ئەيش - ئىشرەتلىك تۇرمۇشىنىڭ تېزرەك ئەسلىگە كېلىشىنى كۆزدە تۇتۇپ، بۇ بىتىمنامىدىكى مەزمۇنلار-غا دۆلىتىنىڭ ئىززەت - تارىۋىنى تاياغ ئاستى قىلىدىغانلىقى ۋە خەلققە يالايىتاپەت ئەكىلىدىغانلىقىنى يەنەن ھېسابلاشمىدى.

www.docin.com

نسمدی. ئاخىر تاڭ ھۆكۈمرانلىرى يابغۇتيكستىنىڭ ئاسسىمىلا يالۇۋردى. يابغۇ تيكىن ئاسسىنىڭ سۆزىنى يىراقماي، بىتىمنامىنى لويانگ ئېلىنغاندىن كېيىن ئىجرا قىلىشقا ماقۇل بولدى. ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەي يابغۇتيكىن لويانىنى ئىسيانچىلاردىن تارتىۋالدى ۋە چاڭئەن بىلەن لويانغا بىتىمنامە بويىچە ئىش كۆردى.

ئىسيانچىلار چاڭئەن بىلەن لويانغىدىن قوغلاپ چىقىرىلغاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ روھى چۈشۈپ ھەربىي ئىستىراھىنى بوشىتىپ كەتتى. 759 - يىلى سۆيگۈم ئۆتلۇكنىڭ ئوغلى (ئەن چىڭشۇي)نى ئۇلتۇرۇپ ئۇنىڭ قوشۇنلىرىنى تىزگىنلىۋالدى. ئۇزۇن ئۆتمەي، سۆيگۈمۇ، ئۆز ئوغلى سى چاۋيى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. سى چاۋيى ئۆزىنى ھىيرىق پادىشاھەدەپ جاكارلاپ، لويانغىنى بېسىۋالدى. تاڭ سۇلالىسى يەنە ھەۋپ تاسىتىدا قالدى.

بۇ چاغدا، ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقىغا بوگۇخان قاغان بولغانىدى. چۈنكى، مىلادىنىڭ 759 - يىلى تايانچور ئالەمدىن ئۆتۈپ، ئورنىغا كىچىك ئوغلى بوگۇخان ئاي تەخىرىدە. قۇت بولمىش ئېل ئۆتمىش قوچ قولۇق بىلگە قاغان ئۇنۋاندا قاغان بولغانىدى. بوگۇخانىنىڭ يەنە بىر ئىسمى ئېل تېگىن ئىدى. تارىخىي مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، يابغۇتيكىن چاڭئەن بىلەن لويانى ئىسيانچىلاردىن تازىلانغاندىن كېيىن، ئۇرخۇنغا - قارا يالغاۋلىغا قايتىپ كەتكەن. ئۇ ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەي، ئېغىر جەمئىيەت ئۆنكۈزگەنلىكى ئۈچۈن (ئېھتىمال يايانچورلى ئۆلتۈرۈمەكچى بولغان بولسا كېرەك) ئۆلتۈرۈلگەنىدى.

بوگۇخان تاڭ سۇزۇڭنىڭ ئەركە ئوغلى تاڭ دەيزۇڭ (762 — 779) نىڭ ئەلچى تارقىتىق قىلغان تەكلىپىگە بىنائەن مىلادىنىڭ 762 - يىلى ئىسيانىنى باستۇرۇشقا ياردەم بېرىش ئۈچۈن جۇڭگوغا كەلدى. بۇ چاغدا، تاڭ دەيزۇڭ ئۆزىنىڭ ئۆتە ھى ئوغلى لى‌شى (كېيىنكى پادىشاھ تاڭ دېزۇڭ)نى تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىغا باش قوماندان قىلىپ تەيىنلەپ، بىرقانچە قوماندانلىرىنىڭ ھەمراھلىقىدا، بوگۇخانىنى قارشى ئېلىشقا ئەۋەتتى. بوگۇخان تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئادەملىرىنى كۆزگە ئىلمىدى، ناھايىتى مەغرۇرانە قىياپەتتە تۇردى. بوگۇخانىنىڭ ھۆزۈرىغا كېيىنكى تاڭ شاھزادىسى لى‌شى ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆرپ - ئادىتىگە ھۆرمەت قىلىپ، قائىدە بويىچە، ئۇنىڭ ئالدىغا كېلىگەندە ئۇيغۇرچە ئۇسۇل ئويۇنىنى كېرەك ئىدى. شۇ قائىدىگە كۆرە، تاڭ قوماندانلىرىنىڭ ئۇيغۇرچە ئۇسۇل ئويناشى كېرەك ئىدى. لېكىن لى‌شى ئۇسۇل ئويناشنى قەتئىيلىك رەت قىلدى. بوگۇخانىنىڭ قوماندانلىرىدىن بىرى لى‌شىنى ئۇسۇل ئويناشقا قىستىغاندا، ئۇنىڭ ھەمراھلىرى شاھزادە لى‌شى تېخى ياش، كۆدەك، ئۇيغۇرچە ئۇسۇلنى تېخى ئۆگىنىشكە ئۈلگۈرەلمىگەن، دەپ ئۇرۇۋالدى. بۇنىڭغا ئاچچىقى كەلگەن ئۇيغۇر سەركەردىسى تاڭ قوماندانلىرىدىن بىرنەچچىسىنى باغلىتىپ ھاۋا تاپان قىلىپ ئېسىپ قويۇپ، ھەربىرىگە بۇزدىن كالتەك ئۇرغۇزدى. شۇ كېچىسى تاڭ قوماندانلىرىدىن ۋۇجۇي قاناۋلىق بىرنەچچىسى كالتەك زەربىسىدىن ئۆلدى. ئۇيغۇرلارنىڭ قىلمىشىدىن نارازى بولغان شاھزادە لى‌شى ئىشپاقىنى بۇزۇپ، ئۇيغۇرلار بىلەن ئۇرۇشماقچى بولدى.

لیکن، بۇنداق قىلىشنىڭ ياخشى ئاقىۋەت ئەكەلمەيدە-
ھالىقىنى سېزىپ، ئۇزىنى بېسىۋالدى.

مىلادىيىنىڭ 762 - يىلى ئۇيغۇرلارنىڭ ياردىمىنى قولغا
كەلتۈرگەن ئالا سۇلالىسى لويانغنى ئىسيانچىلاردىن تارتىـ
ۋالدى. سىچاۋنى ھېيبىگە قېچىپ كەتتى. ئۇ ئۆلۈك - سۆيگۈم
ياتقىلىقىدىكى بۇ ئىسيان ئاساسەن بېسىقتۇرۇلدى. ئۇيغۇر-
لار لويانغا كىرگەندە، ئۇرغۇن بايلىقلارنى قولغا چۈشۈردى.
لويانى ئىسيانچىلاردىن تازىلىغاندىكەن چاغدا، شەھەرگە ئوت
قويۇلدى. شەھەردىكى ئۆي - ئىمارەتلەر 20 كۈنگىچە كۆيۈپ
تۈردى. بوگۇخان مىلادىيىنىڭ 763 - يىلى جۇڭگودىن ئۆز ئېلـ
گە كېتىدىغان چاغدا، ئاھانىتى ئۇرغۇن بايلىقلارنى ئەـ
كەتتى. بۇنداق بايلىقلار خەلقتىن يىغىۋېلىنغانىدى. ئۇ ئۆلۈك
سۆيگۈم ياتقىلىقىدىكى ئىسيانى باستۇرۇشتا، ئالا سۇلالـ
سىگە ياردەمگە كەلگەن ئۇيغۇرلار ئامدۇرۇلۇپ كېتىشكە بۇرـ
لەنگەن ئالا سۇلالىسى ھاكىمىيىتى قوغداپ قالدى. جۇڭـ
گوئىمىڭ تۈزۈلگىلى بېرىدىن ئەسلىگە كەلدى. ئىشلەپچىقىرىش
تەرەققىي چۈشۈپ، خەلق خاتىرجەم تۇرمۇش كەچۈرۈشكە باشلـ
دى. مانا مۇشۇ جەھەتتىن ئالغاندا، ئۇيغۇرلار ئۇ ئۆلۈك ئىـ
لانىڭ باستۇرۇشتا ئىجابىي رول ئويناندى.

يەتتە يىل داۋام قىلغان (755 ـ 762) ئۇ ئۆلۈك
ئىسيانى خەلقىمىز ئىچىدىن تورغۇنجاڭ باـ
لاھىتايەتلەرنى كەلتۈردى. ئۇ ئۆلۈك ئىسيانى باشلىنىش
ھارپىسىدا (مىلادىيىنىڭ 754 - يىلى) ئالا سۇلالىسىدىكى ئاھا-
لىنىڭ سانى تەخمىنەن 53 مىليون ئىدى. ئىسيان باستۇرۇل-
غاندا بولسا، بۇ سان 17 مىليونغا چۈشۈپ قالدى. يەتتە يىل

داۋام قىلغان ئۇرۇشتا، ئاچارچىلىقتا ۋە خەلقئو ئىل يۇقۇم
لۇن كېسەللەر يىلەن 36 مىليون ئادەم ئۆلدى.

تىبەت خانلىقى يىلەن بولغان ئۇرۇش

ئىسيان باستۇرۇلغاندىن كېيىن، ئالا سۇلالىسى يەتە
بىر ئىمپېرىيىلىك ئەھۋالغا دۇچ كەلدى. ئالا سۇلالىسى
قوشۇنلىرىنىڭ كۆپ قىسمى ئىسيانىنى باستۇرۇشتا مەيدانغا
ئالىنغاندىن، جۇڭگودىنىڭ غەربىي شىمال چېگرىسىدا مۇداپىئەدە
تۇرىدىغان قوشۇنلىرى يۆنكەپ كېتىلگەنىدى، چېگرا مۇداپىـ
ئەسىدە قالدۇرۇلغان قوشۇنلارنىڭ بولسا، سانى ئاز ھەم سۇـ
پىتى ناچار (قېرى، ئاجىز) بولۇپ قالدى. تىبەت خانلىقى
مانا شۇنداق پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، كەلسۇنىڭ خېشى كا-
رىدورىنى بېسىۋالدى. تىبەت خانلىقى مىلادىيىنىڭ 763 - يىلى
200 مىڭ كىشىدىن تارتۇق قوشۇننى سەپەرۋەر قىلىپ، كەلسۇـ
نىڭ ئۇخشى ناھىيىسىدىن شەرقتە قاراپ يۈرۈپ، شەنشىگە
بېسىپ كىرىپ، پايتەخت چاڭئەنگە يېقىنلاپ كەلدى. ئۇچكى
ئۇرۇشلاردا غالىبىدىن كەلگەن ئالا سۇلالىسى چاڭئەننى مۇداپىـ
ئە قىلىشتا ئاجىز ئىدى. پادىشاھ ئالا دەيزۇڭ پايتەختنى
ئاشلاپ چىقىپ شەنجۇ دېگەن جايغا قېچىپ كەتتى. تىبەت قو-
شۇنلىرى چاڭئەنگە بېسىپ كىرىپ، شەھەرگە ئوت قويدى. تە-
بەتلىكلەر شەھەر ئىچىدىكى باشلار، قىزلار، ھۈنەرۋەنلەرنى
ئېلىپ ئۆز ئېلىگە قايتىشقا ھازىرلىق قىلدى. شۇ چاغدا،
ئالا سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ ئىچكى ئەھۋالىنى ئېنىق بىلمە-

www.docin.com

گەن تىبەتلىكلەر ئۆزىچە ئەندىشىگە چۈشۈپ، چاكىنلىق تاشلاپ چىقىپ، لىگىشيانىڭ گويەن ناھىيىسى، گەنسۇنىڭ چىڭ يەن، تىلىياڭ قاتارلىق جايلىرىغا چېكىنىپ، ياشقىندىن ھۆجۇم قىلىش يەتتىنى كۈتۈپ تۇردى. دەل شۇ چاغدا، تاڭ سۇلالىسىنىڭ مەشھۇر قوماندانلىرىدىن بىرى بولغان ئۇيغۇر بوكۇقەيسەن بىلەن پادىشاھ تاڭ دەيزۇڭ ئارىسىدا كېلىشمەسلىك يۈز بەردى. بوكۇقەيسەن ئىسيانىنى باستۇرۇشتا كۆزگە كۆرۈنگۈدەك خىزمەت كۆرسەتكەن بولسىمۇ، پادىشاھ تەرىپىدىن قىلىنغان ئىلتىپات بىتەرەپلىك بولمىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇ پادىشاھقا نارازى بولدى. پادىشاھ ئۇنى پايتەختكە چاقىرغاندا بوكۇقەيسەن ئوردىغا بارمىدى. بۇ ئىشنى گۇمانلانغان پادىشاھ تاڭ دەيزۇڭ گو زىنىنى ئۇيغۇر ھەربىي ۋالىيلىقىنى ئەتىلدى. بۇنى ئاڭلىغان بوكۇقەيسەن بىرنەچچە يۈز كىشىنى ئەگەشتۈرۈپ لىگىشيا ئەترايىغا تېجىپ كىرىپ، قوشۇن توپلىدى، ئاندىن كېيىن، ئۇيغۇر قاغانلىقىنىمۇ ئۆزىگە يار-دەم بېرىشكە چاقىردى ۋە تەسەتلىكلەر بىلەنمۇ ئالاقە باغلاپ، تاڭ سۇلالىسىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاشقا بەل باغلىدى. ئۇيغۇر قاغانى بوگو قاغان بوكۇقەيسەنگە ئالىپ قولۇق ئۇتۇق ياغلا-قارتىپ قوماندانلىقىدا 10 مىڭ كىشىگە يېقىن ئۇيغۇر ئاتلىق قوشۇنىنى ياردەمگە ئەۋەتتى. مىلادىيىنىڭ 764 - يىلى بوكۇقەيسەن ئۇيغۇر قاغانلىقى بىلەن تىبەت خانلىقىدىن يار-دەمگە ئالغان ۋە ئۆزى توپلىغان بولۇپ بىرنەچچە يۈز مىڭ كىشىلىك قوشۇنىنى باشلاپ چاكىنگە ھۆجۇم قىلدى. پايتەخت لاڭياڭنى جىددىي ھۇپ ئىچىدە قالدى. شۇ چاغدا، تاڭ سۇ-لالىسىنىڭ قوماندانى گو زىيى ئالىپ قولۇق ئۇتۇق ياغلاقارتى-

كىسىلگە قارارگاھىغا بېرىپ، ئۇنىڭ بىلەن سۆزلىشىپ، ئۇيغۇر ھۆكۈمرانى قولغا كەلتۈرۈپ، ئۇيغۇر قاغانلىقى بىلەن تاڭ سۇ-لالىسىنىڭ دوستلۇق مۇناسىۋىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، تىبەت قوشۇنلىرىغا قارشى ئۇرۇش قىلىشقا ئېرىشتى. بۇ ئەھۋال يۈز بەرگەندىن كېيىن، پايتەخت چاكىنىنىڭ بوسۇغىسىغىچە كەلگەن 100 مىڭ كىشىلىك تىبەت قوشۇنلىرى ئارقىغا چېكىنىپ، لىگىشيادىكى لىئۇۋۇ دېگەن جايغا كېلىپ ئورۇنلاشتى. ئۇيغۇر سەركەردىسى ئالىپ قولوق ئۇتۇق ياغلاقارتىكىن مە-لادىيىنىڭ 765 - يىلى ئۇيغۇر قوشۇنلىرىنى باشلاپ قايتىش سە-پىغا (ا - ئىلى ئەترايىدا) تىبەت قوشۇنلىرى جايلاشقان لىئۇ دېگەن جايغا يېقىنلاپ كەلدى. ئالىپ قولوق ئۇتۇق ياغلاقارتىكىن دەھشەتلىك قار - شۇنىرغان بولۇپ ئۇرغان كېچىسى تىبەت قوشۇنلىرىنىڭ چېدىرلاردا ئۇخلاۋاتقانلىقىنى بىلىپ يېتىپ، ئۇلارغا ئۇيۇقسىز ھۆجۇم قىلىپ، تاڭ ئاتقۇچە تىبەت قوشۇنلىرىدىن 50 مىڭ كىشىنى ئۆلتۈرۈپ، قالغان قىسمىنى تىتىر ئالدى. بۇ ئۇرۇشقا تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى ئۇيغۇر قوشۇنلىرىغا ماسلىشىپ جەڭ قىلدى. ئۇيغۇرلار تىبەت لەشكىرى ئوستىدىن قازانغان بۇ مەلۇمدە 1 مىليوندىن ئارتۇق چارۋا مال (تۆگە، ئات، كالا، قوي قاتارلىقلار)نى غەنىيمەت ئالدى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى تاڭ دەيزۇڭ ئۇيغۇرلارنىڭ بۇ ئۇرۇشتا يارانقان تۆھپىسىنى نەزەردە تۇ-تۇپ، ئۇلارغا 100 مىڭ توپ شايى - دوردۇن ھەدىيە قىلدى.

تاڭ سۇلالىسىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش ئۈچۈن ئىسيان كۆ-تۈرگەن بوكۇقەيسەن مىلادىيىنىڭ 764 - يىلى ئۇيغۇر قاغانلىقى بىلەن تىبەت خانلىقىنىڭ ئىگە بولۇپ، بىرنەچچە

www.docin.com

يۇمىلاق مەنبەدىن تەركىب تاپقان قوشۇنلىق ئالالايدۇرۇپ چاغدىكى مۇجرىم قەلبىنى ئۆچۈن كېتىۋاتقاندا، بولدا ئۇيغۇر خەت كېسەل بولۇپ ئۆلگەنىدى.

جۇڭگو مەلىكە قەزلىرىنىڭ ئۇيغۇر قاغانلىرىغا ياتلىق بولۇشى

مىلادى VIII ئەسىرنىڭ 50 - يىللىرىدا، شەرقىي ئاسىيا يادا ئۇيغۇر-تۈركۈن قاغانلىقى، تالاس سۇلالىسى، تىبەت خانلىقى قاتارلىق ئۈچ چوڭ دۆلەت بولۇپ، ئۇلارنىڭ بىر - بىرى دىن بولغان مۇناسىۋىتى ناھايىتى جىددىي ۋە مۇرەككەپ ئىدى. بۇ چاغدا تالاس سۇلالىسى يۇرۇلغى سەلتەنەتلىك، قۇدرەتلىك ئەھۋالىنى يوقىتىپ، ئاجىزلىشىپ قالغانىدى. ئۇيغۇر - ئۈرخۇن قاغانلىقى بولسا قۇتلۇق بىلگە قاغانىنىڭ ۋاقتىدىن تارتىپ (مىلادىنىڭ 744 - يىلىدىن) كۈچەيمەكتە داشلاپ، ناھايىتى قۇدرەتلىك بىر دۆلەتكا ئايلىنىپ كەلگەنىدى. تىبەت خانلىقىمۇ بىرنەچچە يۈز يىلدىن تۇتۇشقا ئىگە دۆلەت بولۇپ، ئۆز قوشنىلىرىغا، بولۇپمۇ جۇڭگو يات - پاتلا مۇجرىم قىلىپ، ئۆزى قورقۇنچلۇق ئۇرۇشتى، جۇڭگونىڭ ئۇيغۇر قاغانلىقى بىلەن تىبەت خانلىقىغا تۇتقان مۇناسىۋىتى بىردەك ئەمەس ئىدى. تىبەت خانلىقى بولسا، جۇڭگوغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرىپ جۇڭگونىڭ مەرىن ۋە مەركىزى شىمالىدىكى تېررىتورىيىسىنى مۇستەبىلىقنا ئىستىلا قىلىپ، ئۇيغۇر قاغانلىقىدا بولسا، جۇڭگو تېررىتورىيىسىدىن پەرەز چاپتى خىسۇبلاش قىستى بوق ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن تالاس سۇلالىسى ئۇيغۇر - ئۈرخۇن قاغانلىقى

بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ تىبەت خانلىقىغا قارشى تۇرۇش بولىدىغان ئىدى.

تالاس سۇلالىسى ئۆزلۈك ۋە سۈيگۈم ئىياتنى بامتۇرۇش قا تىبەت خانلىقىدىن ياردەم ئالماي (تىبەت خانلىقىنىڭ قارا نىيىتىدىن قورقاتتى) ئۇيغۇر قاغانلىقىدىن ياردەم ئالماقچى بولدى. ئۇلارنىڭ ئويلاپ، ئۇيغۇر قاغانلىقى بىلەن تالاس سۇلالىسى ئارىسىدىكى ئىتاق قوشنىدارچىلىق مۇناسىۋىتىنى ساقلاش، ھەربىي، ئىقتىسادىي جەھەتلەردىلا بولۇپ قالماستىن، يەنىكى ئۆزىلىشىش جەھەتتىمۇ ئۆز ئىپادىسىنى تاپتى. مىلادىنىڭ 756 - يىلى، ئۇيغۇر قاغانلىقى بىلەن تالاس سۇلالىسى ئارىسىدا ئۆزئارا ئەلچىلەر ئالماشقاندىن كېيىن، مەلىكە قەزلىرىنىڭ ئۇيغۇر قاغانلىقىغا ياتلىق قىلىنىشى بەلگىلەنگەنىدى. ئۇلاردىن تاڭغۇ، ئۇيغۇرلار ئىسمىنى ياستۇرۇلغاندىن كېيىن، تالاس سۇلالىسى ھەر يىلى ئۇيغۇر قاغانلىقىغا 20 مىڭ تۇپ تاۋار - دوردۇن ئەۋەتىپ تۇرۇش مەجبۇرىيىتىنى ئۈستىگە ئالغان. ⑤ تالاس سۇلالىسى مۇ مەجبۇرىيىتىنى تەخمىنەن 100 يىل (مىلادى 757 - يىلىدىن 840 - يىللىرىغىچە) ئۆتىدى. ئۇ ئولپانىڭ جۇڭگولۇقلار ساۋاي قارىغۇلارى ھەققىدە - سالنامە» دېگەن چىرايلىق سۆزلەر بىلەن يەرداڭلاپ يېزىپ قويغان. ئەمەلىيەتتە بولسا ھەر يىلى ئۇيغۇر قاغانلىقىغا ئەۋەتىلىدىغان 20 مىڭ تۇپ تاۋار - دوردۇن سېلىقتىن باشقا نەرسە ئەمەس ئىدى.

شۇنىڭدەك دۆلەت ئوتتۇرىسىدا تۇرۇلغان بىتىمنامىگە كۆرە، مىلادىنىڭ 759 - يىلى تالاس سۇلالىسى پادىشاھى تالاس سۇرۇلۇ ئۆز قىزى مەلىكە دېگۈنى ئۇيغۇر قاغانى بايانچۇرغا

ياغلىق قىلدى. ياياڭچۇر تاغ سۇلالىسى مەلىكىسىنىڭ تويلۇق تۇڭيۇن يارىملىق ئاتىسىنى ئىككى مىڭنى ئەۋەتتى. بۇنىڭدىن ياشقار، ياش ۋەزىر ئىلدىز ياڭچىلىقىدا 2000 كىشىدىن تەركىب تاپقان قاۋشى ئېلىش ئۈمىكىنى تەشكىللەپ مەلىكىنىڭ ئالدىغا ئەۋەتتى. مانا شۇ ئۈمەكنىڭ تەركىبىدە، قاغان ياڭچۇرنىڭ سىڭلىسى قۇتلۇق بىلگە بىكە ياڭچىلىقىدا 56 نەپەر بىكە قىزلار (ئۇيغۇر يەرگلىرىنىڭ ئايالىرى، قىزلىرى)دىن تەشكىل تاپقان ئايال - قىزلار ئۈمىكىمۇ بار ئىدى.

مەلىكە تىڭگونىڭ ئۆز ئارزۇسى بويىچە بولغاندا، ئۇ ھېچقاچان ئۆزىگە يات بولغان بىراق جايدىكى بىر دۆلەتنىڭ ھۆكۈمرانىغا ياتلىق بولۇشنى خالىمىغان بولاتتى. شۇڭا مەلىكە تىڭگو ئۆزىنى تاڭ سۇزۇڭ بىلەن خوشلاشىپ، قارا ياڭلىغا ماڭىدىغان چاغدا، ھەسرەتلىك تىنىپ، كۆز ياشلىرىنى ئاققۇزۇپ تۇرۇپ: «دۆلەت ئىشلىرى مۇھىم، ئۆلسەمۇ بۇ تىڭغا ئۆكۈنمەيمەن» دېگەن. دېمەك، بۇنىڭدىن، مەلىكە تىڭگونىڭ ناھايىتى مۇھىم سىياسىي مەسئۇلىيىتىنى ئۆز ئۈستىگە ئالغانلىقىنى بىلىش تەس ئەمەس. شۇنىمۇ ئېيتىپ ئۆتۈش كېرەككى، مەلىكە تىڭگو قىز بولىۋاتقىنىدا ياياڭچۇرغا ياتلىق بولۇشتىن بۇرۇن ئىككى قېتىم ئەرگە تەگكەن چوكان ئىدى، ياياڭچۇر ئوتتۇق ئۈچىنچى كۈيئوسى بولاتتى.

مەلىكە تىڭگو ياياڭچۇرغا ياتلىق بولۇپ بىر يىلدىن كېيىن، مىلادىنىڭ 759 - يىلى قاغان ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇيغۇر ئۆرپ-ئادىتىدىكى بويىچە، مەلىكە تىڭگونى مەرھۇم قاغان بىلەن بىللە دەپنە قىلىشقا مەجبۇر بولدى. مەلىكە تىڭگو ئۇيغۇر-لارنىڭ ھەرۋىلارنىڭ قائىدە - يوسۇنلىرىغا ھۆرمەت قىلىش

نى ئۇنۇتۇپ سوراپ تۇرۇش ئۈچۈن ئەپنە بولۇپ كېتىشتىن ئىبارەت ئىدى. ئەمما ئۇ چېكىنىشنى تىلىمەي قان ئاققان ئۇزۇپ ئىسەدەپ يىغلاپ، ياياڭچۇرنىڭ ۋاپاتىغا ماتەم تۇتتى. مەلىكە تىڭگو ياياڭچۇردىن بالا تۇغمىغانىدى. شۇڭا ئۇ جۇڭگوغا قايتۇرۇلدى.

ياياڭچۇر ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئوغلى بوگۇخان قاغان بولدى، بوگۇخان (759 — 779) مەلىكە تىڭگو بىلەن قارا ياڭلىغا ئۇنغا بىللە كەلگەن تاڭ سۇلالىسىنىڭ خان قىزلىرىدىن بىرى بولغان مەلىكە شاۋتىڭگوغا ئۆيلەندى. بۇ مەلىكە قارا ياڭلىغا ئۇندا 33 يىل (758 — 791) تۇردى. ئۇ ئۆز مەزگىلىنىڭ ئىنچىكە، 20 يىل بوگۇخان بىلەن ھايات كەچۈردى. 779 - يىلى بوگۇخان ئۆلۈتۇرۇلگەندىن كېيىن بولسا، 13 يىل (791 - يىلىغىچە) ئوللۇقتا ئۆتتى. ئاخىر، 791 - يىلى قارا ياڭلىغا ئۇندا ئالەمدىن ئۆتتى. مەلىكە شاۋتىڭگو بوگۇخاندىن ئىككى بالا تۇغقانىدى. بۇلار-نىڭ، مىلادىنىڭ 779 - يىلى تون ياغا تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى.

بوگۇخان قاغانلىق قىلغان ۋاقتىدا ناھايىتى مەسرۇرلىنىپ، قېنى - قېنىغا پاتماي ئۇيغۇرلارنىڭ ئادەتلىرىنى ئاسلاپ، ئادەتتىكى ھايات كەچۈرىدىغان ئادەتلىرىنى ئاشلاپ، ئاجايىپ مەيدانلىك ئوردىلارنى سالدۇرۇپ، راھەتپەرەسلىككە بېرىلىپ كەتتى. ئۇ مىلادىنىڭ 778 - يىلى جۇڭگونىڭ ھازىرقى تەيۋەن شەھرىگە ھۇجۇم قىلدى. تاڭ پادىشاھلىقىنىڭ دەپ ئويلاستىنىڭ ۋالىيسى جاڭگۇاڭشىن قوشۇن تارتىپ كېلىپ ئۇيغۇرلارنى چېكىندۈردى. تاڭ سۇلالىسى بوگۇخانىنىڭ بۇنداق بولۇۋېلىشىنىڭ سەۋەبىنى ئىگىلەي، بۇرۇنقىدەك كۈلا ئوبدان

www.docin.com

مۇئامىلىدە بولدى. بوگۇخان مىلادىنىڭ 779 - يىلى جۇڭگونى يەنە مۇجۇم قىلماقچى بولدى. شۇ چاغدا باش ۋەزىر تون باغا تارقان (يەنى مەلۇماتلاردا، تون باغا بوگۇخاننىڭ تاغىسى دېيىلسە، يەنى مەلۇماتلاردا ئوكسى دېيىلىدۇ.) بوگۇخانغا نەسىھەت قىلىپ، تاڭ سۇلالىسى بىلەن دوستانە ئۆتۈشنى تەشەببۇس قىلدى. ئالدىنقى يىللىرى تەيپۇڭنىڭ ھوجۇم قىلىپ، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئۆچۈرەلمەسلىكىنى ئەسلەتتى. لېكىن، بوگۇخان تون باغا تارقاننىڭ گەپلىرىگە قۇلاق سالمىدى. خېلى ئۇزۇندىن بېرى قاغانلىق ئورنىنى تارتىۋېلىشنى ئويلاپ يۈرگەن تون باغا تارقان بوگۇخاننىڭ گەپكە كىرمەسلىكى ئىنكىسى ساھابە قىلىپ، بوگۇخاننى ھەم ئۇنىڭ يېقىنلىرىدىن بولۇپ 2000 كىشىنى ئۆلتۈرۈپ ئۆزى قاغان بولدى.

تون باغا تارقان قاغان بولغاندا، ئۇيغۇر قاغانلىقى بىلەن تاڭ سۇلالىسىنىڭ مۇناسىۋىتى ياخشىلاشتى. بىر چاغدا، جۇڭگونىڭ تاڭ دىنزۇڭ پادىشاھ بولغانىدى. تاڭ دىنزۇڭ (780—805) مىلادىنىڭ 762 - يىلى بوگۇخاننىڭ تالدىنما يارغاندا، ئۇنىڭ ئوغۇللىرىدىن شاھزادە لى شى بولۇپ، ئۇ ئۇيغۇرلارنىڭ چاغدا قىلغان ئۆكتەملىكى (تاڭ قوماندانلىرىدىن بىرى- نىڭ قىزىنى ئۇرۇپ ئۆلتۈرگەنلىكى) ئۈچۈن چېقارمىغانىدى.

تاڭ دىنزۇڭنىڭ تاڭ شۈەنزۇڭ تاڭ سۇزۇڭ (756 — 779) لار ئوغۇللىرىنى كىچىلىك ئايلىرىدىن باشلاپ قالقان ھۆكۈمران قىلىپ، ئۇلارغا دۇشمەنلىك يۈزىسىدىن ئۆتتى. يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇنىڭ ۋاقتىدا، ئىچكى جەھەتتە ئۆلۈم- كە كۈچلەر باش كۆتۈرۈپ ئىسيان ھەرىكەتلىرى يۈز بەردى.

بايلارنى تىمەت خانلىقىغا ئۆتۈنۈپ بېرىش شەرتى ئاستىدا، تىبەت خانلىقىدىن ھەربىي ياردەم تەلەپ قىلدى.®

مىلادىنىڭ 780 - يىلى ئۇيغۇر بېگى تودون مىكدىن ئارتۇق سوغدىلارنى باشلاپ چاگىتەيدىن قارا بالغاسۇنغا قايتى- تى. تودون ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ سودا ۋەكىللەرى ئۇمىكىنىڭ باشلىقى بولۇپ، ئۇ جۇڭگودىكى سودا ئىشلىرىنى قوزغىتىپ دەپچە مىڭلىغان توگە بىلەن ئاتقا يۈك - تاق ئارتىپ ماڭ- غاندى، ئۇ دۆلەت چېگرىسىدىن ئۆتۈۋاتقاندا، خانىنىڭ چېگرا مۇداپىئە قوشۇنلىرىنىڭ سەركەردىسى جاۋ گۇاڭشىن توگىگە ئارتىلغان ئۇرۇقلۇقلارنى سانىدۇقلارنىڭ ئىچىگە چاگىتەلىنىڭ خەتلۇ قىرلىرىنىڭ قاچىلاغانلىقىنى سۆزىپ قالدى. جاۋ گۇاڭشىن بۇ ئىشنى پادىشاھقا مەلۇم قىلىپ، تودون باشلىق مىكدىن ئارتۇق ئۇيغۇر سوغدىلىرىنى ئۆلتۈرۈپ، بىر نەچچە مىڭ ئات، توگە، 100 مىڭ توپ ئاۋار - دۇردۇن قاتارلىق نەرسىلەرنى مۇسا- دىرە قىلدى. سانەۋى ئىچىگە يوشۇرۇپ ئېلىپ مىڭلىغان قىز- لارنى چاگىتەيگە قايتۇرۇۋەتتى. مانا شۇ ۋەقە سەۋەبىدىن، ئىككى دۆلەت ئارىسىدىكى دوستانە مۇناسىۋەت بۇزۇلۇپ، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئوتتۇرىسى دۇشمەنلىك ئالدى.

تاڭ دىنزۇڭنىڭ ئۇيغۇرلار بىلەن دۇشمەنلىشىپ، تىبەت خانلىقى بىلەن دوستانە ئۆتۈش سىياسىتى جۇڭگو ئۆچۈن ئىنتايىن خەتەرلىك ئەھۋالنى پەيدا قىلدى. تىبەت خانلىقى تاڭ دىنزۇڭنىڭ خاتا بولمىدىن پايدىلىنىپ تاڭ سۇلالىسى بىلەن قىلىشقا ئۇرۇنسىدى. ئىچكى بۇلۇڭنى، كۈچلەرنىڭ كاساپەتلىدىن مىلادىنىڭ 781 - يىلى پايتەختى چاگىتەدىن چېكىنىپ كەتكەن تاڭ دىنزۇڭ مىلادىنىڭ 784 - يىلى

www.docin.com

چاغىدىكە قايتىپ كەلدى. ئۇنىڭ ۋەزىرلىرىدىن بىرى بولغان لى مەشىالدىنىڭ ئۇيغۇر قاغانلىقى، جەنۇبتىكى نەنـ شاۋ خانلىقى(ھازىرقى يۈننەندە)، غەربتىكى ئەرەب خەلىپىلـ كى ۋە ھىندىستان دۆلىتى بىلەن بىرلىشىپ، تىبەت خانلىقـ نى ئىككىنجىگە ئېلىش پىلانىنى ئوتتۇرىغا قويىدى.① تاڭ دىنىڭ ئۇيغۇر قاغانلىقى بىلەن دوستانە ئۇنۇشىنى زادىلا خالىمايدىغان بولسىمۇ، لى مىشىك قايتا ـ قايتا نەسىھەت قىلىشنى نەتىجىسىدە، ئۇيغۇرلارغا ئۇنغان دۈشمەنلىك سىياـ سىتىدىن ۋاز كەچتى.

تاڭ دىنىڭ مىلادىنىڭ 787 ـ يىلى ئۇيغۇر قاغانلىقىغا ئەلچى ئەۋەتتى. قانتىق قار ياغقان پەسىلدە قارا بالغاـ سۇنغا بارغان تاڭ سۇلالىسى ئەلچىلىرى قاغان تون باغا تارقانىڭ چېدىرىنىڭ سىرتىدا قېلىن ياغقان قار ئۈستىدە خېلى ئۇزۇن ئۆرە تۇرۇپ قېلىشقا مەجبۇر بولىدى. ئاخىر تون باغا تارقانىڭ ۋەزىرى قاغان نامىدىن جۇڭگو ئەلچىلىـ رىگە: «سىلەر تودون ياشلىق مىڭدىن ئارتۇق ئادەمىمىزنى ئوتلۇزدۇڭلار... ئانا ـ بوۋىلىرىمىزدىن قالغان ئادەت بويىچە قانىنى قان بىلەن يۇيۇش كېرەك ئىدى. لېكىن مەن بۇ قېتىم قانسىز سۇ بىلەن يۇماقچى بولدۇم»② دېدى. ۋەزىر ئار ـ قىلىق بەتكۈزۈلگەن ئۇيغۇر قاغانىنىڭ سۇ سۈزۈنىنى ئالغان تاڭ سۇلالىسى ئەلچىلىرى چوڭقۇر تەشەببۇسكار تەرجىمە بولدى. شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇيغۇر قاغانلىقى بىلەن تاڭ سۇلالىسى ئا ـ ۋىسىدىكى دۈشمەنلىك مۇناسىۋىتى بۇرۇنقىدەك دوستانە مۇنا ـ سىۋەتكە ئۆزگەردى.

مىلادىنىڭ 787 ـ يىلى 4 ـ ئايدا ئۇيغۇر قاغانى تون

باغا تارقان بەگجۇر تارقان باشچىلىقىدا تاڭ دىنى ئەلچى ئەۋەتىپ تاڭ مەلىكىسىگە ئۆيلىنىش تەلىپىنى قويدى. تاڭ دىنى ئۇيغۇر قاغانىنىڭ تەلىپىنى قوبۇل كۆرۈپ، مەلىكە شۆەنشەنى قاغانغا باتلىق قىلدى. ئۇيغۇرلار مەلىكىنىڭ توپىلۇقى ئۈچۈن جۇڭگوغا 10 مىڭ ئات ئەكەلدى. تاڭ پادىشاھى مەلىكىنى ئاھايىتى ئۇرغۇن سەرەمجانلار بىلەن قايتا بالغاسۇنغا ئۇزاتتى. مەلىكە شۆەنشەن قاغان بىلەن ئىككى يىل جاھاندارچىلىق قىلغاندىن كېيىن، تون باغا مىلادىنىڭ 789 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتتى. مەلىكە شۆەنشەن ئۇيغۇر قاغانلىرىغا باتلىق قىلىنغان مەلىكىلەرنىڭ ئوچىنـ چىسى بولۇپ، ئۇنىڭ مىلادىنىڭ 808 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتـ كەنلىكى مەلۇم. لېكىن مەلىكە جۇڭگودا ئالەمدىن ئۆتتىمۇ ياكى قارا بالغاسۇندا ئالەمدىن ئۆتتىمۇ، بۇ ئانچە ئېنىق ئەمەس.

تارىختا، ئالىپ قۇتلۇق بىلگە قاغان ئۇنۇۋانىنى ئال ـ غان تون باغا تارقان ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغلى ئوغلى تارىس قاغان بولدى. ئۇ تەختكە ئولتۇرغاندا بولمىش قۇتلۇق بىلگە قاغان ئۇنۇۋاندا ئاتالدى. تارىس مىلادىنىڭ 790 ـ يىلى كىچىك دېگەنى (كىچىك خانىشى) تەرىپىدىن زەھەرلەپ ئۆلتۈرۈلدى. ئۇيغۇر بەگلىرى تارىسنىڭ ئوغلى ئايجورنى قۇتلۇق بىلگە قاغان ئۇنۇۋاندا تەختكە چىقاردى. ئايجور كۆزدەك بولغىنى ئۈچۈن، ھاكىسىيەتنى ئېل ئۆگىسى (باش ۋەزىرى) بۇرگۇزدى. ئايجور قاغانلىق تەختىدە ئولتۇر ـ غان مەزگىلدە (790 ـ 795)، ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ تاشقى مۇناسىۋەتلىرى دەرىجىدە ياخشىلاشتى. بۇ چاغدا، ئۇيغۇرلار

www.docin.com

تىبەت خانلىقى بىلەن بولغان ئۇرۇشلاردا ئۇيغۇرلارنىڭ ياردىمىنى ئۇچۇ-
رىدى. بۇ تەرەپتىكى ئەھۋاللار ئۆز نۆۋىتىدە سۆزلىنىدۇ.

ئابجۇر مىلادىيىنىڭ 795 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ
باش ۋەزىرى قۇتلۇق قاغان بولدى. قۇتلۇق قاغان بىلەن بولغان
مەزگىلدىن پايدىلاپ ئۇ مىلادىيىنىڭ 805 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتە-
كەنگە قەدەر بولغان ئون يىل ئۇيغۇر قاغانلىقىدا ھۆكۈمران
ئۇرۇق بولغان ياغلا قارلارنىڭ تەسىرى تازىلىنىپ، ئادەتلار-
نىڭ (قۇتلۇق ئۆتەر قەبىلىسىدىن ئىدى) ھۆكۈمرانلىقى ئوتتۇرغا
كەلگەنگىچە ئون يىل بولغان بولۇشى مۇمكىن.

805 ـ يىلى قۇتلۇق ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئوغلى
قاغان بولدى. ئۇ ئاي تەگرىدا قۇت بولسۇن قۇلۇق بىلگە قاغان
دەپ ئاتالدى. ئۇنىڭدىن كېيىن، مىلادىيىنىڭ 808 ـ يىلى يۈگۈ
تارىخچىلىرى بويى قاغان دەپ ئاتىغان كىشى ئاي تەگرىدە
قۇت بولسۇن قۇچ بىلگە خاقان ئۇلۇغ ئىدى. بىز بۇ قاغان-
نى ئاي تەگرىخان، دەپ ئاتايمىز. ئاي تەگرىخان (808 ـ 821)
ئۇيغۇر قاغانلىقىنى ئىچىدە ناھايىتى باتۇر، مەدھۇر قاغان
بولدى. ئۇ مىلادىيىنىڭ 819 ـ يىلى ئالەملىككە ئۆيلىنىش
مەسلىنى قويدى. ئالا سۆلالىسىنىڭ پادىشاھى ئالا شەيسۇڭ
(806 ـ 820) مەلىكە يۈنشەنى ئۇنىڭغا ياتلىق قىلىشقا ماقۇل
بولدى. لېكىن ئالاشەيسۇڭ ئوردا ۋەزىرلىرى بىلەن ئۇزۇن
كېڭەشكەندىن كېيىن، ئاي تەگرىخانغا ياتلىق قىلىدىغان
مەلىكە يۈنشەنىڭ توي مۇراسىمىنى بىرنەچچە يىل كېچىك
ئۆتكۈزۈش توغرىسىدا قاغانغا تەكلىپ بەردى. ئاي تەگرىخان
بۇ تەكلىپكە قوشۇلدى، چۈنكى، ئالا پادىشاھى شەيسۇڭ
ئۇيغۇر قاغانلىرىنىڭ ئۇلۇغى، ئۆزىنى تەڭكى بولغان ئاي

تەگرىخانغا ياتلىق قىلىدىغان مەلىكە يۈنشەنىڭ ئاي تەگرىخان-
نىڭ ئەڭ مۇناسىپ كەلگۈسىدىكى سەرەمجان، سۈڭغا ـ سالام-
لار بىلەن ئۆزىنىڭ ئۈچۈن، دۆلەت خەزىنىسىدىكى يۈلىنىڭ
بېرىلىشى دېگۈدەك سەۋەب قىلىشقا تىرغرا كېلىدىغانلىقىنى
ئەزەردە تۇتقانىدى، چۈنكى، بۇ چاغدا تاڭ سۇلالىسى مالىيە
جەھەتتە ئېغىر قىيىنچىلىققا يولۇققانىدى. ئەپسۇسكى، ئاي
تەگرىخان مىلادىيىنىڭ 821 ـ يىلىى ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ
مەلىكە يۈنشەنگە ئۆيلىنىش ئارزۇسى ئەمەلگە ئاشمىدى. ئاي
تەگرىخاننىڭ ۋاپات تېپىشىدىن كېيىن، مەلىكە يۈنشەن تەركە
دۇنيا بولۇپ، راھىبە بولۇپ كەتتى.

ئاي تەگرىخان ۋاپات تېپىشىدىن كېيىن، چۈگگو تارىخچىلىرى
چۈڭدى قاغان دەپ ھېزمەتقان كىشى قاغان بولدى. بۇ كىشى
تەگرىدە ئۇلۇغ بولسۇن قۇچ كۈچلۈك بىلگە قاغان دەپ ئا-
تالدى. بۇنىڭ ۋاقتىدا (821 ـ 824) تاڭ سۇلالىسىنىڭ پادە-
شاھى تاڭمۇزۇڭ 821 ـ يىلىى سۈڭلىسى مەلىكە تەيخۇنى
ئوتتىغا ياتلىق قىلدى. بۇ توي مۇراسىمى توغرىسىدا «تاڭ
سۇلالىسى يىلنامىسى» ئۇيغۇرلار مەقتەدە قىسمەن بايان
تېپىلغان مەلۇمات بېرىلگەن، شۇ مەلۇماتقا ئاساسلانغاندا،
پادىشاھ تاڭ مۇزۇڭ (821 ـ 824) مەلىكە تەيخۇنى چاڭئەدىن
قارىغا ئەلچىلىككە ئۈزىتىدىغان چاغدا، پايتەختىدىكى كىشىلەرنى
كۆرۈپ، ئۇنى چاڭئەن شەھىرىدىكى ئۇششاق ئۇچۇرلارنى
دەرھال مەلۇم قىلىپ تۇرۇشقا چاقىرغان. تاڭ سۇلالىسىنىڭ بۈيۈ-
كەدىن مەمۇرىي ئەمەلدارلىرىنىڭ قانىشىش بىلەن چاخچاق
ئىشەنچانىسى ئالدىدا ئۆزىنىڭ مۇراسىمى ئۇنتۇلۇپ،
مەلىكە تەيخۇ بىلەن خوشلىشىش ئىشلىرى ئورۇندالغان. تاڭ

پادشاهی مۇۋاپق چىگرىغا يارىۋچە بولغان يول بويىدىكى ئوبلاست، ۋىلايەت، ناھىيىلەرنىڭ ئەمەلدارلىرىغا يارلىق چۈشۈرۈپ، مەلىكە تەيخۇ ئۇلارنىڭ تەۋەلىكىدىن ئۇنتۇكەندە، ئۇلارنىڭ ھەربىرىنىڭ 300 مىڭدىن ئەسكەر چىقىرىپ ئۇزۇن تىش لازىملىقىنى ئۇقتۇرغان. ئۇيغۇر قاغانى چۇڭدىخان، ئىسانچۇ، ئۇلۇغ ئوتۇق ئىزگىل، تاشقى ئىشلار تارقاتقۇچى، يابغۇ، بىگە، تارقان قاتارلىق سەككىز كىشى باشلىق چولاق ئۇيغۇرنى تەشكىل قىلغان. چۇڭگو مەلىكىسىنى قارشى ئالىدىغان بۇ ئۇيغۇرنىڭ مىڭدىن ئارتۇق ئات، ئۇنگە ۋە ھارۋا قاتارلىق قاتناش ۋاستىلىرىنى ئېلىپ، «سىبرىق قومۇش بۇلىقى» (بۇ جاي ئۇيغۇر قاغانلىقى تېررىتورىيىسىدە) دېگەن جايغىچە مەلىكىنىڭ ئالدىغا كەلگەن. مەلىكە تەيخۇ ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ پايتەختى قارابالغاسۇنغا يېتىپ كەلگەندە، ئۇيغۇر ئادىتى بويىچە توي مۇراسىمى ئۇنتۇلۇلگەن. مۇراسىم ئۇنتۇلۇلىدىغان كۈنى «قاغان ئېگىز بىنالىق چىقىپ، بىنالىقنىڭ شەرقىي بېشايۋاندا كۈنچىقىشقا قاراپ ئولتۇرغان. بىنالىق ئالدىغا كىگىز ئۆي تىكىلگەن. بۇ ئۆيدە مەلىكە ئولتۇرغۇزۇلغان. ئۇيغۇر راھىبلىرى مەلىكىگە ئۇيغۇرلارنىڭ قائىدە - يوسۇنلىرى توغرىسىدا چۈشەنچە بەرگەن. مەلىكە تەيخۇ خەلۋىچە كىيىملىرىنى سېلىۋېتىپ، ئۇيغۇرچە كىيىم كىيگەن. ئاندىن كېيىن، مەلىكە ياشانغان بىر ئۇيغۇر بەگنىڭ ھەمراھلىقىدا بىنالىقئالدىغا چىقىپ، كۈنچىقىشقا قاراپ چوقۇنغان. مەلىكىنىڭ ھەربىرىگە قاغان ئولتۇرغان جايدىن تەزەر سالغان. مەلىكە قاغانغا بىلەن ئېگىز بېسىقۇنىغاندىن كېيىن، چېدىرىغا كىرىپ،

بۇ ئىشلىق ئالدىدا كىيگەن كىيىملىرىنى سېلىپ تاشلاپ، ماتۇنلۇق كىيىمنى كىيگەن. بېشىغا خوددى مۇنگۇزدەك ئالغا قارىتىپ تۇرغىدەغان ئالتۇن ئوتۇغاتلىق تاج كىيگەن. ئاندىن كېيىن، بىنالىقنىڭ ئالدىغا چىقىپ ئېگىلىپ تۇرۇپ قاغانغا تەزىم قىلغان. ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ ۋەزىرلىرى ئالدىن تەييارلانغان چولاق تەختىراۋانلىق ئالدى تەرىپىدە ئالاھىدە راسلانغان كىچىك بىر ئورۇنغا مەلىكە تەيخۇنىسى ئولتۇرغۇزغان. ئۇيغۇر «توققۇز تارقانلىرى» (ئىچكى ئىشلار تارقانى ئۇچ نەپەر، تاشقى ئىشلار تارقانى ئالتە نەپەر) تەختىراۋانىنى ئۆتەپلىشىپ كۆتۈرۈپ، ئالدىدا ئىچىگە كىرىپ، كۈنچىقىشقا قاراپ ئولتۇرىدىغان ئورۇنلۇق قېتىم ئايلانغان، بۇ ئىشلار ئورۇندىلىپ بولغاندىن كېيىن، مەلىكە تەيخۇ تەختىراۋاندىن چۈشۈپ بىنالىغا چىققان. ئۇ كۈنچىقىشقا قاراپ قاغان بىلەن يانمۇ يان ئولتۇرغان، ۋەزىرلەر مەلىكىنى تەبرىكلەشكەن.[11]

چۇڭدىخان مىلادىيىنىڭ 824 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىنمۇ مەلىكە تەيخۇ قارابالغاسۇندا 20 يىل (821 — 840) تۇرغان. شۇ مەزگىلدە، ئۇنىڭ چوڭدىخاندىن باشقا ئۇيغۇر قاغانلىرىغا باغلىق بولغان - بولمىغانلىقىغا ھەققىدە ھېچقانداق مەلۇمات يوق.

چۇڭگو بىلەن ئۇيغۇر قاغانلىقى ئارىسىدىكى قۇدىلىشىشلارنىڭ سىياسىي رولىنى توغرىسىدا بىرئاز چۈشەنچە بېرىشكە توغرا كېلىدۇ.

تارىختىكى قۇدىلىشىشلار نوقۇل سىياسىي مەقسەتتىن بولىدۇ. چۇڭگو خانلىرى ئۆز قىزلىرىنى باشقا دۆلەتنىڭ ھۆ-

كۈمرانلىرىغا باتلىق قىلىشتا مۇنۇ ئۈچ مەقسەتنى كۆزدە تۇتقان: بىرىنچى، ئۆزى بىلەن باشقا دۆلەت ئارىسىدا تۇرۇلگەن بىشمانمىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىش. ئالا سۇلالىسى مەلىكىسى لىرىنىڭ ئۇيغۇر قاغانلىرىغا باتلىق قىلىشىنى ئۇيغۇر قاغانلىقى بىلەن ئالا سۇلالىسىنىڭ تىنچلىقىغا قارشى تۇرۇلگەن ئىتتىپاقنى كاپالەتكە ئىگە قىلىشنى مەزمۇن قىلغان. مىلادىيىنىڭ 758 - يىلى مەلىكە نىڭگونىڭ قىزى ياغا ماگىدىخان چاغدا، «دۆلەت ئىشى مۇھىم، ئۇسسۇلۇ ئۆكۈمە يەمەن» دەپ بىغلىغانلىقىنى ئېسىگە ئېلىش كېرەك. ئىككىنچى، جۇڭگو خانلىرى باشقا دۆلەتنىڭ ھۆكۈمرانلىرىغا باتلىق بولغان قىزلىرى ئارقىلىق شۇ دۆلەتنىڭ ئىچكى ئەھۋالىدىن خەۋەردار بولالايدۇ. مەلىكە ئۆزىگە ھەمراھ بولۇپ يارغان تەجرىيىلىك سىياسەتچىلەرنىڭ كۆرسەتمىسى بىلەن جاسۇسلۇق ھەرىكىتىنى ئېلىپ بارىدۇ. ھەتتا ئۆز دۆلىتىنىڭ مەپئەتىنى كۆزلەپ، ئىغۇا توقۇپ، ئەۋلىرىنى ئالدايدۇ. مەسىلەن: مىلادىيىنىڭ 615 - يىلى شەرقىي تۈرك قاغانى سۇيارخان سۇي سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى سۇي ياڭدىنى يەڭمىدە قورشىۋالغاندا، ئۇنىڭ ئايالى مەلىكە يېجىڭ ئادەم ئەۋەتىپ، ئۇنىڭغا دەرھال ئارقا تەرەپىگە (شىمالىي تەرەپتە دېمەكچى) چېكىنىپ ئەسكەر توپلاپ قايتىپ كېلىشنى ئىغۋا قىلغان. ئۇنىڭدىن باشقا ئۇيغۇرلارنىڭ دېگەن ئىغۋاسى بويىچە ئۇلار ئىغۋا ئىشەنگەن سۇيارخان، تۈركلەر ئىچىدە قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلگەن ئوخشايدۇ دەپ ئەسكەرمەي، يەنىمۇ قورشاۋىنى تېخىمۇ قالدۇرۇپ قايتىپ كېتىدۇ. سۇي ياڭدى ئەۋرىكلەرگە ئىسىر بولۇپ قىلىشتىن قۇتۇلۇپ قالىدۇ. ئۈچىنچى، جۇڭگو نىڭ خانلىرى باشقا دۆلەتنىڭ ھۆكۈمرانلىرىغا باتلىق بولغان مەلىكە

قىزلىرىدىن تۇغۇلغان بالىلىرىنىڭ ۋارىسلىق ئارقىلىق ئەلنى ئۇستىدە شۇ دۆلەتكە ھۆكۈمران بولۇشنى. شۇ دۆلەتنى ئۆزىگە بېقىندۇرغان ھالغا چۈشۈرۈشنى نەزەردە تۇتقان. يەنە بىر نەرسە، ئۆز قىزلىرىدىن تۇغۇلغان شاھزادىلەرنىڭ شۇ دۆلەتنىڭ پادىشاھلىق ئورنىغا ۋارىسلىق قىلىشى توغرىسىدا دەۋا قوزغاپ، شۇ دۆلەت ھۆكۈمرانلىرى ئىچىدە ئىتتىپاقسىزلىق ئۇرغۇزۇپ، بىر يۈرۈن دۆلەتنى پارچىلاپ ئاجىزلاشتۇرۇشنى ئاخىردا ئۆزى بوق قىلىشنى كۆزلىگەن. مەسىلەن: مىلادىيىنىڭ 100 يىل بۇرۇن ئۇيغۇن خانغا باتلىق بولغان مەلىكە جەيۇ ئۇيغۇن خانلىقىدا 50 يىل ئۆرغان مەزگىلدە، ئارقا - ئارقىدىن ئۇيغۇرلار دىنىڭ كۈن بەگلىرىدىن قۇنشۇنى (91—104)، ئۇنغۇنى (60—91)، تەسى (52—60) قاتارلىق ئۇچ خانغا باتلىق بولغان. مەلىكە جەيۇ شۇ مەزگىلدە ئۆزى بىلەن بىللە يارغان ھەمراھلىرى بىلەن بىراسكىتە، خەن پادىشاھلىقىنى تەرىپىدىن تاپشۇرۇلغان سىياسىي ۋەزىپىلەرنى ئاساسەن تاماملىغان. ئۇنىڭ ئۇيغۇرلىقىدىن تۇغۇلغان ئوغلى يالىغۇنى مىلادىدىن 53 يىل ئاۋۋال ئۇيغۇرلار خانلىق تەختىنى تالىشىپ مەيدانغا چىققان، دەيدۇ. يەنە بىر پاكىتون ئۇيغۇن دۆلىتى ئىككىگە بۆلۈنۈپ كەتكەن، خەترۇ مەلىكىسىدىن تۇغۇلغان يانغۇمى چوڭ كۈن بەگ، ھون بىكەسىدىن تۇغۇلغان ئۇيغۇت كىچىك كۈن بەگ بولغان، يالقۇزدا ئۇيغۇن قاغانلىسىدىن 60 نەچچە مىڭ ئائىلە (350 مىڭ كىشى)، ئۇيغۇتقا 50 نەچچە مىڭ ئائىلە (250 مىڭ كىشى) قارىغان. بۇ ئىككى خان ھۆكۈمرانلىق باتلىق قىلىدىغان جايلارنىڭ چېگرىسىمۇ ئېنىق ئاجرىتىلغان،

www.docin.com

ئۇيغۇر قاغانلىرى تارىخىي تەجرىبىلىرىدىن ساۋاق ئېلىپ، جۇڭگو مەلىكىلىرىنىڭ بۇزغۇنچىلىق ھەرىكەتلىرىدىن ساقلىنىش بولسا كېرەك، مەسىلەن، مىلادىيىنىڭ 779 - يىلى تون ياغا تارقان بوگوخانىنى ئۆلتۈرگەندە، ئۇنىڭ جۇڭگولۇق مەلىكىسى شاۋنىڭگودىن تۇغۇلغان ئىكىكى بالىسىنى ئۆلتۈرۈپ تاشلىغان، ئۇ بۇ بالىلارنىڭ كەلگۈسىدە ئۇيغۇر قاغانلىقىغا تەختىگە ۋارىسلىق دەۋاسىنى قىلىشىدىن ئەنسىرىگەن بولۇشى مۇمكىن.

مەلىكە شاۋنىڭگودىن كېيىن ئۇيغۇر قاغانلىرىغا باغلىق بولغان مەلىكە شۇەنىڭەن، مەلىكە تەيجولار ئۇيغۇر قاغانلىرىدىن بالا تۇغمىغان، ئېھتىمال قاغانلار بالا بولماسلىقنىڭ ئاقىلىرىنى قىلغان بولسا كېرەك.

ئۇيغۇر قاغانلىرىغا باغلىق بولغان جۇڭگو مەلىكىلىرى ئوبېكتىپ جەھەتتە ئىكىكى دۆلەت ئارىسىدىكى ئىناقلىقنىڭ نىسبەتەن ئۇزاقراق مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىغا كاپالەتلىك قىلغان.

ئۇيغۇر قاغانلىقى بىلەن تاڭ سۇلالىسى ئارىسىدا بولغان ئات ۋە يىپەك مال سودىسى

ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ ئىقتىسادىدا، چارۋىچىلىق ئىگىلىكىنىڭ ئاھايىتى مۇھىم ئورۇندا تۇراتتى. ئاتلىق قوشۇنىنىڭ مەللىدە ئويناپبەرگەن ئاھايىتى مۇھىم رولىنى ئەزەلدە تونۇپ، ئۇيغۇر قاغانلىقى چارۋىچىلىقتا ئات ئۆستۈرۈشنى

مۇھىم ئورۇنغا قويغانىدى. ئۇ زامانداش ئاتلىق قوشۇن تۈرۈنىڭ مەلىيە قۇرۇلمىسىنىڭ ئەڭ ئىشەنچلىك شەرتى ئىدى. شەرقىي ئۇيغۇرلار ئات ئۆستۈرۈشكە بەكمۇ كۆڭۈل بۆلەتتى. ئۇلار بىرلەپچە مىليون ئاتنىڭ ئىچىدىن جەڭگە يارامليق بىرلەپچە يۈز مىڭ ئاتنى تاللاپ، 221 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇن تەشكىل قىلغانىدى. ھونلار، تۈركلەر، ئۇيغۇر-لارنىڭ مۇنتىزىم قوشۇنلىرى دېگۈدەك ئاتلىق بولۇپ، پىيادە قوشۇنلىرى يوق ھېسابىدا ئىدى. ھون، تۈرك، ئۇيغۇر ئاتلىق قوشۇنلىرى جەڭگە ساڭغانىدا، 100 مىڭلاپ ۋاپاس جەڭ ئاتلىرىنى يېتىلە ئېلىپ ماڭاتتى.

ئات يەنە ئىستىتىسىن مۇھىم قاتناش قورالىمۇ ئىدى. شەرقىي ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ ھەرقايسىسىنىڭ ئۆستۈرگەن ئاتلىرىغا باسىدىغان ئايرىم تامغىلىرى ۋە ئۇنۇ يايلاقلىرى بار ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇيغۇر ئاتلىرى «تامغىلىق ئاتلار» دەپ ئاتىلاتتى.

جۇڭگو خانلىرىمۇ قەدىمكى چاغدىن تارتىپ ئۇزۇنىڭ شىمالىدىكى جەڭگىۋار، ئۇرۇشقاق قوشۇنلىرىغا ناقابىل تۇرۇش ئۈچۈن، ئاتلىق قوشۇن تەشكىل قىلىشقا كۆڭۈل بۆلگەن. بولۇپمۇ تاڭ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھلىرىنىڭ ئاتقا ئىنتايىن بېرىلىشى ئالاھىدە بولغان. تاڭ سۇلالىسى پادىشاھلىرى كەڭسۇدىكى لۇڭيۇ، لەنجۇ، قېڭلىياڭ، تەيلەشۋي قاتارلىق ئات ۋىلايەت يىلەن خېشى كارىدورىدا ئوت، سۇيى مول كەڭتاشا يايلاقلارنى ئېچىپ، بۇ يايلاقلارنى ياشقۇرىدىغان مەخسۇس ئورگان تەسىس قىلىپ، ئۇ ئورگانلارغا مەجبۇرىي مول ئەمگەكلەرنى باش قىلىپ تەيىنلىگەن. بۇنىڭ ئىچىدە

مىلادىيىنىڭ 630 - يىلىدىن 670 - يىلىغىچە بولغان 40 يىل
ئىچىدە بۇ يايلاقلاردا يېقىلغان ئاتلارنىڭ سانى 700 مىڭدىن
ئاشقان. مىلادىيىنىڭ 670 - يىلىدىن باشلاپ تېمىر خانلىقى
يىلەن تاڭ سۇلالىسى ئارىسىدا كەسكىن ئۇرۇشلار باشلاندى.
بۇ ئۇرۇشلار كەڭسۇدىكى ئات ئۆستۈرۈلىدىغان يايلاقلارنىڭ
تامامىلىقىغا ئېغىر دەرىجىدە خەۋپ يەتكۈزدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە،
ئات ئۆستۈرۈشكە مەسئۇل بولغانلارنىڭ مەسئۇلىيەتسىزلىكىدىن يايلاقلار چۆلدەرەپ. كۆپلىگەن ئاتلار ئۆلۈپ كەتتى.
مىلادىيىنىڭ 754 - يىلىغا كەلگەندە ئاتىلىقسانى 320 مىڭغا چۈشۈپ
قالدى. بۇنىڭدىن كارغا كېلىدىغان ئات 200 مىڭچە بار ئىدى.
مانا شۇنداق ئەۋزال ئۈستىدە. تاڭ سۇلالىسى ئۇرغۇن كىشىلىك ھەربىي قوشۇنىنى ۋە ئىشلەپچىقىرىش يىلەن قاتناشنى
ئات بىلەن تەمىنلەشنە ئاساسىي ئېغىر ئەۋزالدا قالدى. بولۇپمۇ
مىلادىيىنىڭ 755 - يىلى ئىسيان كۆتۈرۈلۈپ ئۆتكۈنچى ئوياق يىـ
لەن چاقىنى بېسۈبلىپ، پادىشاھ تاڭ شۈەزۇڭ سىچۈەنگە
قېچىپ كەتكەندە، جۇڭگوچولۇق قالايىقانچىلىق ئىچىدە قېلىپ،
پادىشاھقا قاراشلىق ئاتلار بىرلەپچە ئۈمەنگىلا چۈشۈپ قال
دى.[8] مىلادىيىنىڭ 756 - يىلى تاڭسۇزۇڭ تاڭ سۇلالىسىنىڭ
تەختىگە چىققاندا، تېمىر خانلىقى كەڭسۇنىڭ كۈچ قىسمىنى
بېسىۋالدى. كەڭسۇدىكى ئات ئۆستۈرۈلىدىغان يايلاقلارنىڭ قولدىن كېتىشى تاڭ سۇلالىسىنى ئات مەنبەسىدىن
بېئىلىپ مەھرۇم قىلدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، تاڭ سۇلالىسى
ئۇيغۇر قاغانلىقىدىن كۆيلەپ ئات سېتىۋېلىشقا مەجبۇر بولدى.
تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ كۆپ قىسمى پىيادە بولۇپ، ئىـ
نېجلار بولسا تاساسەن ئاتلىق ئىدى. ئۇيغۇرلارنىڭ ئاتلىق

قوشۇنلىرى يارەڭگە كەلسەڭ بولسا، تاڭ سۇلالىسىنىڭ
ئىنېجىلارنى مەغلۇپ قىلىپ، دۆلىتىنىڭ بىرلىكىنى ئەسلىگە كەلتۈرەلىشى ناتايىن ئىدى. ئۇ ئۆلۈك ئىسيانى ۋاقىتىدا
تۈزۈلگەن ئىتتىپاقىغە كۈرە، تاڭ سۇلالىسى يىلەن ئۇيغۇر
قاغانلىقى ئارىسىدا ئات ۋە يېڭ مال سودىسى بولغا قوـ
يۇلدى. تاڭ سۇلالىسى ئۇيغۇرلارنىڭ ئاتلىرىغا موھتاج بولغان
بولسا، ئۇيغۇرلار جۇڭگونىڭ ئىپەك مالىلىرىنى قولغا
چۈشۈرۈشكە قىزىقاتتى. چۈنكى ئۇيغۇرلار جۇڭگودىن ئالغان
يېڭ مالىلارنىڭ بىر قىسمىنى ئۆز ئېھتىياجى ئۈچۈن ئىشلە
تىپ، بىر قىسمىنى خەلقئارا بازارلارغا ئاپىرىپ يۇقىرى
باھادا ساتاتتى. بۇ سودىدا، ئۇيغۇرلار بىر ئاتنى جۇڭگونىڭ
58 توپ يېڭ ئاۋىرغا تېگىشتى. جۇڭگودا يېڭ توقۇمىچىـ
لىقى تەرەققىي تاپقانىدى. تاڭ سۇلالىسى ئاتقا بولغان جىد
دىي ئېھتىياجىنى قامداش ئۈچۈن، بۇ خىل نىسبەتتە مال تېگىـ
شىشكە رازى بولدى.

ئۇيغۇرلار ئۆتكۈلۈك ئىسيانى باشلانغان ۋاقىتتىن باشلاپ
100 يىل ئىچىدە، جۇڭگوغا ھەر يىلى دېگۈدەك ئات دېگەندە
بىرنەچچە مىڭ، كۆپ دېگەندە، بىرنەچچە ئون مىڭدىن 100
مىڭغا قەدەر ئات ئەكىلىپ ساتتى. مەسىلەن: ئۇيغۇر قاغانلىقى
مىلادىيىنىڭ 773 - يىلى جۇڭگوغا 10 مىڭ ئوياق، مىلادىيىنىڭ
782 - يىلى 100 مىڭ ئوياق ئات ئەكىلىپ ساتتى، بىر ئات
40 توپ يېڭ ئاۋارغا تېگىشىلگەندە، مىلادىيىنىڭ 782 - يىلى
مىنۇالغان 100 مىڭ ئات ئۈچۈن جۇڭگو ئۇيغۇرلارغا 4 مىلـ
يون توپ يېڭ ئاۋار تۆلىشى لازىم ئىدى. لېكىن، جۇڭگودا
ئىچكى ئىسيانلار يۈز بېرىپ، ئىشلەپچىقىرىش ئېغىر دەرىجـ

www.docin.com

ده ۋەيران بولغانلىقتىن، تاڭ سۇلالىسى بۇ مالنى ۋاقتىدا
تۆلىيەلمەي، ئۇيغۇرلارغا قەرزگە بوغۇلۇپ قالدى. ئۇ يىلى بۇ
مال ھېسابىغا يەكدەت 100 مالدىن توپ-توپ تاۋار يىلىغان 100 مالدىن
سەر ئالتۇن - كۈمۈشلا تۆلىيەلىدى.[8] تاڭ سۇلالىسى ئۇي-
غۇرلارغا تۆلەيدىغان بۇ قەرزنى تاكى 840 - يىلىغا قەدەر،
يەنى شەرقىي ئۇيغۇرلار دۆلىتى تامامەن ۋەيران بولۇپ چولۇ كۆ-
چۈشكە مەجبۇر بولغىنىغا قەدەر تۆلەپ تۈگەتكەنىدى.

ئۇيغۇر قاغانلىقى يىلىغان تاڭ سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدا
بولغان ئات ۋە يىپەك مال سودىسىدا ئاخىرىغا بېرىپ، يەنى
IX ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە، ھەر ئىككى تەرەپتە سەل
مەسىلەت بولىدىكى، ساتقۇچى ۋە سۈپەتكە ئېتىبار بەرمەيدىغان
ساختىپەزلىك ھادىسىلىرى ئېغىر ھالدا پەيدا بولدى. مۇنداق
ئەھۋالنى ئىككى دۆلەتنىڭ ھۆكۈمرانلىرىنىڭ مەلىپەئەتپە-
رەسلىكى كەلتۈرۈپ چىقاردى. تاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرى،
ئۇيغۇرلارغا تۆلەيدىغان قەرزىنى تۆلەش ئۈچۈن نوقۇل دۆلەت
ئىگىلىكىدىكى يىپەك توقۇمچىلىقىغىلا تايانغان بىلەن بول-
مايدىغانلىقىنى چوڭقۇر ھېس قىلىدى، ئۇلار خەلق ئىچىگە
تەمەلدارلارنى ئەۋەتىپ، خەلقنە يېڭىدىن ئىشلەتپە. ئۇلاردىن
قاتتىق - سوقتى قىلىش بىلەن كۆپ مىقداردا يىپەك مال
يىغىشقا ئۇرۇندى. ئۇيغۇر ھۆكۈمرانلىرى بولسا، چوڭگودىن
نېخمۇ كۆرگۈن يىپەك مالغا ئىگە بولۇش ئۈچۈن، كۆرگۈدەك
مال كېسەل، ئوردۇق، يارىماس ئاتلارنىمۇ چوڭگوغا ساتىدە-
مان ئاتلارنىڭ قاتارىغا ئارىلاشتۇرۇۋەتتى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ
ئات ئۈچۈن تۆلەيدىغان يىپەك تاۋارلارنىمۇ ئېنىق تارە-
بويى قىسقا، توقۇلۇشى قوپال بولۇشقا باشلىدى. ئاخىرىغا

بېرىپ ئۇيغۇرلارنىڭ تاڭ سۇلالىسىگە ساتقان ئاتلىرىنىڭ
60 - 70 پىرسەنتى كارغا كەلمەيدىغان، ئورۇق، ئاغرىق ئات-
لاردىن ئىبارەت بولۇپ قالدى. ئىككى دۆلەت ئارىسىدىكى
بۇ سودىدا ئېغىر زىيانغا ئۇچرىغۇچى تەرەپ يەنىلا تاڭ سۇلا-
لىسى بولدى. بۇ ھەل ئەھۋالنى تاڭ دەۋرىدە ئۆتكەن شائىر
يەي‌جۈيى (772 — 846) «چوغاي بوللىرى» ناملىق شېئىرىدا
مۇنداق تەسۋىرلىگەن:

ھېتىرىدا ئىملا ئۆسمەن:

阳山道，阳山道，raw silk fat water good。
每至戎人逐马时，道傍十里无纤草。
草尽泉枯马病羸，弃妻但印骨与皮。
五十匹缣易一匹，缣去马来无了日。
养无所用去非宜，每岁死伤十六七。
缣丝不是女工等，疏织粗涩无匹数。
缣丝昨到三丈余，回鹘诉称无用处。
咸安公主号可敦，远为可汗娉来论。
元和二年下新敕，内出金帛倒马价。
仍诏江淮马价厥，从此不令疏恶织。

ئۇرجىمىسى:

چوغاي. يولى چوغاي يولى — بۇ ئۆزۈن يوللار...
قارا ئۆتلاق سۈيى تەلۈك. يولاق قايمايدۇ.
ئۇيغۇر ئەلنى ئات سالقىنى كەلسە ھېر قېتىم،
بۇ يوللارغا بويلىرىدا گىياھ قالمايتۇ.

790 - يىلى	300 مىلك توپ
792 - يىلى	70 مىلك توپ
815 - يىلى	167 مىلك توپ
816 - يىلى	85 مىلك توپ
822 - يىلى	200 مىلك توپ
827 - يىلى	460 مىلك توپ
829 - يىلى	230 مىلك توپ

جەمئىي: 1 مىليون 662 مىلك توپ

تارىخى پاكىتلارغا ئاساسلانغاندا، جۇڭگو مىلادىنىڭ 782 - يىلى ئۇيغۇرلاردىن سېتىۋالىغان 100 مىلك ئات ئۈچۈن 4 مىليون توپ بىيەك تاۋار تۆلىشى لازىم ئىدى. ئەمەلىيەتتە 100 مىلك توپ تۆلىگەن. 821 - يىلى سېتىۋالغان 20 مىلك ئات ئۈچۈن 800 مىلك توپ بىيەك تاۋار تۆلىشى لازىم ئىدى، ئەمەلىيەتتە 200 مىلك توپ تۆلىگەن. ئەڭ ئاخىرقى قارىماقتا، تاڭ سۇلالىسى ئۇيغۇر قاغانلىقىغا قاتنۇ قات قەرزگە بوغۇلۇپ قالغان.

780 - يىلى ئۇيغۇر قاغانلىقى تاڭ سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ قەرزنى سۆيلىگەن. تاڭ سۇلالىسى مالىيە جەھەتتە قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغانلىقىنى بىلدۈرۈپ، قەرزنى كېيىن تۆلەپ بېرىشنى تۆتۈنگەن. تاڭ سۇلالىسى بىرتەرەپتىن بىر خىل قەرزدارچىلىقتىن دەردىنى تارتقان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن تاڭ سۇلالىسى پايتەختىگە ئورۇلمەي كېلىپ -

چۆپ ئوگەيدۇ، ۋۇلاق قۇرۇپ، كاتىلارنى كېسىل،
باسقان تامما كېرىپ كەتكەن ئۈستىمىزنىمۇ،
بىر ئات ئۈچۈن تېگىشىدۇ شاپى ئەللىك توپ،
قارارى بۇ، كەلتۈرۈلەر ئات قانچىنچە.
ناقانداقمۇ كارىغا كەلمەس بۇ ئورۇق ئاتلار،
يىلما توقماي ئولاپ قالار ئوندىن بەتتىسى.
مەنمۇ كەمچىل، قىز - ئاياللار قالدى جاپادا،
شاپىلارنى قول ئۈچىمدا توقىدى قويال،
توپ ساتسى توشقۇزماقنى ئويلاپ ھەممىسى،
شاپىلىرى ئۈنۈچۈكسىلىك تورىمەك شالاق.
ئۇيغۇرلار كۆپ جاپا بولدى ئۇنداق شاپىغا،
قاغانلىقى مەلىكىسى خانۇن — شېھنشەن،
بۇ ئەھۋالنى ئوشتالا دېدى جۇڭگو خانىغا،
بۇ ئەجنەبلەر شىككىنچى يىلى ۋ قىلدى شام پەرمان،
خەزىنىدىكى كىشىلارنى تولىدى ئاتقا،
ياخشى شاپى كەلتۈرۈلدى ساڭكەن تەرەپتىن،
شاپىلارنى ناچار توقۇش بولمەدى باشقا.

تاڭ سۇلالىسىنىڭ 782 - يىللىدىن باشلاپ ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ ئاخىرى ئۈچۈن تۆلىگەن بىر قىسىم بىيەك تاۋارلىرىنىڭ تېپىق ھېسابى تۆۋەندىكىچە [1]:

ۋاقتى: تاۋارنىڭ توپ سانى

782 - يىلى 100 مىلك توپ
787 - يىلى 50 مىلك توپ

[1] ۋەھىدىنىڭ لىنشىمى ۋاڭ — مىلادى 880 - يىلىدا

كېتىپ تۇرىدىغان ئۇيغۇر ئەلچىلىرىگە تەقدىم قىلىدىغان سوۋغا ـ سالاملارنى تەييارلاشنىمۇ جايلاشتۇرغىلى چەككەنىدى. ئۇيغۇر ئەلچىلىرى ئۆزىنىڭ ئادەتتە ئازدېگەندە بىرنەچچە يۈز، كۆپ دېگەندە مىڭدىن ئارتۇق كىشىدىن ئىبارەت بولاتتى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ پايتەختىگە كەلگەن ئۇيغۇر ئەلچىلىرى گە ۋە ئۇلار ئارقىلىق قارلۇق قاتارلىقلارنىڭ ئۇيغۇر ھۆكۈمرانلىرىغا تەقدىم قىلىنغان سوۋغا ـ سالاملار بەزىدە 1000 ھارۋىغىمۇ يەتكەنىدى. مىلادىنىڭ 773 ـ يىلى تاڭ سۇلالىسى نىڭ ئۇيغۇرلارغا تەقدىم قىلغان خىلمۇخىل سوۋغىلىرى يېتەرلىك دەرىجىدە مول بولغان.[1]

ئالتىنچى باب ئۇيغۇر قاغانلىقى ۋە تىبەت خانلىقى

تىبەت خانلىقىنىڭ ئۇيغۇر قاغانلىقىغا بولغان مۇناسىۋىتى

سۇڭلۇن كانيۇ مىلادىنىڭ 630 ـ يىلى تىبەت يىلىن كۇڭكىنۇر تېررىتورىيىسىدە پاشايدىغان چاغ. دى (تىبەتلىكلەر نىڭ ئەجدادلىرى) قەبىلىلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ تىبەت خانلىقىنى قۇردى. بۇ خانلىق 210 يىلچە (630 ــ 845) ھۆكۈم سۈردى. سۇڭلۇن كانيۇ ھازىرقى لاسانى تىبەت خانلىغىنىڭ پايتەختى قىلدى. ئۇ مەمۇرىي تۈزۈم ۋە ھەربىي تۈزۈمنى تۈرگۈزدى. قانۇن تۈزۈپ چىقتى. خوتەنگە ئادەم ئەۋەتىپ، خوتەن ئۇيغۇرلىرى قوللانغان يېزىقنى (شىمالىي ھىندىستاندا يېزىق بولغان كېرەك) قوبۇل قىلىپ، دۆلەت ئىشلىرىدا يېزىق قوللاندى. تاڭ سۇلالىسى دەسلىپىدە تىبەت خانلىقىنى بېسىنغا تارتىپ، ئۇنى ئۆزىنىڭ ياقتا دۈشمەنلىرىگە قارشى سېلىش ئۈچۈن، مىلادىنىڭ 641 ـ يىلى سۇڭلۇن كانيۇغا مەلىكە ۋېنچىڭنى ياتلىق قىلدى. سۇڭلۇن كانيۇ مىلادىنىڭ 650 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، تاڭ سۇلالىسى بىلەن تىبەت خانلىقىنىڭ مۇناسىۋىتى ئانچە ياخشى بولمىدى.

www.docin.com

بولۇپمۇ تىبەت خانى ماگزۇلۇ ماگزەنلىك ۋاقتىدىن باشلاپ (650 — 679) تىبەت خانلىقى بىلەن تاڭ سۇلالىسى ئارىسىدا ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئۇرۇشلار باشلاندى. تىبەت خانلىقى ئۆز تېررىتورىيىسىنىڭ تەبىئىي شارائىتىنىڭ يارىتىلىقى (تاغلىق ئىكەنلىكى، ئىقلىمنىڭ ناچارلىقى)نى باھانە قىلىپ قوشنا دۆلەتلەرنىڭ تېررىتورىيىسىگە تاجاۋۇز قىلىشقا كىرىشتى. ئۇيغۇر خانلىقىدا بولسا ئەكسىچە قوشنا دۆلەتلەرنىڭ تېررىتورىيىسىنى بېسىۋېلىش نىيىتى يوق ئىدى. مىلادىنىڭ 830 - يىلى تاڭ سۇلالىسىنىڭ سەركەردىسى لىيۇ يەتشاڭ تىبەت سەركەردىسى شاڭ چىشىڭغا مۇنداق دېگەنىدى: «ئۇيغۇرلار دۆلىتىمىزنىڭ بېشىغا بالايىئاپەت كەلگەندە ياردەم بېرىپ بىزنى قوتقۇلدۇردى. ئۇلاردا تاجاۋۇز قىلىپ بىر غېرىچ يەرنى بېسىۋېلىش نىيىتى يوق. شۇنداق تۇرسا، ئۇلارغا رەھمەت ئېيتمامۇ بولامدۇ!»⑫

بىز باشتا، تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئۇيغۇر قاغانلىقى بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ تىبەت خانلىقىغا قارشى ئۇرۇش تەدبىرىنى قوللانغانلىقىنى ئېيتقاتتۇق.

تىبەت خانلىقى مىلادىنىڭ 760 - يىلىدىن باشلاپ ئاھىستە كۈچەيدى. تاڭ سۇلالىسى بىلەن ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئۇرۇشلارنى ئېلىپ بېرىپ، ھازىرقى سىچۈەن ئۇلكىسىنىڭ غەربىي كۆپ قىسمىنى ۋە گەنسۇ ئۇلكىسىنىڭ ھەممە زېمىنىنى دېگۈدەك بېسىۋالدى. تاڭ سۇلالىسى مىلادىنىڭ 783 - يىلى تىبەت خانلىقى بىلەن تىنچلىق بىتىمنامىسى تۈزدى. بىتىمنامىگە كۆرە، چېرىكلىشىپ تاجىرلاپ كەلگەن تاڭ سۇلالىسى-تىبەت خانلىقى بېسىۋالغان زېمىندىن ۋاز كېچىشكە مەجبۇر

بولدى ۋە تىبەت خانلىقىغا قارشى ئۇرۇش ھەرىكىتىنى توختاتتى. كەڭئۇنىلىق قولدىن كېتىشى تاڭ سۇلالىسىنىڭ غەرب ئەللىرى بىلەن بولىدىغان ئالاقىسىنى ئۈزۈپ تاشلىدى. شۇنىڭدەك باشلاپ جۇڭگو «ئۇيغۇرلار بولى» دەپ ئاتالغان بولۇنارقىلا غەرب ئەللىرى بىلەن ئالاقە قىلىدىغان بولدى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئەلچىلىرى، سودىگەرلىرى چاڭئەندىن شىمالغا قاراپ يۈرۈپ، سەددىچىن سېپىلىدىن ئۆتۈپ، ئۇيغۇرلار دۆلىتىنىڭ زېمىنىغا كىرەتتى. ئاندىن داۋاملىق ھالدا شىمالغا يۈرۈپ قارايالغاسۇنغا يارىتتى. ئۇ يەردىن غەربكە يۈرۈپ تالاس ئايدىن ھالقىپ ئۆتۈپ بەشبالىققا كېلەتتى. ئاندىن يەشبالىق تىن غەربكە مېڭىپ، ئىلى ۋادىسى، يەتتەسۇ ئارقىلىق ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە غەربىي ئاسىياغا بارىتتى. مانا شۇ يولنىڭ ئاساسىي ئۇ-قى ئۇيغۇرلىرى ئۇيغۇر-ئۇرخۇن قاغانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسى ئىچىدە بولغانلىقى ئۈچۈن، بۇ يول تارىختا «ئۇيغۇرلار يولى» دەپ ئاتالغان.

تىبەت خانلىقى 783 - يىلى ئۇزۇلگەن بىتىمنامە ئارقىلىق تاڭ سۇلالىسىنى پاسسىپ ھالغا چۈشۈرۈپ قويۇپ، ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقىغا قارشى ئۇرۇش ھەرىكەتلىرىنى بۇرگۇزۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدى. تىبەت خانلىقى 790 - يىلىغا كەلگەندە، ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ قوشۇنلىرىغا سىرتىدىن بىر قېتىم جىددىي زەربە بەردى ۋە تارىم ۋادىسىنى بىر قېتىم ئالدى. ئىمپېرىيالىك ۋاقىتدا، ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ ئەسكىرىي ئىمكانىيىتى ئاساسەن ساقلانغان بولۇپ، ئۇلار تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا ئارىلىشىپ، ئۇلارنىڭ بەزىبىر بولىسىرلىقلىرىدىن ئاغرىنىپ، ئۇز

www.docin.com

ئۆرۈپ، غەربكە — بەشبالىق، يەتتەسۇ ئەترايلىرىغا كەتى. شۇنىڭدىن باشلاپ، قارلۇقلار بەزىدە ئۇيغۇرلارنىڭ دۈشمەنلىرى تەرىپىدىن پايدىلىنىپ كېتىلدى، يەنى تىبەت خانلىقى بەشبالىق ئەترايىدىكى قارلۇقلارنى ئۇيغۇرلارغا قارشى ئۇرۇشقا كۈشكۈرتۈپ تۇردى. مىلادىنىڭ 791 - يىلى تىبەتلىكلەر يەنە يالىقا ھۇجۇم قىلىپ، شەھەرنى ئىگىلىۋالدى. بەشبالىق قولدىن كەتكەندىن كېيىن ئىل ئۆگەسى ئۇيغۇرلىرى بىلەن تاغلىدىغان ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ باشۋەزىرى 50 مىڭ كىشىلىك تاتلىق قوشۇنغا ئۆزى قوماندان بولۇپ، بەشبالىقنى تىبەتلىكلەر قولىدىن تارتىۋېلىش ئۈچۈن تاتلاندى. ئۇرۇشتا، ئۇيغۇرلار مەغلۇپ بولدى. ئىل ئۆگەسى قارايالداشۇنغا قايتىپ كېلىپ، دۆلەتلى باشقۇرۇش ئىشلىرىنى ئورۇنلاشتۇرۇپ بولغاندىن كېيىن، دەرھال يەنە 50 مىڭ كىشىلىك تاتلىق قوشۇنىنى تاتلاندۇرۇپ بەشبالىقنى قارا بولغا چىقتى. بەشبالىقنى قولىدىن تارتىۋېلىش ئۈچۈن تىبەتلىكلەر قايتىدىن بىرىپ قويۇش ئۇيغۇر قاغانلىقى ئۈچۈنلا ئەھمىيەتلىك ئىدى. تاغلىق سۇلالىسى ئۇچۇنمۇ ئاھايىتى ئېغىر ئاقىۋەتلەرنى كەلتۈرۈپچىقىرىتتى. چۈنكى بەشبالىق غەربتە ئەللىسەرى بىلەن تالاف قىلىشىدا «ئۇيغۇرلار يولى» دەپ ئاتىلىدىغان خەلقئارا يولنىڭ ئەڭ مۇھىم مەركەزلەرنىڭ بىرى ئىدى. ئىل ئۆگەسى ئىككىنچى قېتىمقى ئۇرۇشتا يەنە مەغلۇپ بولدى. بۇ ئۇرۇشتا، ئۇيغۇر قوشۇنلىرىنىڭ يېرىمى دېگۈدەك ھالاك بولدى. ئۇيغۇرلارنىڭ بەشبالىق ئۈچۈن ئېلىپ بارغان ئىككى قېتىملىق ئۇرۇشىدا تاغلىق سۇلالىسى ئېغىرغا ئالغۇدەك دەرىجىدە بوران-چاپقۇنغا ئۇچرىدى. چۈنكى، بۇ چاغدا تاغلىق سۇلالىسىنىڭ ئىچكى ئەھۋالى ئېغىر ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، تاغلىق ھۆكۈم-

رانلىرىدا بۇ ئىككى دۆلەت ئۇرۇش بىلەن ئاجىرلاشىپ، جۇڭگو ئۈچۈن پايدىلىق ئارائىت تۇغۇلىدۇ. دەيدىغان قاراشمۇ بار ئىدى. مىلادىنىڭ 791 - يىلى ئۇيغۇرلارنىڭ تىبەتلىكلەر تەرىپىدىن ئىككى قېتىم مەغلۇپ بولۇشى ئۇيغۇر - ئۇرۇخۇن قاغانلىقىنىڭ ئەھۋالىنى تېخىمۇ ياماناشتۇردى.

ئاي تەگرىخانىنىڭ ھەربىي يۇرۇشلىرى

تارىخىي پاكىتلارغا قارىغاندا، بەشبالىق شۇ قېتىم تىبەتلىكلەرنىڭ قولىدا 17 يىل (791 — 808) قالدى. ئاي تەگرىدا قۇت بولمىش قۇلۇق بىلگە قاغانىنىڭ ۋاقتىدا (805 — 808)، ئۇيغۇر - ئۇرۇخۇن قاغانلىقىنىڭ ئەھۋالى ياخشىلىنىشقا باشلىدى. ئۇ مىلادىنىڭ 808 - يىلى تىبەتلىكلەرنى بەشبالىقتىن قوغلاپ چىقاردى ۋە كەڭرىدىكى ئۇۋۇلمىسۇ ئىگىلىۋالدى. بولۇپمۇ جۇڭگو تارىخچىلىرى دەۋرى قاغان (顺宗) دەپ ئاتىغان ئاي تەگرىخانىنىڭ ۋاقتىدا (808 — 821) ئۇيغۇر-ئۇرۇخۇن قاغانلىقى يەنە كۈچەيدى. «ئېۋقۇر ئۇيغۇر ئاي تەگرىدا قۇت بولمىش ئالپ بىلگە قاغان يادىكارلىقى» ۋە «يىلنامە»دىكى مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، ئاي تەگرىخان (ئۇنىڭ نامىنى قىسقارتىپ ئۇندىماق ئاتىدۇق) تارىختا داستان بولغۇدەك ئەلىسلىنىڭ ھەربىي يۇرۇشلەرنى ئېلىپ بارغان.

ئاي تەگرىخان 200 مىڭ كىشىدىن تارتۇق تاتلىق قوشۇنىنى سەپەرۋەر قىلىپ، ئىتتىپاقتىن باش تارتقانلارنىڭ ۋە تەبەتلىكلەرنىڭ ئۇستىگە يۇرۇش قىلدى. ئاي تەگرىخان مىلا-

دىنىلىق 810 ـ يىللىرى يەنسەي دەريا سىستىمىلىق يۇقىرىقى ئېقىم سىدا ياشايدىغان قىرغىزلار ئۇستىگە باستۇرۇپ باردى. قىرغىزلار باشتا ئۇيغۇر ـ ئۇرخۇن قاغانلىقىغا ئىتائەت قىلغان بولسىمۇ، كېيىن ئىسيان كۆتۈرۈپ، ئۆز ئالدىغا ئايرىم بولۇپ ۋالغانىدى. قىرغىزلارنىڭ ئۆز ئالدىغا ئايرىم بولۇۋېلىشىغا يول قويمىغان ئۇيغۇرلار ئۇلارنى قايتا ـ قايتا بويسۇندۇرغان بولسىمۇ، مىلادىنىڭ 790 ـ يىللىرى ئۇيغۇرلار تەڭلىكلەرنىڭ ھاجىمىغا ئۇچرىغاندا، ئۇلار يەنە مۇستەقىل بولۇۋالغانىدى. ئاي تەگرىخان يەنسەي دەريا سىستىمىلىق بويىغا يېتىپ كەلگەندە، جەڭگىۋار قىرغىزلارنىڭ ناھايىتى قاتتىق قارشىلىقىغا ئۇچرىدى. لېكىن ئاي تەگرىخان ياتۇر قىرغىزلارنى ناھايىتى قاتتىق باستۇردى، ئۇرغۇن قان تۆكتۈلدى.

ئاي تەگرىخان مىلادىنىڭ 815 ـ يىلى ئۇيغۇر قوشۇنلىرىنىڭ ئاساسىي قىسمىنى سەپەرۋەر قىلىپ، ئۆزىنىڭ مەشھۇر مەربىكە بۇرۇشنى باشلىدى. ئۇ مەشىالىقنى قايتا بېسىۋالغان تېبەتلىكلەر ئۈستىگە بېسىپ كېلىپ، ھازىرقى جىيار ئەتراپىدا تېبەت قوشۇنلىرىنى تارمار قىلدى. ئارقىدىنلا كۆچاغا قاراپ يولغا چىقتى. شۇ چاغدا، تېبەتلىكلەر كۆچانى قورشىۋالغانىدى. كۆچا ئۇيغۇن بولغان قانلىق جەڭلەردە مەغلۇپ بولغان تېبەتلىكلەر قاراشەھەرگە قاراپ قاچتى. ئاي تەگرىخان شەرقە قاراپ قاچقان دۈشمەنلىنىڭ كەينىدىن بىر ياندەك تېز لىكتە قوغلاپ كېلىپ، تېبەتلىكلەرنى ھازىرقى ئەشمە باكى چەرچى ئەتراپىدا تارمار قىلىپ، ناھايىتى چوڭ مەلىسىگە ئېرىشتى. مەشىالىق، كۆچا، قاراشەھەر ئەتراپلىرىدا، ئاي تەگرىخانىنىڭ تېبەتلىكلەر ئۈستىدىن قازان

ھان شاتلىق تارىخىي مەلۇم. شەرق بىلەن غەرب تارىخىدىكى خەلقلارا قاتناش بولۇشىنىڭ ئاساسلىقىنى كاپالەتلەندۈردى.

ئاي تەگرىخان قاراشەھەر ئەترايىدا تېبەت قوشۇنلىرىنى تولۇق تارمار قىلغاندىن كېيىن، غەربكە بۇرۇلۇپ قەشقەر تارقاق پەرغانە ۋە يەتتەسۇغىچە يۈرۈش قىلدى. ئۇ پەرغانە ۋە يەتتەسۇدىكى قارلۇق، ئۇرگەشلەرنى قايتىدىن بويسۇندۇرۇپ، ئۇلارنى باشقۇرىدىغان تۇتۇق، تۇدۇنلارنى تەيىنلىدى. تاندىن كېيىن، ئۇرخۇن دەريا سىستىمىلىق بويىدىكى پايتەختى ـ قارابالغاسۇنغا شۆھرەت ۋە تەنتەنە بىلەن قايتىپ كەلدى. ئۇيغۇر ـ ئۇرخۇن قاغانلىقىنىڭ ئەڭ مەشھۇر لىرىدىن بىرى بولغان ئاي تەگرىخان مىلادىنىڭ 818 ـ يىلى تالاسۇلالىسىنىڭ پايتەختى چاڭئەنگە ئەلچى ئەۋەتىپ، جۇڭگو مەلىكىسىگە ئۆيلىنىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. مىلادىنىڭ 819 ـ يىلى ئۇيغۇر ـ ئۇرخۇن قاغانلىقى بىلەن تالاسۇلالىسى ئارىسىدا ئۇزۇلگەن بىتىمنامىگە كۆرە، تالاس مەلىكىسى يۇنئەن ئاي تەگرىخانغا ياتلىق قىلىنىدىغان بولدى. بىر ياشتا ئېيىتىپ ئۇلگەندەك، تۇي مۇراسىمىنىڭ ۋاقتى ئارقىغا سۈرۈلگەچكە، مىلادىنىڭ 821 ـ يىلى ئاي تەگرىخان ئالەمدىن ئۆتۈپ يۇقۇلىشىش ئەھۋالىغە ئاشىدى.

تارىخىي مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، مىلادىنىڭ 815 ـ يىلىدىن تارتىپ 848 ـ يىلىغىچە (33 يىل) تېبەتلىكلەر ئۇيغۇر ـ ئۇرخۇن قاغانلىقىغا تېررىتورىيىسىگە قەدەم باسالمىدى. 840 ـ يىلى شەرقىي ئۇيغۇرلار ھەربىكە كۆچۈپ، قاغانلىقنا قانلايىغانچىلىق يۈز بەرگەندە، تېبەتلىكلەر 848 ـ يىلى بەش

يالىق، تۇربان قاتارلىق جايلارنى بىسىۋالغان بولسىمۇ، 865 - يىلى بۇكۇ تىكىن تەرىپىدىن قوغلاپ چىقىرىلدى، بۇ ئەھۋالنى ئۆز ئۆزىنى كەلگەندە تەپسىلىرەك بايان قىلىمىز. مىلادىنىڭ 821 - يىلى كۈن تەقىردا ئۇلۇغ بولمىش قاغان دەپ ئاتالغان قاغانلىق ۋاقتىدا (821 — 825) تالاس مۇلالىسى مەلىكە تەيخۇنى ئۇنىڭغا يانلىق قىلدى، ئۇيغۇر قاغانى جۇڭگو مەلىكىسىنى قارا بالغاسۇنغا كۆچۈرۈپ كېلىپ دەۋان چاغدا (871 - يىلى) تىبەت خانلىقىنىڭ بۇزغۇنچىلىق سىلاشىنىڭ تالدىسى تېلىش ئۈچۈن، كۈچا، بەشبالىق قاتارلىق شەھەرلەردە ئۇرۇشلۇق ئۇيغۇر قوشۇنلىرىدىن 20 مىڭ (ھەربىر شەھەردىن 10 مىڭ) كىشىلىك قاتلىمنى يۆتكەپ، مۇداپىئە ئىشلىرىنى كۈچەيتتى. سىر باشتا مەلىكە تەيخۇنىڭ قارا بالغاسۇنغا كەلگەنلىكى، ئۇيغۇرلار ئوردىسىدا تەختىنىڭ تۇيۇقسىز ئۆزگىرىشى ئۈنكۈزۈلگەنلىكى توغرىسىدا بايان قىلىپ ئۆتكەنىدۇق.

ئۇ قاغانلىق ۋاقتىدا، ئۇيغۇر قاغانلىقى يەنە تىبەت دۆلىتى ئارىسىدا بىر قېتىم ئۇرۇش بولدى. تىبەت قوشۇنلىرى قارا بالغاسۇنغا يەنە كۈنلۈك كېلىدىغان جايىدىن بىر كەلدى. لېكىن ئۇرۇشنىڭ ئاخىردا ئۇيغۇرلار تىبەت قوشۇنلىرىنى چېكىندۈردى.

ئۇيغۇر قاغانلىقى، چۆچەكى قاغان ۋە ھاراڭ تېكىنلىك ۋاقتىدا (821 — 832) ئۇزۇنغا قىزىرىلىپ ساقچىلىق (744 — 830) ئاخىرقى كۈنلىرىگە يېقىنلاشقان، ئەمما تېخى ئاجىزلاشمىغانىدى. تالاس مۇلالىسىنىڭ ئۇلارغا تۆلەيدىغان قەرز ھېسابىغا 822 - يىلى 200 مىڭ توپ، 827 - يىلى 460 مىڭ

توپ، 829 - يىلى 230 مىڭ توپ بىلەن مال ئەۋەتكەنلىكى بۇنى ئىسپاتلايدۇ.

IX ئەسىرلىك ئالدىنقى يېرىمىدا، كۈچلۈك تىبەت خانلىقى ئاجىزلاپ كەتتى. تىبەت خانلىقىنىڭ ھەربىي كۈچ - قۇدرىتى، ئۆز قوشۇنلىرى بىلەن، بولۇپمۇ ئۇيغۇرلار بىلەن بولغان ناھايىتى ئۇزۇنغا سوزۇلغان قانلىق ئۇرۇشلاردا خوراپ، تۈگەپ كېتىشكە تاس - تاماسلا قالغانىدى. لېكىن شۇنداق بولسىمۇ، تىبەت خانلىقى مىلادىنىڭ 845 - يىلىغىچە مەۋجۇت بولۇپ تۇردى. ئۇنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىغا ئۇرۇنىڭ ئاساسىي دۈشمەنلىرىدىن بىرى بولغان ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ 840 - يىللىرىدىن باشلاپ ئاجىزلاپ كەتكەنلىكى سەۋەب بولدى.

www.docin.com

يەتتىنچى باب شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ كۆچىشى

كۆچۈشنىڭ مەۋھۇملىرى

مىلادىنىڭ 830 ـ يىللىرىدىن 840 ـ يىللىرىچە بولغان ئون يىل ئۇيغۇر ـ ئۇرخۇن قاغانلىقى تارىخىنىڭ ئۆچىنچى باسقۇچى بولۇپ، ئۇ مەزگىلدە شەرقىي ئۇيغۇرلار مەركەز كۆچۈپ، قاغانلىقنىڭ پايتەختىنى قارا بالغاسۇندىن تەڭرىتاغلىرىنىڭ ئېتەكلىرىگە يۆتكەپ كەتتى.

ئالپ بىلگە تەڭرى ئۇيغۇر قاغان ئۇنۋانىدا ئاتالغان ھازار تېكىنىڭ ۋاقتىدا ئۇيغۇر ھۆكۈمرانلىرى ئىچىدە قاغانلىق تەختىنى تالىشىش يۈز بېرىپ، ئىچكى ئۇرۇشنىڭ ئاپەتلىك يانغىنلىرى لاۋۇلداشقا باشلىدى. ئەزەلدىن تارتىپ ئۇيغۇر قاغانلىقىدا قاغانلىق تەختىگە ئۇيغۇرلارنىڭ ياغلاقار قەبىلىسىدىن بولغان قاغانلار ئولتۇرۇپ كەلگەنىدى. مىلادىنىڭ 795 ـ يىلى ئايچۇر ئالەمدىن ئۆتۈپ كەتكەندە، ئۇنىڭ ئورنىغا ياغلاقار قەبىلىسىدىن ئەمەس، ئون ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ بىرى بولغان ئادىزلار قەبىلىسىدىن بولغان خۇتلۇق قاغان بولدى. ئايچۇر ۋاپات بولۇشتىن بۇ

رۇن ئورنىغا ۋارىس تەيىنلىمىگەنىدى. ئۇنىڭ ئورنىغا قاغان بولغان قۇتلۇق باش ۋەزىر ئىدى. قاغانلىق ئورنىنىڭ ياغلاقارلاردىن ئادىزلار قولىغا ئۆتۈشى، ئۇيغۇرلاردىكى قەبىلە ئەتتىپاقلىرى تەسىرىنىڭ ئاجىزلاشقانلىقىدىن، بىر يۈرۈن ئۇيغۇر گەۋدىسىنىڭ ئاساسىنىڭ تۈرگۈزۈلۈۋاتقانلىقىدىن دېرەك بېرەتتى. مىلادىنىڭ 795 ـ يىلى ئادىزلاردىن بولغان قۇتلۇق قاغان بولغاندا، ياغلاقارلار قىلغان ئادىزلار ئارىسىدا قانلىق تەختنى تالىشىش يۈزىسىدىن جەدەل بولىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە ئادىزلار قەبىلىسىدىن بولغان قاغانلارنىڭ ۋاقتىدا ئۇيغۇر قاغانلىقى ئۇزۇنغا سوزۇلمىدى. قۇدرەتلىك ھالىتىنى ساقلاپلا قالماستىن، يەلكى ئۆز تەررىتورىيىسى (يەتتىسۇ، كۆچا قاتارلىق جايلار)گە بېسىم كۆرگەن تىبەتلىكلەرنى تارمار قىلدى ۋە شىمال كۆتۈرۈپ ئىنانمىن قىلىشتىن باش تارتقان قىرغىزلار، قارلۇقلار، تۈرگەشلەرنى قايتىدىن بويسۇندۇردى.

ئادىزلاردىن بولغان قاغانلارنىڭ ھازارتېكىن يىلەن خۇتېكىنلارنىڭ ۋاقتىغا كەلگەندە (824 ـ 839)، يەزىدىن ئۇيغۇر يەگلىرى قاغان بولۇش نىيىتىگە كېلىپ، ئۆز مەقسىتىنى ئەملگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن، قەبىلە يارىنقىنى كۈتۈرۈپ چىقىپ، ياغلاقارلار يىلەن ئادىزلار ئارىسىدا قانلىق ئۇرۇشلارنىڭ كېلىپ چىقىشىغا سەۋەب بولدى.

مىلادىنىڭ 832 ـ يىلى ھازارتېكىن ئىچكى ئۇرۇشتا ئۆلتۈرۈلدى. ئۇنىڭ ئورنىغا قاغان بولغان خۇتېكىنىڭ ۋاقتىدا (832 ـ 839) ئىچكى ئۇرۇش ئەۋجىگە چىقتى. مىلادىنىڭ 839 ـ يىلى ئالپ قۇلۇق بىلگە قاغان ئۇنۋانىدا ئاتالغان

www.docin.com

خوتبكىنىڭ ۋەزىرى تارچۇن تالپ بىلەن شۇڭقار تېكىن بىر-
لىشىپ خوتبكىنىڭ تۇنلتۇرمەكچى بولدى. بۇنى سېزىپ قالغان
خوتبكىن تارچۇن تالپ بىلەر شۇڭقار تېكىنىڭ تۇنلتوردى.
بۇنىڭدىن تارازى بولغان قارابۇلۇق تاتلىق تارقان (ۇيغۇ-
رىي) خوتبكىنگە قارشى ئىسيان كۆتۈردى. قارابۇلۇق چۆل
تۇركلىرىگە مۇراجىئەت قىلىپ، تۇلادىن ھەربىي ياردەم سو-
رىدى. چۆل تۇركلىرى تەڭرىتاغلىرىنىڭ كۈنگەي تەرەپلەر-
رمدە ياشايتتى. تۇلار چۈمۇل ۋە چىگىل قاتارلىق ئىككى قە-
بىلىگە بۆلۈنەتتى. چۈمۇللار (鞠 此) ھازىرقى تۇرپەنچىنىڭ
شەرقىدىن تارتىپ قۇمۇلغىچە بولغان جايلاردا ياشايتتى. چە-
گىللار بولسا تۇرپەنچىنىڭ غەربىدىن تارتىپ ھاتاسنىڭ غەر-
بىگىچە بولغان جايلاردا ياشايتتى. قەدىمكى چاغدىكى جۇڭ
گو تارىخچىلىرى چۆل تۇركلىرى ياشىغان جايلارنىڭ چۆل -
دالادىن ئىبارەت ئىكەنلىكىنى ئەزەردە تۇتۇپ، تۇلارنى چۆل
تۇركلىرى دەپ ئاتىغان. «چۆل تۇركلىرى» دېگەن نام ئەنە
شۇنىڭدىن كېلىپ چىققان. تۇرلۇك سەۋەبلەرگە كۆرە، كېيىن-
كى ۋاقىتلاردا چىگىللار ھەرىكەتچان، بەختەۋەر، تالاس
ۋادىلىرىغا بېرىپ ماكانلاشقان، چۈمۇللار بولسا مىلادىنىڭ
790 - يىلى ھازىرقى جىمسار ئەتراپلىرىدىن كۆچۈپ كەتىۋ-
دىكى ۋۇۋۇپ، لىكشيادىكى لىنتۇ دېگەن جايلارغا يۆتكىلىپ،
تالاس سۇلالىسىگە سېغىنغانىدى. تالاس سۇلالىسى تۇلارنىڭ
خانلىرىغا لى فامىلىسىنى بەرگەن. مانا مۇ چۆل تۇركلىرى
جۇڭگو تېررىتورىيىسى (خۇاڭخې ۋە چاڭجىيانىڭ ۋادىسىدىكى
بىر قىسىم جايلار)دە، «كېيىنكى تالاس دەپ ئاتالغان بىر دۆ-
لەتنى قۇرغان. چۆل تۇركلىرى قۇرغان بۇ دۆلەت 19 يىل

(921 — 936) ھۆكۈم سۈرگەن. چۆل تۇركلىرى كېيىن ھەر-
ۋۇلادىغا ئايلىنىپ كەتكەن.

مىلادىيىنىڭ 839 - يىلى چۆل تۇركلىرىنىڭ ھەربىي ياردە-
مىگە ئىگە بولغان قارابۇلۇق بىلەن قانان خوتبكىن
تارىمدا تۇرۇش بولۇپ، تۇرۇشتا خوتبكىن مەغلۇپ بولىدى
ۋە تۇۋرىس تۇنلتورۇۋالدى. تۇرۇشتا غالىب بولغان قارابۇلۇق
تارىملاردىن كېچىك تېكىن تاتلىق شاھزادىنى قاغانلىق تەخ-
تىگە چىقاردى ۋە ياغلاقار قەبىلىسىدىن بولغان ھەر قىسىم
تېكىنلەرنى ئەزەربەند قىلدى. قارابۇلۇقنىڭ قوللىشىدىن
تارازى بولغان ھەربىي تارقان (ھەربىي ۋەزىر) قۇلۇق ياغا
(ياغلاقار قەبىلىسىدىن)قاغانلىق تەختىنى تارتىۋېلىش كويىغا
چۈشتى. دەل شۇچاغدا، تۇيغۇر قاغانلىقى تېررىتورىيىسىدە
تەبىئىي ئاپەت پەيدا بولۇپ، تۇلسىك تۇستىگە قەيسەر دې-
گەندەك ئىش بولىدى. خەلق ئىمپېرىيە ھۆكۈمرانلىدا قالدى.
«كونا تاڭ سىلنامىسى» تۇيغۇرلار ھەققىدە قىسقە
دىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، مىلادىيىنىڭ 839 - يىلى
تۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ يىلاقلىرىغا ئاھابىتى قىلىن قار چۈ-
شۈپ، ھاتتىق جۇدۇن بولۇپ تۇرغۇنلىغان ئات، كالا ۋە تۇش
شاق مالالار مۇزلاپ تۆلدى، تۇنياق تۇستىگە تەلدە ۋابا كې-
لىپ تارقىلىپ، تۇرغۇن خەلق تۆلدى. بېرا ئىگىلىك ۋە جا-
ۋىچىلىق ئىگىلىكى ۋەيران بولۇپ، ئەلنى ئاچارچىلىق قاپ-
لىدى. خەلق ئۆي - ماكانلىرىدىن ئايرىلىپ سەرسانلىققا قال-
دى، ئىچكى ئۇرۇش، ۋابا ۋە تەبىئىي ئاپەتنىڭ ۋەيران
دىن ھاراق بولغان خەلق دەھشەتلىك كۈنلەرگە قالدى.

تۇيغۇر قاغانلىقى مانا شۇنداق ئېغىر ئەھۋالدا دۇچ

كەلگەندە. ياغلاقارقەبىلىسىدىن بولغان قۇلۇق ياغا قىرغىز-
لاردىن ياردەم ئىلىپ، قاغانلىق ئورنىنى ئادىنزلار قولىدىن
تارتىۋېلىش ئوچۇن، 840 - يىلى يەنسەي قىرغىزلىرىنىڭ قېشىغا
قاچقان ۋە قاغانلىقنىڭ ئىچكى ئەھۋالىنى قىرغىز خانىغا
مەلۇم قىلدى. خېلى بۇرۇنلا ئىسيان كۆتۈرۈپ مۇستەقىل بىر
لۇۋالغان قىرغىزلارنىڭ خانى قۇلۇق ياغا ئىلچى تەكلىپىگە جان
دەپ قوشۇلۇپ، بۇ ياخشى پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، ئۇيغۇر-
ئۇرخۇن قاغانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، قارا ياغاسۇنلارنىڭ
قاغان ئوردىسىنىڭ خەزىنىسىگە توپلانغان ھەددى - ھېسابسىز
قىممەتلىك بايلىقلارنى قولغا چۈشۈرمەكچى بولىدى. قىرغىز
خانى 100 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇنىنى ئالاندۇرۇپ، ئاپا
باشچىلىقىدا قارا ياغاسۇنغا بولغا سالدى.

«كونا ئالاھ يىلنامىسى». قىرغىزلار ھەققىدە قىسقە با-
يانكى مەلۇماتقا ئاساسلانغاندا، ئۇيغۇرلارغا قېرىنداش بولغان يەنسەي قىرغىزلىرىنىڭ نەسل ۋە بېرىقى ئۇيغۇرلار يىلەن ئوخشاش بولۇپ، قىياپەت بىقىدىن چاچلىرى قىرىچ، كۆزلىرى كۆك، چىرايلىرى ئاق سۈزۈك كېلىدىكەن. ئۇنىڭدىن بۇرۇن قىرغىزلار ھونلارغا، ئۇركلەرگە ۋە ئۇيغۇرلارغا تەۋە بولۇپ ياشىغانىدى. ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقى دەۋرىدە، كۈچ جاغلاردا ئۇيغۇرلارغا بېقىنىپ ياشىغان بولسىمۇ، ئەما يات - يانلانىسان كۆتۈرۈپ ئۇرغان. ئاخىر 830 - يىللىرى ئەترابىدا يەنە ئىسيان كۆتۈرۈپ مۇستەقىل بولۇۋالغانىدى.

مىلادىنىڭ 840 - يىلى ئاپا باشچىلىقىدىكى 100 مىڭ كىشىلىك قىرغىز ئاتلىق قوشۇنى ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ پايتەختى قارا ياغاسۇنىنى بېسىۋالدى. قىرغىزلار ئۇيغۇر قاغانى كىچىك تەڭ

كىن يىلەن قارا بۇلۇقنى ئۆلتۈردى. قاغان ئوردىسىغا ئوت قويۇپ، كۈلىنى كۆكتىكە سورۇدى. ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ خەزىنىسىدىكى دۇنيادەپسەنتى بۇلاپ - تالاندى. تارىختا ئاسىيانىڭ تارىخىي ھەمدە ئىككى ئەسىر قەدىمكى ئۇرخۇن تۈركلىرىدىن قالغان ئۇيغۇر قاغانلىقى بۇقىرىقىدەك ئىچكى ئۇرۇش، ئەيىبسىز تاپەت، ۋابا ۋە قىرغىزلارنىڭ ھۇجۇمى يىلەن ۋەيران بولىدى. ئۇلار قىرغىزلارنىڭ ھۇجۇمىغا بەرداشلىق بېرەلمىدى. ئۇلار شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ ئاھايىتى كۆپ قىسمى غەرب (تەكرىتاغلىرىنىڭ شىمالى ۋە جەنۇبى)كە، يەنە بىر قىسمى جەنۇب (جۇڭگونىڭ شىمالىي قىسمىدىكى خېبېي يىلەن شەنشىنىڭشىمالى)غا قاراپ كۆچتى. خانسن قۇلۇق ياغا قاغان بولۇش نىيىتىگىمۇ يېتەلمىدى.

جەنۇبقا كۆچكەن ئۇيغۇرلارنىڭ تەقدىرى

«كونا ئالاھ يىلنامىسى»دىكى «ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسقە» ۋە «لى دىيۇ ھەققىدە قىسقە» قاتارلىق ماتېرىياللاردا ۋە ئۇنىڭدىن باشقا مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللاردا جەنۇبقا كۆچكەن ئۇيغۇرلار توغرىسىدا مەلۇمات بار.

ئۇيغۇر قاغانلىقى 840 - يىلى دەھشەتلىك بوسۇندا ۋەيران بولغاندا، شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ ئاھايىتى ئۇرخۇن قىسمى يان تېكسن باشچىلىقىدا غەربكە قاراپ كۆچكەندى. يان تېكسن باشچىلىقىدا غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلارنىڭ كۆچىش يوللىرى، ماكانلاشقان جايلىرى ۋە ئۇلارنىڭ تارىخىدا

www.docin.com

ئويغانغان رولى توغرىسىدا ئۆزىنى كەلگەندە توختىلىمىز.

جەنۇبقا كۆچكەن ئۇيغۇرلارنىڭ تالاسنى قىسىر سلاۋ دىنىڭ 840 ـ يىلى 8 ـ ئايلاردا، ھوەيخۇ تېكىن باشچىلىقىدا، ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلىيانىڭ داتۇڭ شەھىرى ئەترابىغا يېتىپ كەلدى. ئۇلارنىڭ ئاساسىي كۈچ قىسمى بولسا، سلاۋ دىنىڭ 841 ـ يىلى ئەتىياز(دا، خېبەي، شەنشى ئۇلكىلىرىنىڭ شىمالىغا يېقىنلاپ كەلدى. ئۇيغۇرلارنىڭ جەنۇبقا كۆچكەن قىسمىغا تاڭدىن ئۆگى قاغان باشچىلىق قىلغانىدى. ئۇيغۇرلار پايتەخت قاراباالغاسۇن قولدىن كەتكەندىن كېيىن ئۆگى تېكىنى قاغان قىلىپ كۆتۈرگەنىدى. ئۆگى قاغان ئۇيغۇرلارنى ھالاكەتتىن قۇتۇلدۇرۇپ، قاغانلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرمەكچى بولدى. ئۇ، بۇ نىيىتىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشتا تالاس سۇلالىسىدىن ھەربىي ياردەم ئالماقچى بولدى. ئۇ، 11 تېكىن (شاھزادە)، سەككىز تارقان (ئاشتى ئىشلار تارقانى ۋە ئىچكى ئىشلار تارقانىمۇ بۇنىڭ ئىچىدە)، ئىككى بىگە (ئۇر بىگەسى ۋە سەللىسى)، ئون نەچچە سانغۇننى ئېلىپ، قاراباالغاسۇنغا يېقىن جايلاردا ياشايدىغان 13 قەبىلىنى باشلاپ جەنۇبقا كەلگەنىدى. ئۆگى قاغان ئىل ئۆگەسى ئۇيغۇرلاردا تاڭلىدەك قان باش ۋەزىرلىك يېتەكچىلىكىدە، تالاس سۇلالىسىنىڭ پايتەختى چاڭئەنگە ئەلچىلەر ئەۋەتتى. ئۇيغۇر ئەلچىلىرى ئۆگى قاغانىنىڭ تاپشۇرۇقى بويىچە، ئۇيغۇر قاغانلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن تالاس سۇلالىسىدىن ھەربىي ۋە ئىقتىسادىي ياردەم سورىدى. جۇڭگونىڭ پادىشاھى تالاس ۋۇزۇڭ (841 ـ 846) ئۆگى قاغانىنىڭ تەلىپىنى رەت قىلدى. بەلكە ۋەزىر لى دېڭ چىڭ ئۇرۇۋالغانلىقتىن، ئۇ ئۇيغۇرلارغا ئۆ-

زۈق ـ ئۇنۇك ياردەم قىلىشقا ماقۇل بولدى. بۇ ياردەمنىمۇ تارىختىن بېرى ئۆلەپ ئۆگىتەلىگەن ئات سودىسىدىكى قەدىمىي ھېيلىغا بېرىدىغان بولدى. ئېل ئۆگەسى باشچىلىقىدىكى ئۇيغۇر ئەلچىلىرى چاڭئەنگىدىن ئۆمىدسىزلەنگەن ھالدا قايتتى. سالدا، ھەيرەتلىك، بەختسىز قاغان ئۆگى تېكىن بۇ قېتىم ئۇيغۇرلارنىڭ بېشىغا ئېغىر كۈن چۈشتى. تالاس سۇلالىسى قاغانلىقنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە چوقۇم ھەربىي ياردەم بېرىدۇ، دەپ ئۈمىدلەنگەنىدى. چۈنكى، ئۇيغۇرلار مىلادىنىڭ 756 ـ يىلىدىن 762 ـ يىلىغىچە داۋام قىلغان ئۆزئارا ـ سوقۇشۇم ئىسيانىنى باستۇرۇپ بېرىپ تالاس سۇلالىسىنى ئۇزۇل ـ كېسىل ھالاك بولۇشتىن قۇتۇلدۇرۇپ قويغان. ئەينى چاغدا جۇڭگوغا ئۇرغۇن ھەربىي ياردەم بەرگەنىدى. تالاس سۇلالىسى بولسا ۋاپاسىزلىق قىلىپ، چولنى باسقىچە سوقۇپ، ئۆگى قاغانىنىڭ تەلىپىنى رەت قىلىدى. نەتىجىدە، ئۇيغۇرلارغا نىسبەتەن ۋەشمەنگەن ئاغدا كېبەك ياتما پېتۇ دېگەندەك پىر ئىش بولدى.

ئۆگى قاغان باشچىلىقىدا جەنۇبقا كۆچكەن ئۇيغۇرلار سانى 100 مىڭدىن كەم ئەمەس ئىدى. ئۇلارنى ئۇزۇق ـ تۇلۇق كىيىم ـ كېچەك، ئۇرالغۇ جاي بىلەن تەمىنلەش ناھايىتى قىيىن مەسىلە ئىدى. تالاس سۇلالىسى 841 ـ يىلى 12 ـ ئايدا، ئۇيغۇرلارغا ئات ئۇچۇن تۆلەيدىغان ھەرزىلىرى ھېسابىغا 20 مىڭ خىز ئاشلىق بەردى، شۇنى ئېيتىش كېرەككى، ئۇ چاغلىق ئۇزىدىمۇ تالاس سۇلالىسىنىڭ ئۇيغۇرلارغا تۆلەيدىغان قەرزى ئۇنچىۋالا ئازمۇ ئەمەس ئىدى.

ئۆگى قاغان باشچىلىقىدا جەنۇبقا كۆچكەن ئۇيغۇرلار ھەرجەھەتتىن ئېغىر ئەھۋالدا قالدى. ئۇلارنىڭ ئوتتۇرا سلاۋ

www.docin.com

دىنىلىق 841 - يىلى، ئۆگى قاغانغا بويسۇنمىغان ھورموزدتېكىن ئۇچ قەبىلىنى باشلاپ كېتىپ، تالاس سۇلالىسىگە تەسلىم بولدى. تالاسۇزۇڭ ھورموزدتېكىن قاتارلىق ئۇيغۇر شاھزادىلىرىگە لى فامىلىسى ئاساسىدا ئۆۋەتتىدىكىچە ئىسىملارنى قويدى:

ھورموزدتېكىن	(لى سىجۇڭ)	李思忠
ئاروچى	(لى سىجېن)	李思貞
ساروڭچور	(لى سىخۇي)	李思忠
ئايياۋېر (تارقان)	(لى خۇڭشۈن)	李弘順

ئۆز ئېلىدىن ۋە ئۆز خەلقىدىن يۈز ئۆرۈگەن بۇ خائىن لارنىڭ قىلمىشىغا چىدىمىغان ئۆگى قاغان مىلادىنىڭ 842- يىلى تالاس سۇلالىسىدىن ئىلارنى قايتۇرۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى. لېكىن تالاسۇزۇڭ قاغانىڭ تەلىپىنى رەت قىلدى. ئۆگى قاغان ھورموزد تېكىن باشلىق خائىنلارنى قاتتىق جازالىماقچى بولغانىدى، بۇنىڭدىن باشقا، جەنۇبقا كۆچكەن ئۇيغۇر ھۆكۈمرانلىق ئىچىدىكى شاھزادىلەردىن نائىل چورتېكىنمۇ ئۆگى قاغانغا بويسۇنمايۋاتاتتى. ئۆزئارا ئۇرۇشۇشلىق كېلىپ چىقىشىغا سەۋەبچى بولدى. ئۆگى قاغان نائىل چورتېكىنگە ھۆكۈم قىلىپ ئۇنى ئۆلتۈردى. جەنۇبقا كۆچكەن ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنى جەھەتتىن ئاياپتى قىرغىنچىلىققا دۇچ كەلتۈرمىگەن. تالاس سۇلالىسىگە تەسلىم بولغانلارنىڭ چارۋىلىرىنى بۇلاپ كەتتى، دەل شۇ چاغدا، شىمالى تەرەپتىن قىرغىزلار ھۆجۇم قىلدى. جەنۇب تەرەپتىن بولسا، تالاس سۇلالىسىنىڭ خېنىي، سەنشى ئۆلكىلىرىنىڭ چېگرا مۇداپىئەسىدە ئۇرغان قوشۇنلىرىنىڭ قوماندانلىق لىياۋكودى ۋە جالا

جۇنۇڭلار ھۆجۇم قىلدى. قىرغىزلار 821 - يىلى ئۇيغۇر قاغانىغا باغلىق بولغان مەلىكە تەيخۇنى چاكىنەڭگە ئۇزىتىپ كېلىشتۇرغاندا، ئۆگى قاغان ئۇنى قىرغىزلاردىن ئېلىپ قالغانىدى. مەلىكە ئۇز رازىلىقى بىلەن قالغانمۇ ياكى ئۆگى قاغانغا بۇ كېلەلمەي ماقۇل بولغانمۇ، ئىشقىلىپ ئۆگى قاغانىنىڭ نىشانىدا قالغانىدى. 843 - يىلى لىياۋكوي ئۆگى قاغانغا ھۆجۇم قىلغاندا، مەلىكە تەيخۇنى ئەكەتتى.

مىلادىنىڭ 846 - يىلى ئۆگى قاغانى ئۇنىڭ تارقانى مەيسەن ئۆلتۈردى. ئىنەن‌تېكىن (ئۆگى قاغانىنىڭ ئۇكىسى) قاغان بولدى. لېكىن ئىنەن قاغانىنىڭ تەقدىرىمۇ قورقۇنچلۇق بىر خەۋپ ئاستىدا قالدى. ئۇ ئۇيغۇر قاغانلىقىنى ساقلىغان شىرويلار ئارىسىغا بارغانىدى، شىرويلار ئۇنى دۈشمەنلىرىگە تۇتۇپ بەرمەكچى بولدى. بۇ چاغدا، جەنۇبقا كۆچكەن 300 مىڭ ئۇيغۇردىن ئىچكى ئۇرۇش، دۈشمەنلىرىنىڭ شىمالدىن ۋە جەنۇبتىن قىلغان ھۇجۇملىرى ۋە ئاچارچىلىق قاتارلىق سەۋەبلەر تەسىرىدە، ئاز‌ئىلابەش‌بۇزچە كىشى قالغانىدى. جەنۇبقا كۆچكەن ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسمى (بىرنەچچە ئون مىڭ كىشى) تالاس سۇلالىسىگە تەسلىم بولغان بولسا، يەنە بىر قىسمى قىرغىزلار ئەسىر قىلىپ ئەكەتكەنىدى. ئىنەن قاغان ماناشۇنداق ئېغىر ئەھۋال ئاستىدا شىرويلار ئارىسىغا بارغانىدى. ئۇ شىرويلارنىڭ ئۆزىنى تالاس سۇلالىسىگە تۇتۇپ بېرىش نىيىتىنى بايقاپ قالغاندىن كېيىن، بىكەسى قارلۇق ئوغلى دوستېكىن قاتارلىق تەۋەككۈز كىشىنى ئېلىپ كېچىسى ھۇجۇملانە ھالدا شىرويلار ئارىسىدىن چىقىپ ھەربىكە بۇرۇپ كەتتى. تارىخىي خاتىرىلەردە، ئىنەن‌قاغانىنىڭ كېيىنكى تەق

www.docin.com

دەرتنىڭ قانداق بولغانلىقى ھەققىدە ئېنىق بىر مەلۇمات يوق. پەقەت خاتىرىلەردە ئىنەن‌قاغانىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سەپەرقەندكە بارغانلىقى ئېيتىلىدۇ.

ئۆگەي قاغان باشچىلىقىدا جەنۇبقا كۆچكەن ئۇيغۇرلار- نىڭ قاغانلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈمىدىنىڭ ئەمەلگە ئاشى- مىغانلىقى ۋە ئۆزلىرىنىڭ تامامەن ۋەيران بولغانلىقىدا ئا- ساسلىنىپ ئىككى سەۋەب بارە. ئۇنىڭ بىرى، جەنۇبقا كۆچ- كەن ئۇيغۇرلار ئىتتىپاقلىشالمايلا ئۆزئارا ئۇرۇشتى، بىر قىسىم خانىملارغا ئەگىشىپ تالاڭ سۇلالىسىگە تەسلىم بولۇپ، ئۇ- لارنىڭ كۆچىنى بۆلۈۋەتتى. مانا مۇشۇ سەۋەب ئىنتايىن يا- مان رول ئوينىدى، يەنە بىرى، تالاڭ سۇلالىسى ئۆگەي قاغان- نىڭ تەلىپىنى رەت قىلىپ، ئۇلارغا ھەربىي جەھەتتىن ياردەم بەرمىدى. ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ ئۆز ۋاقتىدا تالاڭ سۇلالىسىگە قىلغان ھەربىي ياردىمىگە ۋاپاسىزلىق قىلدى. ئەگەر ئۇيغۇر- لار ئىچىر ئەمۇدالداقالغاندا ئوبدان ئىتتىپاقلاشقان بولسا، تالاڭ سۇلالىسى ئۇلارغا ھەربىي جەھەتتىن ياردەم بەرگەن بولسا، ئۇلار كۈچ توپلاپ قىرغىزلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇيغۇر قاغان- لىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرگەن ۋە ئۆزلىرىمۇ تامامەن يوقالمىغان بولاتتى.

يان‌تېگىن باشچىلىقىدا مەڭگە كۆچكەن ئۇيغۇرلار ئۆز- ئارا ئۇرۇشۇپ بىر - بىرىنى قىرمىدى. ئۇلار ئامال قىلىپ ھا- يات قېلىشنى، دەۋران يىغىپ كۈچ توپلاشنى، ئاندىن قاغان- لىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى نىيەت قىلغاندى. شۇڭا، ئۇلار- نىڭ بىر قىسمى بەشبالىق، قاراشەھەر، كۇچا ئەتراپلىرىغا كېلىپ شۇ يەردىكى قېرىنداشلىرى بىلەن قوشۇلدى. يەنە بىر

قىسمى بولسا كەشقەرگا كۆچۈپ بېرىپ، كەشقەر ئۇيغۇر خانلىقى (870 — 1132)، ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى قاتارلىق دۆلەت- لەرنى قۇردى. ئۇيغۇرلارنىڭ ئاھايىتى جەڭگىۋار قەبىلىسى ھېسابلانغان ياغمىلار بولسا غەربكە سىلجىپ، ئۇيغۇر قارا- خانىلار دۆلىتىنى قۇرۇشتا ياشلامچىلىق قىلدى.

www.docin.com

سەككىزىنچى باب ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقى دەۋرىدىكى ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت

ئىجتىمائىي تۈزۈم ۋە دۆلەت تەشكىلى

ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقىنىڭ ھۆكۈم سۈرگەن ۋاقتىنى بەزى تارىخچىلار 100 يىل (744 — 845) دەپ ھېسابلىسا، بەزى تارىخچىلار 200 يىل (646 — 845) دەپ ھېسابلايدۇ. ئۇيغۇر قاغانلىقى يايانچورلۇق خاتىرىسىگە قويۇلغان مەڭگۈ تاشتا: «...قالغان خەلق ئون ئۇيغۇر ۋە توققۇز ئوغۇزلارنى 100 يىلدىن ئوشۇق ۋاق بىرلەر ئىدارە قىلدۇق» دەپ يېزىلغان. يايانچورلۇق خاتىرىسىگە قويۇلغان مەڭگۈ تاش مىلادىنىڭ 757 - يىللىرى قويۇلغانلىقىنى نەزەرگە ئالغاندا، ئۇيغۇر قاغانلىقى مىلادىنىڭ 646 - يىلى قۇرۇلغان بولىدۇ. چۈنكىگونىڭ قەدىمكى تارىخىي يىلنامىلىرىدىكى ئۇيغۇرلار ھەققىدە (ھەكونا تاڭ يىلنامىسى، ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» ۋە باشقىلار) يېزىلغان خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، ئۇيغۇر قاغانلىقى مىلادىنىڭ 646 - يىلى قۇرۇلغان. شۇ چاغدا، تۈركىي ئۇلۇغ ئىلتەبىر قاغان ئاتالغان.

ئەگەر بۇ تارىخىي پاكىتلارغا ھۆرمەت قىلىنسا، ئۇيغۇر ئۇرخۇن قاغانلىقىنىڭ ھۆكۈم سۈرگەن ۋاقتى 200 يىل بولىدۇ. شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇرۇقداشلىق تۇرۇمىدىن قۇتۇلۇپ چۈتكەن - ئۇتمىگەنلىكى ھەققىدە مەلۇمات يوق. ئۇيغۇرلار باشقا تۈركىي خەلقلەرگە ئوخشاشلا خېلى بۇرۇنلا قېنىۋداللىق تەرەققىيات باسقۇچىغا كىرگەنىدى. بەزى ئالىملارنىڭ ئىسپاتلىشىچە، ھونلار مىلادىدىن بۇرۇنلا ئىجتىمائىي تەرەققىياتنىڭ پاترىئارخاللىقنى ساقلىغان بېرىم قېنىۋداللىق تۈزۈمىدە بولغان. تۈركلەر بولسا مىلادىنىڭ IV ئەسىردىلا قېنىۋداللىق تۈزۈمىنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدا ياشايتتى. ئۇيغۇرلار مىلادىنىڭ 744 - يىلى شەرقىي تۈرك قاغانلىقىنىڭ تۇرغىنى ياسقاندىن كېيىن، قېنىۋداللىق جەمئىيەت تۈزۈمى تېخىمۇ مۇكەممەللىشىشكە باشلىغان.

VII ئەسىردىن باشلاپ، شەرقىي ئۇيغۇرلاردا قاغانلىقنىڭ ئۇجۇدقا كەلگەنلىكى، قاغانلىقنىڭ ئاتىدىن بالىغا مىراس قالدىغان بولغانلىقى ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك تەرەققىياتىدا ۋە سىياسىي تەرەققىياتىدا يېڭى دەۋرنىڭ باشلانغانلىقىنى كۆرسەتتى.

«ئېتنىك ۋە سىياسىي بىرلىكنىڭ زۇرۇرلۇكىنى توغۇش تەرەققىياتىدىكى مۇئەييەن بىر باسقۇچنىڭ ئىپادىسى— ئۇيغۇر دېگەن يېڭى نامنى قوبۇل قىلىشتىن ئىبارەت بولدى. ئۇيغۇرلۇق، بۇرۇنقى ئۇرۇقداشلىق ئاساسىدىكى بىرلەشمىلەر، ۋاقىتلىق تۈزۈلگەن ئىتتىپاقلار — ئۇيغۇرلار تەرەققىياتىنىڭ مۇشۇ باسقۇچىدىكى مەنپەئىتىگە ئۇيغۇن كەلمەيدىغانىدى، يېڭى بىرلىشىش بىر قەدەم مۇستەھكەم بولغان

ئېتنىك تەشكىللىنىش بولدى. بۇنىڭ تەتىجىسىدە قاغانلىق
پەيدا بولدى ۋە ھەممىگە ئورتاق «ئۇيغۇر» دېگەن نام
قوبۇل قىلىندى. مانا بۇ ئەھۋالنى ئۇرۇق - قەبىلە ئىتتىپا-
قىنىڭ ئورنىغا خەلق ئالماشتى دەپ چۈشەنسەك توغرا بولە-
دۇ. جەمئىيەت تەرەققىياتى نۇقتىسىنەزەردىن قارىغاندا،
بۇ ئۇرۇقداشلىق مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئورنىغا فېئودالىق مۇ-
ناسىۋەتلەرنىڭ دەسسەپلىكى ئىدى.»[1]

V ئەسىردىن باشلاپ شەرقىي تۈركىي قەبىلىلىرىنىڭ
ئىتتىپاقىدا ئاساسىي رول ئويناشقا باشلىغان ئۇيغۇر قەبىلە
سىنىڭ نامى VII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ، شەرقىي
تۈركلارنىڭ ئورتاق نامىغا ئايلاندى. چۈنكى، VIII ئەسىرنىڭ
40 - يىللىرىدىكى ئون ئۇيغۇر ۋە توققۇز ئوغۇز دەپ ئاتال-
مان ئېتنىك ۋە سىياسىي بىرلىكنى كېيىنكى قەبىلىلەر
ئېتنىك جەھەتتىن بىر - بىرىدىن ئانچە يىراق قىلمايدە-
مان قەبىلە - ئۇرۇقلار ئىدى. شۇڭلاشقا ئۇلار ئاساسىي جاپە
سالا «ئۇيغۇر» دەپ ئاتالغان بۇ بىر پۈتۈن كۈچنى تەشە
كىل قىلالىدى.

ئۇيغۇرلار بۇ دەۋردىكى فېئودالىق ئاسقۇچىلىكى ئىجە
تىمائىي تۈزۈمىدە ئاساسەن قارىيۇدون (ئاددىي ئاۋام
خەلق) ۋە بەگلەردىن ئىبارەت ئىككى تەبىقىگە بۆلۈنەتتى.
ئاۋام خەلق بەگلەر ئۈچۈن ئاشلىق ۋە ئۇرۇقلۇق جاي قاتار-
لىق تۇرمۇش ۋاستىلىرىنى تەيياردلايتتى. ئۇلارنىڭ ئاشقۇرى،
ھەربىي خىزمەت ئۆتەيتتى. ئۇرۇشقا بارىدىغان چاغلاردا،
ھەربىي قورال (قىلىچ - ئوقيا، نەيزە، قالقان قاتارلىقلار)
ھەم جەڭ ئاتلىرىنى تەيياردلايتتى. ئۇرۇشتا قولغا چۈشۈرۈلگەن

ئۇلجىلارنىڭ كۆپ قىسمىنى بەگلەر ئالاتتى. بەگلەر قاغانلە-
قىدىكى ئاقسۆڭەكلەر بولۇپ، ھۆكۈمران تەبىقە ئىدى. ئاق
سۆڭەكلەرنىڭ ئاتىلە ئىشلىرىنى ھۆججۇدىن كەلتۈرۈلگەن قۇ-
دىدەكلەر ئىشلەيتتى. قاغان ئالىي ھۆكۈمران ئىدى. ئۇيغۇر -
ئورخۇن قاغانلىقىدا، ھونلار ۋە ئۇرۇكلەر دەۋرىدىكىدەك «ھەر-
بىر دېموكراتىيە ئۇزۇمى» بولغان بولسىمۇ، ئەمما قاغانىنى
ئۇرۇلتاي چاقىرىپ تەيىنلەش ئەنئەنىسى قالماندى. ئۇيغۇر
قاغانلىرى ئۇزۇنىرى ھايات ۋاقتىدىلا ئوغۇللىرىدىن بىر-
رەسىنى ئۇزىنىگە ۋارىس قىلىپ تەيىنلەپ قويااتتى. مۇئۇنداق
بولغاندا، قاغان ۋاپاتىدىن كېيىن ئانچە كۆپ تالاش - تار-
تىش بوز بەرمەيتتى.

ئۇيغۇر قاغانلىقىدا دۆلەتنى ئىدارە قىلىش دەرىجىسى
دەرىجە ئورنىتىلغان ئەمەلدارلىق تۈزۈمى تارقىلىق بولاتتى.
ئۇيغۇر قاغانلىقىدا ئەمەلدارلىق مۇنداق دەرىجىلەرگە
بۆلۈنگەنىدى:

1. قاغان
2. خاتۇن
3. ئىل ئۆگەسى (باش ۋەزىر)
4. توققۇز تارقان (ئوچ ئەبىرى ئىنچكى ئىشلار تار-
قانى، ئالتە ئەبىرى داشقى ئىشلار تارقانى)
5. يابغۇنتار (خەلق رايونى سىناش ئەمەلدارى)
6. تېكىن
7. تۇتۇق
8. تۇدۇن

www.docin.com

9. ئەرگىن
10. باش سانغۇن
11. بۇيرۇق (سوت ئىشلىرى تارقاتقى)
12. چور
13. ئىلتەبىر
14. سانغۇن

قاغاندىن قالسا، قاغانلىق خانىشى (خاتۇن دەپ ئاتىلاتتى) ھاياتتى چوڭ ھوقۇققا ئىگە ئىدى. خاتۇنلار دۆلەت ئىشلىرىغا مۇھىم ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىشتا مۇھىم ھوقۇقلۇق مۇكۇمران سۈپىتىدە رول ئويناپتتى. مۇنداق ئىمتىياز ئۇيغۇرلاردا قەدىمدىن تارتىپ ئەنئەنىگە ئايلانغان ـ ئانىغا ھۆرمەت قىلىش ئادىتىدىن كەلگەن بولسا كېرەك. خاتۇنلار ئۇرۇشقا بىرىپ قوماندانلىق قىلىشتىن تاشقىرى، ئۇلار دۆلەت ئۇرۇشقا قاتنىشاتتى. مىلادىنىڭ 762 ـ يىلى ئۇيغۇر قاغانى بوگۇ ئۆگلۈك ئىيانتى باستۇرۇش ئۈچۈن ئۆتكۈنۈ كەلگەندە ئۇنىڭ خانىشى ـ يىلگە خاتۇنمۇ يىلله كەلگەن. يىلگە خاتۇن ئىسيانچىلار يىلەن بولغان ئۇرۇشلارغا قاتنىشىپ، نالايىقدە قەھرىمانلىق كۆرسەتكەن.

ئۇيغۇر قاغانلىقىدا ئىل ئۆگەسى ئۇنۇڭ ئىدا ئاتىلىدىغان ئاپا تارقان قاغانغا ۋەكالەتەن دۆلەتنىڭ ئىچكى ۋە تاشقى جەھەتتىكى ھاياتتى مۇھىم ئىشلىرىنى باشقۇراتتى. ئىل ئۆگەسى دۆرۈر تېپىلغاندا بىرەر دۆلەت يىلەن بولىدىغان ئۇرۇشقا ئۆزى ماراتتى. ئۇنىڭ رەھبەرلىكىدىكى ئوققۇر تارقان دۆلەتنىڭ ئىچكى ۋە تاشقى ئىشلىرىنى باشقۇ-

راتتى. تاشقى ئىشلار تارقانىڭ ئالتە تەرەپ بولغانلىقىغا ئاساسلىنىپ ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ تاشقى دىپلوماتىيە ئىشلىرى ئاساسىي كەڭ دائىرىدە بولغان بولسا كېرەك. ئۇنىڭ، ئۇدۇن ئۇنۇڭىدا ئاقىلىغان ئەمەلدارلار تارقانلاردىن قالسىلا ئاساسىي مۇھىم ئىشلارنى باشقۇراتتى. ئۇنىڭلار كۆپىنچە ھەربىي ئىشلارنى باشقۇراتتى، ئۇدۇنلار بولسا ئۇيغۇر قاغانلىقىغا بويسۇنغان يات خەلقلەرنى باشقۇراتتى. مەسىلەن: ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ شەرقىدىكى (جۇڭگونىڭ ھازىرقى شەرقىي شىمالىدىكى ئۇلكىلىرىنىڭ توغرا كېلىدۇ) قىتانلار ئىلىغا شۇ چاغلاردىكى ئۇيغۇر ئۇدۇنلىرى (ئاۋارەتچى ۋالىلار) باشقۇرۇ-ماتتى. ئانۇن ئىشلىرىغا مەسئۇل ۋەزىرلەر، «بۇيرۇق»، قو-ماندانلار، سانغۇن خاقانلىق ئوغۇللىرى بولسا «تېكىن» دەپ ئاتىلاتتى. تېكىنلەر كۆپىنچە قاغانلىق ئورنىغا ۋارىس بولاتتى.

ئىقتىساد

ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ شەرقىي قىسمى (ھازىرقى موڭغۇلىيە ۋە ئىچكى موڭغۇل)دا چارۋىچىلىق ئىگىلىكى ئاساسىي ئورۇندا ئۇرغان بولسا، قاغانلىقنىڭ غەربىي قىسمى (ئوت ئۆرا ئاسىيا) دېھقانچىلىق ئىگىلىكى ئاساسىي ئورۇندا ئۇرغانىدى. قاغانلىقنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى تاغلار (ھاۋا-مۇ ھىسابلان تاغلىرى، خانگەي تاغلىرى، چوغداي تاغلىرى-نىڭ ئالتاي تاغلىرى) ۋە يايلاقلار، دالالار، چۆللەر چاۋ-

www.docin.com

ۋىجدانلىق ئىگىلىكى ئۇچۇن شاراىتنىت يېقىندىن ياخشى كېلەتتى. ئۇيغۇرلار چارۋىچىلىققا ئاساسەن، ئات، كالا، تۆگە ۋە قوي باقاتتى. ھەربىي يۇرۇشلەردە ۋە قاتناش ئىشلىرىدا ئاساسىي ئېھتىياجلىق بولغانلىقتىن ئات چارۋىچىلىق ئىگىلىكىدە مۇھىم ئورۇندا تۇراتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن لەچچە مىليون ئاتنى يايلىتىپ بېقىشقا ئىمكانىيەت بېرىدىغان چەكسىز كەڭ يايلاقلارغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىلگەنىدى. بىر پۈتۈن ئۇيغۇرلارنىڭ تاغ سۇلالىسىگە ئات سېتىپ، جۇڭگودىن يىپەك ماللارنى ئالغانلىقىنى ئېيتقانىدۇق. ئات يەنە ئۇيغۇرلارنىڭ تاشقى سودا ئىشلىرىدىمۇ مۇھىم تاۋار ھېسابلىناتتى.

چارۋىچىلىق ئىگىلىكى قاغانلىقنىڭ ھەربىي قىسمى (ئاساسەن تارىم ۋادىسى) قوشۇمچە ئورۇندا تۇرغان بولسا، تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالى (ھازىرقى جۇڭغارىيە)دا ئاساسىي ئورۇندا تۇرغانىدى. تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىي ئېتەكلىرىدىكى تارىم ۋادىسىدا دېھقانچىلىق ئاساسىي ئورۇندا تۇراتتى، تارىم ۋادىسىدا شال، بۇغداي، ئارپا، تېرىق، قوناق، پۇرچاق قاتارلىق زىرائەتلەر ۋە كېۋەز تېرىلاتتى. تارىم ۋادىسىدا باغۋەنچىلىك (جۈملىدىن ئۈزۈمچىلىك) دېھقانچىلىقنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى بولغانىدى. شۇ چاغلاردا، 20 تۇپىتىن تارتىپ، ئاز بولغاندا ئون لەچچە تۇپىكىچە مېۋىلىك دەرىخى بار باغلار كۆپ ئىدى. ھالۋا شۇنداق باغلاردا، يالپاق، ئانار، بادام، شاپتۇل، ئەنجۈر، ئۈزۈم قاتارلىق مېۋىلەر ئۆستۈرۈلەتتى. بۇنىڭدىن تاشقىرى، تارىم ۋادىسىدا يەنە ئىقتىسادىي زىرائەتلەردىن پاختا، كەندىر، زىغىر، كۈنجۈت، قىچا قاتارلىقلارمۇ تېرىلاتتى.

يېزا ئىگىلىكى قاغانلىقنىڭ ئەڭ مۇھىم دەرىجىدە ئەرەبلەر قىلغانىدى. ئەرەبلەر ئۇيغۇرلارنىڭ ئاساسىي مەنبەلىرى چارۋىچىلىقتىن ئىبارەت بولسىمۇ، سىلىنغا، ئۇرقۇن، ئۆغلاق، ئۇرۇلۇن قاتارلىق دەريالىرىنىڭ بويلىرىدا دېھقانچىلىق ئىگىلىكىمۇ مەيدانغا كەلگەنىدى.

سوۋېت ئارخېئولوگلىرى ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ پايتەختى قارابالغاسۇن ۋە باشقا شەھەرلەرنىڭ خارابىلىرىدا ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغاندا، خامان تېپىندىغان تاش تۆلۈق ۋە ئون تارتىدىغان ياغۇنچاقلارنى تاپقان. ئۇنىڭدىن تاشقىرى، قارابالغاسۇنىڭ ئەتراپىدىن سۇغىرىش قانالىنىڭ ۋە ئېرىق ـ ئۆستەڭلەرنىڭ ئىزلىرى بايقالغان.

«سۇ باشلاپ سۇغىرىدىغان دېھقانچىلىقنىڭ تەرەققىياتى مۇقەررەر ھالدا يېر قىسىم كۆچمەن ئۇيغۇرلارنى ئولتۇراقلاشقان ھاياتقا ئېكىرگەن. بۇنداق ئەھۋال يېزا ـ كەنتلەرنىڭ كېلىپ چىقىشىغا سەۋەب بولغان. شەھەرلەردە ۋە يېزا ـ كەنتلەردە ئولتۇراق تۇرمۇشقا كۆچۈش ـ ئۇرۇقداشلىق مۇناسىۋەتلەرنىڭ بۇزۇلۇشىنى تېزلەتتى. ئۇنىڭ ئورنىغا تېررىتورىيىلىك مۇناسىۋەتلەرنى دەسسەتكەن.» [1]

شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ يېر قىسمى ئولتۇراقلاشقان تۇرمۇشقا كۆچۈپ، دېھقانچىلىق، قول ھۈنەرۋەنچىلىك، سودا ـ سېتىق ئىشلىرى بىلەنمۇ شۇغۇللانغان.

ئىچكى ئېھتىياج ۋە تاشقى سودىنىڭ ھۆددىسىدىن چىقىش ئۈچۈن، قول ھۈنەرۋەنچىلىكىمۇ ئالاھىدە تەرەققىي قىلغان. ئۇيغۇر قاغانلىقىغا يېرىلەچچە يۈز مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇنىنى قوراللاندۇرۇش ئۈچۈن، ئۆمۈرگە موھتاج ئىدى. سو-

www.docin.com

ۆبت ئارخېئولوگلىرى قارا-ئاغاچتىن ياسالغان ھارا-بىسىدىن تۆمۈرچىلىك دۇكانلىرى، مىس - تۆج يا-ۋچىلىرى، دېۋىرگاي قاتارلىق ئالاھىدە لىق ئەسلىمىلىرنى تاپقان. تارىخ ۋادىسى ھونلار دەۋرىدىن ئارتىپلا ئاشلىق چىقىدىغان ئەڭ مۇھىم رايونلارنىڭ بىرى ھېسابلانغان بولسا، ئالتاي تېغى ۋە ئەتراپىدىكى تۆمۈر ۋە ئالتۇن چىقىدىغان جايلار بولغان. ئۇيغۇر قاغانلىقى دەۋرىدە، رۇدا غېزىپ تۆمۈر ئاۋلاش، ھەربىي قوراللارنى، دېھقانچىلىق ئالىمانلىرى ۋە تۆمۈرمۇشقا لازىملىق ئەسۋاب - ھارۋىلارنى ياساش ئىگىلىكتە ئالاھىدە مۇھىم ئورۇننى ئىگىلىگەن.

قاغانلىقنىڭ ھەربىي قىسىملىرى، كىلەچىلىك، بېگىك تۆمۈرچىلىقى (ئاساسەن خوتەندە)، زەرگەرچىلىك، پاختىلىق بۇلا تۆمۈرچىلىقى (قەشقەر، يەكەن، خوتەن، كۇچا، تۇرپان لاردا) ئالاھىدە تەرەققىي قىلغان.

ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ ئىقتىسادىدا سودا يەكئۆ مۇھىم ئورۇندا تۇراتتى. بىر ياشتا ئۇيغۇرلار يىلىغا جۇڭگو تارىخ سىدىكى ئات ۋە يېپەك مال سودىسى ئومرىسىدا توختالمالىق ئۆزۈلمەي ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ تاشقى سودىسى ئومرىسىدا يەنە بىرئاز توختىلىپ ئۆتكەن.

ئۇيغۇرلار يىلىغا تالاي ئۇلالىسى ئوتتۇرىسىدىكى سودىنى كۆپەيتىپ سودا ئىشلىرىغا ئاھايىتى ئۇستا بولغان سوغدىلىق ئۇيغۇرلار ئېلىپ بارىاتتى. ئۇلار قاغانلىققا ۋەكالىتەن چاكىنن، لويالۇ، داتۇڭ، خېبەك، جىنگياڭ، باشقا تارىلىق مۇھىم شەھەرلەردە سودا ساراپلىرى ئېچىپ، سودا - تىجارەت ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغان، ئادەتتە، جۇڭگونىڭ ئىچكىرى شەھەرلىرىدە ھەمىسىدە دېگۈدەك ئۇيغۇر سودىگەرلىرى بار

ئىدى. ئۇلارنىڭ سانى كۆپ دېگەندە يىرلەچچە مىڭ، ئاز دېگەندە يىرلەچچە يۈز كىشىدىن كەم بولمايتتى. ئۇيغۇرلار يىلەن جۇڭگو تارىخىدىكى سودا ئىشلىرىدا ئۇيغۇر سودىگەرلىرى يىلەن ھەمراھ سودىگەرلىرى بۇ-ئاستە سودا قىلاتتى. ئوتتۇرىدىن تاشقىرى، ئۇيغۇر قاغانلىقى يىلەن جۇڭگو تارىخىدا سودا ئىشلىرى ئاساسەن ئەلچىلەر ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلاتتى. ئىككى دۆلەت تارىخىدا ئۆزئارا يىرىم - كېتىپ تۇرىدىغان ئەلچىلەرنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى سودا ئىشلىرىنى قوشۇمچە بۇرگۈزەتتى.

ئۇيغۇرلار جۇڭگوغا ئات سېتىپ، ئۇنىڭ ھېسابىغا جۇڭگودىن ئالغان كىمخاب، تاۋار - سوزۇن، شايى ۋە چاي قاتارلىق ئەسلىمىلىرنىڭ كۆپ قىسمى (ئاساسەن يېپەك مال لار)نى تېھران، دېھلى، قاھىرە، باغداد، دەمەشق، كونىستانتىنوپول قاتارلىق شەھەرلەرگە ئاپىرىپ ساتاتتى. ئۇيغۇرلار يۇ-مالارنى ئۇ شەھەرلەردە ئۆز ياھاسىدىن سىرتىچچە ھەسسە ئارتۇق باھادا سېتىپ ئۆزىگە پايدا ئالاتتى. ئۇيغۇر-لار ئاسىيا ۋە ياۋروپادىكى دۆلەتلەرگە ئاپارغان گىلەم، كىمخاب، تاۋار - دوردۇن، شايى قاتارلىق مالالارنى ئالماشتۇرغا ۋە ئۆرمۇشقا كېرەكلىك ھىلمۇ خىل مالالار ئەكىرىلەتتى، ساقۇت، بىل چىشى، چىنە، ئەينەك، دورا - دەرمەن قا-تارلىقلار)غا تېگىشىلەتتى.

www.docin.com

مەدەنىيەت

ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقى دەۋرىدە، ئۇيغۇرلار ئا-ھايىتى بۈكىك مەدەنىيەت ياراتتى.

جۇڭگو تارىخىدىكى شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدە (مىلادىنىك 386 - يىلىدىن 581 - يىلىغىچە) مۇزىكا مەكتىپى تۆپلاپ رەتلىگەن خەلق قوشاقلىرى تۆپلىمىغا شەرقىي ئۇيغۇرلارنىك قوشاقلىرىدىنمۇ بىرنەچچىسى تەرجىمە قىلىپ كىرگۈزۈلگەن. شەرقىي ئۇيغۇرلار ئۇ زامانىدا ئاھايىتى سۈر-گۈن قوشاقلارنى ياراتقان بولسىمۇ، يازما خاتىرە قالدۇر-مىغاچقا، بوقىلىپ كەتكەن.

شۇنداق بولۇشىغا تارىمايى بىرلەچچە قوشاق شىما-لىي سۇلالىلەرنىك مۇزىكا مەكتىپى شېئىرلار توپلىمى»غا تەرجىمە بولۇپ بىلەن كىرىپ قالغاچقا، ساقلىنىپ قالغان:

1

قالدىم ھەسرەت ئىچىدە(1)

قەلبىم تولدى قايغۇغا، قالدىم ھەسرەت ئىچىدە،
ماڭسالا تەگمەر بۇرۇشكە، ئات قامچىسى مەن بولاي،
قورغان تېشى ئۇستىدە ساقا بېقىپ ياتسىڭ،
بىللە تۇراي بىگىنىم، بىلمىگىنىڭ بولۇپ تۇراي.

ئۇيغۇر خوتۇن - قىزلىرىنىڭ قەدىمكى چاغلاردىن تار-

قورغانلىرىنىڭ ئۈستىدە بىگىت بىلەن ياندىشىپ تۇرۇپ دۈش-مەنگە قارشى چەكمىگە قاتنىشىدىغانلىقىنى بۇ قوشاقتىن كۆرۈ-ۋالغىلى بولىدۇ.

بەگقولى ھەققىدىكى قوشاق

شىمالىي خانلىقلار تارىخى، ئېگىز ھارۇللىقلار ھەق-قىدە قىسمەن دېكى مەلۇماتقا ئاساسلانغاندا، شەرقىي ئۇيغۇر-لار ۷ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، ئۆزبېكىنىڭ باتۇرخانى بەگقولى ھەققىدە قوشاق توقۇغان. بەگقولى شەرقىي ئۇيغۇر قەبىلىلە-رى ئىچىدىكى خوغۇر سۇ قەبىلىسىنىڭ خانى ئىدى، مىلادى-نىك 402 - يىلى ئاۋار قاغانى تولۇنخان | توبالار خانى تو-باغۇي (386 — 409) تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنغان. تولۇنخان مۇڭغۇلىيە چۆلىنىڭ شىمالىغا چېكىنىپ كېتىپ، ئۇيغۇرلارغا ھۇجۇم قىلغان. بۇ ئۇرۇشتا بەگقولى ئاۋارلارنى تارمار قىلى-ۋەتكەن. كېيىن، بىرنەچچە يىلدىن كېيىن تولۇنخان بىلەن بولغان يەنە بىر ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولغان ۋە توبالار خانلىقىنىڭ پا-ساغا كەتكەن. ئۇرۇن ئۆتمەي ئۇ توبالار خانلىقىنىڭ پاي-تەختىدە ئالەمدىن ئۆتكەن. ئۇ ئۆلگەندە، توبالار خانى توبا-غۇي، ئۇنىڭغا دۆلەت بويىچە ماتەم تۇتۇشنى ئورۇنلاشتۇرۇپ دەپنە مۇراسىمى ئۆتكۈزگەن.

بەگقولى ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، شەرقىي ئۇيغۇر-لار ئۇنىڭغا بېغىشلاپ مۇنداق بىر قوشاق توقۇغان:

www.docin.com

ۋاي كەلدى بەگقولى دېگەندە ئاياپ
توختايدۇ بوۋاقنىڭ يەمسى ئۇتۇن،
دېيىشەر ياش قىزلار ئېيتقاندا ناختا،
«بولمىدى يېگىتتىم بەگقولمىسان.»

ئۇيغۇرلاردا قەدىمكى چاغدىن تارتىپ باتۇر ئەر - يىگىتنى ھۆرمەتلەش ئومۇملاشقان بىر ئادەتكە ئايلانغانلىقى، بۇ ناسادىپىي ئەمەس. قەدىمكى چاغلاردىن تارتىپ ھازىرغىچە، ھەربىر قانداق بىر جەڭ ئۆز ۋەتىنىنى دۈشمەن ھۇجۇمىدىن ساقلاپ قېلىشقا، باتۇر ئەر - يىگىتلەردىن تەركىب تاپقان جەڭگىۋار قوشۇنغا تايىنىپ كەلدى. ئۇيغۇرلار قەدىمكى چاغلاردا جەڭگىۋارلىقى ناھايىتى ئۈستۈن بولغان تاتلىق قوشۇنغا ئىگە ئىدى. ئۇلار سان جەھەتتىن ئۆزىدىن كەم دېگەندە، يۈز ھەسسە، ھەتتائۇن ھەسسە ئارتۇق دۈشمەن قوشۇنلىرى ئۈستىگە تەپ تارتماستىن بېسىپ باراتتى ۋە ئۇلارنى تارمار قىلاتتى. مىلادىنىڭ 756 - يىللىدىن 762 - يىللىغىچەداۋام قىلغان ئۇڭ ئۇك - سۆيىگۈم ئىسيانىنى باستۇرۇشتا، جۇڭگودا بىرنەچچە قېتىم ياردەمگە كەلگەن ئۇيغۇر قوشۇنلىرىنىڭ سانىنىڭ 10 مىڭدىن ئارتۇق ئەسكىرى ئەلەيھىگە بېكەرلىك. قەدىمكى چاغلاردا ئۇيغۇر قىزلىرى ئۆزلىرىگە جورا تالاشتا ئاساسەن يىگىتنىڭ باتۇر - باتۇر ئەسكىرى ئۇچۇم قىلغان. مۇھەممەد ئاۋۇپ ۋەتەپەرۋەرلىك روھى بىلەن چەمبەرچاس ھالقىغان ئادەت.

تۇرا قوشقى

مىلادىنىڭ VI ئەسىردە، شەرقىي ئۇيغۇرلاردىن چىققان خوقۇرسۇر ئالتۇن(مىلادىنىڭ 487 - يىلى تۇغۇلۇپ، مىلادىنىڭ 587 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن) تۇرا قوشقى ناملىق بىر شېئىر باۋغان. شېئىر مۇنداق:

چوغاي① نىڭ ئاغلىرى ياغرىدىن ئاقار،
تۇرالار دەريالىرى ئويناپ - دولقۇنلاپ،
ئاسمانىنىڭ گۈمبىزى بارگاھىمىز،
تۇرىدۇ پايانسىز دالامىز قايلاپ.

شۇنچە كۆك، مۇبارەك ساماۋى ئاسمان،
«الالار» سىيايان، كۆرۈنمەيدۇ قاش،
كۆرۈنۈپ قالىدۇ ئاسىر چارۋا مال،
كەسكىدە ساماللار، ئوتلار ئەگمە باش.

«تۇرا قوشقى»دا يايلاقتىكى ئاجايىپ ھەيۋەتلىك گۈزەل مەنزىرە تەسۋىرلەنگەن. چوغاي ئاغلىرىنىڭ ياغرىدا يايىلىپ ئېقىۋاتقان ئۆتلار بىلەن قايلانغان چەكسىز كەڭ يايلاقلارنىڭ چېتى ئۇپۇق بىلەن سۆيۈشۈپ تۇراتتى. قەدىمكى چاغلاردا ئۇيغۇرلار چوغاي ئاغلىرىنىڭ ياغرىدىكى ئوردۇس يايلىقىدا چارۋىچىلىق قىلاتتى. ئوردۇس يايلىقى —

www.docin.com

شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ مەشھۇر يايلاقلىرىدىن بىرى ئىدى. شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ ئاساسىي يايلاقلىرى، سېلىنغا دەريالىرى ۋە ئۇنىڭ ئاساسىي تارماقلىرى بولغان ئۇرخۇن، توغلا دەريالىرى بىلەن قۇرۇلۇن دەريالىرىنىڭ بويلىرىدا ئىدى. مانا شۇ دەريا ۋادىلىرىدا، يەر مەيدانى ناھايىتى كەڭ بولغانلىقتىن دائىم ئورمانلار، سۇيى ۋە ئوت - چۆپى مول يايلاقلار بار ئىدى.

خوغۇرسۇر ئالتۇن، «تۇرا قوشقى»نى VI ئەسىردە يازغانىدى، بۇ قوشاقنى «تۇرا قوشقى» دېگەندىن كېيىن، «ئۇيغۇر قوشقى» دېگەن ناھايىتى مۇۋاپىق. خوغۇرسۇر ئالتۇنىڭ «تۇرا» دېگىنى دەل شەرقىي ئۇيغۇرلارنى كۆرسىتىدۇ. شائىرنىڭ ئەسلى ئالتۇن بولۇپ، قامىلىسى خوغۇرسۇر ئىدى. خوغۇرسۇر شائىر كېيىنچىلىقان ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ نامى بولۇپ، شائىر ئۆزىنىڭ قايسى ئۇيغۇر قەبىلىسىگە مەنسۇپ ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈنلا ئەمەس، بەلكى ئۆز ئاتا - بوۋىسى قاملىق قىلىپ كەلگەن ئۆز قەبىلىسىنىڭ نامىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈنمۇ ئۆزىنى خوغۇرسۇر ئالتۇن دەپ ئاتىغان.

ئۇيغۇر تارىخىدىن ئازدۇر - كۆپتۇر خەۋىرى بار كىشىلەرگە مەلۇم بولغاندەك. خوغۇرسۇر قەبىلىسى ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقى دەۋرىدىكى ئون ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ بىرى ئىدى.

«شەمالىي چى سۇلالىسى تارىخى. خوغۇرسۇر ئالتۇن مەققىدە قىسقىدىكى مەلۇماتقا ئاساسلانغاندا. خوغۇرسۇر ئالتۇن دۆلەت ئەربابى بولغان.

خوغۇرسۇر ئالتۇن «تۇرا قوشقى»نى قەدىمكى ئۇيغۇر

يىلىدا، ئېھتىمال قەدىمكى ئۇرخۇن يېزىقىدا يازغان بولۇپ شېئىر كېيىن خەلقچىغا تەرجىمە قىلىنغان.

مىلادىنىڭ 840 - يىلى شەرقىي ئۇيغۇرلار مەركىزىدىن كېيىن، ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقىنىڭ 200 يىللىق تارىخىي دەۋرىدىكى ۋەقەلەرنى ئاساس قىلىپ، «كۆچ - كۆچ داستانى»نى يازاتتى. «كۆچ - كۆچ داستانى»نىڭ مەزمۇنى مۇنداق:

«... قاراقۇرۇم تاغلىرىدىن ئېقىپ چىققانلىقى ئۈچۈن، سېلىنغا دەريالىرىنىڭ قوشۇلىدىغان جايىدا «قۇملانجۇ» دېگەن جاي بار ئىكەن. شۇ جايدا بىر - بىرىگە يانداشىپ ئۆسكەن ئىككى تۈپ دەرەخ بولۇپ، بىرىنىڭ نامى قىتوق ئىكەن. ئۇنىڭ ئۈرقى قارىغايغا ئوخشىشىپ كېتىدىكەن. ئارىسىدىكى مەسىپە كۆيكۆك ياشىرىپ تۇرىدىكەن. قارىغايدەك بۇختا ئىكەن. دەرەخنىڭ يەنە بىرى ياۋا قارىغاي ئىكەن. ئۇنىڭ بىرىدە ماناشۇ ئىككى تۈپ دەرەخنىڭ ئارىسىدا ئۈشتۈمتۈتلا بىر دۆڭ پەيدا بولۇپ قاپتۇ. بۇ دۆڭ كۈن ئۆتكەنسېرى ئېگىزلەشكە باشلاپتۇ. دۆڭنىڭ ئۈستىدە تاڭ ئاتقۇچە شامدەك بىر نەرسە يورۇپ تۇرىدىكەن. ئۇيغۇرلار دۆڭنىڭ ئالدىغا كېلىپ ئېھتىرام بىلدۈرىدىكەن. دۆڭنىڭ ئىچىدىن خۇددى ناخشا ئېيتقاندەك ئاۋازلار ئاڭلىنىپ تۇرىدىكەن. ھەر كېچىسى ئەھۋال شۇنداق بولىدىكەن. دۆڭنىڭ ئۈستىدىكى يورۇق نۇرلىنىشى چاقناپ دۆڭدىن 30 قەدەمچە كېلىدىغان دائىرىنى يورۇتىدىغان بوپتۇ. كۈنلەرنىڭ بىرىدە دۆڭدىن ئۈشتۈمتۈتلا بىر ئىنسان ئېچىلىپتۇ. ئىنسكتىن قارىغۇدەك بولسا، خۇددى ئۇتاۋ (يۇمىلاق كىگىز ئۆي)نا ئوخشىپ كې-

www.sdocin.com

تىندىغان بەش تۆي كۆرۈنۈپتۇ. ھەربىر ئۇيغا كۈمۈش سەر گەنچۈكلەر تىسىلغان. سەگەكچوكسىلىك ئوتتۇرىسىدا بىردىن ئوغۇل بالا ئولتۇرغان. بۇۋاقلارنىڭ ئاغزىدا سۈت ئېمىدىغان ئېمىزگە يار ئىكەن. ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ بەگلىرى بۇ ئاتـ جايىپ بۇۋاقلارنى كۆرۈپ. ئۇلارنىڭ ئالدىغا كېلىپ بۇۋاقـ لارغا ھۆرمەت بىلدۈرۈشۈپتۇ. بەش بۇۋاق ئوغۇل بالا ھاۋا بىلەن تەپسىلەتگەدىن كېيىنلا ھەركەتلىنىپ. بۇ ئۆيلەردىن چىقىشىپتۇ. ئۇيغۇرلار ئىمكانلارنى تەييارلاپ ئۇلارنى ئەمگۈرۈپتۇ. بالىلار تىلى چىققاندا. ئۆز ئاتا ـ ئانىلىرىنى سۈرۈشتە قىپتۇ. ئۇيغۇرلار بالىلارغا ھىلىغر ئىككى تۈپ دەرەخنى كۆرسىتىپتۇ. بۇ بەش ئوغۇل دەرەخقە قاراپ چوقۇـ ئۇپتۇ. دەرەخ ئادەمدەك تىلغا كىرىپ. ئۇلارغا ئەخلاقلىق. يەرلەتلىك بولۇش ھەققىدە نەسىھەت قىپتۇ ۋە ئۇلارغا ئۇـ دۇن ئۆمۈر تىلەپتۇ. شۇ يەردىكى كىشىلەر بۇ بەش ئوغۇلغا خۇددى خانلارغا ئىتائەت قىلغاندەك ئىتائەت قىپتۇ. بۇ بەش ئوغۇلنىڭ چوڭىنىڭ ئىسمى ئۇيغار تېكىن. ئىككىنچـ ىسىنىڭ كولچورتېكىن. ئۈچىنچىسىنىڭ بوقاتېكىن. ئۆتىنچـ ىسىنىڭ ئورتېكىن. بەشىنچىسىنىڭ بوگوتېكىن ئىكەن. ئۇيغۇرلار ئەگەر ئاتا قىلغان بۇ ئوغۇللارنىڭ ئىچىدىن سىزنى ئۆزلـ ىرىگە قاغان قىلىشنى قارار قىلىشىپتۇ. ئۇلارنىڭ ئىچىدە بوگـ تېكىن چىرايلىق ئەقىللىق. تالانتلىق ئوغۇل بولۇپ. ئۇر ـ ۇن ئەللەرنىڭ تىلىنى بىلىدىكەن. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇيغۇرلار بوگوتېكىنىنى ئۆزلىرىگە قاغان قىپتۇ. بوگوتېكىن قاغان بولغاندىن كېيىن. دۆلەتنى ئوبدان ئىدارە قىپتۇ. دۆلەتـ نىڭ ئاغالىسى ئاۋۇپ كۆپىيىپتۇ. ئەگەر بوگو قاغانغا ئوچ

قۇش ئەقدەم قىلغانىكەن. ئۇ قۇشلار ئۇرغۇن ئەللەرنىڭ تىلىنى بىلىدىكەن. بوگو قاغان مانا شۇ قۇشلارنى ھەيدانىم دۇـ يانىڭ ئوڭ ئولۇڭ تەرەپلىرىگە ئەۋەتىپ دۇنيادىكى ئىشلاردىن خەۋەردار بولۇپ تۇرىدىكەن.

كۈنلەرنىڭ بىرىدە. بوگوقاغان كېچىسى بارگاھ ئىچـ دە يالغۇز. بىر ئىلاھى جان باش قىز قىياپىتىدە كۆرۈنۈش قىپتۇ. بوگوقاغان قورقۇپ كېتىپ. يالىغاندىن ئۆتىلىغان بولۇۋېلىپ. گەپ قىلىشقا پېتىنالمايتۇ. ئىككىنچى كېچـ ۇ يەنە شۇداق ئەھۋال بولۇپ تۇرىپتۇ. ئۈچىنچى كېچىسى بوگو قاغان بۇ ئەھۋالنى باش تارقاتقا ئېيتىپ قويۇپ. ئۇنىڭ بۇ يېرى قىزغا ئەكىشىپ «قۇتىتساغ» (بەخت تېغى مەلىسىدە) دېگەن تاغنىڭ ئىچىگە بېرىپتۇ. ئۇ يەردە ئالۋ ئانتۇچە يېرى قىز بىلەن مۇڭدىشىپتۇ. شۇنىڭدىن ياشلاپ ھەركىچە شۇنداق ئەھۋال بۇزۇلىپ تۇرۇپتۇ. شۇنداق ئەھۋال يەتتە يىل ئالتە ئاي 22 كۈنگىچە داۋام قىپتۇ. بوگوقاغان يەرى قىز بىلەن خوشلاشقاندا. قىز مۇنداق دەپتۇ: «كۈنىچىقىشتىن كېيىنكى ئوردۇداپ ئەلنى باشقۇرغىن. سەن بۇ ۋەزـ پىنى ئورۇندىساڭ بۇتۇن دۇنيا ساڭا بويسۇنىدۇ. سەن بۇ ۋەزـ نى قىلىپ بولغاندىن كېيىن. مانا بۇيىتۇ» بوگوقاغان قو ـ شۇن تەرىلاپ. چولۋا ئاكسى شۇقتار تېكىنگە بۇيرۇق چۈشۈرۈپ. ئۇنىڭ 100 مىلىتكىشىلىك قوشۇنغا باش قىلىپ. بوغۇل ۋە قو ـ مىرلار ئىلىگە ماڭدۇرۇپتۇ. ئىككىنچى ئاكسى كولچور تېكىنى 100 مىلىتكىشىلىك قوشۇنغا باش قىلىپ. تاغلارنى ئوشۇقە ماڭدۇرۇپتۇ. ئۈچ چىن ئاكسى بوقاتېكىنىنى 100 مىلىتكىشىلىك قوشۇنغا باش قىلىپ جازكوما ماڭدۇرۇپتۇ. ئىنىسىچى ئاكسى

www.docin.com

ئورنىكىنى ئۆز ئىلىنى ساقلاشقا قالدۇرۇپتۇ. بۇرۇنىكە ماڭقان قوشۇنلار ئۇرغۇن مەلۇمات بويىچە بويسۇندۇرۇپ، كۆپلىگەن تەسىر ۋە ئولجىلارنى ئېلىپ ئۇرخۇن دەريا سىنىقى بويىدا قايتىپ كېلىپ تۇ. شۇ يەردە ئوردۇبالىق دېگەن بىر شەھەرنى بىنا قىلىپ شېنىتۇ. شۇ چاغدا. بوگۇ قاغانغا كۈنچىقىشتىكى دۆلەتلەرنىڭ ھەممىسى بويسۇنۇپتۇ. كۈنلەرنىڭ بىرىدە بىر كېچىسى بوگۇ قاغان ئاجايىپ بىر چۈش كۆرۈپتۇ. ئۇ چۈشىدە ئاپئاق چاپان كىيگەن، ئاق ھاسا تۇتقان ئەۋلىيا سۈيەت بىر كىشىنى كۆرۈپتۇ. ئۇ كىشى بوگۇقاغانغا بىرپارچە قاشتېشىنى لەقەم قىلىپ تۇرۇپ مۇنداق دەپتۇ: «مەن ھۆشتۇ تاشنى ھەگگۇ ساقلىيالىساڭ، يۇتۇن دۇنيا ساڭا باش ئېگىدۇ.» بوگۇقاغان سەل باش تارقاتىپ خۇددى شۇنداق چۈش كۆرۈپتۇ. ئەتىسى بوگۇقاغان ھەربىي ھاربىرلىقىنى باشلاپ، كۈنپېتىش تەرەپكە قوشۇن باشلاپ مېڭىپتۇ. بۇ قوشۇنلار تۇركىستانغا يېتىپ كەلگەندە، تۇيتۇزلاڭ، بۇلاق سۇلىرى شىلدىرلاپ ئېقىپ تۇرغان، سېمىز مالالار سەكرىشىپ ئويناقلاپ يايلاپ تۇرغان بىر يايلاقنى كۆرۈشۈپتۇ. قوشۇن شۇيەردە توختاپتۇ. ئۇلار شۇ يەرە يالاساغۇن دېگەن شەھەرنى بىنا قىلىپتۇ. قوشۇنلار بۇلۇنۇپ تەرەپ - تەرەپلەرگە يۈرۈش قىلىپتۇ. 12 يىل ئىچىدە كۆپ ئەللەرنى ئېلىپ، ياۋايى ئادەملەر ياشايدىغان جايلىرىنى بېرىپتۇ ... تۇرغۇنلىقان دۆلەتلەرنىڭ خانلىرى بوگۇقاغاندىن كۆرۈشۈپتۇ. ئۇلار بوگۇقاغانغا سۇۋغىلار تەقدىم قىلىپ ھۆرمەت بىلدۈرۈپتۇ ... بوگۇقاغان ئۇلارنى ئۆز ئەللىرىگە قايتۇرۇپتۇ. چوڭ ھەلىسىگە ئېرىشكەن بوگۇقاغان بالاساغۇندىن ئۆزى تۇغۇلغان جايغا قايتىپ كەپتۇ.

بوگۇقاغان ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغۇللىرىدىن بىرى قاغان بوپتۇ ... ئۇيغۇرلار ئۇنىڭ ۋاقتىدا ئاجايىپ بىر ۋەقەگە دۇچ كەپتۇ. شۇچاغدا بارلىق باقما ھايۋانلار بىلەن ياۋايى ھايۋانلاردىن ۋە بۇۋاق بالىلاردىن «كۆچ - كۆچ» دېگەن ئاۋاز ئاڭلىنىپتۇ. ئۇيغۇرلار باشقا جايلارغا كۆچۈپتۇ. قەيەرگىلا بارمىسۇن، يەنە شۇ ئاۋاز ئاڭلىنىپ تۇرۇپتۇ. ئۇيغۇرلار كۆچۈپ بىر تۇزلەڭلىككە كەلگەندە، «كۆچ-كۆچ» دېگەن ئاۋاز توختاپتۇ. ئۇيغۇرلار شۇ يەرگە بەش شەھەر بىنا قىپتۇ. ئۇ شەھەرلەرگە بەشبالىق، دەپ ئات قويۇپتۇ.»

«كۆچ - كۆچ داستانى»نى XIII ئەسىردە ئۆتكەن ئۇيغۇر تارىخچىسى ئالاتىندىن ئاتامولك جوۋەينى ئۆزىنىڭ «دۇنيا-نى بويسۇندۇرغۇچىنىڭ تارىخى» (تارىخي جاھانگۇشاي») ناملىق ئەسىرىدە خاتىرىلەپ قالدۇرغان.

«كۆچ - كۆچ داستانى»نىڭ سيۇژېتى قانتازىيە (خىيالىي) خاراكتېرىگە ئىگە بولۇپ، قەھرىمان بوگۇقاغان ئىلاھىيلاشتۇرۇلغان. بۇ قىسقىغىنا داستاندا، شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ جەڭگىۋار تارىخى بەدىئىي شەكىل بىلەن ئوبرازلىق ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.

«تالاق يىلنامىسى. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» بابىدىكى مەلۇماتقا ئاساسلانغاندا «كۆچ - كۆچ داستانى» ھەقىقىي، ۋىتال تارىخي ۋەقەلەر ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن. داستاندىكى قەھرىمان بوگۇقاغان ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقىنى دەۋرىدە ئۆتكەن ئۇيغۇر قاغانلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، بايانچۇرنىڭ كىچىك ئوغلى ئىدى. بوگۇقاغانىنىڭ

www.docin.com

ئەسلى ئىسمى تېل تېكىن بولۇپ ئۇ قاغانلىق سەلتەنىتىنى سۈرگەن ۋاقىتتا (759 — 779) ئاي تەخرىدە تۇت بولمىش ئىل تۇتمىش ئالىپ قۇلۇق بىلگە قاغان دەپ ئاتالغان.

«كۆچ ـ كۆچ داستانى»دا بوگو قاغان«يەرى قىز بىلەن بەتتە يىل ئالتە ئاي 22 كۈن سۈزلەشكەن...» ۋە «يالاڭاياق شەھرىنى بىنا قىلىپ، 12 يىل ئىجتىمە كۆپ ئەللەرنى ئېلىپ...» دېگەن سۆزلەر بارلىقى داستاندىكى بىللارنى ھېسابلىغاندا ساق 20 يىل بولىدۇ. بوگوقاغان ئۇيغۇر ـ ئۇرخۇن قاغانلىقىنى ئىلگىرى-كېيىن باشقۇرغىنىدا (745 ـ 830) ئۇنىكەن قاغانلىرىنىڭ ھەممىسىدىن بەرى بولۇپ، تەختىدا 20 يىل سەلتەنەت سۈرگەن، داستاندا بوگو قاغان يەنە ئوغۇزلىنىڭ تەڭ كېچىكى دېيىلىدۇ. ئوغۇزلارنىڭ ئىسمىلىرى، ئۇلارنىڭ ھەربىي بۆرۈشلىرى بايان قىلىنىدۇ. بىر سۆزىدە ئىلىغا تالغان «تاڭ يىلنامىسى»دىكى مەلۇماتقا ئاساسلانغانلىقى، قاغانىنى باياناچۇرنىڭ ھەققەتەن بايقۇ تېكىن، كولچورتېكىن، ئالىپ قولۇق تۇنيۇق ياللاقار تېكىن، تون باغا (يەرى مەلۇماتلاردا تون باغا بوگۇچاغنىڭ تامغا دېيىلگەن)، بوگو تېكىنلەردىن ئىبارەت يەتتە ئوغلى بولغان.

ئۇلارنىڭ ھەربىي بۆرۈشلىرىنى «تاڭ يىلنامىسى»دىكى تارىخىي پاكىتلار بىلەن سېلىشتۇرۇپ كۆرگەندە، «كۆچ ـ كۆچ داستانى»دىكى ھەققەتەن تارىخىي ۋەقەلەر زېمىنىدا ھەيدانە ھاكەلىكىلىكى ئايدىڭلىشىدۇ.

باغا ئېيىپ ئۆتكىنىدىن كېيىن، مىلادىنىڭ 756 ـ يىلىدىن 762 ـ يىلىغىچە داۋام قىلغان ئوغلىنىڭ تەختىگە ئولتۇرۇشى

ئوچۇن ئۇيغۇرلار تاڭ سۇلالىسىگە ياردەم قىلىپ، سۇلىغىچە قىتئەم جۇڭگوغا قوشۇن ئەۋەتكەنىدى.

ئۇيغۇر ـ ئۇرخۇن قاغانلىقى مىلادىنىڭ 745 ـ يىلى ئۇيغۇر ئارىسىدا ئۇرۇلغان ئىچكى ئۇرۇشتىن كۈچەيىپ، ئۇنىڭ باشتۇرۇشى بىلەن ئوچۇن مىلادىنىڭ 757 ـ يىلى باياناچۇرنىڭ چوڭ ئوغلى بايمۇ تېكىن ئۇيغۇر تەختىگە ئولتۇرغىنىغا قەدەر داۋاملاشقان جۇڭگوغا كەلگەن بولسا، مىلادىنىڭ 761 ـ يىلى بوگو قاغان ئۇزۇن جۇڭگوغا كېلىپ، بىر يەرجە يىل داۋام قىلغان ئۇيغۇر ـ سۇيگۇم ئىمپېرىيىسى ئۇرۇشى ـ كېسىل باشتۇرۇپ بەرگەن.

بوگو قاغانىنىڭ يەنە بىر تاكسى ئالىپ قولۇق تۇتۇق ياللاقار تېكىن تاڭ سۇلالىسىگە ھەرب تەرەپتىن تەھدىت سېلىپ تۇرغان 100 مىڭ كىشىلىك قىسمەت قوشۇنلىرىنى (داستاندا، تاڭخۇنلار دېيىلگەن) ھازىرقى شىنجاڭنىڭ زېمىنىدا تارمار كەلتۈرۈپ، شاللىق ھەلىسىگە ئېرىشكەن.

بوگو قاغان سەلتەنەت سۈرگەن ۋاقتىدا، يەلىسەي دەرياسىنىڭ باش ئېقىمىدا ياشايدىغان قىرغىزلار بوسۇنۇپ ئۇرۇغان. ئېنىسەي بويلىرىغا ئاساسلانغان، قىرغىزلار مىلادىنىڭ 758 ـ يىلى بوسۇندۇرۇلغانىكەن. قانداق بولمىسۇن، قىرغىزلار بوگو تېكىن قاغان بولۇشى ھارپىسىدا بوسۇندۇرۇلغان.

داستاندىكى ئۇقۇملار تېكىن بايقۇ تېكىنىڭ، كولچور تېكىن كولچور تېكىنىڭ بوۋا تېكىن تون باغانىڭ، ئوغلى تېكىن ياللاقار تېكىنىڭ كۆرسەتمە كېرەك.

داستاندا، بوگو قاغانلىق ئوتتۇرا ئاسىيانى بۆرۈش قىلىپ يالاڭاياق شەھرىنى بىنا قىلغانلىقىغا تەسۋىر لەنگەن.

www.docin.com

بوگو قاغانلىق قۇرغۇستاندىكى چو دەريالىرىنىڭ بويىدىكى بالاساغۇن شەھرىنى بىنا قىلغانلىقى ھەققىدە ئىشەنچلىك تارىخىي مەلۇماتلار بولمىسىمۇ، لېكىن ئۇيغۇر-ئۇرخۇن قاغانلىقىنىڭ قاغانى ئاي تەڭرىقانىنىڭ مىلادىنىڭ 815 - يىلى ئوتتۇرا ئاسىيادا يۈرۈش قىلىپ يەتتەسۇدىكى قارلۇقلار ۋە ئۇرگەش لەشكىرى (يۈلار قاغانلىقىغا بويسۇنۇشتىن باش تارتقاندى) قايتىدىن بويسۇندۇرغانلىقى توغرىسىدا «توققۇز ئۇيغۇر قاغانلىقى» دىكارلىقى»دا ھەققىي ئىشەنچلىك مەلۇمات بار. ئىبھتىمال بوگو قاغانلىق ھەربىكە قىلغان يۈرۈشلىرى، ئاي تەڭرىدە قۇت بولمىش ئالىپ بىلگە قاغانلىق مىلادىنىڭ 815 - يىلى ئوتتۇرا ئاسىيادا قىلغان يۈرۈشلىرىدىن ئەلەنمە كېرەك.

داستاندا: «تەڭرى بوگو قاغانغا ئوچ قۇش تەقدىم قىلغانىكەن. بۇ قۇشلار ئۇرخۇن ئەلله رىنىڭ تىلىنى بىلىدىكەن...» دېگەن سۆزلەر بار. ئوچ قۇش ئۇيغۇر- ئۇرخۇن قاغانلىقىنىڭ تاشقى دىپلوماتىيىسىدە ئىشلەتكەن ئۇرخۇن ئەلله رىنىڭ تىلىنى بىلىدىغان دىپلوماتلارنى ياكى ئۇيغۇر تەرەپ - تەرەپ لىرىگە ئەۋەتكەن جاسۇسلىرىنى كۆرسەتسە كېرەك.

«كۆچ - كۆچ داستانى»نىڭ ئاخىردا، شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇرلۇق سەۋەبلەرگە كۆرە ھەربىكە كۆچىكەنلىكى، بىر تۈزلەڭلىككە كېلىپ (جۇڭغارىيە كۆزدە ئوتلىدۇ)، يەشبالىق شەھرىنى بىنا قىلغانلىقى سۆزلىنىدۇ.

«كۆچ - كۆچ داستانى» ئۇيغۇرلارنىڭ ئوتتۇرا ئەسىرە دە يارانقان مەنىۋى نايلىقلىرى ئىچىدىكى ئەڭ ياخشىسى

بولۇپ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تىلى، تارىخى ۋە ئەدەبىياتىنى ئۆگىنىشتە ئەڭداشسىز قىممەتلىك مىراس ھېسابلىنىدۇ.

شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقى دەۋرىدە يارانقان تاللىق مەدەنىيىتىنى ئىپادىلەيدىغان يازما ئەدەبىياتلار ئۇرخۇن مەڭگۈ تاشلىرىدىن ئىبارەت.

XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن تارتىپ XX ئەسىرنىڭ 60 - يىللىرىغىچە بولغان 70 يىل ئىچىدە، چەت ئەللىك ئالىملار تەرىپىدىن ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىنىڭ ئەڭ مۇھىم بىر قىسمى بولغان ئۇرخۇن مەڭگۈ تاشلىرىدىن بىرمۇنچىسى تېپىلدى ۋە ئېلان قىلىندى.

ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىرىنىڭ خاتىرىسىگە قويۇلغان مەڭگۈ تاشلاردىن ھازىرغىچە تېپىلغانلىرى ھېلى كۆپ بولمىسىمۇ، ئۇلاردىن يەقەت بىرنەچچىسى ئۇستىدىلا توختىلىپ ئۆتۈلمەن.

1- «توققۇز ئۇيغۇر قاغان مەڭگۈ تېشى» 1890 - يىلى ئۇيغۇر-ئۇرخۇن قاغانلىقىنىڭ ئۇرخۇن دەرياسى بويىدىكى بايتەختى قارابالغاسۇن شەھرىنىڭ خارابىسىدىن تېپىلدى.

2- 1909 - يىلى فىن ئالىمى رامستىت ھازىرقى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ سېلىنگا دەرياسى ۋادىسىنىڭ ئوسۇ كۆلىنىڭ جەنۇبىدىن «بايانچۇر مەڭگۈ تېشى»نى تاپتى.

3- رۇس ئارخېئولوگى س. ۋ. ئولادىمىرتسوۋ موڭغۇلىيىنىڭ ھەربىي شىمالىغا قىلغان سایاھىتىدە ئەسى دەرياسى ۋادىسىغا (خانگەي تاغ تىزمىلىرىنىڭ ئورمانلىق تارماق لىرى بىلەن كرانت تاشلىق تۈزلىكىنىڭ ئوتتۇرىسىدا) بارغان. ئۇ شۇ يەردىن ئۇرخۇن يېزىقىدىكى بىر تاش يۇتۇكنى

www.docin.com

تايغان. بۇ تاش يادنكارلىقتا «ئەمىي مەڭگۈ تېشى» دەپ نام بېرىلگەن.

4 - 1957 - يىلى مۇئەسسىلىمىز تارىخشۇناسلىرى ئۇيغۇر سورون چاغانئور كۆلىگە يېقىن جايدىكى ئىرخىن دەرياسىنىڭ بويىدىن (خانگەي تاغلىرىنىڭ غەربىي شىمالىدا) بىر مەڭگۈ تاش يادنكارلىقىنى تاپقان. بۇ مەڭگۈ تاش ئىرخىن دەرياسىنىڭ بويىدىن تېپىلغانلىقى ئۈچۈن، ئىرخىن مەڭگۈ تېشى دەپ ئاتالدى.

«بۇقۇر ئۇيغۇر قاغان مەڭگۈ تېشى» 821 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن ئۇيغۇر قاغانى ئاي سەلونىدە قۇت بولمىش تالي يىلگە قاغان (يەنى قاغان) نىڭ خاتىرىسىگە قويۇلغان. بۇ مەڭگۈ تاشتا، ئۇيغۇرلارنىڭ مەشھۇر قاغانلىرىدىن بىرى بولغان ئالپ يىلگە قاغانىنىڭ پەشتالىق، كۆچما، خارانمەس ئەترايلىرىدا تەمەللۇكلەرنى تارمار قىلىپ، ئۇلار ئوتتۇرا ئاسىيا (يەرئاتە ۋە يەتتەسۇ)غا ياز ماڭلىقى بەسۈرەلەنگەن.

«مايانجۇر مەڭگۈ تېشى» ھازىرغىچە 49 قۇر خەت ئوبۇب بېرىلغان. بۇ مەڭگۈ تاش مىلادىنىڭ 759 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن ئۇيغۇر قاغانلىق مايانجۇرنىڭ خاتىرىسىگە قويۇلغان. «ئەمىي مەڭگۈ تېشى» بولسا، مىلادىنىڭ 761 - يىلى، مايانجۇرنىڭ ئوغلى سوگو قاغان تەرىپىدىن تاڭ سۇلالىسىگە خاتىرىسىگە قويۇلغان. «ئەمىي مەڭگۈ تېشى» سىلەن ئوت بوزى (شىمال، جەنۇب، شەرق، غەرب بويلىرى)گە 22

قۇر خەت ئوبۇب بېرىلغان. «ئىرخىن مەڭگۈ تېشى»گە 10 قۇر خەت ئوبۇب بېرىلغان. بۇ مەڭگۈ تاش مىلادىنىڭ 759 - يىلى مايانجۇرنىڭ ۋارىسى بوگو قاغان تەرىپىدىن تاڭ ماياجۇرنىڭ خاتىرىسىگە قويۇلغان. مەڭگۈ تاشتا، ماياجۇرنىڭ قاغانلىق تەختىگە ئولتۇرغانلىقى، ئۇنىڭ ۋاپاتى ۋە قاغانلىق ئورنىغا ئۇنىڭ ئوغلى تەختىگە چىقىپ، ئاتا-بوۋىلىرىنىڭ ئىزىنى داۋاملاشتۇرغانلىقى ۋەقەلىرى بايان قىلىنغان.

«ئەمىي مەڭگۈ تېشى» سىلەن «ئىرخىن مەڭگۈ تېشى»دىكى خاتىرىلەرنى بوگو قاغان ئۆزى يازغان. بۇنىڭغا قارىغاندا، بوگو قاغان مەشھۇر، ماھىر قاغان بولۇپلا قالماستىن، مۇددى بۇلىغ تېكىنىڭ ئوخشاش ئالاھىدە يازغۇچىسى بولغان.

ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقى دەۋرىگە ئائىت بولغان مەڭگۈ تاشلار ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى چاغدا يارقان كومپىلەكتىك، ئالتۇن ھەرپلىك يازما يادنكارلىقى بولۇپ، بۇ ئاساسىي بۇقىرى ئىلمىي قىممەتكە ئىگە. چۈنكى ئۇيغۇر-ئۇرخۇن مەڭگۈ تاشلىرى ئۇيغۇر تارىخىغا، ئەدەبىياتىغا، ئۇيغۇر لارنىڭ ئىجتىمائىي جەمئىيىتى ۋە دۆلەت تەرتىپىنى تەتقىق قىلىشتا باھاسىز مەنبە ھېسابلىنىدۇ.

ئۇيغۇر - ئۇرخۇن مەڭگۈ تاشلىرى كۆك تۈرك يېزىقى (ئۇرخۇن - يەنىسەي يېزىقى) سىلەن يېزىلغان.

ئۇيغۇرلاردا ساز - چالغۇ ۋە ئۇسۇل سەنئىتى ناھايىتى تەرەققىي قىلغان. قاغانلىقنىڭ غەربىي قىسمىدىكى قەشقەر، كۇچا، تۇرپانلارنىڭ چالغۇ ئەسۋابلىرى قاغانلىقنىڭ

www.docin.com

شەرقىي قىسمىغىچە ئومۇمىي هالدا تارقىلىپ، قاغان ئوردىسى
لىرىدا دائىم چېلىنىپ ئۇرۇلىدىغان بولغان، بۇنىڭدىن تاش
قىرى، ئادەتتە ئاددىي حەلقىنۇ ساز چېلىپ، ئۇسسۇل ئويناش
نى يا خىتى كۆرەتتى. ئۇيغۇرلارنىڭ مۇزىكا - ئۇسسۇل سەنئە
تى حەنزۇلارنىڭكىدىن ئاھايىتى يۇقىرى ئۇراتتى. شۇنلاشقا،
حەنزۇلار ئۇيغۇرلارنىڭ مۇزىكا - ئۇسسۇل سەنئىتىنى قوبۇل
قىلىشقا بەكمۇ قىزىققان.

ئۇيغۇرلارنىڭ ساز - چالغۇ سەنئىتىنىڭ حەنزۇلارغا
بولغان تەسىرى شۇنچىلىك بولغانكى، هەتتا VII ئەسىردە
خانىگونىڭ تالاق سۇلالىسى ئۆزىنىڭ ئوردىسىدا ئىزۇن
دىلىدىغان توققۇز تۈرلۈك مۇزىكىسىنى ئۇيغۇرلارنىڭ
مۇزىكىسىنى ئاساسىي گەۋدە قىلىپ قۇراشتۇرغان. تالاق سۇلا
لىسى ئوردىسىنىڭ مۇزىكا ئۆمىكى ئورۇندايدىغان توققۇز
تۈرلۈك مۇزىكا يەنى مۇزىكىسى، ھەربىي لاگاك مۇزىكىسى،
ھىندى مۇزىكىسى، كورىيە مۇزىكىسى، كۇچا مۇزىكىسى، بۇ
خارا مۇزىكىسى، قەشقەر مۇزىكىسى، سەمەرقەند مۇزىكىسى،
ئۇرپان مۇزىكىسى دەپ ئاتىلاتتى، بۇنىڭ ئىچىدە يەنە مۇزى
كىسى حەنزۇلارنىڭ ئۆزىنىڭمىللىي مۇزىكىسى بولۇپ، ئۇنىڭ
دىن باشقا ھىندى، كورىيە مۇزىكىسىدىن تاشقىرى بولغان
ئالتە تۈرلۈك مۇزىكا — ئۇيغۇر ۋە ئۇلارغا قېرىنداش بولغان
ئوتتۇرا ئاسىيا حەلقلىرىنىڭ مۇزىكىلىرى ئىدى.

ئۇسسۇل سەنئىتى تەرەققىياتىدا گەپ ئاچقاندا، شۇنى
ئېيتىش لازىمكى، ئۇسسۇل ئۇيغۇرلاردا سەنئەتنىڭ بىر تۈرىلا
بولماستىن، يەنىكى دىپلوماتىيە پائالىيەتلىرىدىمۇ كەم بولسا
بولمايدىغان بىر مۇراسىم ۋاستىسى بولۇپ قالغان. ئۇيغۇر

قاغانلىقىغا كېلىدىغان چەت ئەل ئەلچىلىرى، پادىشاھ ۋە
خانلىرىنىڭ ئۇيغۇر قاغانلىرى بىلەن كۆرۈشۈشىدىن ئىلگىرى
قاغان ئوردىسىنىڭ تالدىدىكى كىمخاب چېدىر ئالدىغا قادال
غان ئالتۇن سۇرە بېشى چۈشۈرۈلگەن كۆك شايى بايراقنا
چوقۇنۇشى، ئۇيغۇرچە ئۇسسۇل ئويناشى، تاش ئوچاقتا ئوتەپ
ئۇرغان ئىسرىقتىن ئاتلاپ ئۆتۈشى شەرت بولغان. بۇ شەرتلەر-
نىڭ سىرى ئورۇندالىسا، چەت ئەللىكلەر كايىشقا ئوچرىغان،
ئۇيغۇر قاغانى يوگونىڭ قارارگاھىغا كەلگەن تالاق سۇلالە-
سىنىڭ شاھزادىسى لىي شى (تالاقدىن) ئۇيغۇرچە ئۇسسۇل
ئويلىمىغاندا ئاچچىقى كەلگەن ئۇيغۇرلارنىڭ تالاق سەركەر-
دىلىرىدىن بىرنەچچىنى ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈپ تاشلىغانلىقى بۇ-
نىڭغا مىسال بولالايدۇ.

ئۇيغۇر قاغانلىقى دەۋرىدە، ئۇيغۇرلارنىڭ مۇزىكا -
ئۇسسۇللىرىنىڭ حەنزۇلارغا قانچىلىك چوڭقۇر تەسىر قىلغانە-
لىقى توغرىسىدا، تالاق سۇلالىسى دەۋرىدە ياشىغان ۋېنالىست
شائىرلارنىڭ بىرمۇنچىسى زوق - شوقىنى تولغان ھالدا ئاجايىپ
لىرىك شېئىرلارنى يېزىپ قالدۇرغان،
مەسىلەن: ۋالاجىيەن «لىياڭجۇغا سايا ھەت» شېئىرىدا:

تالاق سەھەر ئاقلاپ خوراز ئىنىڭ چىللىمان ئاۋازىنى
شەھىرى لوياڭدا جىمى ئۆي مەشق قىلار خۇ (ئۇ) سازىنى،
دەپ يازغان بولسا، شائىر يەنە چېكىپ بىر شېئىرىدا:

ئۆن يېرىپ تاق-تاقچى لىياڭجۇدا قىلار سەيلاسىنى،
تاڭلىماچ ئۇ زەن قويۇپ دەل ئۆچىمىنىڭ سازىنى،

يۇەن جىلگە بىر شېئىرمدا مۇنداق دەپ يازغانىدى:

بولدى ئۇيغۇرچە باسمىخانا قىز - ئايالالار تاداپتى،
زور ماھارەت بولدى چالماق سازىنى ئۇيغۇرلارسىمان.

ئايال شائىر خۇا رۇي دەسلەپتە ئەزمىسى» ناملىق شېئىرمدا، تالاق مۇلالىسى ئوردىسىدىكى كىشىلەرنىڭ (بۇلار-نىڭ ئارىسىدا گوۋەل خېنىملار كۆپ ئىدى) 12 - ئايدىكى چىللە ئايرىسىغا ئۇيغۇرچە باسمىنىپ چىققانلىقىنى مۇنداق تەسۋىرلىگەن:

مىڭلىغان ئۇيغۇر ئېتىن، ئۇيغۇر لىباسى كېيگىنى،
بۇ لىباسنى جىلۋە قىلدى تال چېۋىقىمك مەللىرى. (8)

بۇ پاكىتتىن قارىغاندا، جەلىرۇلار ئۇيغۇرلارنىڭ مۇزىكا - ئۇسسۇل سەنئىتىگا قويۇل قىلىپ قالماستىن، بەلكى ئۇلارنىڭ كېيىم - كېچەك سەكتىللىرىمۇ قويۇل قىلغان.

ئۇيغۇر قاغانلىقى دەۋرىدە، چەمئىيەت ئىقتىسادىدا كۆللەپ ئاشاش مەلرىۋىسى مەيدانغا كەلدى، بىرا ئىگىلىكى ۋە كەلگ ئۇلەمدە تەرەققىي قىلغان سودا - تىجارەت ئىشلىرىنىڭ تېھنىكىچى سەۋەبىدىن، بىرا-كەتلەر ۋە كۆلىمى چوڭ شەھەرلەر مەيدانغا كەلدى. ئۇيغۇر قاغانى بايانچۇر سېلىنغا دەۋىرىنىڭ بويىغا باياليق ناملىق شەھەر سېنا قىلدى. بۇ شەھەرنى قۇرۇشقا سەمەرقەند ئۇستىلىرى ۋە

خەنزۇ بىناكارلىرى كېلىپ قاتناشتى. بوگۇ قاغانلىق ۋاقتىدا (759—779) ئۇرخۇن دەرياسىنىڭ بويىغا بوگۇ قاغان باليق، ئۇيغۇرباليق، قارايالغاسۇن قاتارلىق شەھەرلەرمۇ قىلىندى. بوگۇ قاغان ئۆز بىكەلىرى ئۈچۈنمۇ مەخسۇس ئوردىلارنى سالدۇردى. بۇ ئوردىلار كۆللۈك نەقىشلەر بىلەن ۋىنەتكەلىكەن بولۇپ، ھەشەمەتلىك ئىدى.(9) يۇنگدىن تاشقىرى، ھازىرقى زامان خۇيزۇ ئاپتونوم رايونىنىڭ مەربىي شىمالىدىكى ئوردا سىن دەرياسىنىڭ بويىغا خانئوباليق (مەلىكە شەھىرى) ناملىق شەھەرمۇ بىنا قىلىندى، خانىگەي تاغ تىزمىلىرىنىڭ مەربىي جەنۇبىدىكى ئۆتۈكۈن تېغىنىڭ باغرىدىن ناقىدىغان ئۇرخۇن دەرياسىنىڭ بويىغا جايلاشقان قارايالغامۇن شەھىرى ئالىملىرى ئېنىقلىشچە، شەھەر خارابىسىنىڭ ئىگىلىگەن ئورنى 25 كۋادرات كىلومېتر بولۇپ، شەھەر سېپىلىنىڭ يۇنان ئايلانىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 20 كىلومېتر كېلىدىكەن. قارايالغاسۇن سېپىلىنىڭ ئېگىزلىكى ئون مېتردىن ئارتۇق (سەددىچىن سېپىلىنىڭ ئېگىزلىكى سەككىز مېتر كېلىدۇ) بولغان بولسا، قارا ۋۇزلىغانلارنىڭ ئېگىزلىكى 13 مېتردىن يېقىن بولغان. شەھەر سېپىلىنىڭ سىرتىنى ئاھالە ئولتۇراقلاشقان رايونلار ۋە يېراق - يېراقلارغا سوزۇلۇپ كەتكەن كەنتلەرنى باغلىق رايونلارنىڭ ئوراپ تۇرغانلىقى مەلۇم بولغان. شەھەر ئىچىدىكى ئالاھىدە سېپىل ھىلەن ئورالغان قورغانلىق مەركىزىدە ئەترابىنى كۆزىتىدىغان بايقاش مۇنارىسى بولۇپ، ئۇنىڭ ئېگىزلىكى 14 مېتر ئۇيغۇرچىدە بولغان. ھازىرمۇ شۇ بايقاش مۇنارىسىغا قارىغاندا، ئالاھىدە يېراقنىكى چەكسىز

گەنگەن يايلاقنىڭ مەنزىرىسىنى ئىنتىق كۆرۈشكە بولىدىكەن. شەھەر كوچىلىرىنىڭ ھەم بىنالىرىنىڭ ساقلىنىپ قالغان قال ھۇق خارابىسىنىڭ ئورنىدىن ھېسابلىغاندا، ئۇنىڭ ئۆزۈن لۇقى 24 كىلومېتر كېلىدىكەن. ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ بۇ بايـ تەختى VIII ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن IX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىـ مىچە تاۋا ئاۋاتلاشقان شەھەر بولۇپ، ئوتتۇرا ئەسىرده ئالـ ھۇلالىسىنىڭ پايتەختىچاغىدىن قالسلا، ئاسىيادا ئىككىنچى ئورۇندا تۇرغان. شۇ چاغدا چاغىدىن شەھرىنى ئوراپ تۇرغان سېپىلنىڭ يۇتۇن ئايلانمىسى 35 كىلومېتر كېلەتتى.

ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ پايتەختى قارابالغاسۇن دۆلەتنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت مەركىزى ئىدى. شۇنىڭ، قارابالغاسۇن ھەرقايسى ئەللەرنىڭ ئەلچىلىرى كېلىپ سىياسىي پائالىيەت ئېلىپ بارغانغا، شەرق ۋە غەرب ئەللـ رىنىڭ سودىگەرلىرى كېلىپ، سودا ـ سېتىق ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغان، شەرق بىلەن غەرب ئارىسىدىكى خەلقئارا قاتناشنىڭ ئاساسىي تۈگۈنلىرىدىن بىرى بولغان ھەمدە شەرق بىلەن غەرب ئارىسىدا مەدەنىيەت ئالماشتۇرغانغا مۇھىم كۆۋرۈك بولغان.

ئۇيغۇر ـ ئۇرخۇن قاغانلىقىنىڭ پايتەختى قارابالـ غاسۇن توغرىسىدا ئەرەب جۇغرافىيە ئالىمى ئوبۇلقاسىم ئەـ بەيدۇللا بىنىڭ ھۆرداذبىھ مىلادىنىڭ 846 ـ يىلى يېزىپ قالدۇرغان «كىتاب ئەل مسالىك ۋە ئەل ممالىك» ناملىق ئەسىرىدە مۇنداق دەپ يازىدۇ: «ئۇيغۇر قاغانى ئۇرغىغان شەھەرنىڭ (قارابالغاسۇننى دېمەكچى) خەلقى ئۇركۈتۈر. ئۇـ لارنىڭ ئېچىدە ئوتقا چوقۇنىدىغان مەجۇسىلەر، زىندىكلەر

(مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلغانلار) بار. قاغان 12 ئۆمۈر دەۋرا- زىلىق بۇيرۇق بىر شەھەردە (قارابالغاسۇننى دېمەكچى) تۇـ رىدۇ. بۇ شەھەرنىڭ خەلقى مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ... توققۇز ئوغۇز قاغانلىقىنىڭ ئوردىسى (سارىيى) ئوستىدە ئەش يەر- سەھ (ھەربىر يەرسەھ تەخمىنەن يەتتە كىلومېتر) بىراقتىن كۆرۈنۈپ تۇرىدىغان ۋە 100 ئادەم سىغىدىغان بىر ئالتۇن چېدىر بار.»

ئۇيغۇرلارنىڭ دىنىي ئېتىقادى ئۆزگىچە بولۇپ، شەرقىي ئۇيغۇرلار شامان دىنىغا، غەربىي ئۇيغۇرلار بۇددا دىنىغا ئېتىـ قاد قىلاتتى. شامان دىنى ئىپتىدائىي دىنلارنىڭ بىرى ئىدى. شامان دىنىنىڭ ئەقىدىسىگە كۆرە، پۈتۈن ئالەمگە تەڭرى ھۆـ كۈمرانلىق قىلاتتى. تەڭرى ئاسمانىنىڭ يۇقىرى قەۋىتىدىكى تۆت قات ئالتۇن تاغنىڭ ئۈستىدىكى كۈمۈش سارايىنىڭ ئىچـ ىدە تۇرىدۇ، ئىنسانلار بولسا يەرنىڭ ئۈستىدە تۇرىدۇ. يامان ئادەم ئۆلگەندىن كېيىن رۇھىغا تىلىك دوزاخقا كېرىدۇ، كىشـ لەر ئاسمانغا چىقماقچى بولسا، بۇ ئىش شامان بىرىخۇنلىرى ئارقىلىق ئەملىگە ئاشىدۇ. شامان دىنى كۆپ تەڭرىلىك دىن بولۇپ، ئەڭ ئۇلۇغ مۇقەددەس تەڭرى ـ «كۆك تەڭرى» بو- لۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، يەر، سۇ تەڭرىلىرى ۋە ئاتا- بالىلار ھامىسى بولغان ئومۇمىي ئاتلىق ئايال تەڭرىمۇ بار. شامان ئەقىدىسىگە كۆرە، ئۇيغۇرلار ئۇرۇشقا ماڭغاندا، ئاق بوز ئاتنى قوشۇنىنىڭ ئالدىدا يېتىلەپ ماڭاتتى. بوز ئاتقا زەر ئالتۇندىن جىيەك ئۆتۈلغان قىيمەتلىك دۇخاۋا يوپۇق ئارتىلغان بولاتتى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ماناشۇ ئاق بوز ئاتقا جەڭ تەڭرىسى سۈلدى مىنىپ ماڭارئىمىش، بەزى رىۋا-

يەتلەرگە قارىغاندا، مانىي ئاتلىق ھەيئەتنىڭ قۇرۇلمىسى تۆۋەندىكىچە
ئىكەن. ئۇنىڭغا مىنگەن 840 - يىلى ئىيلىن كۆتۈرۈلۈپ ئۇيغۇر
خانلىقىنى قۇرغان قاغانلىقىنى ۋەيران قىلغان قىرغىزلار ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى
يەتتە يېرىم ئەسىر داۋامىدا ساقلاپ تۇرغان. مانىي ئۇنۋانىنى يوقىتىپ
مىلادىيە 762 - يىلى ئۇيغۇر قاغانى بوگو ئۆتۈكەن
ئىيالى ئوزۇل - كېسەل ياستۇرۇلغاندىن كېيىن، چۆچكودىن
ئۆز ئىلىگە قايتىپ كېتىدىغان چاغدا، لويانىدا تۇنجى نەۋبەتلىك
مانىي راھىبى يەلەن ئۆچۈرۈشتۈپ قالغان. بوگو قاغان ئۆلارنى
ئۆز ئىلىگە ئەكەتكەن. بوگو قاغان ئۆلارنىڭ تەسىرى
بىلەن شامان دىنىنى تەرك ئېتىپ، مانىي دىنىغا كىرگەن.
ئۇنىڭدىن باشلاپ شەرقىي ئۇيغۇرلار تارىخىدا مانىي دىنى تاڭ
قىلىشقا باشلىغان. ئۇنىڭدىن بۇرۇن مانىي دىنى IV، V ئەسىر-
لەردە تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىي قىسمى (قەشقەر)دا تارە-
قىلىشقا باشلىغانىدى. مانىي دىنى شەرقىي ئۇيغۇرلار تارىخى-
دا، شامان دىنى بىلەن بىر مەزگىل ئېلىشتى ۋە بوگو قاغان-
نىڭ يار - يۆلەكىگە ئايلىنىپ، شامان دىنىنى ئۇستىدىن غەلبە
قىلىپ، ئاخىر دۆلەت دىنىغا ئايلاندى.

مانىي دىنىنى III ئەسىردە ئىرانلىق مانى ئاتلىق كى-
شى ئىجاد قىلغان، بۇ دىن ئاتەشپەرەسلىك (زاروئاستىرودىنى)
بۇددىزىم، خرىستىان دىنى قاتارلىق ئوچ تۈرلۈك دىنىنىڭ
بەزى ئەقىدىلىرىنى قوبۇل قىلىش ئاساسىدا مەيدانغا كەل-
گەن تارماقلاشما بىر دىن ئىدى. «يورۇقلۇق» بىلەن «قاراڭغۇ-
لۇق» نى ئىبارەت ئىككى كۈچ ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش بۇ
دىنىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنىنى تەشكىل قىلاتتى. مانىزىم نامى
بىلەن ئاتالغان مانىي دىنى سۇرىيە، ئىران ۋە باشقا جايلار-

دا تارقىلىپ، خرىستىان دىنىنىڭ ئابروسىغا قاتتىق زەربە
بېرىشكە باشلىغانلىقىنى كۆرگەن خرىستىانلار مىلادىيە 270-
يىلى مانىي كونىستانتىنوپولدا دارغا ئاستى. شۇ ۋەقەدىن
كېيىن سەلتىنەتقا ئۆچرىغان مانىيراھىبلىرى ئوتتۇرا ئاسىياغا
قاراپ قاچتى ۋە شۇ جايلاردا پاناھ تېپىپ، دىنى تارقىتىش
ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللاندى.

V ئەسىردە مەيدانغا كەلگەن دۇئەددەس قەبرە-
تلىق قەسىدە ئۇيغۇر مانىلىرى تەرىپىدىن يېزىلغان.

مانىي دىنى شەرقىي ئۇيغۇرلار تارىخىدا چوڭقۇر يىلد-
تىز تارتىپ دۆلەت دىنىغا ئايلانغانلىقىدىن گېپىن، ئاھايىتى
ئۇرغۇنلىغان مانىي راھىبلىرى ئۇيغۇر قاغانلىرىنىڭ مەسلىھەت-
چىلىرىگە ئايلىنىپ، دۆلەتنى باشقۇرۇش ئىشلىرىدا مۇھىم
رولالارنى ئويناغان. مانىي راھىبلىرى سودا ئىشلىرى بىلەن
شۇغۇللانغىنى ئۈچۈن جۇڭگودىكى چوڭ سەھرالىرىگە كەلگەن
يۇرتداشلىرىدىن ئوتتۇرا ئوزلەشتۈرۈش دىن تارقىتىش ئىشلە-
رىنى ئېلىپ بارغان. ئۇيغۇر مانىلىرىنىڭ دىن تارقىتىش پا-
ئالىيىتى خوتەنلىق ۋادىسى بىلەنلا چەكلىنىپ قالمىغان. ئۇ-
لار چاڭجىياك ۋە جۇجياك ۋادىلىرىدىمۇ دىن تارقاتقان. ئۇيغۇر
مانىلىرىچاڭئەن، لويياڭ، جىنجۇ، يانجۇ، خوانجۇ قاتارلىق
شەھەرلەردە مانىي ئىبادەتخانىلىرىنى بىنا قىلغان.

«ئۇ چاغلاردا ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇرۇپ - ئادەتلىرىمۇ ئۆز-
گىچە ئىدى. ئۇيغۇرلار چاقماق چوشكەنىنى ياخشى كۆرەتتى.
چاقماق چوشكەندە، چوقان كۆتۈرۈپ ئاسمانغا ئوقيا ئاتاتتى.
كېيىن چاقماق چوشكەن جايىنى تاشلاپ كېتەتتى. كېيلەرگى
يىلى كۆزدە ئات سەرمگەندە يەنە شۇ چاقماق چوشكەن يەر-

گه يىغىلاتتى. ئۇ جايغا قوي كۆمەتتى ۋە يىچاققا ئورنىتىلغان مەشئەل بىلەن يورۇتاتتى. ئايال بىرىنچىدىن دۇنيا ئوقۇيتتى. ئەرلەر ئاتلارغا مىنىپ، چاقماق چوشكەن يەرنى كۆپ قېتىم ئايلىناتتى. كېيىن بىر ئەر بىر ئوتام تال چۈمۈشلىك ياكى قارا تېرەك چۈمۈشلىك ئۈچىنى يەرگە قارىتىپ، چۈمۈشلىك كىسىلگەن تەرىپىگە قىمىز قۇيۇاتتى... ئايالىلار چاچلىرىنى جۇددى تاج شەكلىدىكى قىسقىتلىك باش كىيىمى كىيۋالغاندەك. بۇگەچ بۇدۇرلەپ يالىرىساڭگىلىتىپ قويۇاتتى. «[1]

ئۇيغۇرلار ئادەم ئۆلسە، كۆرىلىك ئوتتۇرىسىغا قويۇاتتى. مەرھۇمنىڭ قولىغا تارتىلىق ئوقا تۇتقۇزۇپ، يېلىگەقىلىچ، قولتۇقىغا نەيزە قىستۇرۇپ قويۇاتتى.«[2] مەرھۇمنىڭ بالاچاقىلىرى، ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرىنىڭ ھەممىسى كالا، ئات ئۆلتۈرۈپ چېدىر ئالدىغا قويۇپ، ماتەم تۇتاتتى. ئەرلەر ئايالىلار چېچىنى يىچاق بىلەن تىلىپ، قان چىقىرىپ يىغلىشاتتى.

شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ توي ـ تۆكاه ئىشلىرىمۇ ناھايىتى قىزىقارلىق ئىدى. مىلادىنىڭ 821 ـ يىلى ئۇيغۇر قاغانى چۆچىدى بىلەن جۇڭگو مەلىكىسى تەيخۇنىڭ قىزى ياڭ ئوندا ئۇيغۇر قاتىدىسى بويىچە بولۇپ ئۆتكەن توي مۇراسىمى ھەققىدە ئىسكە ئېلىش لازىم. ئاددىي خەلقنىڭ توي ـ تۆكاه ئىشلىرى ئۇيغۇر قاغانلىرىنىڭ توي مۇراسىملىرىدىن ئاز قىسمەتلا بولاتتى. ئاددىي ئاۋام خەلىق توي ـ تۆكاه ئىشلىرىدا ئۆزئارا ئات ۋە كالىلارنى تەقدىم قىلىشاتتى. ۋەدە قىلىشقاندىن كېيىن، دەرھال توي مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلەتتى. بىگىت تەرەپنىڭ تۇغقانلىرى ئالارنى ھارۋىلار بىلەن ھاسىل بولغان توسۇق ئىچىگە سولاپ، قىز تەرەپنىڭ تۇغقانلىرى

رىغا، توسۇق ئىچىدىكى ئاتلاردىن خالىغانلىرىنى ئالمۇشلىشىنى، ئاللانعان ئاتنى ئوبدان ئېگەرلەپ بولغاندىن كېيىن، ئاتقا مىنىپ توسۇق ئىچىدىن چىقىپ كېتىشنى ئېيتاتتى. ئاتنىڭ ئىگىلىرى توسۇقنىڭ تېشىندا تۇرۇپ، ئالغانلىرىنى چاۋاكلاپ ئاتلارنى ئۈركۈتەتتى. شۇ چاغدا، ئاتنى ئالغاپ، ئېگەرلەپ مىنگەن كىشى ئاتتىن يىقىلماي توسۇقتىن چىقىپ كېتەلسە، ئات شۇ مىنگەن كىشىنىڭ بولاتتى. ئەگەر ئاتتىن يىقىلىپ كەتسە، شۇ كىشى يەنە باشقا ئاتنى ئالالايتتى. قىز تەرەپنىڭ تۇغقانلىرىنىڭ ھەممىسى ئاتقا ئېگەر بولغاندىن كېيىن، بۇ قائىدە ـ يوسۇن ئايالغىشاتتى... توي كۈنى قىز بىلەن يىگىت مېھمانلارنى قىمىز ۋە پىشۇرۇلغان ئىسسىق گۆش بىلەن كۈتەتتى. تويغا كەلگەن مېھمانلار داستىخاندا ئولتۇرۇشقاندا، يۇقىرى ـ تۆۆەن (تۆر، تۆشۈك، يەگاه) دەپ ئايرىلمايتتى. مېھمانلار كىگىز ئۆينىڭ ئالدىغىلا ئولتاقتا توپ توپ بولۇشۇپ ئولتۇراتتى. كۈن بويى قىمىز ئىچىپ گۆش يىيىشەتتى. خالىغانلار كېچىچە كۆڭۈل ئېچىشاتتى. ئوينىلىق ئىككىنچى كۈنى قىز ئۆز ئاتا ـ ئانىسىنىڭ ئۆيىگە يارىتتى. يىگىتنىڭ تۇغقانلىرى قىزنىڭ ئاتا ـ ئانىسىنىڭ ئۆيىگە مىر ئۆيۈر يىلقا ھەيدەپ كېلەتتى. قىزنىڭ تۇغقانلىرى ئاتلارنىڭ ئىچىدىن خالىغانلىرىنى تاللىۋالاتتى. قىزنىڭ ئاتا ـ ئانىسى، ئاكا ـ ئۇكا، ئاچا ـ سىڭىللىرى، قىزنىڭ ياتلىق بولۇپ، تۇغۇلۇپ ئوسكەن ئۆيىدىن كېتىپ قالغانلىقىغا ئىچىنىپ سىۋۈ، ئەمما دەردىنى ئىچىدە بىلەتتى.«[3]

بۇ تەپسىلات شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ چارۋىچىلىق ئىگىلىكى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان قىسىنىڭ بازدا، يايلاقتا ئوتلىقىدىغان توي مۇراسىملىرىغا تەئەللۇق، ئەلۋەتتە،

① ...مەسئۇل لەشكەرى»نىڭ ئىسلاھ قىلىنىشى توغرىسىدىكى ئۇقتۇرۇش»نى كۆرسىتىدۇ. 1955-يىلى 2-سان.

② «ئۇيغۇر مۇقاملىرى» توغرىسىدا ئۇيغۇر ئالىملىرى تەرىپىدىن ئېلىپ بېرىلغان ئىلمىي تەكشۈرۈش خاراكتېرلىك ئىشلار.

③ يەن ۋېنلەن: «ئۇيغۇر تومۇرى تارىخى» 2-قىسىم، 1-كىتاب، 102-بەت.

④ يەن ۋېنلەن: «ئۇيغۇر تومۇرى تارىخى» 2-قىسىم، 1-كىتاب، 124-بەت.

⑤ «ئالا مۇقام» ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسقىچە ئۇقتۇرۇش.

⑥ «ئالا مۇقام» ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسقىچە ئۇقتۇرۇش، 102-بەت.

⑦ «ئۇيغۇر ئالا مۇقامى» ئۇيغۇرلار ئوتتۇرىسىدا تارقالغان.

⑧ «ئالا» ژۇرنىلىنىڭ تۇنجى سانى، 22-بەت.

⑨ «ساداگۇل» 1-نەشرى، 227-بەت.

⑩ «شىنجاڭ تارىخى قىسقىچە» 1955-يىل 2-سان، خەنزۇچە، 18-بەت.

⑪ «ئالا» ژۇرنىلىنىڭ تۇنجى سانى، 22-بەت.

⑫ «كونا ئالا مۇقامى» 199-بەت، ئۇيغۇرچە نەشرى.

⑬ ئا. ئىمىنوف، ئۇ. ئۇيغۇر ئۇلتۇرلاق ئىقتىسادىنىڭ ئەڭ چەمبىرىكلىرى.

⑭ ئا. ئىمىنوف، ئۇ. ئۇيغۇر ئۇلتۇرلاق ئىقتىسادىنىڭ ئەڭ چەمبىرىكلىرى.

⑮ ماۋزېدۇن مەن ئورۇم — 3-تاپتۇر.

⑯ چوڭاي ئاھالىسى — ھازىرقى ئىچكى مۇڭغۇلىيەدىكى ئاھالىلەر.

ۋېنلەن: قەدىمكى چاغدا ئۇيغۇرلار چوڭاي ئاھالىسى بىلەن ئالاقىلىشىپ تۇرغان.

⑰ خو — ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادى.

⑱ «شىنجاڭ تارىخى قىسقىچە» 1955-يىل 1-سان، خەنزۇچە، 12-بەت.

⑲ «ساداگۇل» 1-نەشرى، 226-بەت.

⑳ ئۇيغۇر مۇقاملىرى توغرىسىدا ئۇيغۇر ئالىملىرى تەرىپىدىن قىسقىچە ئۇقتۇرۇش.

㉑ ئۇيغۇر مۇقاملىرى توغرىسىدا ئۇيغۇر ئالىملىرى تەرىپىدىن قىسقىچە ئۇقتۇرۇش.

نەسەبنامە

ھون تەگرىقۇتلىرى

مىلادىدىن بۇرۇنقى يىللار

1. چۆگۈى — 1800

بۇ ھونلارنىڭ بازىما مەلىبەلەردە خاتىرىلەنگەن ئەڭ قەدىمكى بوۋىسى بولۇپ، ھازىرقى كۈندىن 3800 يىل بۇرۇن ياشىغان.

2. × × × تەگرىقۇت (؟؟) 270 — 240

بۇ تەگرىقۇتنىڭ نامى تارىختا مەلۇم ئەمەس.

3. تۇمەن تەگرىقۇت 240 — 210

4. ماتۇر تەگرىقۇت (تۇغۇرخان) 210 — 174

5. كۆكخان 174 — 161

6. كۈنخان 161 — 126

7. ئىل چىنى 126 — 114

8. تۇۋى 114 — 105

333

www.docin.com

9. ئۇيغىلار 102 — 105
10. قۇلىغۇ 101 — 102
11. قۇتىغۇ 96 — 101
12. ئۇلىقۇ 85 — 96
13. ئۇيانىدى 68 — 85
14. شۇلۇي قانقۇي 60 — 68
15. ئۇيانقۇتى 58 — 60
16. قوغوشار (خۇجەبىي I) 31 — 58
17. قۇتىئوش 36 — 56
18. يوجۇلونۇتى 20 — 31
19. شۇجۇنوتى 12 — 20
20. قىيانوتى 8 — 12
21. ئۇجىلونوتى (مىلادىيىنىڭ 13 - يىلىغىچە) 13 — 8

مىلادىيىدىن كېيىنكى يىللار

22. ئۇلۇنوتى 13 — 18
23. ئۇدۇئارشى داۋگانوتى 18 — 46
24. ئۇدانقۇ 21 — 46

شەرقىي ھون تەخرىقۇئىلىرى

25. يەي (خۇجەلىيى II) 48 — 56
26. چۇيۇنوتى 56 — 57

27. ئىلغا ئۇلۇتى 57 — 59
28. شىتوخىسى سۇيغۇتى 59 — 63
29. قۇچى قىلىندى ؟ — 63
30. غۇشى شىۋقۇتى 63 — 85
31. ئىلتۇ ئۇلۇتى 85 — 88
32. شۇلان شىۋ قۇتى 88 — 93
33. ئارقۇ 93 — 94
34. تىندۇشىۋ قۇتى 94 — 98
35. ۋانچى شىۋ قۇتى 98 — 124
36. ئۇجىقۇشىۋ قۇتى 124 — 128
37. قۇتىنو شىۋقۇتى 128 — 140

قۇتىنوشىۋ قۇتى تەخرىقۇت مىلادىيىنىڭ 140 - يىلى ئۇزۇنى ئۇلتۇرۇۋالغاندىن كېيىن، 140 - يىلىدىن 143 - يىلىغىچە شەرقىي ھونلارنىڭ تەختىنوش قالغان، تەخرىقۇت تەمىنلەنمىگەن.

38. غورانتو شىۋ قۇتى 143 — 147
39. ئىللىس شىۋ قۇتى 147 — 172
40. ئۇتىنو شىۋ قۇتى 172 — 178
41. غۇجىن 178 — 179
42. قانقۇي 179 — 188
43. قىرى شىۋ قۇتى 188 — 195
44. غۇچۇقان 195 — 216

www.docin.com

غەربىي ھون تەگرىقۇتلىرى

45. پانو
46. سانمولو ئوتزى 46 — 83
47. ئۇلۇغ 83 — 84
48. شىمالىي تەگرىقوت(بۇئىسىم ئەمەس) 84 — 89
49. ئىل تېكىن 89 — 91
50. يانغۇ 91 — 93
مۇشۇنەگرىقۇتنىن باشلاپ، غەربىي ھون تەگرىقۇتلىرىنىڭ نامى مەلۇم ئەمەس. 93 — 118

ئۇيغۇن كۈن بەگلىرىنىڭ نامەلۇم نەسەبنامىسى

مىلادىدىن بۇرۇنقى يىللار

1. تاندومى ؟ — 197
2. راغومى 104 — 197
3. قۇنشۇمى 93 — 104
4. ئۇنغۇمى 60 — 93
5. لىمى 53 — 60
6. ئۇيغۇت 33 — 53
7. يانغۇمى 51 — 53

(بۇ خەنزۇ مەنبەلىرىدىن تۇرغۇلغان) 336

8. شىن مى 33 — 51
(بۇ يانغۇمىنىڭ ئوغلى)
9. جىسومى 16 — 33
10. ئىل قومى (مىلادى) 10 — 16

سايىبىلارنىڭ نەسەبنامىسى

A — سىيانپىلار گۇمچىرىيىسىنىڭ قاغانلىرى

(مىلادىدىن كېيىن)

1. تانشىخەي 148 — 181
2. خوران 181 — 216
3. قۇيتۇ 216 — 233

(ئورتاق قاغانلار)

4. بۇدوقىن 233 — 316
5. قىيەنىن 233 — 235

B — تۇبا سايىبى خانلىرى

1. قىيان 235 — 261
2. لىۋى 261 — 277
3. لىغۇ، چاۋ، فۇ 277 — 297
بۇ ئۇچ قاغانلىق ھۆكۈمرانلىقى قىلغان ۋاقتى 20 يىل
4. ئۇتا (يىتۇ) 297 — 310
5. يىلۇ 310 — 316
6. لوگۈەن 310 — 316
337

(بۇ ئورتاق قاغان)

7. يۈلۈ 316 — 325
8. ەوتو 325 — 330
9. قىبقىنا 330 — 335
10. يىغۇي 335 — 337
11. قىبقىنا (تەكرار قاغان بولغان) 337 — 338
12. يىغۇي (تەكرار قاغان بولغان) 338 — 376
13. تېكىن 378 — 380
14. ئۆگىن 380 — 386
15. كېپى 386 — 394

توبا قاغانلىرى

1. توباغۇي 386 — 409
2. توباسى 409 — 423
3. توباتاۋ 423 — 452
4. توبايۇ 452 — ؟
5. توبازى 452 — 465
6. توباخۇن 465 — 471

تاۋار قاغانلىرى

(مىلادىدىن كېيىن)

1. تولۇن قاغان 1 394 — 410
2. خولىنتۇ قاغان 410 — 414

338

3. تالان قاغان 414 — 429
4. ئۇتى 429 — 444
5. توغاچىن 444 — 464
6. ئۇچىن 464 — 485
7. تولۇن II 485 — 492
8. ناغاي 492 — 506
9. توقتان 506 — 508
10. چۈنۇ 508 — 520
11. بىراھمان 520 — 521
12. تاي ناغاي 521 — 552
13. توبا 552 — 553
14. دىڭخو 553 — 553
15. قۇت 553 — 553
16. دىڭشۇزى 553 — 555
17. يانلوچىن 553 — ؟

ئۇيغۇر قاغانلىرى (高车王国)

(ئېكىز ھارۋىلىقلار قاغانلىقىنىڭ قاغانلىرى)

1. تاي ئۇجرۇ 487 — 508
2. ياۋىيان 508 — 510
3. باتۇر 510 — 516
4. ئىبل بەگ 516 — 520

339

www.docin.com

5. بۇقۇ 230 — 537
6. بەگچى 537 — 541

تۈرك قاغانلىرى

(مىلادىدىن كېيىن)

1. تۇمەنخان 552 — 553
2. قاراخان 553 — 554
3. مۇقان خان 554 — 574
4. تاۋارخان 574 — 581
5. ساۋار لوخان 581 — 587
6. چور باغا قاغان 587 — 588
7. تۇڭاتۇران قاغان 588 — 600
8. كىمىن تۇرى قاغان 600 — 603

شەرقىي تۈرك قاغانلىرى

1. كىمىن تۇرى قاغان 603 — 609
2. سىۋارقاغان 609 — 619
3. چۇلۇك قاغان 619 — 621
4. قاراخان 621 — 630
5. سىر باقاغان 639 — 646
(بۇ قاغاندىن باشلاپ تۇچى قاغانغىچە بولغان قاغانلار قورچاق قاغانلار ئىدى)
340

6. چىبى قاغان 646 — 647
7. ئىبى تولوقاغان 647 — 653
8. چېنجۇ يابغۇ قاغان 653 — 659
9. ئاسىنا تورچى قاغان 659 — 676
10. تۇچى قاغان 676 — 678
11. ئاسىنا نىزۇق قاغان 679 — 680
(ئاسىنانىزۇق قاغان بولغاندىن تارتىپ شەرقىي تۈركلەر مۇستەقىللىقنى ئۆز قولىغا كەلتۈرگەن)
12. ئاسىنا ئىنەن قاغان 680 — 681
13. ئاسىنا قۇتلۇق قاغان 682 — 692
14. قاپاغان قاغان 692 — 716
15. بىلگە قاغان 716 — 734
16. ئاسىنا بىلگە قاغان 734 — 739
17. بىلگە قۇتلۇق قاغان 739 — 741
18. پان كۆل قاغان 742 — 774
19. سۆيىن قاغان 742 — 742
20. ئۆزمىش قاغان 742 — 744
21. بولمىش قاغان 744 — 745

غەربىي تۈرك قاغانلىرى

1. ئىستەمى قاغان 552 — 576
2. بىلگە تاردۇقاغان 567 — 600
3. ئاپاقاغان (يۇئۇرتاق قاغان ئىدى) 576 — 593
4. ئىنال قاغان 593 — 600
341

www.docin.com

5. چولۇقاغان	600 — 611	
6. شىغۇي قاغان	611 — 618	
7. تون يابغۇ قاغان	618 — 630	
8. سى يابغۇ قاغان	630 — 633	
9. باغاشا تولىس قاغان	633 — 634	
10. ئىشبارا تىرىش تۇققا قاغان	634 — 639	
11. ئىپى تولوقاغان	639 — 651	
12. ئاسىنا ئالپ قاغان	651 — 658	
13. ئاسىنامش قاغان	658 — 662	
14. ئاسىنا بوركسن	658 — 666	
15. ئاسىنا تورچى	671 — 679	
16. ئاسىنا نىزۇق بەگ	679 — 680	
17. ئاسىنا يالچىن	686 — 693	
18. ئاسىنا خۇجىلۇ (2-قېتىم قاغان بولغان)	686 — 690	
19. ئاسىنا قەيدۇ	699 — 704	
20. ئاسىنا شان	704 — 711	
21. ئۇجىلى	700 — 710	
22. سوگى	710 — 718	
24. سۇلۇخان	718 — 738	
25. ئاسىنا ئون ئوق قاغان	738 — 742	

	قاغانلىققا ئىسمى	ئۇنۋانى	قاغانلىق قىلغان ۋاقتى
1	تېكىن ئەركىن		؟ — 805
2	بۆسا		؟ — 646
3	تومىد		646 — 646
4	بايان		646 — 648
5	بارخان		681 — 681
6	توغرچى		715 — 681
7	ئۇتىمەگ		719 — 715
8	چىرون		؟ — 719
9	ئۇتىمىش		؟ — 727
10	ئوشۇ		؟ — 727
11	ئىتمىش بىلگە	قۇتلۇق بىلگە قاغان	742 — 742
12	ما يانچۇر	تەقدىرىدا بولمىش ئىل تۇتمىش بىلگە قاغان	759 — 747
13	ئىل تېكىن	ئاي تەقدىرىدە قۇت بولمىش ئىل تۇتمىش ئالپ قۇتلۇق بىلگە قاغان	779 — 759
14	تون ما غا	ئالپ قۇتلۇق بىلگە قاغان	789 — 779
15	تاراس	تەقدىرىدە بولمىش قۇتلۇق بىلگە قاغان	790 — 789

www.docin.com

16	تاپچۇر	قوتلۇق سلجۇق سلتانى	790 — 795
17	قوتلۇق	تاي تەگرىدا ئۇلۇغ بولۇش	795 — 805
		تالپ قوتلۇق سلجۇق سلتانى	
18		تاي تەگرىدا قوت بولۇش	805 — 808
		قوتلۇق سلجۇق سلتانى	
19		تاي تەگرىدا قوت بولۇش	808 — 821
		تالپ سلجۇق سلتانى	
20		كۈن تەگرىدا ئۇلۇغ بولۇش	821 — 824
		قوچ كۆچلۈك سلجۇق سلتانى	
21	ماۋارائۇننەھر	تاي تەگرىدا قوت بولۇش	832 — 824
		قوچ سلجۇق سلتانى تاي	
22	خوتەنكەن	تەگرىدا قوت بولۇش	839 — 832
		كۆچلۈك سلجۇق سلتانى	
23	كىچىك تىبەت		839 — 840
24	ئۇيغۇر		841 — 845
25	شەرقىي تۈركىستان		845 — 846

II بۆلۈم

قاراخانىلار دۆلىتى

كىرىش سۆز

ئۇيغۇرلارنىڭ تەجىمىدالىرى ئۆز تارىخىدا، 500 يىل ھۆكۈم سۈرگەن ئۇلۇغ مون تەخرىقۇتلۇقنى، ياۋروپا مون ئىمپېرىيىسى، تەخمىنەن 200 يىل مۆكۈم سۈرگەن ئۇلۇغ كۆك تۈرك قاغانلىقى، ئۇيغۇرخۇن قاغانلىقى، قاناراللىق قۇدرەتلىك دۆلەتلەرنى قۇرۇپ، ئوتتۇرا ئەسىرلەردە شەرقى يىلتىز مەدەنىيىتىنى ھەيرەتتە قالدۇرغانىدى. ئۇيغۇرلار ۋە ئۇلارنىڭ قېرىنداشلىرى تىلادى IX ئەسىرنىڭ بېرىمەدىن باشلاپ XIII ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە سولغان ئۇزاق سىر تارىخنى مەركىزلەپ تەنە. ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئۇنىڭغا يانداش بولغان جايلاردا ئۇيغۇر قاراخانىلار دۆلىتى تەرىپىدىن سۇلتانلىقى، ئۇلۇغ سالجۇقلار ئىمپېرىيىسى قاناراللىق دۆلەتلەرنى قۇرۇپ، تۈرك، پارس، ھىندى مەدەنىيىتىنىڭ تارىخىدا ناھايىتى مۇھىم رول ئويناندى.

www.docin.com

بۇ دەۋرلەردە ئۇيغۇر ۋە ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ مەدەنىيىتى گۈللەنسە، دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ خەزىنىسىگە شانلىق تۆھپىلەرنى قوشتى. ئۇيغۇر قاراخانىلار سۇلالىسى دەۋرىدە ئوتتۇرا ئاسىيادا ئويغىنىش دەۋرى مارلىققا كەلدى.

توققۇزىنچى باب ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئۇيغۇر قاراخانىلار دۆلىتى قۇرۇلۇشتىن بۇرۇنقى تارىخى توغرىسىدا قىسقىچە بايان

ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تەبىئىي شارائىتى

ئوتتۇرا ئاسىيا — ئاسىيا قۇرۇقلۇقىنىڭ مەركىزى ھېسابلىنىدۇ. ئاسىيا دۇنيادىكى ئەڭ چوڭ قىتئە بولۇپ، شەرقىي يېرىم شارنىڭ شەرقىي شىمالىغا جايلاشقان. يەر مەيدانى 44 مىليون كۋادرات كىلومېتر، دۇنيا قۇرۇقلۇقىنىڭ تەخمىنەن 30 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ. ئاسىيا قىتئەسى مەركىزىي ئاسىيا، ئوتتۇرا ئاسىيا، شەرقىي ئاسىيا، شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا قاتارلىق بۆلەكلەرگە بۆلۈنىدۇ.

ئوتتۇرا ئاسىيا شەرقىي ئاسىيانىڭ مەركىزىگە، مەركىزىي ئاسىيانىڭ شەرقىي قىسمىغا توغرا كېلىدۇ.

ئوتتۇرا ئاسىيا دائىرىسىگە جۇڭخارىيە ئويمانلىقى، تارىم ۋادىسى، مەركىزىي تۈركستان — ھازىرقى سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى قازاقستان، ئۆزبېكستان، تاجىكستان، قىرغىزستان، تۈركمەنستان قاتارلىق يەرلىرى ئىتتىپاقداش جۇم-

مۇرىيەتتىك تېررىتورىيىسى ۋە ئافغانستاننىڭ بىر قىسمى كىرىدۇ. ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ يۈتۈن تېررىتورىيىسى 4 مىل يون 752 مىڭ كۋادرات كىلومېتر بولۇپ، ئاسىيا قۇرۇقلۇقىنىڭ تەخمىنەن يەتتىدىن بىر قىسمىنى تەشكىل قىلىدۇ.

ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئېگىز تاغلار، دەريالار، كۆللەر، ئورمانلار، يايلاقلار، دالالار، چۆللەر خىلمۇ خىل تەبىئىي مەنزىرىلەرنى شەكىللەندۈرگەن.

تارىم ۋادىسى بولسا، شىمالدىكى تەڭرىتاغلىرى، جەنۇبتكى ئالتۇنتاغ، قاراقۇرۇم تاغلىرى، غەربتكى فىرغىزىيەت ۋە كۆكچال تاغلىرى ئارىسىغا جايلاشقان، ئۇنىڭ ئوتتۇرىسىدا دۇنياغا مەشھۇر بولغان تەكلىماكان قۇملۇقى بار.

تەڭرىتاغلىرىنىڭ شەرقىدىن غەربىگىچە بولغان ئۇزۇنلۇقى 2500 كىلومېتر بولۇپ تارىم ۋادىسى بىلەن جۇڭغارىيە ئويمانلىقىنى ئايرىپ تۇرىدۇ. جۇڭغارىيە ئويمانلىقى بولسا ئالتاي تاغلىرى بىلەن تەڭرىتاغلىرىنىڭ ئارىسىغا جايلاشقان. جۇڭغارىيە ئويمانلىقىنىڭ شىمالىدا ئالتاي تاغلىرى، جەنۇبىدا تەڭرىتاغلىرى قەد كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ. تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالىدىن جەنۇبىغىچە بولغان كەڭلىكى 250 — 300 كىلومېتر كېلىدۇ. تەڭرىتاغلىرىدىكى تۆمۈر چوققىسى دېڭىز يۈزىدىن 7439 مېتر ئېگىز. خانتەڭرى چوققىسى 6995 مېتر ئېگىز كېلىدۇ. تەڭرىتاغلىرىدىكى مۇزلۇقلارنىڭ ئومۇمىي يەر مەيدانى 10 مىڭ كۋادرات كىلومېتر كېلىدۇ. ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سىر دەريالىرى، چۇ دەريالىرى، ئىلى دەريالىرى، ئاقسۇ دەريالىرى ۋە قاراتاشەھەر دەريالىرىنىڭ سۇ مەنبەلىرى تەڭرى

تاغلىرىدىكى مۇزلۇقلاردىن ئىبارەت. تەڭرىتاغلىرىنىڭ ئالدىدا پەرغانە، قاراشەھەر، تۇرپان ئويمانلىقلىرى بىلەن ئىلى جىلغىسى بار. تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالىي قاپتاللىرىدا ئارچا — قارىغاي ئورمانلىقلىرى، جەنۇبىي ئېتەكلىرىدىكى تاغ تېزەكلىرى ئىچىدە بولسا يايلاقلار بار. تەڭرىتاغلىرى مەركىزىي قىرغىزىستان تېررىتورىيىسى ئىچىگىچە، شەرقتە بولسا گەنسۇغىچە سوزۇلىدۇ.

پەرغانە ۋادىسىنىڭ جەنۇبىنى شىمالىي تاغلىرى ئوراپ تۇرىدۇ. ئېگىزلىكى 7000 مېتر كېلىدىغان بۇ تاغلار تاجىكىستان بىلەن قىرغىزىستانىنىڭ ئارىسىدا، پەرغانە ۋادىسىنىڭ ئوڭ تەرىپى تاغلار بىلەن ئورالغان، پەقەت غەرب تەرىپىلا ئوچۇق. پەرغانە ۋادىسىنى سىر دەرياسى قاق ئوتتۇرىدىن ئىككىگە بۆلۈپ تۇرىدۇ. تاجىكستان بىلەن قىرغىزستان تاماەن تاغلىق، دارىن دەرياسى قىرغىزستاننى غەربتىن شەرقىگىچە قاراپ ئوتتۇرىدىن ئىككىگە ئايرىپ تۇرىدۇ.

ئۆزبېكستان، تۈركمەنستان، قازاقستانلاردا ئېگىز تاغلار بار. تۈركمەنستانىنىڭ غەربىدىكى كاسپى دېڭىزىغا يېقىن جايدا، بۇيۇك بالقان تېغى بولۇپ، ئۇ دېڭىز يۈزىدىن 1634 مېتر ئېگىز. قازاقستانىنىڭ شەرقىدىكى تارباغاتاي تاغلىرى جۇڭغارىيەگىچە سوزۇلىدۇ.

ئالتاي تاغلىرى ئاسىيانىڭ ئوتتۇرىسىدىكى چولۇق تاغلارنىڭ بىرى بولۇپ، ئالتاي دېگەن سۆز قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا ئالتۇن دېگەن بولىدۇ. ئالتاي تاغلىرى جۇڭغارىيە ئويمانلىقىنىڭ شىمالىي قىسمى بىلەن موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ غەربىگە جايلاشقان بولۇپ، غەربىي شىمالدا ھارپوقى

www.docin.com

سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تەۋەسىگە قەدەر سوزۇلۇپ بارىدۇ. شەرقتىن غەربكىچە بولغان ئۇزۇنلۇقى 2000 كىلومېتر كېلىدۇ. سوۋېت ئىتتىپاقى تەۋەسىدىكى قىسمىنىڭ ئەڭ ئېگىز چوققىسى بىلوغا بولۇپ، ئۇ دېڭىز يۈزىدىن 4500 مېتر ئېگىز. ئالتاي تاغلىرىدا مۇزلۇقلار كۆپ. ئومۇمىي يەر مەيدانى 800 كۋادرات كىلومېتر كېلىدۇ. يۇنىڭ ئىچىدىكى كاتون بىلەن چوي مۇزلۇقلىرىنىڭ دائىرىسى مەككىز - ئون كىلومېتر كېلىدۇ. ئالتاي تاغلىرىدا، ئالتۇن، مىس، تۆمۈر، سىنىك، قوڭۇشۇن قاتارلىق يەر ئاستى بايلىقلىرى ۋە ئورمان بايلىقلىرى ناھايىتى كۆپ. چارۋىچىلىق ئىگىلىكىگە كەڭ ئىسكانىيەت بېرىدىغان كەشپى، مۇنبەت يايلاقلىرى بار.

ئالتاي تاغلىرىنىڭ جەنۇبى جۇڭغارىيە ئويمانلىقى بىلەن قازاقىستاننى ئايرىپ تۇرىدۇ. چوڭ ئالتاي تاغلىرى غەربىي تۈركىستان بىلەن موڭغۇلىيىنى ئايرىپ تۇرىدۇ. كىچىك ئالتاي تاغلىرى بولسا غەربىي تۈركىستان بىلەن سىبىر رېيونى ئايرىپ تۇرىدۇ. چوڭ ئالتاينىڭ ئەڭ چوڭ قىسمى دۇنياداكى ئەڭ چوڭ ئۈۋا بولغان سىبىرىيە ئۈۋىسىنىڭ جەنۇبىغىچە سوزۇلىدۇ.

يامىر تاغلىرى (يامىر پارىچە ئۆز بولۇپ، دۇنيانىڭ ئۈگرىسى دېگەن مەنىدە) ئاسىيادىكى ئەڭ چوڭ تاغ تىزمىلىرىدىن بىرى. ئۇ تارىم ۋادىسىنىڭ غەربىي جەنۇب قىسمى، سوۋېت ئىتتىپاقى تاجىكىستانىنىڭ شەرقىي جەنۇب قىسمى بىلەن ئافغانىستانىنىڭ شەرقىي شىمال قىسمىغا جايلاشقان. ئۇ تەڭرىتاغلىرى، قاراقۇرۇم تاغلىرى (قارا تاشلىق تاغلار) بىلەن ھىندۇقۇش تاغلىرى قانارلىق تاغلارنىڭ بىر - بىرىنگە قوشۇ-

لۇشىدىن ھاسىل بولغان چوڭ تاغ تىزمىسى. يامىرنىڭ ئېگىز چوققىلىرى — قوڭۇرداۋۇ، بىلەن مۇزتاغ ئاتا بولۇپ، قوڭۇرداۋۇ دېڭىز يۈزىدىن 7719 مېتر ئېگىز. مۇزتاغ ئاتا 7546 مېتر ئېگىز. يامىر تاغلىرىنىڭ ئارىسىدا كەڭتاشا يايلاقلار ۋە ئويمانلىقلار بار. ئىقلىمى سوغۇق. تاغ چوققىلىرىدىن مىل يوپى قار كەتمەيدۇ. غەربىي شىمال يۈرچىكىدىكى مۇزلۇقنىڭ ئۇزۇنلۇقى 77 كىلومېتر كېلىدۇ. بۇ دۇنيادىكى ئەڭ ئۇزۇن مۇزلۇقلاردىنىڭ بىرى ھىسابلىنىدۇ.

ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ شەرقىي قىسمىدىكى مەشھۇر دەريالىرىنىڭ بىرى تارىم دەرياسىدۇر. بۇ دەريانىڭ سۈيى قاراقۇرۇم تاغلىرىنىڭ شەرقىدىكى تاغلاردىن چىقىدۇ. بۇ سۇ تارىم ۋادىسى بىلەن كەشمىر ئارىسىدا يىرىچىگرا سىزىپ تارىم ۋادىسىغا ئېقىپ كىرىدۇ. بۇ دەريا غەربتىن شەرقە قاراپ ئېقىپ ئالتۇنتاغنىڭ شىمالىدىكى لوپنۇر كۆلىگە قۇيۇلىدۇ. تارىم دەرياسىنىڭ بويلىرىدا، قەشقەر، يەكەن، خوتەندىن ئىبارەت ئۈچ شەھەر ۋە ئۈچ ھۆسۈم ۋادا بار. خوتەن دەرياسى قارا-قاش تاغلىرىدىن ئېقىپ چىقىدۇ. يەكەن دەرياسى بولسا تارىم-نىڭ غەربىدىن ئوپتوغرا شەرقە قاراپ ئاقىدۇ.

جۇڭغارىيە ئويمانلىقىدىكى مۇھىم دەريا — قارا ئىرتىش دەرياسى بولۇپ، ئۇنىڭ جەنۇبىدا ھورونگو دەرياسى بار. شەرقىي شىمال تەرەپتىكى قوبدو دەرياسى مۇڭغۇلىيە ھەلق جۇمھۇرىيىتى بىلەن جۇڭغارىيە ئويمانلىقىنى ئايرىپ تۇرىدىغان تەبىئىي چېگرا.

ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ غەربىي قىسمىدىكى مۇھىم دەريالار — ئامۇ دەرياسى بىلەن سىر دەرياسىدىن ئىبارەت. بۇ

www.docin.com

ئىككى دەريا غەربىي شىمالدىن شەرقىي جەنۇبقا قاراپ ئېقىپ بېرى بىلەن ياندىشىپ ئاقىدۇ. بۇ ئىككى دەريانىڭ ئارىلىقى قىسى VII ئەسىردە ئەرەبلەر «ماۋەرەئۇننەھرى» (ئىككى دەريا ئارىلىقى) دەپ ئاتالغان. سىر دەريانى بىلەن ئامۇ دەريانى ئارال كۆلىگە قۇيۇلىدۇ. ئامۇ دەريا قاراقۇرۇم تاغلىرىنىڭ شىمالىدىكى قىرداۋۇرت تاغلىرىدىن ئېقىپ چىقىدۇ. بۇ دەريا ئافغانىستان بىلەن تاجىكىستان ۋە ئۆزبېكىستان ئارىسىغا تەبىئىي چېگرا سىزىپ، غەربىي شىمالغا قاراپ بۇرۇلىدۇ، ئاندىن كېيىن، ئۆزبېكىستان بىلەن تۈركمەنىستان ئارىسىغا يەر چېگرا سىزىپ ئارال كۆلىگە قۇيۇلىدۇ. سىر دەريا ئالتاي تاغلىرىدىن ئېقىپ چىقىدۇ، پەرغانە ۋادىسىنى قاپ ئوتتۇرىسىدىن ئىككىگە ئايىرىپ، شەرقتىن غەربكە قاراپ ئېقىپ ۋادىدىن چىقاندىن كېيىن، غەربىي شىمالغا قاراپ بۇرۇلىدۇ، ئاندىن ئارال كۆلىنىڭ شەرقىي شىمال بويىغا ئېقىپ كېلىپ، كۆلگە قۇيۇلىدۇ. ئارىدىن دەريانىڭ كۆكچال تاغلىرىدىن چىقىدۇ ۋە قىرغىزىستاننى شەرقتىن غەربكە قاراپ ئىككىگە بۆلىدۇ.

كاسپى دېڭىزىنىڭ جەنۇبىغا قۇيۇلىدىغان ئىتېرىك دەريا يانىڭ ئاساسىي قىسمى ئىرانىنىڭ خوراسان تۈزلىكىدە قالىدۇ. بۇ دەريا تۈركمەنىستان بىلەن ئىران ئارىسىدا تەبىئىي چېگرا ھاسىل قىلىدۇ. كاسپى دېڭىزىنىڭ شىمالىي قىرغىقىغا كېلىپ قۇيۇلىدىغان ئېمبا دەريانى قاراقىتاندا، كاسپى دېڭىزىنىڭ شىمالىدا دېلتا ھاسىل قىلىپ دېڭىزغا قۇيۇلىدىغان يانبىق دەريانىڭ مۇھىم بىر قىسمى قازاقىستاندىن ئاقىدۇ. ئورال تاغلىرىدىن چىققان بۇ دەريا

ئاسىيا بىلەن ياۋروپانىڭ قىتئە چېگرا سىزىقى ھېسابلىنىدۇ.

ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئىچكى دەريا ھېسابلانغان زەرەپشان دەريانى (ئۆزبېكىستاندا) ئالتاي تاغلىرىدىن ئېقىپ چىقىدۇ. سەمەرقەند بىلەن بۇخارا زەرەپشان دەريانىڭ جەنۇبىغا جايلاشقان، چۈ دەريانى ئىسسىقكۆلنىڭ جەنۇبىي غەربىي جەنۇبىدىكى تاغلاردىن ئېقىپ چىقىدۇ. چالكار كۆلگە قۇيۇلىدىغان تورغاي دەريانى، تورا كۆلگە قۇيۇلىدىغان تورا دەريانى قازاقىستانىنىڭ ئىچكى دەريالىرى ئىچىدە ئەڭ ئەھمىيەتلىك دەريالىرىدىندۇر.

ئېرتىش دەريانى شىمالىي قازاقىستاندىكى مۇھىم دەريا ھېسابلىنىدۇ. زايسان كۆلىدىن ئېقىپ چىقىدىغان ئېرتىش دەريانىڭ زايسان كۆلىنىڭ شەرقىدىن جۇڭخارىيە ئويمانلىقىغا قاراپ ئاقىدىغان قىسمى قارا ئېرتىش دەپ ئاتىلىدۇ. ئېرتىش دەريانىڭ ئىشىم ۋە توبۇل دەپ ئاتىلىدىغان تارماقلىرى قازاقىستانىنىڭ ئەڭ شىمالىدا قالىدۇ. ئېرتىش دەريانى ئوب دەريانىڭ بىر تارمىقى ھېسابلىنىدۇ.

ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ شەرقىي قىسمىدا باغراش كۆلى بار، دائىرىسى 960 كۋادرات كىلومېتر. چوڭقۇرلۇقى 896 مېتر كېلىدۇ. باغراشنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى لوپنۇر كۆلىنىڭ كۆلىمى 2000 كۋادرات كىلومېتر بولۇپ، چوڭقۇرلۇقى 790 مېتر كېلىدۇ. جۇڭخارىيە ئويمانلىقىنىڭ مۇھىم كۆلى ئەنۇر كۆلىدۇر. دېڭىز يۈزىدىن 210 مېتر ئېگىزلىكتە جايلاشقان بۇ كۆل جۇڭخارىيە ئويمانلىقىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا، تالاتاغ-نىڭ شەرقىي جەنۇبىدا، يەتتەسۇغا يېقىن جايدا.

ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئوتتۇرىچە پوتۇن يىلىلىق مۆل -

www.docin.com

يېغىن مىقدارى 50 مىللىمېتر. چۆللەردە بولسا ھۆل ـ يېغىن يوق ھېسابىدا. تاجىكستان يىلىغا قىرغىزىستاندىكى تاغلاردا يىللىق يېغىم ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 70 مىللىمېتر بولىدۇ، فارۇقىستانىنىڭ شىمالىدا بولسا 65 مىللىمېتر. تارىم ۋادىسىنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان تەكلىماكان چۆلى، تۇرپىنىڭ تاغلىرىنىڭ كۆپ قىسمى ئېگىلەپ تۇرىدىغان قاراقۇم چۆلى، قارا قالپاقستانىنىڭ چولۇ قىسمى ئېگىلەپ تۇرىدىغان ۋە يەر قىسمى قازاقستانغا سوزۇلغان قىزىلقۇم چۆللىرى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مەشھۇر چۆللەردۇر.

ئوتتۇرا ئاسىيادا يازغا كۈنلىرىدىكى ئىسسىقلىق ئوتتۇرىچە 30°C تەتراپىدا، قىشتا بولسا 5°C تەتراپىدا بولىدۇ. ئىسسىقلىق دەرىجىسى جەنۇبتىن شىمالغا يارغانسېرى تۆۋەنلەيدۇ. تارىم ۋادىسى يىلىغا جۇڭھارىيە ئويمانلىقىدا، يازدا 30°C تەتراپىدا ئىسسىق بولىدۇ. ئافغانىستاندا ئىسسىقلىق قىشتا 13°C، يازدا 16°C بولىدۇ.

ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئاھايىتى كۆپ قىسمى چۆللۈك بولۇپ، قۇرغاق چۆل ئىقلىمى ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ.

تارىم، ئىلى، ئامۇ، سىر، چو دەريالىرىنىڭ ۋادىلىرى دۇنيادىكى ئەڭ مۇھىم دېھقانچىلىق، باغۋەنچىلىك رايونلىرىدىن بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تەبىئىي بايلىقى ئاھايىتى مول. كۆمۈر، نېفىت، تۆمۈر، ئالتۇن، كۈمۈش، مىس، گۇگۇرت، تۇز، قەلەي رايىنىڭ دۇنيا بويىچە مۇھىم ئورۇنلىرى شەكىللەيدۇ.

ئەمانلار سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىقىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا

ئوتتۇرا ئاسىيا تېررىتورىيىسىدە ئىلىپ بېرىلغان تارىخىۋىگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر، ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ مىلادىيىدىن 1000 يىل بۇرۇنلا ئامۇدەرىيا ھالقا ئولتۇراقلاشقان ھايانقا كۆچۈپ، سۇنئىي سۇغىرىشنى ئاساس قىلغان دېھقانچىلىق ئىگىلىككە ئۆتكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى. مانا شۇنىڭدىن باشلاپ، ئوتتۇرا ئاسىيالىقلار جەمئىيەت تەرەققىياتىدا ھۆل داراقلىق تۈزۈمىدىكى دۆلەتلەرنى تەشكىل قىلىش دەۋرىگە كىردى.

ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ شەرقىي قىسمى ھېسابلانغان تارىم ۋادىسىدا ئەجدادلىرىمىزنىڭ مىلادىدىن 5000 يىل بۇرۇنلا دېھقانچىلىق قىلغانلىقىنى ئىسپاتلايدىغان ياكىتلارغا ئىگە بولدۇق. 1979 ـ يىلى قىشتا، شىنجاڭ ئىجتىمائىي يەنلەر ئاكادېمىيىسى ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئەترىتى كۆنچى دەريا ئاستىنىڭ بويىدىن بىر ئېيتىدائىي قەبرىستانلىقنى تاپتى، قەبرىستانلىقتىن چىققان ئىككى جەسەتنىڭ بىرى ياش ئايال، يەنە بىرى كىچىك بالا بولۇپ، ئەنجىڭ داشۇسى چوڭ راپىيە فاكۇلتېتىنىڭ كاربون 14 تەجرىبىخانىسى قەبرىستانلىقتىن چىققان ياغاچلارنى تەھلىل قىلىش ئارقىلىق جەسەتلەرنىڭ بۈگۈندىن 6414 يىل(±117)ئىلگىرى دەپنە قىلىنغانلىقىنى دەلىللىگەن قەدىمدە ئېتنىقلاپ چىقتى. جەسەتلەر يىلغا قېزىۋېلىنغان ئاخىرەتلىكلەر ئىچىدە، ئاھايىتى نەپ

www.docin.com

يىسى نوقۇلغان چىغ سۈەتلەر بولۇپ. ئۇلارنىڭ ئىچىگە زەر رائەت دانلىرى سېلىنغان. ئەما بۇ دانلار چىرىپ ئۇنۇقسىز ئايلىنىپ كەتكەن. يالا جەسىتى يىلەن يىللە كۆمۈلگەن چىغ سۈەتنىن ئۆز يېتى ساقلانغان بۇغداي چىقتى.① مانا بۇ پاكىت تارىم ۋادىسىدا دېھقانچىلىقنىڭ ناھايىتى قەدىمكى جاملاردىلا بارلىققا كەلگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

تارىم ۋادىسىدا سۇنۇشى سۈمبرىش ئىشلىرىنىڭ قاچان دىن تارتىپ ئومۇملاشقانلىقى ھەققىدە ئېنىق مەلۇماتقا ئىگە ئەمەسمىز. قانداق بولمىسۇن، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ شەرقىي قىسمى بولغان تارىم ۋادىسىنىڭ مەدەنىيىتى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ غەربىي قىسمىدا پەيدا بولغان ئەڭ قەدىمكى مەدەنىيەتلەرنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى، يەنىكى ئۇنىڭدىنمۇ بۈكىرەك ئورۇندا تۇرىدۇ.

ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى مەدەنىيىتىنىڭ ناھايىتى ئۆزۈن تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكىنى، ئوتتۇرا ئاسىيا يىلەن ئاسورىيە ۋە مىسىر تارىخىدىكى سودا ئالاقىلىرىنىڭ ناھايىتى كۆپ ئېنىق بولغان تارىخى يىلتىزلاش مۇمكىن. تارىخىي پاكىتلارغا ئاساسلانغاندا، ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنىڭ ئەڭ قەدىمكى بۆشۈكلىرىنىڭ بىرى بولغان نىل ۋادىسىدا قەدىمكى مىسىر مەدەنىيىتى بۈكىرەك دەرىجىدە راۋاجلانغان چاغدا، ھازىرقى ئىراقنىڭ دىجلى ۋە فىرات دەريالىرى (قەدىمكى بۈنان تارىخچىلىرى بۇ جايىنى مىسوپوتامىيە — ئىككى دەريا ئارلىقى دەپ يېزىشقان) بويىدا ئاسورىيە دۆلىتى قۇرۇلغان . بۇ دۆلەت مىلادىدىن 4000 يىل بۇرۇن (ھازىرقى كۈنىدىن 6000 يىل بۇرۇن) قۇرۇلغان بولۇپ، ئۇنىڭ تېررىتورىيە

يىسى مىسوپوتامىيىنىڭ شىمالىي قىسمى (دىجلىنى دەريا-سىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىمى)دا بولغان. مانا شۇ ئاسورىيە دۆلىتى يىلەن ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى تارىمدا مىلادىدىن 4000 يىل بۇرۇن سودا ئالاقىلىرى بولغانلىقىنى ئىسپاتلايدىغان پاكىتلار بار. مىسوپوتامىيىدە مىلادىدىن 4000 يىل بۇرۇن باشقان مەلىكە شۇبات ئىسىملىك قەبرىسىدىن بەدەخشانىنىڭ ھاۋا رەڭ تېشىدىن ئىشلەنگەن بۇيۇملار تېپىلغان. مىسىردىن تېپىلغان مىلادىدىن 2000 يىل بۇرۇنقى ھاۋارەڭ تاشلارمۇ ئوتتۇرا ئاسىيا يىلەن مىسوپوتامىيە ۋە مىسىر تارىمدا بولۇپ ئۆتكەن سودا ئالاقىلىرى توغرىسىدا سۆزلەپ ئۆچۈن ئىسكان بېرىدۇ.② چۈنكى، ھاۋارەڭ تاشلار، پەقەت ئوتتۇرا ئاسىيا دىنلا چىقاتتى.

مىلادىدىن سەككىز ئەسىر بۇرۇنقى چاغدىن باشلاپ ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغان خەلقلەر باكتىرىيە («باكترا» — بۈنانچە سۆز بولۇپ، شەھەرلەرنىڭ ئاتىسى مەنىسىدە، كېيىنچە بۇ يەر پەلەخ، دەپ ئاتىلىدىغان بولدى)، خارەزىم(قۇياشلىق پەرمەنسىدە)،سوغدى(پەرزى ئالىملار، «سوغدى» سۆزى قەدىمكى تۈركچە سۆز بولۇپ، «سۈمبرىلىدىغان يەر» مەنىسىنى بېرىدۇ دەيدۇ) قاتارلىق دۆلەتلەرنى قۇردى. مانا شۇ چاغدا، تارىم ۋادىسى ۋە جۇڭخۇا رايونىغا ئوخشاشلا ئەجداد-لىرىمىز قۇرغان دۆلەتلەر مەۋجۇت ئىدى.

مىلادىدىن يەتتە ئەسىر بۇرۇن ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ جەنۇبىدا كۈچلۈك ئىران ئەمەلدارلار سۇلالىسى قۇرۇلدى.

تاجىك ۋە ئىران خەلقلىرىنىڭ تۇلۇغ شائىرى ئوبۇلقاسىم فىردەۋسى (مىلادىيىنىڭ 934 — يىلىي تۇغۇلۇپ مىلادىيىنىڭ

www.docin.com

1020 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن) «شاھنامە» ناملىق داستانىدا، تاجىك ۋە ئىران خەلقلىرىنىڭ تەخمىنەن 5000 يىللىق تارىخىنى (بۇ ئەپسانىۋى تارىخ يىلەن ھەقىقىي تارىخنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) يەدىشي تىل ۋە ئوبرازلار تارقىلىق بايان قىلغان. فىردائوسىنىڭ «شاھنامە» داستانىدا، ئىرانلىق پىشدادىيلەر ۋە كىيانىلار سۇلالىلىرى (مىلادىدىن 3200 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 780 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە بولغان 2400 يىللىق ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) توغرىسىدىكى ئەپسانە ـ رىۋايەتلەر ئۆز ئەكسىنى تاپقاندىن تاشقىرى، ئەلا مۇھىم، ئىران ئەھمانىلار سۇلالىسى (مىلادىدىن 700 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 330 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە ھۆكۈم سۈرگەن) دەۋرىدە، بۇ سۇلالە يىلەن ئاساسەن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۇرانىلار دەپ ئاتالغان ئەجداتلىرىمىز ئوتتۇرىسىدا بولغان مۇناسىۋەتلەر ئۆز ئەكسىنى تاپقان.

ھەقىقىي تارىخىي پاكىتلارغا ئاساسلانغاندا، مىلادىدىن سەككىز ئەسىر بۇرۇن ھازىرقى ئىرانلىق غەربىي شىمال قىسمى يىلەن ھازىرقى ئەزەربەيجان تېررىتورىسىدە مىدىيە ئاتلىق دۆلەت بار ئىدى. مىدىيە دۆلىتىنىڭ پايتەختى ئېكباتانا (ھازىرقى ھەمدان) ئىدى. ئۆز زامانىسىغا يار-رىشا جىلى كۈچلۈك بولغان مىدىيە دۆلىتى ئىران ئېگىزلىكىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا ياشايدىغان پارس قەبىلىلىرىنىمۇ بويسۇندۇرغان.

مىلادىدىن 700 يىل بۇرۇن پارسلارنىڭ ئەھمان ئاتا

لىق خانى ئىسيان كۆتۈرۈپ، مىدىيە دۆلىتىدىن ئايرىلىپ، مۇستەقىللىق جاكارلىغان.

ئىراندا ئەھمانىلار سۇلالىسى ھۆكۈم سۈرۈشكە باشلىغان چاغدا، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئۇنىڭغا يانداش بولغان جايلاردا تۇران دۆلىتى (يۇنانلىقلار «سكىنى ئىپىرىيسى» دەپ ئاتىغان) ھۆكۈم سۈرەتتى. تۇران دۆلىتى (مىلادىدىن يەتتە ئەسىر بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىنىڭ II ئەسىرگىچە ھۆكۈم سۈرگەن) يىلەن ئىرانلىقلار ئارىسىدا ئاھايىتى ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئۇرۇشلار بولغان.

ئىران ئەھمانىلار سۇلالىسىنىڭ شاھنشاھلىرى ئوتتۇرا ئاسىياغا كۆز ئالايتىپ، تۇرانلار ئوستىگە كۆپ قېتىم ھۇجۇم كەلگەن. ئۆزىنىڭ مۇستەقىللىقىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، تۇرانلار تۇر، پىشداق، ئەفراسىياپ ئارجاسپ، تۇماروس قاتارلىق قاغانلىقلىرىنى بىتەكچىلىكىدە، ئەھمانىلار سۇلالىسىگە قارشى قانلىق ئۇرۇشلارنى ئېلىپ بارغان.

ئەھمانىلار سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىرى ئۆزى ئېلىپ بارماقچى بولغان تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشلىرىنى ئاساسلاش ئۈچۈن، سىرلىق، كارامەتلىك چۈشلەرنىمۇ توقۇپ چىققان. كەيخسىراۋنىڭ ئانىسى كۈنلەرنىڭ بىرىدە مۇنداق دېرىزىش كۆرۈپتۇ: «چۈشىدە ئۇنىڭ قورسىقىدىن بىر تۇپ ئۈزۈم دەرىخى ئۇنۇپ چىقىپتۇ. بۇ بىر تۇپ ئۈزۈم دەرىخى ئاھايىتى چايسان شاخلاپ، بۇك ـ باراقسان ھالغا كېلىپ، بۇتۇن ئاسىيانى چۈمكۈۋاپتۇ.» ئەھمانىلار سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىرى بۇ چۈش ئارقىلىق ياش كەيخسىراۋ (قومبۇز I)نى

ئوتتۇرا ئاسىيانى هۇجۇم قىلىشقا ئىلهاملاندۇرۇپ، «سەن ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تەڭرى تەرىپىدىن يارىتىلغان هۆكۈمرانلىق بولىسەن» دېيىشكەن.

«شاهنامە»دا تىلغا ئېلىنغان ئۇران قاغانلىرىدىن ئۇرۇ ئەهمانلار سۇلالىسىنىڭ شاهنشاهى تىسفس (مىلادىدىن 675 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 640 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە شاهنشاه بولغان) بىلەن، پىشەك بولسا ئارىئارامۇنىس (مىلادىدىن 640 يىل بۇرۇنقى چاغدىن 615 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە شاهنشاه بولغان) بىلەن ئۇرۇشقان. بۇ يابانلار تارىخىي پاكىتلارغا ئۇيغۇنلىدەك تۇرمىدۇ.

مىلادىدىن 625 يىل بۇرۇن، ئۇران خانلىرىنىڭ ئېلى مەشھۇرى بولغان ئەفراسىياپ ئارىئارامۇنىس بىلەن ئۇرۇشۇپ، ئەزەربەيجاننى هالاك بولغان. ئەفراسىياپ ئىران ئەهمانىلار سۇلالىسى هۆكۈمرانلىرىنىڭ ئۇرانلارغا قارشى بۇرگۈزگەن كۆپ قېتىملىق بۇرۇشلىرىنى تارماڭ قىلىپ، ئوتتۇرا ئاسىيانى باسقۇنچىلاردىن ساقلاپ قالغان.

ئىران ئەهمانلار سۇلالىسى كەيخسراۋنىڭ ۋاقتىدا كۈچىيىشكە باشلىدى. كەيخسراۋ (529 — 558) باشتا مىدىيە دۆلىتىنى تارماڭ قىلدى، ئاندىن كېيىن كىچىك ئاسىيانى بېسىۋالدى. ئۇزۇن ئۆتمەي قىنكا بىلەن پەلەستىنىمۇ بېسىۋالدى. ئۇ، مىلادىيىنىڭ 538 - يىلى بابىل شەهرىنى ئالدى. ئۇ بابىلنى ئەهمانلار سۇلالىسىنىڭ پايتەختى قىلدى. ئۇنىڭ ئوغلى قومبىز I (521 — 529) مىسىرنى بويسۇندۇردى. ئۇنىڭ ۋاقتىدا، پۈتۈن قەدىمكى شەرق ئەهمانلارنىڭ هۆكۈمرانلىقى ئاستىغا چۈشتى.

كەيخسراۋ مىلادىدىن 529 يىل بۇرۇن ئوتتۇرا ئاسىيانى باغا بېسىپ كىرگەندە، ئۇران ئىلىنىڭ خانى (ماساگېتلار خانى) ئۇمارىس تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. ئىران ئەهمانلار سۇلالىسى گىستاسپ دارا I نىڭ ۋاقتىدا (مىلادىدىن 521 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 486 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە شاهنشاه بولغان) مىلى كۈرۈلمىگەن دەرىجىدە قۇدرەت تاپتى. شۇ چاغدا، ئەهمانلار سۇلالىسىنىڭ دائىرە سىگە پۈتۈن ئىران، ئەزەربەيجان، ئافغانىستان، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ جەنۇبىي قىسمى، بەلۇجىستان، كىچىك ئاسىيا، بابىل، ئەرمەنىستان، سۇرىيە، پەلەستىن، مىسىر قاتارلىق جايلار كىرگەنىدى.

دارا I نىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانى بويسۇندۇرغانلىقىغا نەچچىدا يىللىق تەييارلىقتىن كېيىن قىيا تېشىغا ئويۇپ يېزىلغان خاتىرىلەردە مەلۇمات بار.

مىلادىدىن 519 يىل بۇرۇن دارا I ئۆزىگە بويسۇنغان خەلقلەر(ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىمۇ بۇنىڭ ئىچىدە)ئۈستىدىن قازانغان غەلبىسى خاتىرىسىگە هازىرقى ئىرانىنىڭ ھەمىدان شەهرىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىن 65كىلومېتر يىراقلىققا جايلاشقان بېهىستون تېغىدىكى قىيا تاشقا يادنكارلىق ئويدۇرغان.

بۇ يادنكارلىق تارىختا «بېهىستون يېزىقلىرى» دەپ ئاتىلىدۇ. مانا بۇ بېهىستون قىياسىنىڭ يېنىدىن بابىل بىلەن ئىكباتانانى تۇتاشتۇرىدىغان يول ئۆتەتتى. بېهىستون يېزىقلىرى 500 مېتر ئېگىزلىكىدىكى قىيا

www.docin.com

قاشقا ئويۇپ يېزىلغان. بەھىستون قىيا تېشىغا تۇرلۇك قىيا-
پەتلەرمۇ ئويۇپ چۈشۈرۈلگەن. قىيا تاشنىڭ مەركىزىي قىسمى
دىكى ئېگىز جايغا ئاتەشپەرەسلەر (ئوتپەرەسلەر) دىنىدىكى
لەۋىلىك يورۇقلۇق خۇداسى — ھورمۇزدنىڭ تەسۋىرى نەقىش
لەپ چۈشۈرۈلگەن. سول تەرەپتىكى ئىككىنچى چوڭ رەسىم-
ئەھمانىلار سۇلالىسىنىڭ شاھنشاھى دارا I نىڭ ئۆزى بو-
لۇپ، ئۇ ئۇلۇق قولىنى خۇدا — ھورمۇزدغا قارىتىپ كۆتۈرگەن
ۋە تەسلىم بولغانلارنى سول پۇتى بىلەن دەسسەپ تۇرغان
ھالدا تەسۋىرلەنگەن. دارا I نىڭ ئالدىدا تۇرغان، قوللىرى
رى باغلانغان، بوينىغا ئارغامچىدىن سېرتاق سېلىنغان توق
قۇز لەپەر ئەسىرنىڭ قىيافەتلىرىمۇ ئاجايىپ بىر مەنزىرىنى
ھاسىل قىلغان.

بەھىستون قىيا تېشىغا ئويۇپ يېزىلغان خاتىرىلەردە،
ئوتتۇرا ئاسىيالىقلاردىن — ساكلار، سوغدىلار، خارەزمىلىق-
لار تىلغا ئېلىنغان. ابكىن، ئۇلۇغ ساكلار (ماساگىتلار) تىلغا
ئېلىنمىغان، پۈتمىگەن قالدىغان. بىزنىڭ يىراق ئەجدادلىرى-
مىزنىڭ بىر قىسمى بولغان ئۇلۇغ ساكلار مۇستەقىللىقىنى
ساقلاپ قالغان بولسا كېرەك.

گىتاسپ دارا I ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ بىر قىس-
مىنى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن، شۇ جايلاردا، ئىران
دۆلىتىنىڭ تەۋرۈمى بويىچە ساتراپ (دۆلەتنى قوغداش
مەنسىدە) تەرتىپىنى ئورنىتىپ، مۇنداق ساتراپلارغا
(ئۇلىكە مىقياسىدا) ساتراپلارنى تەيىنلىدى. ئىران
ئەھمانىلار سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا چۈشكەن ئوتتۇرا
ئاسىيا تېررىتورىيىسىدە ئۇچ ساتراپ (ئۇچ ئۇلكىگە تەڭ

قۇرۇلدى. «بېتولىستنىڭ بەرگەن مەلۇماتىغا قارىغاندا، سىر
دەريا بويلىق جەنۇبىدىكى سوغدى قەبىلىلىرىدىن بىرى ياشى-
غان جايلار 12 — ساتراپ دېيىلىپ، بۇ ساتراپ ھەر يىلى
360 تالانت (تەخمىنەن 860 مىلاد سوم) سېلىق تۆلىگەن. ساكلار
ۋە كاسپىلار ياشىغان جايلار 15 — ساتراپ ئاتىلىپ، بۇ سات-
راپ ھەر يىلى 250 تالانت (600 مىلاد سوم تەتراپىدا) سېلىق
تۆلىگەن. پارچىيە، خارەزمى، سوغدى زېمىنلىرى 16 — سات-
راپ ئاتىلىپ، بۇ ساتراپقا قارايدىغان جايلار ھەر يىلى 300
تالانت (700 مىلاد سوم تەتراپىدا) سېلىق تۆلىگەن.»[8] دېمەك،
ئوتتۇرا ئاسىيا ئىران ئەھمانىلار سۇلالىسىگە ھەر يىلى ناھا-
يىتى چوڭ قىممەتتە پۇل تاپشۇرۇپ تۇرغان. بۇنداق سېلىق
تۆلەيدىغان قاراملىق مۇناسىۋىتى مىلادىدىن 520 يىل بۇ-
رۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 330 يىل بۇرۇنقى چاغىچە
190 يىل داۋام قىلغان.

ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى ئىران ئەھمانىلار سۇلالە-
سىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا ياشىغان چاغلاردا. ناھايىتى
قىيىن ئەھۋالدا قالغان. چۈنكى ئىراغا ھەر يىلى تۆلەپ
تۇرغان سېلىقتىنىڭ ئېغىرلىقى ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنى
چىدىغۇسىز كۈلپەتكە قالدۇرغان. ئەزەلدىنلا ئەركىنلىك ۋە
مۇستەقىللىقنى سۆيىدىغان ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى ئىران
ئەھمانىلار سۇلالىسىنىڭ زۇلۇمىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن كۆپ قې-
تىملاپ قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن. گىتاسپ دارا I مۇنداق
قوزغىلاڭلارنى باستۇرۇش ئۈچۈن ناھايىتى چوڭ كۈچ سەرپ
قىلىشقا مەجبۇر بولغان. مىلادىدىن 513 يىل بۇرۇن، ئوتتۇرا
ئاسىيا ساكلىرى قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن. گىتاسپ دارا I قوزغـ

www.docin.com

ىلائنى ياستۇرۇش ئۈچۈن چوڭ قوشۇننى باشلاپ ئۆزى ئوتتۇرا ئاسىياغا كەلگەن. شۇ چاغدا ئۇنىڭ ھەربىي شتاب ىدا شىراق ئاتلىق بىر ساك پادىچى بەيدا بولغان. شىراق ئىنتايىن ئېغىر دەرىجىدە ناكا ئىدى. ئۇنىڭ پۇتۇن بەدىنى تارتۇق قاپلاپ كەتكەن. بۇرنى ۋە قۇلاقلىرى كېسىپ تاشلانغان. شىراق ئۆزىنىڭ ئۇرۇقداشلىرى تەرىپىدىن شەپ قەتسىز لەرچە رىيانكەشلىككە ئۇچىرىغانلىقىنى جاكارلىغان ۋە ئۆزىگە رىيانكەشلىك قىلغانلاردىن قىساس ئېلىش ئارزۇسىدا ئىكەنلىكىنى بىلدۈرگەن. ئۇ پارس قوشۇنلىرىنى ئۆزىگە تونۇش بولغان بىر چىغىر يول بىلەن باشلاپ ماڭغان. ئاخىر پارسلار ئويلاپمۇ كۆرمىگەن ھالدا ساكلارنىڭ ئارقا تەرىپىگە چىقىپ قالغان. بەتتە كېچە - كۈندۈز يول يۈرۈپ دەرىياسىدىن كەتكەن پارس قوشۇنلىرى قىلچە گىياھ ئۇنمەيدىغان بىر چۆلگە كېلىپ قالغان. شۇ چاغدىلا ئۇلار شىراقنىڭ تۇنجىقىما چۈشۈپ قالغانلىقىنى سەزگەن. ئۇلار، شىراقنى ئۆلتۈرۈم تەھدىتى بىلەن قورقۇتقاندا، شىراق مەغرۇرانە ھالدا مۇنداق دەپ جاۋاب بەرگەن: «مەن ھەلىبە قىلدىم، قېرىندىشلىرىمنى بالايىئاپەتتىن ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، سىلەرنى پارىسلارنى تاجىلىق ۋە ئۇسۇزلۇقتىن ئۆلىدىغان يەرگە باشلاپ كەلدىم.»① پارسلار شىراقنىڭ بېشىنى كەسكەن. شۇنداق قىلىپ، بۇ جايدا گىستاسپ دارا I نىڭ قوشۇنلىرى ساكلار تەرىپىدىن تارمار قىلىنغان.

ئىران ئەھمانىلار سۇلالىسى ئىچكى ۋە تاشقى سەۋەبلەر تەنجىدە مىلادىدىن ئۆت ئەسىر بۇرۇنقى چاغقا كەلگەندە تاجىز لىشىپ كەتتى.

يۇنان ئىستىلاچىلىرى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا

ماكىدون يۇنان پادىشاھى فىلىپنىڭ ئوغلى ئالـ ئېكساندىر ماكىدونىسكى (ئىسكەندەر زۇلقەرنەين) ئاتىسى ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن (ئۇنىڭ ئاتىسى ئىرانلىقلار قۇۋۋەتـ لىگەن سۇيىقەستتە ئۆلتۈرۈلگەن)، ئۇنىڭ شەرق ئەللىرىنى بويسۇندۇرۇش نىيىتىگە ۋارىسلىق قىلدى.

ئىسكەندەر مىلادىدىن 356 - يىل يۇرۇن تۇغۇلغان. ئۇنى ئاتىسى فىلىپ ناھايىتى ياخشى تەربىيىلەپ، ھەر جەھەتتىن قابىلىيەتلىك قىلىپ يېتىشتۈرۈش ئۈچۈن، ئۇنىڭ يەتتە يېشىدىلا ئارىستوتېل (مىلادىدىن 384 يىل بۇرۇن تۇغۇلۇپ مىلادىدىن 322 يىل بۇرۇن ئالەمدىن ئۆتكەن)دىن تەلىم ئالدۇرغان.

ئىسكەندەر ئىنتىزامچانلىقى ناھايىتى پۇختا، ئۆزى زامانىسىدىكى ئەڭ ياخشى قوراللار بىلەن قوراللانغان جەڭ كۈچار قوشۇن تەشكىل قىلدى. ئۇ مىلادىدىن 334 يىل بۇرۇن (22 يېشىدا) 30 مىڭ پىيادە، 5000 ئاتلىق قوشۇنغا باش بولۇپ، شەرققە يۈرۈش باشلىدى. ئىسكەندەر ئون يىل يۈرۈش قىلىپ مىلادىدىن 324 يىل بۇرۇنقى چاغقا كەلگەندە، كىچىك ئاسىيا، سۇرىيە، فىنىكىيا، مىسىر، ئىران، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ھىندىستان قاتارلىق ئەللەرنى بېسىۋالدى.

ئىسكەندەر، ئىرانلىق بىسىۋېلىشتا، ئەھمانىلار سۇلالـ سىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى پادىشاھى دارا III (مىلادىدىن 336 يىل

www.docin.com

بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 330 يىل بۇرۇنقى چاغ
قىچە شاھنشاھ بولغان،) بىلەن بىر نەچچە قېتىم ئۇرۇشتى.
ئىسكەندەر كىچىك ئاسىيانى بېسىۋالغاندىن كېيىن، سۇرىيىگە
يۈرۈش قىلدى. ئۇ سۇرىيەدىكى ئىسس دېگەن جايدا بولغان
ئۇرۇشتا دارا III نى تارمار قىلدى، دارا قېچىپ كەتتى. دارا
نىڭ ئائىلىسى ۋە بايلىقلىرى ئىسكەندەرنىڭ قولىغا چۈشتى.
دارا III ئىسس يېنىدىكى مەغلۇبىيەتتىدىن كېيىن، ئىسكەندەرگە
ئەلچى ئەۋەتىپ تۆۋ قىزلىرىدىن بىرىنى ئىسكەندەرگە باتلىق
قىلىش ئارقىلىق ياخشىچاق بولۇشقا ئۇرۇندى. ئىسكەندەر
دارا III نىڭ تەلىپىنى رەت قىلىپ، ئۇرۇشنى داۋاملاشتۇردى.
ئىسكەندەر ئىران ئەھمانلار سۇلالىسىنىڭ مەركىزىي تېررىتورىيىسى
(كىچىك ئاسىيا، فىنىكىا، پەلەستىن، مىسىر)نى ئانچە
كۆپ كۈچ سەرپ قىلمايلا بويسۇندۇرۇۋالدى. ئىسكەندەر مىلا-
دىدىن 331 يىل بۇرۇن دىجلى ۋە فىرات دەريالىرىدىن ئۆتۈپ
ئىرانىنىڭ شەرقىي قىسمىغا يۈرۈش باشلىدى. مىلادىدىن بۇ-
رۇنقى 331 - يىلار گاۋگامىل دېگەن يېزا (ھازىرقى ئىراقنىڭ
بابىل شەھىرى يېنىدا)دا ماكىدون قوشۇنلىرى بىلەن ئىران
قوشۇنلىرى ئارىسىدا ھەل قىلغۇچ جەڭ بولدى. ئىسكەندەر
قوماندانلىقىدىكى 47مىڭ(40مىڭ پىيادە، يەتتە مىڭى ئاتلىق)
كىشىدىن تەركىب تاپقان ماكىدون قوشۇنلىرى دارا III باش-
چىلىقىدىكى 92 مىڭ(سەكسەن مىڭى پىيادە، ئون ئىككى مىڭى
ئاتلىق)كىشىدىن تەركىب تاپقان ئىران قوشۇنلىرىنى تارمار
قىلدى. دارا III ئىرانىنىڭ شەرقىگە قاراپ قاچتى. دارا III يول-
دا كېتىۋاتقاندا، ئەھمانلارنىڭ خان جەمەتىدىن بولغان
بەسس (ئۇ باكتىرىيەنىڭ ساتراپى ئىدى) ئىسمى ئۇنىڭغا

ئۇرۇشى ئەھمانلار سۇلالىسىنىڭ شاھنشاھى دەپ جاكارلىدى.
بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان ئىسكەندەر مىلادىدىن 329 يىل
بۇرۇن 15 كۈن داۋام قىلغان ئىشتايىن قېيىن بۇرۇشتىن
كېيىن، ھىندىقۇش تاغلىرىدىن ئۆتۈپ، باكتىرىيىگە بېسىپ
كىردى. بەسس باكتىرىيەنىڭ باش شەھىرى باكترانىي
تاشلاپ چىقىپ، ئامۇ دەريانىڭ شىمالىغا قاراپ چېكىنە-
دى. ئىسكەندەر ئۇنۇ قوشۇنلىرىنى بەش كۈن ئىچىدە
ئامۇ دەريادىن ئۆتكۈزۈپ، بەسسنى ئىزىدىن قوغ-
لاپ بېرىپ تۇتۇۋالدى. ئىسكەندەر ئەھمانلار سۇلالىسىنى
ئۇرۇغ ھالىغا كەلتۈرۈش نىيىتىدە بولغانلارغا ئىبرەت بولسۇن
دەپ بەسسنى ئىكباتانا ئاغا ئەكىلىپ، ھەدىيەلىكلەر ۋە پا-
رسلار ئىسكەندەر ئالدىدا ئۆلتۈردى.

ئىسكەندەر بەسسنى بىر تەرەپ قىلىپ بولغاندىن
كېيىن، سەرقەنت (ماراكەنت) قاراپ ماڭدى. قەھرىمان
سەرقەنتلىكلەر باسقۇنچىلارغا قارشى جان تىكىپ كۈرەشتى.
ئىسكەندەر ماۋرەئۇننەھرنى چوڭ كۈچ سەرپ قىلىپ بويە
سۇندۇردى. ئىسكەندەر ئۇ قېتىمقى يۈرۈشىدە، ھازىرقى تا-
جىكىستانىڭ غەربىي شىمالىدىكى ئارىئۆپىدەناھايىتى قاتتىق
قارشىلىققا ئۇچرىدى. ئۇ ماۋرەئۇننەھرنى بويسۇندۇرۇشتا 22
مىڭ ئادەمنى ئۆلتۈردى.

ئىسكەندەر ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئاساسىي قىسمى
(ماۋرەئۇننەھرى بىلەن باكتىرىيە)نى بويسۇندۇرۇۋالغاندىن
كېيىن، ئۇ جايلارنى ئىدارە قىلىدىغان باش ۋالىيلارنى تە-
يىنلىدى. ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى ماكىدون - يۇنان ئىس-
تېلاچىلىرىنىڭ قىلىچ ۋە قان بىلەن ئورناتقان ھۆكۈمرانلە-

www.docin.com

لىقنى تەن ئالمىدى. ئەركىتلىك ۋە مۇستەقىللىقنى جېنىدىن ئەزىز كۆرىدىغان ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى ماكىدون-يۇنان ئىستىلاچىلىرىغا قارشى ئازادلىق ئۇرۇشى ئېلىپ بېرىپ كۈرەش قىلغان بولسىمۇ، ئاخىر ئۆز ئىچىدىن چىققان خائىنلار ئۆزىنىڭ بېشىنى كېسىپ ئىسكەندەرگە تەقدىم قىلدى. بەزىبىر تارىخىي مەلۇمات لاردا سىغىتامىنى ئۆز ئاياللى ئۇلتۇرۇپ، بېشىنى ئۆز قولى بىلەن ئىسكەندەرگە تاپشۇرۇپ بەرگەن، دېيىلىدۇ.

سىغىتامىنىڭ بېتەكچىلىدىكى قوزغىلاڭ تەخمىنەن ئۈچ يىل داۋام قىلىپ، مىلادىدىن 327 يىلى ئۇ ئۆلگەندىن كېيىن ئاياغلاشقان. سىغىتامىن باشچىلىقىدىكى قوزغىلاڭدا، ئوتتۇرا ئاسىيا ساكلىرى (ماساگېتلارمۇ ئۇنىڭ ئىچىدە) ئاساسىي رول ئويناغان. سىغىتامىن ئوتتۇرىسىرلىقتا ئۈچرىغاندا، چار-

ۋىچى ساكلار ياشايدىغان دالا - چۆللەرگە چېكىنىپ، ئەجەل-لىك ھەلۋىسىنى تۈچراشتىن قۇتۇلۇپ قالاتتى. چۈنكى ما-كىدون - يۇنان قوشۇنلىرى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى دالا - چۆل-لەرگە بېسىپ كىرىشتىن قورقاتتى. ساكلار قوزغىلاڭ سەپى-دە كۆپ بولغاندىن تاشقىرى، باسقۇنچىلارغا قارشى كۈرەشتە باتۇرلۇق كۆرسەتكەنىدى.

ئىسكەندەر مىلادىدىن 334 يىل بىلەن 324 يىل ئوتتۇرا شەرقنى بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن ئۇرۇش قىلغان. ئۇ ئۆزىنى ئىلاھ دەپ جاكارلىغان. ئۇ ئۆزىنى ئىلاھ دەپ جاكارلىغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئەسكىرىي كۈچى ئاساسەن ئىككى قىسىمدىن تەركىب تاپقان. بىرى ئۆزى باشلىغان ماكىدون - يۇنان قوشۇنلىرى بولۇپ، ئۇلار ئاساسلىقى ئىسكەندەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ھىندىستانغا يۈرۈش قىلىشىدا ئاساسىي كۈچ ھېسابلىناتتى. ئۇنىڭ ئىككىنچى قىسىمى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ھىندىستاندىن قوشۇۋېلىنغان قوشۇنلار بولۇپ، ئۇلار ئاساسلىقى ئاتلىق ئەسكەرلەردىن تەركىب تاپقان. ئىسكەندەر مىلادىدىن 334 يىل باھارغا كەلگەندە، ئۇ ئاساسىي قوشۇنلىرىنى باشلاپ ماراكەنتكە قاراپ يولغا چىققان. ئىسكەندەر قوشۇنلىرىنىڭ ئالدىنقى قىسىملىرى سەمەر-قەنتكە يېقىنلاپ كەلگەندە، سىغىتامىن قورغان مۇداپىئەسى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ چېكىنىدى. سىغىتامىن يىرنەچچە قېتىم چۆلگە چېكىنىپ، يۇرەت تېپىپ، كۈچلىرىنى تولۇقلاپ سەمەر-قەنتكە ئۇرۇش قىلغان بولسىمۇ، ئاخىر ئۆز ئىچىدىن چىققان خائىنلار ئۆزىنىڭ بېشىنى كېسىپ ئىسكەندەرگە تەقدىم قىلدى. بەزىبىر تارىخىي مەلۇمات لاردا سىغىتامىنى ئۆز ئاياللى ئۇلتۇ-رۇپ، بېشىنى ئۆز قولى بىلەن ئىسكەندەرگە تاپشۇرۇپ بەرگەن، دېيىلىدۇ.

سىغىتامىنىڭ بېتەكچىلىدىكى قوزغىلاڭ تەخمىنەن ئۈچ يىل داۋام قىلىپ، مىلادىدىن 327 يىلى ئۇ ئۆلگەندىن كېيىن ئاياغلاشقان. سىغىتامىن باشچىلىقىدىكى قوزغىلاڭدا، ئوتتۇ-رۇا ئاسىيا ساكلىرى (ماساگېتلارمۇ ئۇنىڭ ئىچىدە) ئاساسىي رول ئويناغان. سىغىتامىن ئوتتۇرىسىرلىقتا ئۈچرىغاندا، چار-

www.docin.com

سۇرگەندى. بولۇپمۇ ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن ھندىستانغاقەدىمكى مەدەنىيىتى، يۇنان مەدەنىيىتىگە تەسىر قىلىشى بىلەن يۇكسەك، يېپىيىڭى بىر باسقۇچقا كىرگەنىدى.

ئىسكەندەر ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنى بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن ئاھايىتى قاتتىق قارشىلىققا ئۇچرىمىغاندا، يەرلىك ئاقسۆڭەكلەرنىڭ ئۇنىلۇقىدىن پايدىلانغان، خەلق كۆپچىلىكىگە بولسا قانلىق جاراھەتلەندى. ماكىدون - يۇنان ئىمپېرىيىسىگە كىرگەن ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى 150 يىلىدىن كېيىن يەنىلا (مىلادىدىن 180 يىل بۇرۇن) بۇ يېڭى باسقۇنچىلارنىڭ زۇلۇمىدىن قۇتۇلالمىدى. باكتىرىيە بولسا 180 يىلدىن كېيىن (مىلادىدىن 150 يىل بۇرۇن) قۇتۇلدى.

مىلادىدىن 223 يىل بۇرۇن، ئىسكەندەر (33يېشىدا) يالغىدا ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن، ماكىدون - يۇنان ئىمپېرىيىسى بۆلۈنۈپ كەتتى. ماكىدون - يۇنان ئىمپېرىيىسى ئورنىدا، يۇنانستان (ماكىدونىيە بىلەن يۇنانتىن تۈز ئىجىگە ئالىدۇ)، سىلىۋكىلار دۆلىتى (يۇنىڭ ئىجىگە مۇنبە، ئىران، ئوتتۇرا ئاسىيا كىرەتتى)، مىسىر قاتارلىق ئۈچ دۆلەت پەيدا بولدى. ئىسكەندەرنىڭ ئوغۇللىرىدىن بىرى بولغان سىلىۋكقا ئاھايىتى چوڭ تېررىتورىيە تەگدى. ئۇنىڭ زېمىنى ئۆز نامى بىلەن سىلىۋكلار دۆلىتى دەپ ئاتالدى. ئوتتۇرا ئاسىيا بولسا سىلىۋكلار دۆلىتىنىڭ تەركىبىدە قالدى. دۆلەتنىڭ پايتەختى دىجلى دەرياسىنىڭ بۇقىرىقى ئېقىمىدىكى سىلىۋكىيە(يۇنانلىقلار قۇرغان) شەھىرى ئىدى. بۇدۇلەت 248 يىل (مىلادىدىن 312 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلا-

دىدىن 64 يىل بۇرۇنقى چاغغىچە) داۋاملاشقان دەپ قارايدۇ.

مىلادىدىن 250 يىل بۇرۇن، سىلىۋكلار دۆلىتىدە ئاھايىتى چىدىدىي ۋەقەلەر يۈز بەردى. ئىمپېراتور ئانتىئوخ II (261 — 246) نىڭ ئوغۇللىرى سىلىۋىك II (246 — 226) بىلەن ئۇنىڭ ئۆكىسى ئانتىئوخ ھىراكس ئارىسىدا تەختنى تالىشىش ئۇرۇشى باشلاندى. بۇ ۋەقەدىن پايدىلانغان باكتىرىيە بىلەن پارىيە(ئىران ئېگىزلىكىنىڭ شەرقىي شىمالى قىسمى) مۇستەقىللىق جاكارلىدى. باكتىرىيە ۋالىيسى دىئودات ئۆزىنى پادىشاھ دەپ جاكارلىدى. ئىرانىنىڭ شەرقىي شىمالى قىسمىنى ئافغانىستاندىكى تېچەن دەريانىڭ بويىدا پاشايدىغان داھلار قەبىلىسىنىڭ خانى ئارشاك ئىگىلىۋالدى. ئۇپارىيە دۆلىتىگە ئاساس سالدى. ئارشاك قۇرغان پارىيە دۆلىتى جۇڭگو تارىخچىلىرى، ئارشاكنىڭ نامى بىلەن ئەنشى (安息)دەپ ئاتىشقان. «ئەنشى» «ئارشاك» سۆزىنىڭ ھەرۋاقىت تەلەپپۇزىدا ئېزىلىشى ئىدى.

سىلىۋكلار دۆلىتى مىلادىدىن 64 يىل بۇرۇن رىم ئىمپېرىيىسى تەرىپىدىن يوقىتىلدى.

ئوتتۇرا ئاسىيا بولسا ئانتىئوخ III نىڭ ۋاقتىدا (183 — 223). مىلادىدىن 180 يىل بۇرۇن ماكىدون - يۇنان ئىستىلاچىلىرى ھاكىمىيىتىدىن قۇتۇلغانىدى.

باكتىرىيە مىلادىدىن 250يىل بۇرۇن سىلىۋكلار دۆلىتىدىن ئايرىلىپ چىقىپ مۇستەقىل بولغان بولسۇ. باكتىرىيىدىن جىنىك مۇستەقىللىقىغا ئاساس سالغانلار ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ يەرلىك ئاھالىسىدىن كېلىپ چىققانلاردىن بولماستىن، بەلكى

سلىۋكىلار تەرىپىدىن باكتىرىيىگە قويۇلغان بۇنداقلىق ياش ۋالىي تىئودات ئىدى. 110 ھۆكۈم سۈرگەن بۇ دۆلەت تارىختا يۇنان باكتىرىيە پادىشاھلىقى (مىلادىدىن 250 يىل بۇرۇنقى چاغدىن مىلادىدىن 140 يىل بۇرۇنقى چاغقىچەھۆكۈم سۈرگەن) دەپ ئاتالدى.

يۇنان باكتىرىيە پادىشاھلىقى ئىۋتىدىم (214 — 190) ۋە دېمىتىرىسلار ۋاقتىدا (مىلادىدىن 190 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 167 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە) ناھايىتى كۈچەيگەنىدى. بۇ چاغدا ئۇلارنىڭ تېررىتورىيىسى ئىنچىكە ئافغانىستانلىق ھىرات ۋە قەندىھار ئوبلاستلىرى، سوغدىيانا، شەرقىي ئىراننىڭ خامون كۆلى ئەتراپلىرى (دارانگىيانا) ،ھىندىستاننىڭ غەربىي ئىلگىرىلىگەن جەنۇبىي ئېتەكلىرى، ھىندىستاننىڭ غەربىي شىمالى قىسمى (ھازىرقى پاكىستاننىڭ ئىچىدە) كىرگەن.

يۇنان باكتىرىيە پادىشاھلىقى تارىخ ۋادىسىدىكى ئۇيغۇرلار بىلەن سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي ئالاقىلەر ئورناتقان. دېمىترىيۇس ۋاقتىدا (167 — 190)، يۇنان باكتىرىيە پادىشاھلىقى دائىم چېگرىلىرىنى سوغىلار (تارىم ۋادىسىدىكى ئۇيغۇرلار كۆزدە تۇتۇلىدۇ-تا) ۋە ھونلار مەملىكەتلىرىگىچە كېڭەيتكەن» ئىدى.⑤

يۇنان باكتىرىيە پادىشاھلىقىغا تىئودات I (مىلادىدىن 250 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 230 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە پادىشاھ بولغان)، تىئودات II (214 — 220)، ئىۋتىدىم دېمىتىرى ئىۋكىراتىت (174 — 155)، كلىئوكىل (155 — 140) قاتارلىق كىشىلەر پادىشاھ بولغان.

تىئودات I (230 — 250) قوشنىسى پارىيە بىلەن كۆپ قېتىم ئۇرۇشقان. پارىيىنىڭ تىئوجى پادىشاھى ئارشاك I (مىلادىدىن 250 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 248 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە پادىشاھ بولغان) يۇنان باكتىرىيە پادىشاھلىقى بىلەن بولغان ئۇرۇشلارنىڭ بىرىدە ئۆلگەن. تىئودات I مىلادىدىن 239 يىل بۇرۇن سلىۋكىلار پادىشاھلىقىنىڭ پادىشاھى كالىنىوس II (226 — 246) نىڭ پارىيىگە قارشى ئېلىپ بارغان ئۇرۇشىغا قاتناشقان. پارىيە پادىشاھى تىرىدات (214 — 248) ئۆز تېررىتورىيىسىدىكى چارۋىچىلىق رايونىغا چېكىنگەن. ئۇ، كۈچ توپلاپ دۈشمەنگە قايتۇرما زەربە بەرگەن.

تىئودات II (320 — 214) سلىۋكىلار پادىشاھلىقى پارىيىنى بېسىۋالغاندىن بولسا، يۇنان باكتىرىيە پادىشاھلىقىمۇ خەۋپ تۇغدۇرىدىغانلىقىنى تەزەردە تۇتۇپ، سلىۋكىلار پادىشاھلىقى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى ئۇزۇپ، پارىيە بىلەن ئىتتىپاق تۈزگەن. شۇنىڭدىن كېيىن، يۇنان باكتىرىيە پادىشاھلىقى بىلەن پارىيىنىڭ بولەشكەن قوشۇنلىرى سلىۋكىلەرگە قاتتىق زەربە بەرگەن. پارىيە پادىشاھى ئارتابان (196 — 294) سلىۋكىلار پادىشاھلىقىدىن مىدىيەنىڭ كۆپ قىسمىنى ۋە پايتەخت ئېكباتاناني تارتىۋالغان. دەل شۇ چاغدا، يۇنان باكتىرىيە پادىشاھلىقىدا ئىچكى ئۇرۇش يۈز بەرگەن. كىچىك ئاسىيالىق ئىۋتىدىم (يۇنان تەلىدىن) تىئودات II نىڭ قولىدىن ھاكىمىيەتنى تارتىۋالغان. ئىۋتىدىم ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىشتا،

www.docin.com

سوددىيانانىلىك تىنودات ‖گە بولغان نارازىلىقتىدىن پايدىلانغان:

ئۇنتەمىنلىك ۋاقتىدا يۇئىان باكتىرىيە پادىشاھلىقى ئىچكى جەھەتتىكى مۇئەككەلار ئىسيانىدا ئۇرۇش يۈز بەردى. مىلادىيەدىن 208 يىل ئۇرۇن مۇئەككەلار پادىشاھى ئانتىئوخ ‖ يۇئىان باكتىرىيە پادىشاھلىقىغا ھۇجۇم قىلدى ۋە باكتىرىيىنىڭ پايتەختىنى زايى ئاپ شەھىرىنى قورشاۋغا ئالدى. قورشاۋ ئىككى يىل داۋام قىلدى. ئۇنتەمىنىڭ كۈچى مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىمىغان بولسىمۇ، ئاخىرى ئۇ ئەھۋالنىڭ تەقەززاسى بىلەن ئانتىئوخ ‖ بىلەن سۇلھىي مۇناسىۋەت ئورناتتى. ئانتىئوخ ‖ مىلادىيەدىن 206 يىل ئۇرۇن ئۇنتەمىنىڭ ئوغلى دىمىترى ئاتىسى بىلەن ئانتىئوخ ‖ نىڭ سۇلھىيلىشىش ئۇچۇن تەپ تارتماي تىنچ دۇنيەدىن قارارگاھىغا كېلىدۇ. ئانتىئوخ ‖‖ سۇھبەت جەريانىدا، دىمىترىنىڭ باتۇر ۋە ئەقىللىق ئىكەنلىكىنى سېزىپ ھەيران قالىدۇ. شۇ يىلى ئىككى دۆلەت ئارىسىدا ئەھدىنامە تۈزۈلىدۇ. ئەھدىنامىگە بىنائەن، ئانتىئوخ ‖ ئۇنتەمىنىڭ پادىشاھلىق ئۇنۋانىنى ئەن ئالىدۇ ۋە ئۆز قىزلىرىدىن بىرىنى دىمىترىگە بالىلىق قىلىشقا ۋەدە بېرىدۇ.

ئۇنتەمىدىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغلى دىمىترى ۋاقتىدا، يۇئىان باكتىرىيە پادىشاھلىقىنىڭ ئاھالىسى كۆپەيگەنلىكتىن باشقا يازغانىدۇق. لېكىن، مۇنداق بولسىمۇ، مىلادىيەدىن 174 يىل ئىنگىرى، دىمىترىنىڭ قوشۇن باشلاپ ھىندىستانغا كەتكەن پۇرسىتىدىن پايدىلانغان ئۇكرائىت (دىمىترىنىڭ ھەربىي باشلىقلىرىدىن بىرى) ھاكىمىيەتنى تارتىۋالدى. مىلادىيەدىن 174 يىل ئۇرۇنغا چىققىن تارتىپ مىلادىيەدىن 167 يىل ئۇرۇنغا چىققىچە بولغان يەتتە يىل ئىچ-

چىدە يۇنان باكتىرىيە پادىشاھلىقىغا ئىككى پادىشاھ (ھىندىستان قىسمىغا دىمىترى، ئونتۇرا ئاسىيا قىسمىغا ئۇكرائىت) ھۆكۈمرانلىق قىلدى. مىلادىيەدىن 167 يىل ئۇرۇنغا چىققاندا كەلگەندە، ئۇكرائىت يۇنان باكتىرىيە پادىشاھلىقىغا بەككە - بېگانە ھالدا ھۆكۈمرانلىق قىلىشقا باشلىدى. ئۇكرائىت مىلادىيەدىن 155 يىل ئۇرۇن ھىندىستانغا قىلغان ھەربىي يۈرۈشىدىن قايتىپ كەلگەندە، ئوغلى ئاپالىلودوت تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. ئاپالىلودوتنى ئۇنۇنىڭ ئۇكىسى كالىئوكىل ئۆلتۈردى.

يۇنان باكتىرىيە پادىشاھلىقىنىڭ ئىنتۇرا ئاسىيادىكى يۇنان ھۆكۈمرانلىقى مىلادىيەدىن 140 يىل ئۇرۇن ئۇلۇغ ياۋچىلار تەرىپىدىن ئاغدۇرۇلدى.

كالىئوكىلنىڭ ۋاقتىدا يۇنان باكتىرىيە پادىشاھلىقى ئىچكى يۇنان باكتىرىيە پادىشاھلىقىغا ئايرىلىپ كەتتى. ئۇلۇغ ياۋچىلار يۇنان باكتىرىيە دۆلىتىنىڭ ئىككىگە بۆلۈنۈپ ئاجىزلاپ كەتكەن ۋاقتىدا ئافغانىستانغا بېسىپ كىرىپ، 110 يىل ھۆكۈم سۈرگەن بۇ دۆلەتنى يوقاتتى.

ئۇلۇغ ياۋچىلار ئەلا قەدىمكى چاغدا ھازىرقى گەدىرىنىڭ خېشى كارىدورىدا ياشايتتى. ئۇلار مىلادىيەدىن 250 يىل ئۇرۇن قۇرۇلغان ئۇلۇغ ھون تەگرىقۇتلۇقىنىڭ ئۇلۇغ ھۆكۈمرانى يانۇر تەگرىقۇتنىڭ ۋاقتىدا ھونىۋندۇرۇلغان.

ئۇلۇغ ياۋچىلار، ھېرى تەگرىقۇتلۇقىغا تەۋە بولۇشتىن ئۇرۇن (مىلادىيەدىن ئىلگىرى ئۇچ ئەسىر ئۇرۇن) مۇستەقىل خانلىق بولۇپ، 150 مىڭ كىشىلىك قوشۇنغا ئىگە ئىدى. مانا ئۇنىڭغا

www.docin.com

ئاساسلانغاندا، ئۇلۇغ ياۋچىلارنىڭ ئاھالىسى 1 مىليوتغا يېقىن بولسا كېرەك. ئۇلار ئاساسەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

ئۇلۇغ ياۋچىلارئەڭ قەدىمكى چاغلاردىن تارتىپ ھونلار، ئۇيغۇرلار بىلەن بىر - بىرىگە يان قوشنا بولۇپ ياشىغان. ئۇلۇغ ياۋچىلار ئۇيغۇرلار بىلەن خېشى كارىدورىدا ياشىغان بولسا، ھونلار ئۇلارنىڭ شەرقى (ھازىرقى موڭغۇلىيە ۋە ئىچكى موڭغول)دا ئىدى.

ئۇلۇغ ياۋچىلار مىلادىدىن ئىلگىرى ئۇچ ئەسىر بۇرۇن ئۇيغۇرلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنىڭ خانلىق ئاساسىدىكى ئۇلتۇرۇپ، ئۇلارنىڭ يايلاقلىرىنى بېسىۋالغان. ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغان ئۇيغۇرلار شەرققە قېچىپ، ھونلارنىڭ قانلىق ئاستىدا ئامانلىق تاپقان. ھونلارغا قېچىپ بارغان ئۇيغۇرلار يابغۇسى ئۇغۇلغىسىغا بىرنەچچە ئاي بولغان خانزادە راغۇمىنى (ئاتا ئوغۇسىنىڭ ئوغلى) مۇ بىللە ئېلىپ قاچقان. ئۇنىسى باتۇر تەڭرىقۇت تەرىپىدىلەپ چوڭ قىلغان. راغومى. ھونلارنىڭ قوشنىلىرىغا قارشى ئېلىپ بارغان ئۇرۇشلىرىدا خېلى مەرتىكۇرنەتكەن. باتۇر تەڭرىقۇت ئۇلى ئۇيغۇرلارغا خان قىلىپ تەيىنلەپ، بۇ ئۇن ئۇيغۇن ئاھالىسىنى ئۆز يۇرتىغا قايتۇرغان. ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەي، ئۇيغۇرلار بىلەن ئۇلۇغ ياۋچىلار ئارىسىدا يەنە ئۇرۇش بوز بەرگەن. بۇ قېتىمقى ئاھايىتى ئېغىر مەغلۇبىيەتكە يولۇققان ئۇيغۇرلار شىمالى ۋادىسىدىن (ئىشىياد) ۋە خېشى كارىدورىدىن ھەرىكە قاراپ كۆچۈپ ئىلى ۋادىسىغا سېرىپ ماكانلاشقان.

مىلادىدىن 176 يىل بۇرۇن ئۇلۇغ ياۋچىلار ھونلارغا

قارشى ئىتتىپاق كۈنتۇردى. باتۇر تەڭرىقۇت مىلادىدىن 175 يىل بۇرۇن ئوغلى كۆكخان (كايېۋى تەڭرىقۇت) قوماندانلىقىدا ھون قوشۇنلىرىنى ياۋچىلارنى جازالاشقا ماڭدۇردى. كۆكخان قوماندانلىقىدىكى ھون قوشۇنلىرى ئۇلۇغ ياۋچىلارنى تارمار قىلىپ، ئۇلارنىڭ خانىنى ئۆلتۈردى. قانلىق جازاغا يولۇققان ئۇلۇغ ياۋچىلار مىلادىدىن 175 يىل بۇرۇن مەرھۇم خانىنىڭمەلىكىسى باشچىلىقىدا غەربكە قاراپ كۆچۈپ، دەسلەپ كۆپياغا كەلدى. ئۇلار بۇ يەردىن ئىلى ۋادىسىغا ئۆتۈپ، ئۇرۇنلاشقىنىغا ئانچە ئۇزۇن بولمىغان ئۇيغۇرلارنى ماكانلىرىدىن قوغلاپ چىقاردى. ئۇلۇغ ياۋچىلار ئىلى ۋادىسىدا يەرلەشكىنىگە 25 يىل بولغاندا (مىلادىدىن 150 يىل بۇرۇن)، ھونلارنىڭ ياردىمىدىن ئالغان ئۇيغۇرلارنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپ، ئىلى ۋادىسىدىنمۇ كۆچتى. ئۇلۇغ ياۋچىلار غەربىي جەنۇبقا سىلجىپ قەشقەرگە كەلدى. بۇ يەردە ئانچە ئۇزۇن تۇرمايلا، يۇئېچى ياكتىرىيە پادىشاھلىقىنىڭ شىمالىي قىسمى (ئافغانىستانىڭ شىمالى)غا بېسىپ كىرىپ گىلئوكىل ھۆكۈمرانلىقىنى خەۋپ ئاستىدا قالدۇردى. تارىخىي ياكتىلارغا ئاساسلانغاندا، ئۇلۇغ ياۋچىلار مىلادىدىن 140 يىل بۇرۇن يۇئېچى ياكتىرىيە پادىشاھلىقىنى بوقتىپ، تارىختا «تۇخارىستان» دەپ ئاتالغان دۆلەتنى قۇرغان. «تۇخار» سۆزىنىڭ قانداق كېلىپ چىققانلىقى ۋە ئۇنىڭ قانداق مەنىگە ئىگە ئىكەنلىكى توغرىسىدا ھېلىغىچە ئېنىق بىر مەلۇمات يوق.

مىلادىدىن 126 يىل بۇرۇن ئۇلۇغ ياۋچىلارنىڭ ئالدىدا بارغان جاق چېگىن ئۇلارنى ھونلارغا قارشى ئۇرۇشقا كۈشكۈرتكەن، ئۇلارنىڭ كۈچى بىلەن ھونلارنى ئاجىزلاشتۇرۇپ،

www.docin.com

خەن سۇلالىسىنىڭ ئورنىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن. ئۇلاردىن ھەر-
بىرى نەچچەم تەلەپ قىلغان. ئۇلۇغ ياۋچىلار خانلىقى ئو-
چۇق جەرياي قارشى ئالغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ پادىشاھ
خەن ۋۇدى ئامىدىن قورقىغان تەلەپنى رەت قىلغان.

ھونلار، كوشانلار، ئاق ھونلار دەۋرلىرىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا

باتۇر تەخمىنەن مىلادىدىن 177 يىل بۇرۇن ھەربىكە بۇرۇش قىلىپ كاسپى دېڭىزىنىڭ بويىدىن قايتىپ كەلگەن-دىن كېيىن، مىلادىدىن 176 يىل بۇرۇن خەن سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى خەن ۋۇدىغا يازغان مەكتۇبىدا مۇنداق دېگەن-دى: داۋلان، ئۇيسۇن خانلىقى، ئوغۇزلار (ئوغۇزلار شۇ چاغدا چۆچەك ۋە رايىان تەۋرىلىرىدا ياشايتتى ــ ئا) نى ۋە ئۇ-لارنىڭ ئەتراپىدىكى 26 خانلىقنى ھۆكۈمرانلىقىم ئاستىغا ئالدىم. ئۇلارنىڭ ھەممىسى ھونلار دۆلتىنى تەركىگە كىر-دى. ئوقيا كۆتۈرگەن ھەلقىلەرنىڭ ھەممىسى بىر ئائىلە بو-لۇپ سىرلەشتى.»(7)

بۇقېتىردا بايان قىلىنمىغان باتۇر تەخمىنەن مىلا-دىدىن 177 ــ يىل بۇرۇن يەتتەسۇ، ئوتتۇرا ئاسىيا، ھەربىي ئاسىيادىكى دۆلەتلەرنى بويسۇندۇرغان. ھونلارنىڭ تەخمىنەن مىلادىدىن بۇرۇن تېرىتورىيىسىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى خانلىقلارنى باشقۇرۇش ئۈچۈن ماتىسى خان دەپ ئاتىلىدىغان ھون خانىنى تەيىنلىگەن. ھونلارنىڭ ماتىسى خانلىرىنىڭ ئوردىسى كورلا

تەتراپىدا ئىدى. ئۇلار تەخمىنەنغا ۋەكالىتەن ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن غەربىي ئاسىيانى باشقۇراتتى. ھونلارنىڭ ئوتتۇرا ئا-سىيادا بولغان ھۆكۈمرانلىقى ناھايىتى ئۇزۇن داۋام قىلغان. بۇنداق ھۆكۈمرانلىقنىڭ ۋاقتىنى مىلادىدىن 177 يىل بۇرۇن-قى چاغدىن تارتىپ مىلادىنىڭ 200 ــ يىللىرىغىچە ھېسابلاش مۇمكىن.

كوشانلار دەۋرىدە (مىلادىدىن 50 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىنىڭ 420 ــ يىللىرىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ جەنۇبى قىسمى ئۇلار تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلغانىدى.

بىر ياشتا ئىپتىتىپ ئۆتكەندەك، ئۇلۇغ ياۋچىلار قورغان توخارىستان دۆلىتى بەش يابغۇ تەرىپىدىن باشقۇرۇلىدىغان بەش خانلىققا بۆلۈنگەن. بۇلار تۆۋەندىكىچە:

1. ۋاخان يابغۇسى (ئافغانىستانىنىڭ شەرقىي شىمالىدا).
2. ماستۇج يابغۇسى (شىمالىي پاكىستاندىكى ماستۇج).
3. كوشان يابغۇسى (ۋاخانىنىڭ غەربىدە).
4. فەرغان يابغۇسى (كابولنىڭ شىمالىدا).
5. كابول يابغۇسى.

تەخمىنەن 100 يىلچە ھۆكۈم سۈرگەن (مىلادىدىن 140 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 50 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە) توخارىستان دۆلىتى مىلادىدىن 50 يىل بۇرۇنقى چاغدىن باشلاپ، يىرلەشكەن. كۈچلۈك كوشان ئىمپېرىيىسى بولۇپ قۇ-رۇلۇشقا باشلىدى. مىلادىدىن 50 يىل بۇرۇن كوشان يابغۇسى قەلىشقا I (مىلادىدىن 50 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مە-

www.docin.com

لاەبدىن 30 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە داۋام بولغان) باشقا يات مۇلارنى بويسۇندۇرۇپ، كوشان دەپ ئاتالمىش يەرنى بىلەن تارىخقا بېزىلغان كوشان ئىمپېرىيىسىگە ئاساس سالـ دى. ئۇ پارىيە بىلەن ئۇرۇش باشلاپ، پارىيە قوشۇنلىرىنى ھىندىقۇش تاغلىرىنىڭ جەنۇبىدا، كابۇل رايونى ئەترابىـ دا تارمار قىلدى. قەدىشقا ‖ ئۇ ئۇرۇش ئارقىلىق پارىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ بىر قىسمىنى كوشان ئىمپېرىيىسىگە قوشۇۋالدى.①

ئەخمىنەن 500 يىل مۇقەددەم سۇركەن كوشان ئىمپېرىيىسـ نىڭ تارىخىنى قىسقىچە قىلىپ تۆۋەندىكىچە بايان قىلىش مۇمكىن: قادفىس ‖ (مىلادىنىڭ 40 ـ يىللىرىدىن 75 ـ يىلىغىچە ئىمپېراتور بولغان) ۋە قادفىس ‖ (75 ـ 95) قاتارلىق ئىمپېراتورلارنىڭ ۋاقتىدا، كوشانلارنىڭ پاتالىيىنى ئاساسـ سەن ئونئۇرا ئاسىيا تېررىتورىيىسى بىلەنلا چەكلەنگەنىدى، قوجۇلا قادفىس ‖ (40 ـ 75) ۋاقتىدا، كوشان ئىمپېرىيىسـ سىنىڭ تېررىتورىيىسى، ھازىرقى شىمالىي ھىندىستاننىڭ تارتىپ ھىنـ دىستانغىچە، پامىردىن پارىيەگىچە سوزۇلدى. قادفىس ‖ (75 ـ 95) ھىندىستانغا يۈرۈشقىچە بىسۇالغانىدى.

كوشانلارنىڭ پايتەختى ھىندىستاننىڭ غەربىي شىمالـ دىكى پىشاۋۇر ئىدى. كوشانلار قەدىشقا ‖ (مىلادىنىڭ 110ـ يىللىرىدىن 123 ـ يىلىغىچە ئىمپېراتور بولغان) ۋە ئۇنىڭ ۋارىسـ لىرى دەۋرىدە، ئاھايىتى كۈچلۈك بىر دۆلەت ھالىغا كەلدى.

كوشان ئىمپېرىيىسى «شاھلار شاھى» دەپمۇ ئاتالغان قەدىشقا ‖ (بەزى تارىخچىلار ئۇنى مىلادىنىڭ 78 ـ يىللىرىدىن

123 ـ يىلىغىچە ئىمپېراتور بولغان، دەپ يازىدۇ) دەۋرىدە، ئاسىيادىكى ئەڭ كۈچلۈك ۋە مەدەنىيەتلىك بىر دۆلەت سۈپىـ تىدە دۇنياغا تونۇلغانىدى.

كوشان ئىمپېراتورى قەدىشقا ‖ مىلادىنىڭ 89 ـ يىلى خەن سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ، خەن مەلىكىسىگە ئۆيلىنىـ دىغانلىقىنى بىلدۈردى. لېكىن پادىشاھ خەنخېدى ئۇنىڭ بۇ لەن بولغان دوستلۇقىغا دەخلى يېتىشتىن ئەندىشە‌. قەدىشقا ‖ ئەڭ ئەلىپىنى رەت قىلىپ، كوشان ئەلچىلىرىنى قامىقا تالدى. بۇ ۋەقەدىن خەۋەر تاپقان قەدىشقا ‖ مىلادىنىڭ 90ـ يىلى 60 مىڭ كىشىلىك قوشۇننى پامىر ئارقىلىق تارىم ۋادـ يىسىغا ماڭدۇردى. ئۇ چاغدا خەن سۇلالىسىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق ئەلچىسى بولغان بەنچاۋ، خوتەن، ياركەنت، قەش قەر قاتارلىق ئۇيغۇر خانلىقلىرىنىڭ بىرلەشمە قوشۇنىغا يول كۆرسىتىپ تۇردى. بۇ قوشۇنلار كوشان قوشۇنلىرىنى مەغلۇبىـ يەتكە ئۇچراتتى. خەن سۇلالىسى مىلادىنىڭ 103 ـ يىلى غەرـ بىي ھونلار (شىمالىي ھونلار)نىڭ بېسىم ئىشلىتىشى بىلەن، بەنچاۋنى قەشقەردىن چاقىرىۋېلىشقا مەجبۇر بولدى. بۇنىڭ ئارقىسىدىلا خەن سۇلالىسى بىلەن غەرب ئەللىرى ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت ئۈزۈلدى. قەدىشقا ‖ تارىم ۋادىسىدىكى ئۇيغۇر خانلىقلىرى بىلەن مەخپىي سۆھبەتلەر ئېلىپ بارىدى. ئۇ مىلاـ دىنىڭ 120 ـ يىللىرى خوتەن، ياركەنت، قەشقەر قاتارلىق خانلىقلارنى كوشان ئىمپېرىيىسى تەركىبىگە قوشۇۋالدى.

قەدىشقا ‖ دەۋرىدە، كوشانلار شەرق ئەللىرى بىلەنلا ئەمەس، غەرب ئەللىرى بىلەنمۇ ئالاقە ئورناتقان. مىلادىنىڭ 99 ـ يىلى كوشان ئەلچىلىرى رىمغا بېرىپ، رىم ئىمپېرىيىسى

www.docin.com

بىلەن دوستانە مۇناسىۋەت ئورناتتى. كوشان ئىمپېرىيەسىنىڭ تېررىتورىيىسى بىر ۋاقىتلاردىن كېيىنكى ۋاقىتلاردا ناھايىتى كۆپ مىقداردا رىم ئىمپېراتورى بىرون (54 — 68) ۋاقتىدىكى تەڭگىلەرنىڭ تېپىلىشىمۇ شۇنى ئىسپاتلايدۇ. كوشانلار رىم بىلەنلا ئەمەس، شەرقىي ياۋروپادىكى باشقا دۆلەتلەر بىلەنمۇ ئالاقىدە بولغان.[10]

كوشانلار تارىخىنىڭ ئاخىرقى دەۋرى ھەققىدە يېتەرلىك، ئىنىق مەلۇمات يوق. يەزىيىر تارىخىي مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، مىلادىنىڭ III ئەسىرگە كەلگەندە، كوشانلار ئالىجانابلىقىنى يوقاتقان. شۇ چاغدا كوشان ئىمپېرىيەسىنىڭ تېررىتورىيىسى تارىيىپ، ئىنتۇرا ئاسىيا، كابول ۋادىسى، كەشمىر، ھىندىستانىنىڭ غەربىي شىمال قىسمى بىلەنلا چەكلەنگەن. كوشانلارنىڭ ئۇنتۇرا ئاسىيا بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى بارا - بارا سۇسلاشقان (كوشانلار دەۋرىنىڭ ئاخىرىدا، خارەزىم، سوغدىيانا مۇستەقىل بولۇۋالغان)، ئۇلار ھىند دىيارى مۇھىتىدا ياشىغانلىقتىن، كوشان ئىمپېراتورلىرى ھىندىي شاھلىرىغا ئايلانغان. كوشانلار ھىندىلارغا ئاسسىمىلياتسىيە بولۇپ كەتكەن.

كوشان ئىمپېرىيەسى دەۋرىدە (مىلادىدىن 50 يىل بۇرۇن قى چاغدىن تارتىپ مىلادىنىڭ 420 - يىلىغىچە)، شەرق ئەللىرى بىلەن غەرب ئەللىرى ئارىسىدىكى سودا ئىشلىرى ناھايىتى راۋاجلانغان. كوشانلار غەرب ھەدەنىيىتى (ئاساسەن يۇنان ھەدەنىيىتى) ئاساسىدىكى دەرمۇنى مول، يۇكسەك بىر ھەدەنىيەتنىڭ بارلىشىدا ناھايىتى چوڭ رول ئويناغان. ھازىرقى ئۆزبېكىستاننىڭ تېرمىز شەھىرىگە يېقىن بولغان «تاي تەپە

نام»دىكى بۇددا ئىبادەتخانىسىنىڭ خارابىسىدىن تېپىلغان چالغۇچىلارنىڭ تاشتىن ياسالغان ھەيكىلىدىكى تەسۋىرلەر بۇنى ئىسپاتلايدۇ.[11]

كوشان سەلتەنىتى ھىندىستان مەدەنىيىتىدە (ھىندىستان دىكى تاكسىلار ۋە ماتۇرا شەھەرلىرىنىڭ يادىكارلىقلىرى)، ئۆيغۇر مەدەنىيىتىدە (كۇچا ۋە قەشقەردىن تېپىلغان ھەيكەللەر) ۋە شەرقىي ياۋروپا مەدەنىيىتىدە (ئالاتلار مۇھىتى ئاۋىلىق) چوڭقۇر ئىز قالدۇرغان.[12]

كوشان ئىمپېرىيەسى تەركىبىدىكى خەلقلەر ھەرخىل تىللاردا (تۇركىي، پارس، ھىندى تىللىرىدا) سۆزلەشكەن. خاس رەزىسى بېرىقى، ئاۋوشتى بېرىقى (بۇ بېرىقلار سۇرخە بېرىقى ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن)، كوشان بېرىقى (بۇ بېرىقىمۇ بېرىقى ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن) قاتارلىق بېرىقلارنى قوللانغان.

كوشان ئىمپېرىيەسى تەركىبىدىكى خەلقلەر ئاتەشپەرەسلىك، ئاھانىزم، مانىخەي دىنلىرىغا ئېتىقاد قىلغاندىن تاشقىرى، بۇددا دىنىغىمۇ ئېتىقاد قىلغان. ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە يەتتەسۇدىن تېپىلغان بۇددا ئىبادەتخانىلىرى بۇنىڭدىن گۇۋاھلىق بېرىدۇ.

يەز كوشان ئىمپېرىيەسىنىڭ مىلادى 420 - يىلى ئاق ھونلار تەرىپىدىن يوقىتىلغانلىقتىن، كوشان ئىمپېرىيەسىگە ھۆكۈمرانلىق قىلغان توققۇز ئىمپېراتورنىڭ نامىنى يىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگىمىز. كوشان ئىمپېرىيەسىنىڭ ئىمپېراتورلىرىنىڭ نامىلىرى، ئۇلارنىڭ ئىمپېراتورلۇق تەختىتە ئولتۇرغان يىللىرى تۆۋەندىكىدەك:

مىلادىدىن بۇرۇنقى يىللاردا:

1. قەيسىقا I (58 — 31) 28 يىل ئىمپېراتور بولغان.
2. خۇيىسىقا (مىلادىدىن بۇرۇنقى 31 - يىلىدىن مىلادى 10 - يىلىغىچە) 40 يىل ئىمپېراتور بولغان.

مىلادىدىن كېيىنكى يىللار:

3. ۋاسودىۋا (10 — 40) 30 يىل ئىمپېراتور بولغان.
4. قوجولا قادفىس I (40 — 75) 35 يىل ئىمپېراتور بولغان.
5. ۋىما قادفىس II (75 — 98) 23 يىل ئىمپېراتور بولغان.
6. ۋېيىسىقا (95 — 110) 15 يىل ئىمپېراتور بولغان.
7. قەيسىقا II (110 — 129) (يەنە بىرى تارىخىي مەلۇماتلاردا، قەيسىقا II مىلادىنىڭ 78 - يىلىدىن 123 - يىلىغىچە 45 يىل ئىمپېراتور بولغان دېيىلىدۇ.)
8. ۋاسودىۋا (— 250).
9. كىتارا (بۇ ئىمپېراتور مىلادىنىڭ V ئەسىردە ئۆمرۈلگان).

كوشان ئىمپېراتورلىرىنىڭ نەسەبنامىسىنى تولۇق بېرىشقا ئىمكانىيەت بېرىدىغان ماتېرىياللار بۈگۈنگە قەدەر تېخى تولۇق تېپىلمىغىنى يوق. تېپىلغانلىرى بۇقەر بقدەك.

كوشان ئىمپېرىيەسى مىلادىنىڭ II ئەسىرىگە كەلگەندە

ئاجىزلاپ كەتتى. بۇ چاغدا ئىران ساسانىيلار سۇلالىسى (مىلادىنىڭ 225 - يىلىدىن 651 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) كۈچىيىشكە باشلاپ، ئاخىرى ئۆزىنى ئۆتمەيلا ئافغانىستانى بېسىۋالدى. IV ئەسىرگە كەلگەندە، ھىندىستاندىكى كوشا پادىشاھلىقى (مىلادىنىڭ 320 - يىلىدىن 445 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) كۈچەيىپ ھىندىستانىنىڭ غەربىي شىمال قىسمىغا بولغان ھۆكۈمرانلىقىنى تىكلىۋالدى. كوشانلار ھىندىقۇش تاغلىرىنىڭ شىمالىدىكى تېررىتورىيىگىلا بولغان ھۆكۈمرانلىقىنى ساقلاپ قالالمىدى.

مىلادى V ئەسىرنىڭ بېشىدا (مىلادىنىڭ 420 - يىللىرى) ئارال كۆلىنىڭ شەرقىي شىمال تەرىپىدىن كەلگەن ئاق ھوننىلار ساكتىرىيىنى بېسىۋېلىپ، ھىندىستانىنىڭ غەربىي شىمال قىسمىغا ھۇجۇم قىلىپ، كوشانلارنىڭ قالدۇق كۈچىنى يوقاتتى.

ئاق ھوننىلار — ئۇلۇغ ياۋچىلارنىڭ ئەۋلادى بولۇپ، ئۇلارنىڭ چىرايى ئاق - سۆزۈك بولغانلىقتىن ئۇچىدىن، VI ئەسىردە ياشىغان شەرقىي رىما تارىخچىسى فروكوفىس ئۇلارنى ئاق ھوننىلار دەپ يازغان. V ئەسىردە ياشىغان ئەرمەن تارىخچىلىرى «كوشانلار بىلەن ئىفتالىتلار (ئاق ھوننىلار) بىر - بىرىدىن يەرق قىلمايدۇ.»[12] چۈنكى، كوشانلارمۇ ئاق ھوننىلارمۇ ئۇلۇغ ياۋچىلاردىن ئىدى. يۇنى «ئاق سۇلالىسى» يىلنامىسى. ئىفتالىتلار «قىسمە» دىكى مەلۇماتنى ئىسپاتلايدۇ. يىلنامىدە يۇنداق دېيىلگەن: «ئىفتالىتلار خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇلۇغ ياۋچىلاردىن كېلىپ چىققان.»

بەزىبىر شەرق ئالىملىرىمۇ يۇقىرىدىكى قاراشنى قۇۋ-

ۋەتلەيدۇ. لېكىن ئۇنداق بولۇشىغا قارىماي ئاق ھونلارنىڭ كەلىپ چىقىشى توغرىسىدىكى بۇ مەسىلىنى تېخىمۇ تەكشۈرۈشكەن ھالدا تەتقىق قىلىش لازىم.

ئاق ھونلار ئوتتۇرا ئاسىيادىكى خارەزىم ۋە سوغدىنى يانادىكى ھۆكۈمرانلىقىنى چىڭىتىۋالغاندىن كېيىن، كۈشانلارنىڭ ئىران ساسانىيلار سۇلالىسىگە تارتتۇرۇپ قويغان تېررىتورىيىسىنى ئۆلارنىڭ قولىدىن تارتىۋېلىشقا بەل باغلىدى. بۇ مەقسەتتىن، ئاق ھونلار يەلەن ئىران تەرىپىدا ھاياتىنى ئۇرۇشلار باشلاندى.

ئاق ھونلارنىڭ تۇنجى پادىشاھى ئاق سۇارخان (مىلادىنىڭ 420 ـ يىلىدىن 470 ـ يىلىغىچە پادىشاھ بولغان) يەلەن ئىران ساسانىيلار سۇلالىسىنىڭ شاھىنشاھى بەھرامگور (418 ـ 438) تەرىپىدا ئۇرۇش بولدى. مەزكۇر ئىككى يولغان ئۇرۇشتا ئىران قەلئىسە قىلدى. ئاق ھونلار يەلەن ئىران تەرىپىدىكى چېگرا ـ تالقان شەھىرى (مەزكۇر شاھ خاندان يەلەن يەلىخ تەرىپىدىكى شەھەر) بىلەن قىلىپ يەكلىنىدى. ئاق سۇارخان مىلادىنىڭ 457 ـ يىلى تەدەخشان، توخارىستان، چىغانيان، گوزگان (مورغاب دەريا سىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىمىدا) نى بېسىۋالدى. ئىران ساسانىيلار سۇلالىسىنىڭ شاھىنشاھى فىروزنىڭ ۋاقتىدا (459 ـ 484) ئاق ھونلار يەلەن ئىران تەرىپىدا ئۈچ قېتىم ئۇرۇش بولدى. بۇ ئۈچ قېتىملىق ئۇرۇشتا ئاق ھونلارنىڭ پادىشاھى ئاق سۇارخان فىروزنى تارمار قىلدى. فىروز ئاق ھونلارغا ئەسىرگە چۈشتى. لېكىن، فىروز ئىراننىڭ ئىنتىياقسىزلىقى سەۋەبىدىن مىلادىنىڭ 484 ـ يىلى ئەسىرلىكتىن قۇتۇلۇپ

سۈرگەن) ئىمپېرىيىسىنىڭشىمپېراتورى رىمنى تەرەپتىن ئاق ھونلارغا ئەۋەتىلگەن ئولپان ھېسابىغا ئەسىرلىكتىن قۇتۇلۇپ قالدى. بۇ ئۇرۇشتىن كېيىن، ئىران ساسانىيلار سۇلالىسى ئاق ھونلارغا چېگرىدىكى تالقان شەھىرىنى بېرىش ۋە بەھرام گور ۋاقتىدا (418 ـ 438) يەلگىلەنگەن چېگرىدىن ئۆتمەسلىك مەجبۇرىيىتىنى ئۈستىگە ئالغان بولسىمۇ، بۇ مەجبۇرىيەتلەر ئورۇندالمىدى. مىلادىنىڭ 475 ـ يىلى فىروز ئەرقىي رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ ساسانىيلار پايتەختىدە ئورۇشلۇق ئەلچىسى ئۈسۈلىنىڭ ھەمراھلىقىدا (شەرقىي رىم ئىمپېرىيىسى ئىزانغا ئالتۇن يارىدەم قىلىپ، ئىراننى ئاق ھونلارغا قارشى ئۇرۇشقا كۈشكۈرتكەن) ئاق ھونلارغا قارشى ئۇرۇش باشلىدى. بۇ ھەقتە تەمىقى ئۇرۇشتا، ئېفتالانوس (مىلادىنىڭ 470 ـ يىلىدىن 496 ـ يىلىغىچە پادىشاھ بولغان) قوماندانلىقىدىكى ئاق ھون قوشۇنلىرى ئىران قوشۇنلىرىنى تارمار قىلدى. فىروز ئەسىرگە چۈشتى. فىروز ئەسىرلىكتىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن، ئاق ھونلارغا كۈمۈش دىنار (ئىران پۇلى) بىلەن تولدۇرۇلغان قاپلار يۈزلەنگەن 30 قېتىر بېرىش مەجبۇرىيىتىنى ئۈستىگە ئالدى، ئەمما فىروز 20 قېتىر كۈمۈش دىنارنى ئاران بېرەلىدى. بۇ ۋاقتا ئۇ قۇباد ئاتلىق ئوغلىنى ئاق ھونلارغا كۈرۈگە قويۇپ، خىراج ئۆلەشكە مەجبۇر بولدى. فىروز بۇنىڭ بىلەنلا توختاپ قالماستىن، ئۆز سىتىللىرىدىن بىرىنى ئېفتالانوسقا ياتلىق قىلىپ، ئاق ھونلار يەلەن ئىناق ئۆتۈشكە ئۇرۇندى. ئەمما فىروز ئالدامچىلىق قىلىپ، ئېفتالانوسقا ئۆز سىتىللىرىنى ئەمەس، بەلكى ياشقا بېرىلغان مەنسەپنى ياتلىق قىلدى. بۇنداق ئالدامچىلىقنى ئۆز ۋاقتىدا سەزگەن ئېفتالانوس ئىراندىن

www.docin.com

كەلگەن ھەربىر مۇتەخەسسىلەرنىڭ بىر قىسمىنى ئۆلتۈرۈشنى كە ۋە بىر قىسمىنى ئۆرۈپ ناكا قىلىۋېتىشكە بۇيرۇق بەردى. ⑬

ئاق ھونلار فىروز بىلەن بولغان ئىككى قېتىملىق ئۇرۇشتا غەلىبە قىلغاندىن كېيىن، ئىرانىنى ئاساسەن قارام ھالغا چۈشۈرۈپ قويدى. فىروز ئىككى قېتىم ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچراپ قالغاندىن كېيىن، يەنەشەرقىي رومانىڭ ياردىمىنى ئېلىپ مەلادىنىڭ 484 ـ يىلى ئاق ھونلارغا قارشى ئۇچىنچى قېتىم ئۇرۇش باشلىدى. فىروز قوماندانلىقىدىكى ئىران قوشۇنلىرى ئاق ھونلار تېررىتورىيىسىگە قەدەم قويغان ھامان، ئىتتالانوسنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە ئالدىن تەييارلاپ قويۇلغان ئوستى تىقايلانغان چوڭقۇر ئورەكلەرگە چۈشۈپ ھالاك بولدى. ئۇ ئۇرۇشتا فىروز ۋە ئۇنىڭ يەتتە ئوغلىمۇ ئۆلدى. ئاق ھونلار مەڭگۈ شاھ جاھانىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئۇرغۇن جايلارنى بېسۋېلىپ، ئىرانغا ناھايىتى ئېغىر سېلىق سالدى. ئۇقىرىدىكى مەلىسىدىن كېيىن ئىتتالانوس كانىولىنى ۋە ھىندىستانلىق يەنجاپ ۋادىسىنى بېسۋالدى. ئاۋۇقىدىللا ئىتتالانوس قاراقۇرۇمدىن ئوتۇپ، خوتەن، ياركەنت، قەشقەر، كۆچا قاتارلىق ئۇيغۇر خانلىقلىرىنى ئاۋارلارنىڭ قولىدىن تارتىۋالدى. ⑭ ئىتتالانوسنىڭ ۋاقتىدا، ئاق ھونلار دۆلىتىنىڭ تېررىتورىيىسى ئىچىگە ئوتتۇرا ئاسىيا (تارىم ۋادىسىنىڭ بىر قىسمى بولۇپ ئېچىلمەيدۇ). ئىرانىنىڭ شەرقىي قىسمى، ھىندىستاننىڭ بىر قىسمى كىرەتتى.

ئىران ساسانىيلار سۇلالىسىنىڭ شاھەنشاھلىرى خۇياد (484 ـ 531)، نۇشىروان (531 ـ 579) بىلەن ۋاقتىدا، ئىـ

ران ئاق ھونلارغا سېلىق تۆلەپ تۇرەتتى. ئىران مىلادىنىڭ 459 ـ يىللىرىدىن باشلاپ (فىروز شاھەنشاھ بولغاندىن تارتىپ) 554 ـ يىلىغىچە ئاق ھونلارغا قارام بولۇپ باشتى. Ⅵ ئەسىردە ياشىغان ئەرمەن تارىخچىسى لازىر پاربىسكى «فىروزنىڭ ئىرانىنى ئىفتالىتلارغا (ئاق ھونلارغا دېمەكچى) ساتقانلىقىنى ۋە ئۇنىڭ قۇللۇقىدىن ھېچقاچان قۇتۇلالمىغانلىقىنى ھەمكىنلىك بىلەن تەكىتلىگەن». ⑮

ئاق ھونلارنىڭ ئىفتالانوستىن كېيىن تۇرامانخان (496 ـ 510)، مېھرىكورا (510 ـ 540) قاتارلىق كىشىلەرنىڭ پادىشاھ بولغانلىقى مەلۇم. ئۇنىڭدىن كېيىنكى پادىشاھى كاتېغارا بولسا كېرەك.

ئاق ھونلار مېھرىكورانىڭ ۋاقتىدا (510 ـ 540)، قاراشەھەر تەتراپىدا ئۇيغۇر خانلىقى (487 ـ 546) بىلەن بىر تەڭ قېتىم ئۈرۈشقان. لېكىن جۇڭگو تارىخچىلىرى «ئېگىز ھارۋىلىقلار خانلىقى» (高车王国) دەپ ئاتىغان ئۇيغۇر خانلىقى كۆپ جەھەتلەردا ئاق ھونلارنىڭ مەدەت بېرىشىگە ئىگە بولۇپ، ئاۋارلارغا قارشى ئۇرۇش ھەرىكىتىلىرىنى ئېلىپ بارغان.

مېھرىكورا، ئاۋار قاغانلىقى (396 ـ 551) نىڭ قاغانى ئاينىغاي (521 ـ 551) نىڭ سىڭلىسىغا ئۆيلىنىپ، ئاۋارلار بىلەن بولغان دۈشمەنلىك ھالىتىنى خاتىمە بېرگەن. بۇنداق مۇناسىۋەتنىڭ تۇرنىشىدىن تولىواق ئاۋارلار مەنپەئەتدار ئىدى. بۇنىڭدىن تاشقىرى، مېھرىكورا مىلادىنىڭ 516 ـ يىلى چاڭجيالىق ۋادىسىدىكى لياڭ سۇلالىسى (502 ـ 557) غا ئەلچى ئەۋەتىپ دوستلۇق تۈرنا تقان. ⑯

www.docin.com

ئىران يەرلىرى مىلادىنىڭ 554 - يىللىرىدىن باشلاپ ئاق هونلارغا بولغان قارامليقتىن قۇتۇلۇپ تولۇق مۇستەقىل يا-شاش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولغان. بۇنىڭغا مىلادىنىڭ 551 - يىلى قۇرۇلغان كۆك تۈرك خاقانلىقى (551 — 744) سەۋەب بولغان. چۈنكى، كۆك تۈركلەر مىلادىنىڭ 554 - يىلى ئاق هونلارغا هۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى ئاھايىتى ئېغىر ھالغا چۈشۈرۈپ قويغا-نىدى. ئىران ساسانىيلار سۇلالىسى ئوتتۇرىلىق بولغان بۇ يۇرۇ-شتىن پايدىلىنىپ، ئاق هونلارغا بولغان قارامليقتىن قۇ-تۇلۇپ چىقىش يولىنى بېرىپ، توخارىستاننى ئاق هونلارنىڭ قولىدىن تارتىۋالغان. كۆك تۈركلەر ئىران يولىنى ئىتتىپاق لىشىپ، مىلادىنىڭ 560 - يىللىرى 140 يىل هۆكۈم سۈرگەن ئاق هون دۆلىتى (420 — 565) نى تارمار قىلىپ ئۇنىڭ تېرىتورىيىسىنىڭ كۆپ قىسمىنى ئىگىلىۋالغان.

ئاق هونلار باشتا ماراكەنتنى پايتەخت قىلغان بولسا، مېھرىكورا پادىشاھ بولغاندىن باشلاپ (مىلادىنىڭ 510 - يىللى) پەنجاب ۋادىسىدىكى ساركىوت شەھرىنى پايتەخت قىلغان.

ئاق هونلار ئوتتۇرا ئاسيا خەلقلىرىدىن كۆپ مىقداردا ئاج - يالىڭ ئېلىپ تۇرغان بولسىمۇ، ليكىن ئوتتۇرا ئاسيا خەلقلىرىنىڭ ئىچكى ئىشلىرىنى ئۆزلىرىنىڭ باشقۇ-رۇشىغا بول قويغان.

ئاق هونلار تولىراق شەھەرلەردە ياشىغان. ئۇلار ئۇ-مۇد يىلەن قوراللانغان باتۇر ۋە شەپقەتسىز قوشۇنغا ئىگە ئىدى. ئاق هونلاردا ئاساسەن ھەربىي هون تىلى يېتەكچى تىل سۈپىتىدە رول ئويناغان. ئاق هونلار دۆلىتى تەركىبىدە

تۇرلۇك خەلقلەر (تۈركىي، پارس، هىندىلار) ياشىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلار تۇرلۇك دىنلار (بۇددا، ئاتەشپەرەسلىك، مانى دىنلىرى)غا ئېتىقاد قىلغان.

ئاق هونلار ئاھايىتى يۈكسەك مەدەنىيەت يارىتالمىغان. ئاق هونلار دەۋرىدە، جۈملىگە رەڭلىك ئېشىپ ياساشنى ئاق هونلاردىن ئۆگەنگەن. ھۆنى سۇلالىسى يىلنامىسى. «ەرب ئەل-لىرى ھەققىدە قىسسە» ناملىق ئەسەرنىڭ ئۇيغۇرچە نۇسخىسىدا بۇنداق دېيىلگەن: «ياۋچىلارنىڭ پايتەختىكە (ۋەي خانلىقىنىڭ پايتەختى داتۇڭ شەھىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ) كەلگەن سودىگەر-لىرى، بۇ تاشنى ئېرىتىپ ئۈستىدىن ھەر خىل رەڭدىكى ئېشىلەرنى ئېشىلەتتى يىلسىز، دەپ جاكارلىغان. ئۇلار تاملاردىن رۇدا كەلتۈرۈپ پايتەختە رەڭلىك ئىشە قۇ-يۇش ئۈستىدە تەجرىبە قىلغانىدا، نەتىجىلىك چىققان. ئۇلار ياسىغان ئېشىلەر ئۇزۇنچىلىك پارقىراق چىققانلىقى، ھەتتا ھەربىي مەملىكەتلەردىن كەلتۈرۈلگەن ئېشىلەردىن ئۈستۈن بولغان. شۇڭا، پادىشاھ (ۋەي پادىشاھى تو يىلى) ياتاق كۆزدە (ئوتتۇرىدۇ) ئۇلار ياسىغان ئېشىلەردىن ئورنىدە-كى تەختلەرنى ياساشنا بۇيرىدى. ئۇنىڭ بۇيرۇقى بويىچە ئو-دى. بۇزدىن ئارتۇق ئادەم ئىشە قۇيۇشنى ئۆگىنىشكە كېرەك بولغان. ئېشىلەر ياساپ پارقىراق بويالغاندىن كېيىن تاشقىرى، سۈزۈك چىققان. بۇنداق ئېشىلەرنى كۆرگەن كىشى-لەر ھەيران قېلىشىپ، ئۇلارنى ئىلاھىي ئېشىلەر دەپ ھېسابلىغان. بۇ ۋەقە مىلادىنىڭ 424 - يىلى بولغان. بۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ھەربىي مەملىكەتلەرنىڭ ئېشىلىرى رەڭنىڭ پاكىز سۈرىيىتىنىڭ ئېشىلىرى بولسا كېرەك.[1] چۈنكى، شۇنىڭ

دىن بۇرۇن جۇڭگو رەڭلىك شەكىللەرنى روما ياكى سۇرىيە دىن ئالاتتى.

ئاق ھونلار دەۋرىدە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ بىرلاشتۇرۇلىشى، قول ھۈنەرۋەنچىلىكى، سودا ئىشلىرى ۋە مەدەنىيىتى خېلى يۇكسەك سەۋىيىگە يەتكەن.

ئاق ھونلار دۆلىتىگە پادىشاھ بولغانلار تۆۋەندىكىلەر:

1. ئاق سۆڭرخان	420 — 470
2. ئىفتالانوس	470 — 496
3. تورامانخان	496 — 510
4. مېھرىكوراخان	510 — 540
5. گاتىارا	540 — 556

ئاق ھونلار دۆلىتىنىڭ مىلادىنىڭ 565 — يىلى كۆك تۈركلەر تەرىپىدىن يوقىتىلغانلىقىنى يۇقىرىدا ئېيتقاندۇق.

ئەرەب خەلىپىلىكى ھۆكۈمرانلىقىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا

ئەرەبلەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانى بېسۇۋېلىشى، ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئەرەبلەرگە قارشى ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرى توغرىسىدا سۆز ئېچىشتىن بۇرۇن، ئىسلام دىنىنىڭ پەيدا بولۇشى، ئەرەبلەرنىڭ سۈرىيە، ئىراق ۋە ئىراننى بېسۇۋېلىشى توغرىسىدا بىرئاز توختىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

ئىسلام دىنى، خۇمستىان ۋە بۇددا دىنلىرى بىلەن

بىر قاتاردا دۇنيادا ئەڭ كۆپ تارقالغان دىنلار قاتارىغا كىرىدۇ. بۇ دىنلارنىڭ پەيدا بولۇشى خەلقلەر ھايات-تىدىكى ئۇلۇغ ئۆزگىرىشلەرگە باغلىق ئىدى.

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ئۈچ چوڭ دىننىڭ ئەڭ قەدىمكىسى بۇددا دىنى ئىدى. بۇددا دىنى مىلادىدىن ئالتە ئەسىر بۇرۇن ھىندىستاندا پەيدا بولغان. خرىستىان دىنى بۇنىڭدىن 2000 يىل بۇرۇن پەيدا بولغان. ئىسلام دىنى بولسا مىلادىنىڭ VII ئەسىرىدە پەيدا بولغان. ھازىرقى ۋاقىتتا ئىسلام دىنى ئاساسەن ئەرەب مەملىكەتلىرىدە، تۈركىيە، ئىران، ئافغانىستان، ھىندىستان، پاكىستان، ھىندونېزىيە، مالايشىيا، شىمالىي ئافرىقا ۋە ھازىرقى جۇڭگودىكى، ھازىرقى سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى بىرمۇنچە مىللەتلەر ئارىسىغا تارقالغان.

ئەرەبستان يېرىم ئارىلى ئىسلام دىنىنىڭ ۋەتىنى ئىدى. ئەرەبستان يېرىم ئارىلى ئاسىيانىڭ غەربىي جەنۇب قىسمىغا جايلاشقان بولۇپ، شىمالدا ئىراق، سۈرىيە مىللەتلىرى بىلەن ئوتتۇرا ھىندى ئوكيان بىلەن، شەرقتە پارىس قولتۇقى بىلەن تۇتىشىدۇ، غەربتە قىزىل دېڭىز ئارقىلىق ئافرىقا چوڭ قۇرۇقلۇقىدىن ئايرىلىپ تۇرىدۇ.

ئەرەبستان يېرىم ئارىلىنىڭ يەر مەيدانى 3 مىليون كۋادرات كىلومېتر بولۇپ، ھازىرقى ھىندىستانىڭ ئىككى كۆلىمىگە توغرا كېلىدۇ. ياۋروپا قۇرۇقلۇقىغا بولسا تەخمىنەن تۆتتىن بىرىگە باراۋەر كېلىدۇ. ئەرەبستان يېرىم ئارىلىنىڭ كۆپ قىسمى قۇرۇق دەشت ـ بىاباۋانلار ۋە يېرىم سەھرالار-

www.docin.com

دين ئىبارەت. ئەرەبستان بىرىم ئارىلىنىڭ ئىقلىمى قۇر-
غاق. ھاۋاسى ئىسسىق. ھۆل - يېغىن ناھايىتى ئاز ياغقان-
لىقتىن، دېھقانچىلىق قىلىشقا لايىق جايلار ناھايىتى ئاز، چار-
ۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىشقا باب كېلىدىغان جايلار كۆپىرەك
ئىدى. دەشت - باياۋانلاردا ۋە بىرىم سەھرالاردا ئوت - چۆپ-
لەر خېلى مول ئۆسەتتى. شۇڭا بىلەن ئوتكە سوتى ئەرەبستان
بىرىم ئارىلىدا ياشايدىغان ئەرەبلەرنىڭ ئاساسىي ئىزىقى
ئىدى. ئۇ بولسا ھايات ۋە بارلىقلىقنىڭ مەنبەسى ئىدى.
ئەرەبلەرنىڭ تەسەللىرىدە: «ھەممە نەرسە سۇ بىلەن تىـ
رىك». «سۇ بوق جايدا يەر ئەم بوق» دېيىلىدۇ.

يەقەت ئەرەبستان بىرىم ئارىلىنىڭ غەربىي جەنۇبىغا
جايلاشقان يەمەن رايونىلا تروپىك ئۆسۈملۈكلىرىنىڭ ئاي-
ئۇلدار جاي ھېسابلىنىدۇ. بۇ يەردە ھەر يىلى ئىككى قېتىم
ھۆل - يېغىن يېغىدۇ. يەمەندە قەدىمدە دېھقانچىلىقنى
راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن ئىشكا-سۇغۇرۇشقا ئىنتايىن كەڭ بولغان. يەمەندە
مىلادىدىن بۇرۇنقى مىڭ يىل بۇرۇنلا ئولتۇراقلاشقان ئەرەب-
لەر دېھقانچىلىق، باغۋەنچىلىك، ھۈنەرۋەنچىلىك ۋە سودا-
سېتىق بىلەن شۇغۇللىنىپ، ئۆزىگە خاس جۇشۇسىيەتكە ئىگە
بولغان بۇكسەك ئەرەب مەدەنىيىتىنى يارىتقان.

ئەرەبستان بىرىم ئارىلىنىڭ يەمەن رايونلىرىدىن باشقا
جايلىرىدا ياشايدىغان ئەرەبلەر، ئاۋۋال، بۇغداي قاتارلىق
زىرائەتلەرنى تېرىغاندىن ئاشقىرى، ھېچما دەرەخ-
لىرىنى ئۆستۈرەتتى. ئۇلار بەك ساياللىق ياۋايى، ئىسسىق-
سوغۇققا (ئاساسەن ئۆگە ئىشتىدىن بۇلاق ۋەخت توقۇش)،
ھېتال ئىرىپ ئۇرۇش قورالىرىنى ياساش قاتارلىق قول

ھۈنەرۋەنچىلىك بىلەنمۇ شۇغۇللىناتتى. ئەرەبلەرنىڭ ياھايى-
تى كۆپ قىسمى چۆللەردە چېدىر تىكىپ ياشاپ چارۋىچى-
لىق بىلەن شۇغۇللىناتتى. يەقەت ئەرەبلەرنىڭ قۇرەيش
قەبىلىسىلا دېگۈدەك مەككە، مەدىنە قاتارلىق شەھەرلىرىدە
ئولتۇراقلاشقانىدى. قۇرەيشلەرنىڭ بىر قىسىم كىشىلەر سو-
دىگەرچىلىك قىلىپ ھايات كەچۈرەتتى. ئەرەبلەر ئىسلام دىنى
پەيدا بولۇشتىن بۇرۇن بۇتپەرەس بولۇپ، خىلمۇ خىل بۇت-
لارغا چوقۇناتتى. بەزىلىرى يەھۇدىي، خرىستىئان دىنلىرىغا
مۇ ئېتىقاد قىلاتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئەرەب قەبىلىلىرىنىڭ
ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت جەھەتتىكى ئەرەقىپاتمۇ تەكشى
ئەمەس ئىدى. بۇقىرىدىنكى سەۋەبلەرگە كۆرە، ئەرەبلەردە
مۇستەھكەم بىرلىك يوق ئىدى. بۇ ئەھۋال ئەرەبلەردە بىر-
لىككەكەلگەن ھاكىمىيەتنىڭ شەكىللىنىشىگە توسقۇنلۇق قىلاتـ
تى. ھەتتا قەبىلىلەر بىلەن قەبىلىلەر ئوتۇرىسىدا ئۇرۇشۇپ
تۇراتتى. ئەڭ دەسلەپ دۆلەت پەيدا بولغان يەمەن رايونىدا.
مىلادىنىڭ دەسلەپكى ئەسىرلىرىدە بىرقانچەدۆلەت پەيدابولۇپ
ئۆلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا قانلىق ئۇرۇشلار بولۇپ تۇردى.

مىلادىنىڭ VI ئەسىرىدە، ئەرەبستان بىرىم ئارىلىغا
ھەبەشلەر ۋە ئىرانلىقلار ھۇجۇم قىلىشقا باشلىدى. شۇنىڭ
نەتىجىسىدە، ھىجاز ئارقىلىق ئۆتىدىغان سودا يولى توسقۇن-
لۇققا ئۇچرىدى. ھەبەشلەر ئەرەبستان بىرىم ئارىلىنىڭ
جەنۇبىدىكى گۇللەپ ياشىغان شەھەرلەرنى بەرىبىلەن بەك-
سان قىلدى. كارۋان سودىسىنىڭ كېمىيىپ كېتىشى ئەرەبىس-
تان ئاھالىسىگە ناھايىتى قالتىس زەربە بولدى. بۇنىڭ بىر
لەن ئىقتىسادىي دېئىلىك (كرىزىس) يۈز بېرىپ، ئەرەبلەر
ئىچىدە ئەھۋالدا قالدى.

ئەرەبلەرنىڭ ھىجازدىكى ئاقسۆڭەكلىرى مەملىكەتنى مۇداپىئە قىلىش، يېڭى ئۆلكىلەر ۋە يېڭى رايونلارنى بېسىپ ۋېلىش ئۈچۈن. ئەرەبلەرنىڭ ئىرلەشتۇرۇش ۋۇرۇلۇكىنى چۈشىنىشكە باشلىدى.

بۇ ھايىتى مىلادىنىڭ VII ئەسىرنىڭ كەلگەندە، مۇھەممەت پەيغەمبەر ئەمەلگە ئاشۇردى. ئۇ ئىسلام دىنىنى تارقىتىش ئارقىلىق ئىجتىمائىي جەھەتتىن تارقاق، ئىقتىسادىي جەھەتتە نامرات، مەدەنىيەت جەھەتتە قالاق ھالەتتە ياشاۋاتقان ئەرەب قەبىلىلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ، ئەرەبستان يېرىم ئارىلىدا ئەرەب ئىسلام دۆلىتىنى قۇردى.

دۇنيادىكى ئەڭ ئالى مۇسۇلمانلارنىڭ پەيغەمبىرى، قۇرئان ئەقىدىسى بويىچە ئېيتقاندا، ئاللانىڭ مۇسۇلمان بەندىلىرىگە ئەۋەتكەن ئەلچىسى بولغان مۇھەممەت پەيغەمبەر مىلادىنىڭ 570 - يىلى مەككىدە تۇغۇلغان. ئۇ كىچىكىدىنلا ئاتا - ئانىسىدىن يېتىم قېلىپ، تاغىسى ئەبۇتالىپ (ئىمام ئەلىنىڭ ئاتىسى) نىڭ تەربىسىدە ئۆسكەن. مۇھەممەت پەيغەمبەر ياش ۋاقتىدا مەككىدىكى ئەڭ باي سودىگەر خەدىجە ئاتلىق ئايالنىڭ سودا كارۋانلىرىغا ئەگىشىپ، پەلەستىن، سۈرىيە قاتارلىق جايلارغا بارغان. ئۇ دەسلەپ خەدىجەگە ئۆيلەنگەن، قۇرئان ھۆكۈمى بويىچە ئېيتقاندا، ئۇنىڭغا پەيغەمبەرلىك ۋەھيسى كەلگەندىن كېيىن، مىلادىنىڭ 610 - يىلى (ئۇچاغدا مۇھەممەت پەيغەمبەر 40 ياشتا ئىدى) مەككىدە ئىسلام دىنىنى تەرغىب قىلىشقا باشلىغان. مەككىدىكى قورەيشلەرنىڭ ئاقسۆڭەكلىرى مۇھەممەت پەيغەمبەرگە زىيانكەشلىك قىلىشقا ئۇرۇنغان. ئۇ سەۋەبتىن، مۇھەممەت پەيغەمبەر ۋە ئۇنىڭ

ئەيھەتلىرى مىلادىنىڭ 622 - يىلى يېرىم كېچىدە مەككىدىن چىقىپ، مەدىنىگە كەتكەن. بۇ ۋەقە ئىسلام تارىخىدا «ھىجرەت» (سەپەر قىلىش) دەپ ئاتىلىپ، دۇنيادىكى مۇسۇلمانلار مىلادىنىڭ باشلانغىنى ھەمدە ھىجرىيە سانا ئۇچۇرىنىڭ (مىلادىنىڭ 622 - يىلى) دىن باشلىنىدۇ.

مۇھەممەت پەيغەمبەر مەدىنىگە كېلىپ، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغانلارنى ئاساس قىلىپ ئۇممەت (ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان كىشىلەر) جەمئىيىتىنى بەرپا قىلىپ، ئۇنىڭ ئەتراپىدا مۇستەھكەم بىرلەشكەن ئىجتىمائىي كۈچنى مۇستەھكەملىگەن. ئۇ قوشۇنلىرىنى باشلاپ مەككىگە ھۇجۇم قىلغان. ئاخىرىدا مۇسۇلمان ئەرەبلەر ئەرەبستان يېرىم ئارىلىنى كاملىغان ئەرەبلەر تارىخىدا ئۇنىڭ قېتىم ئۇرۇش بولغان. مىلادىنىڭ 630 - يىلى مۇھەممەت پەيغەمبەر مەككىنى ئالغاندىن كېيىن، ئىسلام دىنى پۈتۈن ئەرەب قەبىلىلىرى تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنغان. مۇھەممەت پەيغەمبەر مىلادىنىڭ 632 - يىلى 62 ياشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن. دەل شۇ چاغدا، پۈتۈن ئەرەبستان يېرىم ئارىلىنى ئىسلام بايرىقى ئاستىدا بىرلەشكەن بولغان.

ئىسلام تارىخىدا دىنىي ئىسلاھاتچىلىقنى ئاساسلانغان ھەۋرىدىكى (مىلادىنىڭ 632 - يىلىدىن 661 - يىلىغىچە) خەلىپە تاجۇيەكرىنىڭ ۋاقتىدا (مىلادىنىڭ 633 - يىلىدىن 634 - يىلىغىچە خەلىپە بولغان) ئەرەبلەر ئىسلام دىنىنى قوشنا ئەللەرگە تارقىتىش تەييارلىقىنى پۈتتا ئىشلىدى.

ئەرەبلەر خەلىپە ئۆمەر دەۋرىدە (مىلادىنىڭ 634 - يىلىدىن 644 - يىلىغىچە خەلىپە بولغان) مەركىزى ھۆكۈمەت جىلەن ھۆكۈم ياشلىدى.

www.docin.com

خەلىپە ئۆمەر دەسلەپ ئۆزىنىڭ غەربتىكى قوشۇنىنى شەرقىي روما ئىمپېرىيىسىگە ھۇجۇم باشلىدى. مىلادىنىڭ 635-يىلى 9 - ئايدا، خالىد قوماندانلىقىدىكى ئەرەب قوشۇنلىرى شەرقىي روما قوشۇنلىرىنى تارمار كەلتۈرۈپ، دەمەشقنى بېسىپ ئالدى. مىلادىنىڭ 636 - يىلى 8 - ئايىنىڭ 1 - كۈنى، خالىد ئىبنى ئۇۋادانىڭ يامۇق دەريا سىنىڭ بويىدا، روما ئىمپېراتورى ھىراكلىنىڭ(610 — 641) 200 مىڭ كىشىدىن تەركىب تاپقان چوڭ قوشۇنىنى تارمار كەلتۈرۈپ، پەلەستىننى بېسىۋالدى. شەرقىي روما قوشۇنلىرىنىڭ قوماندانى تىئودوروس ئۇنۇرۇشتا ئۆلدى.

خەلىپە ئۆمەر، سۈرىيە يېلىنى پەلەستىننى بېسىۋالغاندىن كېيىن، ئىرانغا بېسىۋېلىشقا پەل باغلىدى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، مىلادىنىڭ 628 - يىلى مۇھەممەت پەيغەمبەر ئىران پادىشاھى خىسراۋپەرۋىزگە مەكتۇپ يوللاپ، ئۇنىڭ مۇسۇلمان بولۇشقا دەۋەت قىلغان. خىسراۋ پەرۋىز مۇھەممەت پەيغەمبەرنىڭ مەكتۇبىنى يىرتىپ تاشلىغانىكەن.

خەلىپە ئۆمەر مىلادىنىڭ 637 - يىلى مۇھەممەتنەلەيھىسالامنىڭ سەيدىشى سەئىد ئىبنى ئەبۇۋاققاس قوماندانلىقىدا جىللانغان، جەڭگىۋار ئەرەب قوشۇنلىرىنى ئىرانغا ماڭدۇردى. قەدىمكى دېگەن جايدا (ئىراقتا)، ئەرەبلەر بىلەن ئىرانلىقلار ئارىسىدا ناھايىتى قاتتىق ئۇرۇش بولدى. ئىران قوشۇنلىرىدا 30 دانە جەڭ پىلى بارئىدى. ئەرەبلەر نەيزە تىقىپ، پىللارنىڭ كۆزىنى كور قىلدى، قىلىچ بىلەن خارتۇملىرىنى كېسىپ تاشلىدى. بۇ ۋەقە ئۇرۇشنىڭ ئۇچىنچى كۈنى بۇ يەرگەندى. قەدىمكى ئۇرۇشتا، ئەرەبلەر ئىران قوشۇنلىرىنى تارمار قىلدى. شۇ

كۈنى، ئىرانلىقلار مەشھۇر جەڭ مايدانىغا چىقىپ باشقا غەلىبە قىلىمەتلىرى قاتارىدا تەرەبلەرنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتتى. بۇ جەڭ مايدانى ئىرانلىقلار ئەپسانىۋى قەھرىمانى — تۆمۇرچى كاۋىنىڭ پەرتۇقى (پەشتامانى) بولۇپ، ئۇنىڭغا خىلمۇخىل رەڭلىك كۆھەر، يالقۇنلار قادالغانىكەن. «شاھنامە»دىكى رىۋايەتتەك ئاسىلانغاندا، قەدىمكى چاغدا، تۆمۇرچى كاۋى زالىم پادىشاھ زۇھاكقا قارشى كۆتۈرۈلگەن قوزغىلاڭدا، مانا شۇ پەرتۇقنى ئېگىز كۆتۈرۈپ ئۇنى قوزغىلاڭنىڭ بايرىقى قىلغانىكەن.

ئىران شاھىنشاھى يەزدىگىرد III (634 — 651) خوراسان تەرەپ (ئىرانىنىڭ شەرقىي شىمال تەرىپى)كە قېچىپ بېرىپ، قوشۇن تويلاشقا كىرىشتى. يەزدىگىرد III ئىران شاھىنشاھى ھورمۇزد IV (579 — 590)نىڭ ئوغلى مەردان شاھ قوماندانلىقىدىكى 150 مىڭ كىشىلىك قوشۇننى شەرقتە بېسىپ كېلىۋاتقان ئەرەبلەرگە قارشى ماڭدۇردى. مىلادىنىڭ 642 - يىلى ئىككىنچد دېگەن جايدا ئەرەبلەر بىلەن ئىرانلىقلار ئارىسىدا ھەل قىلغۇچ شاخىرقى جەڭ بولدى. نومان ئىبنى مۇكاۋىن قوماندانلىقىدىكى 30 مىڭ كىشىلىك ئەرەب قوشۇنى، مەردانشاھ قوماندانلىقىدىكى150 مىڭكىشىلىك ئىران قوشۇنىنى پۈتۈنلەي قىرىپ تاشلىدى. يەزدىگىرد III ئىرانىڭ شەرقىدە قاراپ قاچتى. ئىككىنچد چېگىدە ئەرەبلەرنىڭ ھالىب كېلىشى ئىران ساسانىيلار سۇلالىسىنىڭ ھالاك بولۇش سىگنالىنى چالدى. ھەزرىتى ئۆمەرنىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن تەشكىل قىلىنغان قوشۇنلار مىلادىنىڭ 642 - يىلىدىن 644 - يىلىغىچە، ئىرانىڭ ئىسفاھان، تەبەرىستان، ئەرمەنىستان،

ياوس، كوهان، سېرىستان، خوراسان ۋىلايەتلىرىنى ئارقا-
ئارقىدىن بېسىۋالدى. ئەرەبلەر مىلادىيە 651 - يىلى،
يەزدىگىرد ھەددىيىدە ھەر قېتىمقى ھۇجۇمدا ئۇلارنى
ئۆزىگە ئىشەنچلىك قوماندان قىلىپ تەيىنلىگەن
بىل ھۆكۈمرانلىرىنى ئىراننىڭ دۆلەتچىلىك تارىخ-
ىدىن بوغالدى.

ئىران ئەينى ئۇچۇرنى ئەرەبلەرنىڭ قولىغا ئىنانا-
ئۇپ كەتتى!

ئىران مىلادىيىنىڭ 628 - يىلىدىن ھەربىي قۇرۇلما-
لىرى پارچىلىنىپ، ئىچكى ۋە سىرتقى ئىچىپراتورى-
دىكى تەۋرەش ۋە روما قوشۇنلىرى ئىچىدىن يولغان ئۇرۇشتا
ئېغىر مەغلۇبىيەتكە يولۇققاندىن كېيىن پارىغۇ قاغان ئىران-
نىڭ ئۇ چاغدىكى پايتەختى ئىستېغون (ھازىرقى بېغداد)نى
ئىشغال قىلىپ، خىراژ بېجىنى ئېلىشتىن چوشۇرگەن، ئۇنىڭ
ئورنىغا قۇبات پادىشاھ بولاندى. ئىران تەۋرىكلەر بىلەن
يولغان ئىچ ئۇرۇشتا ئېغىر زىيانغا ئۇچراپ خېلى ئاجىزلاپ
قالغاندى، بۇ ئەھۋال ئەرەبلەرنىڭ ئىرانغا 12 يىل ئىچى-
دە (مىلادىيىنىڭ 636 - يىلىدىن 651 - يىلىغىچە) تولۇق بې-
سىۋېلىشىغا ئاساللاشتۇردى.

ئۇقداق قىلىپ، ئەرەبلەر جەلىپە ئۇمەرنىڭ ۋاقتىدا
(634 — 644)، ھەرقېتىم روما ئىمپېرىيىسىنىڭ پەلەستىن، ئې-
ئورداپ، ئۇنىڭ سۇرىيە، مىسىر، بىكازى قاتارلىق ئۆلكە-
لىرىنى بېسىۋالدى. ئىراننىمۇ ئاساسەن بويسۇندۇردى. گە-
رەبلەر جەلىپە ئوسمان ۋاقتىدا (644 — 651)، ئىرانىنى تولۇق
بېسىۋندۇردى. جەلىپە ئەلىنىڭ ۋاقتىدا بولسا (651 — 661)،

ئەرەبلەردە ئىتتىپاقسىزلىق ئۈغۈلۈپ، بىرمەزگىل قالايمىقان-
چىلىق بىلەن ئۆتتى.

خولىغاي راشىدىن دەۋرىدىكى (632 — 661) خەلىپىلەر
ئىچىدە، خەلىپە ئۇمەر ئاھايىتى كەسكىن، باتۇر، ئەقىللىق،
تالانتلىق، ئادىل كىشى بولغانىكەن.

جەلىپە ئۇمەر مىلادىيىنىڭ 640 - يىلى بابىل شەھىرىنى
قورشاۋغا ئالغاندا، شەھەرنى مۇداپىئە قىلىپ تۇرغان قوماندان
ھامۇندان دېگەن: «ئەگەر سەن ئىسلام دىنىغا كىرىشنى قالە-
سالك، ئۇ چاغدا سەن بىلەن سېنىڭ خەلقىڭ بىزگە قېرىنداش
بولىدۇ. ئەگەر سەن ئۇنداق قىلىشنى خالىمىساڭ، بىز سېنى
زادى ھەزىم قىلمايمىز. سەن تەسلىم بولۇپ، سېلىق تۆلەپ
كە رازى بولساڭلا بولىدى، سەن بىلەن سېنىڭ خەلقىڭ زادى
زىيانكەشلىككە ئۇچرىمايدۇ. ئەگەر سىلەر بۇنىڭغىمۇ ئۇنىمە-
ساڭلار، ئۇ چاغدا بىز بىلەن ئۇرۇشۇڭلار، ئەقىدىمىزنى ئالالا
بىر ئەرەپ قىلسۇن!»

خەلىپە ئۇمەر مىلادىيىنىڭ 636 - يىلى پەلەستىنى ئىشغال
قىلغاندىن كېيىن، قۇددۇستىكى بەھۇدىي ۋە خرىستىان
ئىبادەتخانىلىرىغا ھېچقانداق دەخلى يەتكۈزمىگەن، يەھۇ-
دىي ۋە خرىستىان ۋاھىلىرى بىلەن يورۇلۇپ خەلىپە ئۇمەر
ئەرەبلەردىن كۆپ ئىلتىپات، ھۆرمەت كۆرسەتكەن. شۇنىڭدىن
كېيىن، خېلى مەزگىلگىچە، قۇددۇستىكى ھەممە دىنلارغا تولۇق
ئەركىنلىك بېرىلگەن. ياۋروپالىقلار ھەرقايسى جايلىرىدىن
ھەر يىلى قۇددۇسنى تاۋاپ قىلىش ئۈچۈن كەلگەن خرىس-
تىانلار ئەركىن ھالدا كېلىپ-كېتىپ تۇرالىغان.

مىلادىيىنىڭ 661 - يىلىغىچە پەلەستىن ۋاپاتىدىن كېيىن

www.docin.com

يمن خەلىپىلىك ھوقۇقى قۇرەيش قەبىلىسىنىڭ قولىدىن ئۇمەۋىلەر قەبىلىسىنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كەتتى. خولىغاي راشىدىن دەۋرىدىكى تىنچ خەلىپە قۇرەيش قەبىلىسىدىن بولغانىدى.

ئۇمەۋىلەر دەۋرى (ميلادىيىنىڭ 661 ـ يىلىدىن 751 ـ يىلىغىچە)دە پايتەخت كۈفىدىن دەمەشقكە كۆچۈرۈلدى.

ئەرەبلەر ئۇمەۋىلەر خەلىپىلىكىدىن باشلاپ ئوتتۇرا ئاسىيانى بويسۇندۇرۇشقا جىددىي ھەرىكەت قىلدى. ئەرەبلەرنىڭ ئۇچىغىچە بولغان غەلىبىسىنى تەمىن ئەتكەن ئاساسىي سەۋەب ئەرەبلەر تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلغان دۆلەتلەرنىڭ ئىچكى جەھەتتىكى ئاجىزلىقى ۋە سىياسىي ـ ئىقتىسادىي جەھەتتىكى ئارقاقلىقى ئىدى.

ئەرەبلەر، شەرقىي رومما ۋە ئىران بىلەن قىلىغان ئۇرۇشلىرىدا ھەربىي جەھەتتىن جىلى مول تەجرىبىلەرنى توپلىغانىدى.

ئەرەبلەر ئىغىر ۋە يەڭگىل قوراللار بىلەن قوراللانغان ئاتلىق قوشۇن تۈزدى. بۇنىڭدىن باشقا، ئۇلاردا پىيادە قىسىملار ھەم بار ئىدى. ئىغىر قوراللار بىلەن قوراللانغان ئاتلىقلاردىمۇ ئۆزىلا ئەمەس، بەلكى ئۇلار مىنىدىغان ئاتلارمۇ ساۋۇت ۋە باشقا خىلدىكى قوغدىنىش قوراللىرى بىلەن تەمىن ئېتىلگەنىدى. ئەرەب ئاتلىقلىرى ئاساسەن ئەرەب ئاقسۆڭەكلىرىدىن، پىيادىلىرى بولسا كۆپىنچە بويسۇندۇرۇلغان ھەلقىلەردىن تەشكىل قىلىناتتى. ئەرەب قوشۇنىدىكى ئاتلىقلار بىلەن پىيادىلەرنىڭ سانى ئاپبارا ۋەر ئىدى.

ئەرەبلەر ميلادىيىنىڭ 651 ـ يىلى مەرۋنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، ئوتتۇرا ئاسىيانى كۆز تىكىشكە باشلىدى.

ئەرەبلەرنى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھوسۇلدار، ناي يەرلىرى قىزىقتۇرغان بولسا كېرەك.

ئەرەبلەر ئوتتۇرا ئاسىياغا بېسىپ كىرىشنىڭ ھارپىسىدا، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئىچكى ئەھۋالى ئانچە ياخشى ئەمەس ئىدى.

شۇ چاغدا ئوتتۇرا ئاسىيا ھەربىي تۈرك قاغانلىقىنىڭ ھىمايىسى ئاستىدا ئىدى. تۈرك قاغانلىقى ئىچكى ئۇرۇشلار ۋە تاشقى دۈشمەنلەرنىڭ قىلغان ھۇجۇملىرى سەۋەبىدىن خىلالا ئاجىزلاپ قالغانىدى. بولۇپمۇ ميلادىيىنىڭ 630 ـ يىلى تون يابغۇ قاغان ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، ئىچكى ئۇرۇشلار قورىلىپ، ھەربىي تۈرك قاغانلىقىنى ھالسىرلاندۇردى. تون يابغۇ قاغاندىن كېيىن ھەربىي تۈركلەرگە سى يابغۇ (630 ـ 633)، تولوقاغان (633 ـ 634)، ئىشبارا تېرىش توڭا قاغان (634 ـ 639)، ياغاتور ئىپى قاغان (639 ـ 640)، ئىپى تولۇ قاغان (640 ـ 653) قاتارلىق قاغانلار ھۆكۈمرانلىق قىلدى.

ئىرانىڭ شاھىنشاھى يەزدىگىرد III ميلادىيىنىڭ 642 ـ يىلى ئەخۇەنىد دېگەن جايدا بولغان ئۇرۇشتا ئەرەبلەر تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنغاندىن كېيىن، ھەرىگە كېلىپ، ھەربىي تۈرك قاغانى ئىپى تولوقاغانغا سېغىنىدى. لېكىن ئاجىزلاپ قالغان ھەربىي تۈرك قاغانلىقىنىڭ قاغانى ئىپى تولۇ قاغان يەزدىگىرد III گە ياردەم بېرىپ، ئەرەبلەرگە قارشى چىقىشقا پېتىنالمىدى.

ئۇنىڭ ئۈستىگە، ميلادىيىنىڭ 640 ـ يىلىدىن باشلاپ تاڭ سۇلالىسى ھەربىي تۈركلەرگە بىر نەچچە يۈزلىگەن يو-

www.docin.com

يەنە مۇجۇم باشلىدى، ئۇيغۇرلارنىڭ كۆچلۈك بارىدىگە ئىگە بولغان تالاس ئۇلالىسى ميلادىنىڭ 659 - يىلى بۇرتالا ئەترابىدا بولغان ئۇرۇشتا ھەربىي تۈرك قاغانى چىنچۇ باي قاغان (جۆئگو تارىخچىلىرى ئاستىنا خالۇ دەپ يازغان) نى مەغلۇپ قىلدى. مانا شۇ مەغلۇبىيەتتىن كېيىن، ھەربىي تۈركلەر بۇرۇنقى شان - شۆھرىتىنى بوقتىشقا باشلىدى.

يۇقىرىدىكى ئەھۋاللار، ئەرەبلەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا بېسىپ كىرىشى ئۈچۈن ناھايىتى ئوبدان شارائىت يارىتىپ بەردى.

ميلادىنىڭ 674 - يىلى خەلىپە مۇئاۋىيە (661 — 680) تەرىپىدىن ئۈمەيلەرنىڭ ئەبەيدۇللا ئىبنى زىياد ئىسىملىك دەرىجىدىن ئۆتكۈر، ئوتتۇرا ئاسىياغا بېسىپ كىرىدى. ئۇ يايكەنت ۋە بۇخارانى ئالدى. بۇ شەھەرلەردىن ناھايىتى نۇرغۇن بايلىق (ئالتۇن - كۈمۈش) ۋە ئەسىرلەرنى ئېلىپ، مەرۋگە قايتتى.

ميلادىنىڭ 676 - يىلى سەئىد ئىبنى ئوسمانىنىڭ ئوخارا ۋە سوغدىيانانىڭ پاشقا شەھەرلىرىگە قىلغان يۈرۈشلىرى ئەرەبلەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا بېسىپ كىرىشى ئۈچۈن پاسكان جىددىي قەدەمنى بولدى. سەئىد ئىبنى ئوسمان بۇخارانى بېسىۋالغاندىن كېيىن، سەمەرقەندكە قاراپ ھاجىدى. بۇ يۈرۈش مەلىنە ئىلىن ئىيالغاشتى. ئۇ ناھايىتى نۇرغۇن قىممەت باھالىق ئوجالاۋنى قولغا چۈشۈرگەندىن ۋ اشقىرى 30 مىڭ كىشىنى ئەسىر قىلىپ ئەكەتتى.

ئەرەبلەرنىڭ يەزىد (680 — 683)، مۇئاۋىيە ||

683 — 684)، مەرۋان I (684 — 685)، ئابدۇلمولك (685 — 705) قاتارلىق خەلىپىلەرنىڭ دەۋرىدە، ئوتتۇرا ئاسىيانى ئۆزۈل-كېسىل ئىشغال قىلىش ئېلىپ بېرىلغان ئىدى. بۇ ئىشتا ئەرەبلەرنىڭ خوراسان (ئىرانىنىڭ شەرقىي شىمالى قىسمى)غا تەينىلىگەن ۋالىلىرى (باش ۋالىلىرى) ئورۇنداشى لازىم ئىدى. زىياد ئىبنى زىياد (ميلادىنىڭ 671 - يىلى) ئابدۇللا ئىبنى ھازىم (683 — 691)، ئۇمەييان ئىبنى ئابدۇللا (692 — 697)، يەزىد ئىبنى مۇھالىپ (701 — 704) قاتارلىق ياشىلارنىڭ ھېچىسى ئۇ ئىشنىڭ مۇددىسىدىن چىقالمىدى، بۇنىڭغا بويسۇندۇرۇلغان خەلقلەرنىڭ ئەرەبلەرگە قارشى كۈتۈرگەن قوزغىلاڭلىرى ۋە ئوتتۇرا ئاسيا خەلقلىرىنىڭ ئەرەبلەرگە قاتتىق قارشىلىق كۆرسەتكەنلىكى، شۇنىڭدەك، ئەرەبلەر ئىچىدە بۇ يەرگەن كەسكىن ئىچكى زىددىيەتلەرمۇ سەۋەب بولغانىدى.

ئەرەبلەر، ۋەلىد I (705 — 715)، سۇلايمان (715 — 717)، ئۇمەر II (717 — 720)، يەزىد II (720 — 724)، ھىشام (724 — 743)، ۋەلىد II (743 — 744)، ئىبراھىم (744 —)، مەرۋان II (744 — 750) قاتارلىق خەلىپىلەر دەۋرىدە (ميلادىنىڭ 705 - يىلىدىن 750 - يىللىغىچە) قىرىق نەچچە يىل ۋاقىت سەرپ قىلىپ، ئوتتۇرا ئاسىيانى بويسۇندۇرۇۋالدى، ئەرەبلەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانى بويسۇندۇرۇشى ناھايىتى ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئۇرۇشلار ئارقىسىدا بولدى.

ميلادىنىڭ 682 - يىلى شەرقىي تۈرك قاغانلىقى قايتىدىن ۋۇجۇدقا كەلدى. مەزكۇر تۈرك قاغانلىقى ميلادىنىڭ 700 - يىللىرىغا كەلگەندە، خېلى جانلىنىپ قالدى. شەرقىي

تۈرك قاغانلىقى بولۇپ، غەربىي تۈرك قاغانلىقى بولۇشۇن. ئەرەبلەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانى بېسۋېلىشىغا بول قويماسلىق ئۈچۈن ئۇلار ئۆتتۇرا ئاسىيا ئەرەبلەر تەرىپىدىن بېسىۋېلىنىدىغان بولسا، تۈركلەر (بولۇپمۇ غەربىي تۈركلەر) نىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سىياسىي ئورنى يوق بولاتتى يا-كى ئۇلارنىمۇ ئەرەبلەرگە قارام بولۇپ قالاتتى. شۇنداق ئەھۋالنىڭ يۈز بېرىشىدىن ئەنسىرىگەن تۈركلەر ئوتتۇرا ئاسىيا جەلقىلىرىنىڭ ئەرەبلەرگە قارشى ئېلىپ بارغان كۈرەش لىرىنىڭ ئالدىنقى قاتاردا تۇردى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئەرەب لەر ئوتتۇرا ئاسىيانى بويسۇندۇرۇشتا ئاھايىتى قاتتىق قارشىلىققا ئۇچرىدى.

خەلىپە ۋەلىد (مىلادىيە 705 ـ يىلىدىن 715 ـ يىلىغىچە خەلىپە بولغان) قۇتەيبە ئىبنى مۇسلىمنى خۇراسانغا قاتتىق قىلىپ تەينىلىدى. ئۇنىڭغا يۈكلەنگەن ۋەزىپە ـ ئوتتۇرا ئاسىيانى بويسۇندۇرۇش ئىدى.

مىلادىيە 709 ـ يىلى قۇتەيبە بۇخارانى بېسىۋېلىش ئۈچۈن چوڭ قوشۇنىنى باشلاپ مەرۋدىن يولغا چىقتى.

دەل شۇ چاغدا، شەرقىي تۈرك قاغانى قاپاغان (مىلادىيە 692 ـ يىلىدىن 716 ـ يىلىغىچە قاغان بولغان) ئوتتۇرا ئاسىيالىقلارنىڭ ياردىمى تەلەپ قىلغانلىقىنى ئەزەرگە ئېلىپ، كۆل تېگىن قوماندانلىقىدىكى شەرقىي تۈرك قوشۇنلىرىنى قۇتەيبەگە قارشى ماڭدۇردى.

كۆل تېگىن (مىلادىيە 687 ـ يىلى تۇغۇلۇپ 732 ـ يىلى ئالەمدىن ئوتكەن) قۇتلۇق ئېلتەرىش قاغان (مىلادىيە 682 ـ يىلىدىن 692 ـ يىلىغىچە قاغان بولغان) نىڭ ئوغ-

لى، قاپاغان قاغانىنىڭ جىيەنى بولۇپ، تارىختا ئاھايىتى بۆ-قىرى شۆھرەت ۋە ئىمپېروي قىزالارغان ئاتاقلىق قەھرىمان ئىدى. 22 ياشلىق كۆل تېگىن شەرقىي تۈرك قوشۇنلىرىنى باشلاپ ئوتتۇرا ئاسىياغا قاراپ يولغا چىققاندا، ئۇنىڭغا قېيىن ئاتىسى، ئاتاقلىق ھەربىي سەركەردە، شەرقىي تۈرك قاغانلىقىنىڭ باش قوماندانى تونيۇقۇق ھەمراھ بولغانىدى.

كۆل تېگىن قوماندانلىقىدىكى شەرقىي تۈرك قوشۇن لىرى قۇتەيبىنى باشچىلىقىدىكى ئەرەب قوشۇنلىرى بىلەن بولغان ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولدى. كۆل تېگىن قايتىپ كەتتى. قۇتەيبىنى بۇخارانى بېسىۋالدى.

مىلادىيە 712 ـ يىلى كۆل تېگىن قوماندانلىقىدىكى شەرقىي تۈرك قوشۇنلىرى ئىككىنچى قېتىم ئوتتۇرا ئاسىياغا كەلدى. بۇ چاغدا، قۇتەيبە سوغدىيانانىڭ پۈتۈنلەي بولغان سەمەرقەندنى بېسۋېلىش ئۈچۈن داۋرۇش ماشلىغا-نىدى. ئاشتا، شەرقىي تۈرك قوشۇنلىرى بىلەن ئەرەبلەر ئارىسىدا بولغان ئۇرۇشتا قۇتەيبە مەغلۇپ بولۇپ چېكىنىدى. دەل شۇ يەتتىدە، قاپاغان قاغان، كۆل تېگىن ۋە ئوتتۇرا ئا-سىيادىن چاقىرتىۋالدى. بۇ ۋەقەگە شەرقىي تۈركلەرنىڭ تالاڭ سۈلالىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنىڭ ئاھايىتى يا-مانلاشقانلىقىمۇ سەۋەب بولغانىدى.

كۆل تېگىننىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىن كېتىشى قۇتەيبە-نىڭ سوغدىيانانى بېسۋېلىشىدا ھەل قىلغۇچ رول ئويناندى.

قۇتەيبە مىلادىيە 713 ـ يىلى سوغدىلارنىڭ يا-ردەمچى سەمەرقەندنى تالقاندىن كېيىن، يەرغانىدا ئۇرۇش ھەرىكەتلىرىنى ئېلىپ بارىدى. ھەتتا قەشقەرنىڭ بېگى

www.docin.com

باردى. لېكىن قەشقەرنى ئالالمايمۇ مەغلۇب بولۇپ قالمىتى.

قۇتەيبىنى مىلادىيىنىڭ 715 - يىلىغا كەلگۈچە، تەرەپ لەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئۆزئۆل - كۈچسىل يېڭىلىشىغا ئاساس سالدى. ئەرەبلەر ماۋرەئۇننەھرنى پۈتۈنلەي ئۆز ئىستىلاسىغا ئالالمىغان بولسىمۇ، ئەمما بۇ ۋاقىتقا كەلگەندە، زەرەپ شان، قاشقا دەريا ۋادىلىرىغىچە ۋە خارەزمنى ئۆز ئىچىگە ئالغانىدى.

خەلىپە ۋەلىد (705 - 715) ئۆلگەندىن كېيىن، خەلىپە بولغان سۈلايمان (715 - 717) يىلەن قۇتەيبىنىڭ مۇناسىۋەتى ياخشىلانمىتى. سۈلايمان ئۆزىگە قارشى بولغان ھەرىكەتلەرنى تەرەپداللىرىنى بوقتىشقا كىرىشكەنىدى. ھەججاج تەرەپدارى بولغان قۇتەيبىنى سۈلايمانغا يېقىمسىزلىقىمۇ باش كارتتى. لېكىن ئۆزى مىلادىيىنىڭ 715 - يىلى پەرغانىدا قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن ئەرەپ قوشۇنلىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى.

ئەرەبلەر قۇتەيبىنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن، سۈلايمان (715 - 717)، ئۆمەر II (717 - 720)، يەزىد II (720 - 724) ھىشام (724 - 743)، ۋەلىد II (743 - 744)، ئىبراھىم (748-)، مەرۋان III (744 - 750) قاتارلىق كىشىلەر خەلىپە لىك تەختىدە ئولتۇرغان 35 يىل ئىچىدە (715 - 750)، ھەربىي توركلەر ياشىيالمىغىنىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى يىلەن ئاھايىتى ئۆزۈنغا سوزۇلغان ئۇرۇشلارنى ئېلىپ بارىدى. ئەرەبلەر ئاساسىي ھەلىبە قىلىدى. ئۇ مەزگىلدە يۈز بەرگەن تارىخىي ھادىسىلەرنىڭ قىسقىچە تەسۋىرى مۇنداق:

ئەرەبلەر ئوتتۇرا ئاسىيانى مۇيەسسەردۇرۇشتا، قىلىچ ۋە قامچىدىن ئىبارەت بولغان زوراۋان ۋاسىتىلەرىدىن باشقا دىلاندىن ئاشقىرى. ياشقا ۋاسىتىلەرنىمۇ قوللانىدى، بۇ

ياشقا ۋاسىتە - مۇسۇلمان بولغان يەرلىك ئاھالىدىن سېلىق (يۇ جان سېلىقى بىلەن بىر سېلىقنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) ئالماسلىق سىياسىتى ئىدى. بۇنداق سىياسەتنى يەرمىنو ئەرەپ خەلىپىلىرى ئىجرا قىلماقچى بولسىمۇ، جۇۋانلارغا قو- بۇلغان ئەرەب ئامىلىنىڭ ئۆزى ئىجرا قىلمىدى.

ئەرەبلەرنىڭ سېلىق سىياسىتىدىن نارازى بولغان ئوتتۇرا ئاسىيالىقلار ئۆز مىنتىقىسىدىكى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن مەربىي تورکلەرنىڭ قاغانى بولوخانىڭ يېتەكچىلىك كىدە ئەرەبلەرگە قارشى كەسكىن كۈرەشلەرنى ئېلىپ بارىدى.

مىلادىيىنىڭ 719 - يىللىدىن باشلاپ مەرۋنى تۈرک لەرنىڭ داۋاڭى سۇيىستىدە. تۈرگەش قاغانلىقى قۇرۇلغانىدى. تۈرگەشلەر ئىسلىدە مەربىي تۈرکلەرنىڭ بىر قەبىلە بولۇپ، ئۇلار سۇياق ئىستىلاسىغا قارشى كۈرەشلەرنى ئېلىپ بارغان ئىدى. ئۇلار سۇياق ئىستىلاسىغا ۋە قارا تۈرگەشلەرنىڭ ئىلھاقىغا ئاساسلانغان. سولوخان ئىسىملىك تۈرگەشلەرنىڭ بولۇپ، ئۇ مىلادىيىنىڭ 717 - يىللىدىن 738 - يىلىغىچە مەربىي تۈرکلەرگە قاغانلىق بولغانىدى.

سولوخان قاغانلىق قىلغان (717-738)، ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئەرەبلەرگە قارشى بىرلەشكەن كۈچلىرىگە يېتەكچىلىك قىلىپ بىرنەچچە قېتىم مەھەللىيە قىلدى. ۋە ئەرەبلەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانى مۇستەملىكە قىلىشىنى ئەمەلىيەتتە ئون يىل ئارقىغا سۈردى. بۇ ۋەقە توغرىسىدا ئىككىلا مىسال كەلتۈرۈش بىلەن چەكلىنىمىز.

مىلادىيىنىڭ 728 - يىلى ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ سولوخان بېتەكچىلىكىدىكى مىسرلەشكەن كۈچلىرى ئەرەب

www.docin.com

قوشۇنلىرىنى ئاھايىتى كۆپ جايلاردىن قولغا چۈشۈردى. بەدەت سەدەرگىنت قاتارلىق جايلارلا ئەرەبلەرنىڭ قولىدا قالدى.

مىلادىنىڭ 737 - يىلى ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئەرەبلەرگە قارشى كۈرىشى ئاھايىتى كەسكىن ۋە كەڭ كۆلەمدە بولدى. بۇ قېتىمقى ئۇرۇش خوتتالىيان (ھازىرقى تاجىكستاندا) يېنىدا بولدى. شۇ ئۇرۇشقا قاتناشقان ئەرەب قوشۇنلىرىغا خوراسان ۋە ماۋەرەئۇننەھرنىڭ ئىككىنچى قېتىم نائىب بولغان ئەسەت ئىسمى ئابدۇللا بىنەكچىلىك قىلدى. ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ سولەشكەن كۈچلىرىگە سولوخان بىنەكچىلىك قىلدى. سولوخان بىنەكچىلىكىدىكى قوشۇندا تۈركەشلەر، قارلۇقلار ۋە سوغدى، تاشكەنت، خوتتالىيان خانلىرى باشچىلىقىدىكى ئوتتۇرا ئاسىالىقلار بار ئىدى. ھاشتا سولوخان باشچىلىقىدىكى بىرلەشكەن قوشۇن ئۇستۇن كەلدى. ئۇرۇشنىڭ ئاخىردا ئەرەبلەر غالىب كەلدى.

ئوتتۇرا ئاسىيانى بويسۇندۇرۇشتا، ھەربىي تۈرك قاغانى سولوخانىڭ قانتىق قارشىلىقىغا ئۇچرىغان ئەرەبلەرنىڭ تارىخچىلىرى، سولوخاننى «ئوسۇزكەك، سوغۇشقاق» دەپ يېزىشقان.

ئەرەبلەر ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنى بويسۇندۇرۇپ مۇسۇلمان قىلىش ئۈچۈن، ئاھايىتى ئۇزۇنغا (مىلادىنىڭ 651 - يىلىدىن 751 - يىلىغىچە تويتوغۇا 100 يىل) سوزۇلغان ئۇرۇشلارنى ئېلىپ بارىدى. ئەرەبلەرنىڭ غالىب كېلىشىگە ئەرەبلەرنىڭ كۈچلۈكلۈكى ئەمەس، بەلكى ئوتتۇرا ئاسىيا

خەلقلىرىنىڭ مۇستەھكەم ئارقا تىرەككە ئىگە بولالمىغانلىقى ۋە ئىتتىپاقسىزلىقى سەۋەب بولدى.

تېخىمۇ ئېنىقراق قىلىپ ئېيتقاندا، ئەرەبلەر ئوتتۇرا ئاسىياغا بېسىپ كەلگەندە، شەرقىي تۈرك قاغانلىقىمۇ، غەربىي تۈرك قاغانلىقىمۇ ئىنتايىن ئىنتىزىم ئەھۋالدا قالغانىدى. بۇنداق ئەھۋالنى ئۇلارنىڭ ئىچكى جەھەتتىن ئىتتىپاقسىزلىقى، تاشقى جەھەتتىن ئالغاندا، تاڭ سۇلالىسىنىڭ تۈرك لەرنىڭ ئىچىدىكى زىددىيەتتىن پايدىلىنىپ، ئۇلارنى بوقتىش ئۈچۈن ئەسىرلەر بويى توختىماي ئېلىپ بارغان ئۇرۇشلىرىنىڭ نەتىجىسى كەلتۈرۈپ چىقارغانىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، شەرقىي تۈركلەرمۇ، غەربىي تۈركلەرمۇ ئوتتۇرا ئاسىيانى ئەرەبلەرنىڭ بېسۇبلىشىدىن ساقلاپ قېلىشى ئۈچۈن جىددىي ۋە ئۈنۈملۈك ھالدا كۈچ چىقىرالمىدى.

ئەرەبلەر ئوتتۇرا ئاسىيادا ئىسلام دىنىنى كۈچەپ تەرغىب قىلىپ، ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنى مۇسۇلمان قىلدى.

www.docin.com

ئەسەبىنامە

ئىران ئەھالىلەر ۋۇلالىسىنىڭ ئەسەبىنامىسى

مىلادىدىن بۇرۇنقى يىللار

1. ئەھمان	700 — 675
2. تىسپىس	675 — 640
3. ئارىئارامۇنىس	640 — 615
4. قۇمبىز I	600 — 559
5. كەيخۇسراۋ	559 — 529
6. قۇمبىز II	529 — 521
7. دارا I	521 — 485
8. خۇسى	485 — 465
9. ئاتا خۇسى I	465 — 425
10. دارا II	425 — 404
11. ئاتا خۇسى II	404 — 358
12. ئاتا خۇسى III	358 — 338
13. دارا III	336 — 330

www.docin.com

ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيىدا ساقلىنىۋاتقان ساسانىيلار سۇلالىسىنىڭ تەڭگىلىرى

مىلادىيە يىللىرى	
1. ئەردەشىر	225 — 240
2. شاپۇر I	240 — 275
3. بەھرام	275 — 282
4. نارىسى	283 — 337
5. شاپۇر II	337 — 379
6. بەھرام IV	388 — 399
7. يەزدىگىرد I	399 — 420
8. بەھرام گور	420 — 440
9. يەزدىگىرد II	440 — 457
10. فىروز	458 — 485
11. كەۋاد I	487 — 531
12. خوسرەۋ ئانۇشىرۋان	531 — 579
13. ھورمۇزد IV	579 — 590
14. خوسرەۋ پەرۋىز	590 — 628
15. كەۋاد II	629 — 634
16. يەزدىگىرد III	634 — 651

ئەرەب خەلىپىلىكى

خۇلىفالار راشىدىن دەۋرى (632 — 661)

1. خەلىپە ھەزرىتى ئەبۇبەكرى 632 — 634

2. خەلىپە ھەزرىتى ئۆمەر 634 — 644
3. خەلىپە ھەزرىتى ئوسمان 644 — 656
4. خەلىپە ھەزرىتى ئەلى 656 — 661

ئەرەب ئۆمەۋىلەر خەلىپىلىكى (661 ـ 750)

1. مۇئاۋىيە بىنىي ئەبوسۇفيان	661 — 680
2. يەزىد	680 — 683
3. مۇئاۋىيە II	683 — 684
4. مەرۋان	684 — 685
5. ئابدۇلمەلىك	685 — 705
6. ۋەلىد	705 — 715
7. سۇلايمان	715 — 717
8. ئۆمەر	717 — 720
9. يەزىد II	720 — 724
10. ھىشام	724 — 743
11. ۋەلىد II	743 — 744
12. يەزىد III	744 —
13. ئىبراھىم	— 744
14. مەرۋان II	744 — 750

www.docin.com

ئونىنچى باب قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ تەشكىل تېپىشى

ياغما لار

مىلادىيىنىڭ 840 - يىلى شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ كۆپ قىسىمى ئۇرۇلۇك-سېۋەدىلەرگە كۆرە، يان تېكىن ياشىچىلىقىدا غەربتە (ئالتايدىن تەخمىتاغلىرىنىڭ شىمالى ۋە جەنۇبى)كە كۆچۈپ كەلدى. «تالاس ۋالاسى يىلنامىسى» ئۇيغۇرلارغا قىلىچ قەبىلىسى قوزغىغاندى. ئىشەنچلىك مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا، مەزكۇر كۆچكەن ئۇيغۇرلار ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسى (مىلادىيىنىڭ 850 - يىلىدىن 1335 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) ئۇيغۇر كەنجۇ خانلىقى (مىلادىيىنىڭ 870 - يىلىدىن 1036 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) قاتارلىق ئىككى ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ تەشكىل تېپىشىدا يېشەكچىلىك رول ئويناپتۇ. بۇ توغرىدا، ئۆز ئۆزىنى كەلگەندە تەپسىلىي توختىلىمىز.

كۆپچىلىك تارىخچىلار تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنغان كۆز قاراشلار بويىچە ھۆكۈم قىلغاندا، ئۇيغۇر قارا خانىلار دۆلىتىنى تەشكىل قىلىشتا ئۇيغۇرلارنىڭ ئاتالمىش قەبىلىسى بېتەكچى رول ئويناغان.

ئۇلار تەكىتلەپ ئۆتۈشكە تېگىشلىكى، ئەجدادلىرىمىز تەشكىل قىلغان ھەرقانداق بىر دۆلەتكە ئۆلار بىلەن تەڭدىمكى بىر قەبىلە ياكى بىر ئۇرۇقتىن چىققان خانلار ھۆكۈمرانلىق قىلغانىدى.

ئۇلۇغ ھون تەخمىتاغلىرىدا، لانتىن، ئوۋسان، شامبو ئاتلىق ئۇچ ئۇرۇق ھون قەبىلىلىرى ئىچىدە ئېسىل شۇرۇق ھىسابلىناتتى. ھېن تەخمىتاغلىرى لانتىن ئۇرۇقىغا مەنسۇپ ئىدى. يۇقىرىدىكى ئۇچ ئۇرۇق ھون تەخمىتاغلىرىدا ھۆكۈمران تەبىقە ئىدى. ھون تەخمىتاغلىرى ئۆز ئىچىدىن ئوۋسان، شامبو ئۇرۇقلىرىنىڭ قوللىرىغا ئۆتۈپ لەدۇرەتتى. قىرلىرىمىز مۇنە شۇ ئىككى ئۇرۇقنىڭ ئىچىدىن چىققان خانلار قەبىلە - ئۇرۇقلار بىلەن رادى قۇدا - باجىلىق مۇناسىۋىتىدە

بىلىدىن باشلاپ، ئۇرىيان، جەشالىق قاتارلىق خانلارغا بولغان ھۆكۈمرانلىقىنى تىكلەپ، ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسى قۇرغانىدى. ئىشەنچلىك مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا، مەزكۇر كۆچكەن ئۇيغۇرلار ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسى خانلىقى (مىلادىيىنىڭ 850 - يىلىدىن 1335 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) ئۇيغۇر كەنجۇ خانلىقى (مىلادىيىنىڭ 870 - يىلىدىن 1036 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) قاتارلىق ئىككى ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ تەشكىل تېپىشىدا يېشەكچىلىك رول ئويناپتۇ. بۇ توغرىدا، ئۆز ئۆزىنى كەلگەندە تەپسىلىي توختىلىمىز.

كۆپچىلىك تارىخچىلار تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنغان كۆز قاراشلار بويىچە ھۆكۈم قىلغاندا، ئۇيغۇر قارا خانىلار دۆلىتىنى تەشكىل قىلىشتا ئۇيغۇرلارنىڭ ئاتالمىش قەبىلىسى بېتەكچى رول ئويناغان.

ئۇلار تەكىتلەپ ئۆتۈشكە تېگىشلىكى، ئەجدادلىرىمىز تەشكىل قىلغان ھەرقانداق بىر دۆلەتكە ئۆلار بىلەن تەڭدىمكى بىر قەبىلە ياكى بىر ئۇرۇقتىن چىققان خانلار ھۆكۈمرانلىق قىلغانىدى.

ئۇلۇغ ھون تەخمىتاغلىرىدا، لانتىن، ئوۋسان، شامبو ئاتلىق ئۇچ ئۇرۇق ھون قەبىلىلىرى ئىچىدە ئېسىل شۇرۇق ھىسابلىناتتى. ھېن تەخمىتاغلىرى لانتىن ئۇرۇقىغا مەنسۇپ ئىدى. يۇقىرىدىكى ئۇچ ئۇرۇق ھون تەخمىتاغلىرىدا ھۆكۈمران تەبىقە ئىدى. ھون تەخمىتاغلىرى ئۆز ئىچىدىن ئوۋسان، شامبو ئۇرۇقلىرىنىڭ قوللىرىغا ئۆتۈپ لەدۇرەتتى. قىرلىرىمىز مۇنە شۇ ئىككى ئۇرۇقنىڭ ئىچىدىن چىققان خانلار قەبىلە - ئۇرۇقلار بىلەن رادى قۇدا - باجىلىق مۇناسىۋىتىدە

www.docin.com

بولمايتتى. چەت ئەل ھۆكۈمرانلىرى بىلەن سىياسىي مەقسەت
لەرنى ئاساس قىلغان ھۆدىلىشىش ئالاھىدە بىر ئەھۋال ئىدى.

ئۇلۇغ كۆك تۈرك قاغانلىقى (مىلادىنىڭ 551 ـ يىلىدىن
744 ـ يىلىغىچە)نى ئالتاي تۈركلىرى ئىچىدىكى ئاسسىمىلياتسىيە
تەشكىل قىلمانتىدى. 200 يىل ھۆكۈم سۈرگەن كۆك تۈرك قاغان
لىقىنىڭ تەختتە ئاسسىنا ئۇرۇقىدىن چىققان قاغانلار ئۇيغۇر
ماندى. تۈرك قاغانلىرىنىڭ فامىلىسى ئاسسىنا بولۇپ، ئۇلار ئۆز
ئىسمىنىڭ بېشىغا «ئاسسىنا»نى قوشۇپ قوللىناتتى. مەسىلەن:
ئاسسىنا تومەن، ئاسسىنا مۆقان، ئاسسىنا قۇتلۇق دېگەندەك
ئوخشاش.

ئۇيغۇر ـ ئۇرخۇن قاغانلىقىنى ئون ئۇيغۇر قەبىلىلىرى
ئىچىدىكى ياغلاقار قەبىلىسىنىڭ خانلىرى تەشكىل قىلمانتىدى.
مىلادىنىڭ 795 ـ يىلىدىن باشلاپ قاغانلىق قىلىش ھوقۇقى
ياغلاقارلار قەبىلىسىدىن ئون ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئىچىدىكى
ئادىمز قەبىلىسىگە ئۆتكەن.

ئۇيغۇر ـ ئۇرخۇن قاغانلىقىنىڭ 17 ـ قاغانى
بولغان ئاي تەگرىدە ئۇلۇغ بولمىش ئالپ ئۇلۇغ بىلگە قاغانى
ئادىمز قەبىلىسىدىن قاغانلىققا ئولتۇرغان ئۇنىڭ كىشى ئىدى.
مىلادىنىڭ 795 ـ يىلىدىن باشلاپ 845 ـ يىلىغىچە ئۇيغۇر ـ
ئۇرخۇن قاغانلىقىنىڭ تەختتە ئادىمز قەبىلىسىدىن چىققان
قاغانلار ئولتۇردى. بۇنىڭغا قارىغاندا، شەرقىي ئۇيغۇرلار
ئارىسىدىكى قەبىلە ۋەي ئايرىمچىلىقلار ئاساسەن يوقىلىپ،
ئىچكى جەھەتتىكى بىرلىك كۈچەيگەنلىكى مەلۇم. جەمئىيەت
تەرەققىياتى نۇقتىسىدىن ئالغاندا، ئۇنداق ئەھۋال ئىلگار
لىق ئىدى.

ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ تەختىنى ئولتۇرغانلارمۇ
ئون ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئىچىدىكى ئادىمز قەبىلىسىگە مەنسۇپ شاھزادىلەر ئىدى.

ئۇيغۇر ـ ئۇرخۇن قاغانلىقىنىڭ قاغانلىرى (ياغلاقار
ۋە ئادىمز قەبىلىسىدىن چىققان قاغانلار) ئىسمىنىڭ ئۈستىگە ئۆز
لەندۈرۈش، قىزلىرىنى ياتلىق قىلىشتا، توققۇز ئوغۇز ۋە ئۇ
ئانىلىدىغان ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئىچىدىكى بۈكۈ قەبىلىسى
بىلەن ھۆدىلىشاتتى.

ئۇيغۇر كەگۈخانلىقىنى(870ـ1036)مىلادىنىڭ 840 ـ يىلى
قەرىكەكۆچكەن شەرقىي ئۇيغۇرلار ئىچىدىكى ياغلاقار قەبىلە
دىن بولغان شاھزادىلەر تەشكىل قىلمانتىدى. ھازىر كەنتى
تۆلكىسىنىڭ سۈنەن ناھىيىسىدە ياشايدىغان سېرىق ئۇيغۇر
لار ئىچىدە ياغلاقار دېگەن ئادەم ئىسمى ساقلىنىپ قالغان.
ئەنە شۇ پاكىت سېرىق ئۇيغۇرلارنىڭ مىلادى 840 ـ يىلى
قەرىكە كۆچكەن شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ ئەۋلادى ئىكەنلىكىنى
ئىسپاتلايدۇ.

ئۇيغۇر قاراخانىلار دۆلىتىنى تەشكىل قىلىش
تا بېيتەكچى رول ئويناغان، قاراخانىلار دۆلىتىگە ئاساس
ئاخىرىنچە ھۆكۈمرانلىق قىلغان يابغىلار توغرىسىدا قىسقىچە چۈشەنچە بېرىمىز.

يابغىلار ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئىچىدىكى ئاھايىتى چوڭ
گىۋار قەبىلە بولۇپ، ئۇلارنىڭ تارىخى ئاھايىتى ئۇزۇن.

ياغما دەپ ئاتالغان ئۇيغۇر قەبىلىسى ھەرىي
ھونلار (شىمالىي ھونلار)نىڭ ئەۋلادى ئىدى.

مىلادىنىڭ 90 ـ يىلىدىن باشلاپ يەتتەسۇدا ياشاشقا

پاشلىغان ھوتتارنىڭ يوقىتىلىشى (1961) دەپ ئاتالغاندىغان بىر قەبىلىسى مىلادىنىڭ 450 - يىللىرىدىن باشلاپ تارىخىي يىلنامىلەردە تىلغا ئېلىنمايدۇ. يوقىيالغان ئىلى دەريالىرىدىن تارىشىپ تالاس دەريالىرى بالقاش ۋە ئىسسىقكۆل ئەتراپلىرىغىچە بولغان جايلاردا ياشىغانىدى.

V ئەسىردىن باشلاپ، يوقىيالغان تارىخىي يىلنامىلەردە تىلغا ئېلىنىشقا باشلايدۇ. مۇنداق قوراللىغا ياغمالىغان دېگەن نام تىلغا ئېلىنىشقا باشلايدۇ. مىلادىنىڭ 620 - يىللىرى ماانا شۇ ياغمالارنىڭ بىر قىسمى مەركىزى تۈرك قاغانلىقى تون يابغۇ قاغاندىن رەنجىپ، شەرقتە - شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ قېشىغا (ھازىرقى ھوتەنگە) كۆچكەن. شۇنداق بولسىمۇ ياغمالارنىڭ ئاساسىي قىسمى ئىسسىقكۆلنىڭ ئەتراپلىرىدا (قەشقەرنىڭ شەرقىي قىسمىدا يۇلتۇز ئېچىلدە) قالغان.

شەرقىي ياغمالار مىلادىنىڭ 750 - يىللىرى تۇرخۇن مەڭگۈ تېشىدا تىلغا ئېلىنىدۇ.①

مىلادى X ئەسىردە ئۇنىكەن نامەلۇم تارىخچى تەرىپىدىن يېزىلغان «ھودودول تالەم» (جۇڭگىدىكى دۆلەتلەر ئىلىك چېگرىلىرى) ناملىق ئەسەردە، X ئەسىردە (مىلادىنىڭ 960 - يىللىرى) ياغمالارنىڭ يۇلتۇز، تېكەس، كۇنەس، ئىسسىقكۆل قەشقەر ئەتراپلىرىغىچە بولغان جايلاردا ياشىغانلىقى شايەدىلىنىدۇ. ئۇلارنىڭ قاراخانىلارنىڭ ھۆكۈمران تەبىقىسى بىلەن بىر تۇرۇقتىن ئىكەنلىكى ئېنىق يېزىلغان.

مىلادىنىڭ 840 - يىلى ياغمالارنىڭ شەرقىي تارمىقى مۇغۇلىستاندىن ھەرىكەت كۆچكەن ئۇيغۇرلارنىڭ پەيدا بولۇشىغا ئېنىق تۈرتكە بولمايتتى، بەلكى ياشقا يېتو تارمىقى

قى بولۇپ، ئۇلار ئىلى ۋادىسى، يەتتەسۇدىكى ھەرىي ياغما ئالارغا قوشۇلغان. مىلادىنىڭ 840 - يىلى ھەرىي ياغمالارغا قوشۇلغان شەرقىي ياغمالار تېخىمۇ كۈچەيگەن.

ياغمالار IX ئەسىردە، يەتتەسۇدىكى شەرقىي جەلۇبنا سىلجىپ، ئىسسىقكۆلنىڭ جەنۇبى، قەشقەرنىڭ شەرقىي ۋە ھەرىي تەرەپلىرىگە بېرىپ ماكانلاشقان.

«ياغمالار ياشقا تۈرك قەبىلىلىرىگە قارىغاندا ئۇزلىرىنىڭ ئىنتايىن جەڭگىۋارلىقى بىلەن مەشھۇر ئىدى.» ⑫ دېمەك ئۇيغۇرلارنىڭ بۇ ياغما قەبىلىسى يەكىنۇ ئۇرۇشقاق، پاتۇر ماھايىتى قەيسەر قەبىلە ئىدى، «ياغما» دېگەن سۆزىنىڭ «بۇلاڭچى» دېگەن مەنادا ئىشلىتىلىشىمۇ تاسادىپىي ئەمەس.

ماانا شۇ ياغمالار مىلادىنىڭ 850 - يىلى قارلۇقلار بىلەن جەڭلىلارنى بېرلەشتۇرۇپ، ئۇيغۇر قاراخانىلار دۆلىتىنى قۇردى.

كۆل بىلگە قاراخان ۋە ئۇنىڭ ئوغۇللىرى

قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ ئۇنىچە ئاساسىنىڭ كىملىكى توغرىسىدا تارىخچىلارنىڭ كۆز قاراشلىرى ھەر خىل بولسىمۇ، تارىخىي پاكىتلارغا ئۇيغۇنراق بولغان قاراش بويىچە ئېيتقاندا، ئۇنىچى قاغانىنىڭ كۆل بىلگە قاراخان ئىكەنلىكى مەلۇم.

كۆل بىلگە قاراخان مىلادىنىڭ 850 - يىللىرىدىن 880 - يىلغىچە بولغان 30 يىل ئىچىدە، ئۇيغۇر قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ ئاساسىنى قۇرۇپ، بىرقەدەر مۇكەممەل بولغان ئەنئەنە

www.docin.com

لىي ۋە ھەربىي تۈزۈملەرنى ئورناتقاندى.

ئۇيغۇرلار يېڭى قۇرۇلغان دۆلەتنىڭ قاۋاللىرىنى «قاراخان» دەپ ئاتىغان بولسا، دۆلەتنى «قاراخانىلار» دەپ ئاتىدى. ئۇيغۇرلارنىڭ «قاراخان» دېگەن ئاساسىي ئەزالدىن تارتىپ، ئاھايىتى يۇقىرى ھۆرمەتتىك. ئەزىز، مۇقەددەس نام سۈپىتىدە قوللىنىپ كەلگەنلىكىنىڭ ئالاھىدە سەۋەبى، ئىلاھىي مەزمۇنىنى ئۆز ئىچىگە ئالغانلىقىنى كۆرسىنى ھەيران قالدۇرىدۇ.

قەدىمكى چاغدا، ئەجدادلىرىمىز ئاسمان دەپ ئاتىلىدىغان كۆپ تەڭرىلىك دىنغا ئېتىقاد قىلغانىدى. ئاسمان دىنىنىڭ ئەقىدىسى بويىچە، باش تەڭرىنىڭ نامى «باي ئولگېن» (باي چوڭ) دەپ ئاتىلاتتى. «باي چوڭ» توققۇز قات ئاسمان تاغنىڭ تۆپىسىدىكى كۆك سارايدا تۇرىدىكەن، ئاسمان دىنىنىڭ باش تەڭرىسى «باي چوڭ» نىڭ ياشىغان، قارىشىغان، ياتاقلىرى، قاراخان، قوشخان، قايىمخان، يايىقخان قاتارلىق يەتتە ئوغلى بار ئىكەن. بۇ ئوغۇللارنىڭ ئىچىدىكى قاراخان ئاتالمىش ئوغۇل ئاتىسىنىڭ ئۇر چېقىپ ئۇرىدىغان سارىيىدىن قېچىپ كەتكەنىكەن. قاراخان — يۇلتۇز تەڭرىسى بولۇپ، ئۇنىڭ چىرايى يىلەن قىياپىتى ياۋروپالىقلار «ساتۇرن»، ئەرەبلەر، «زۇھەل»، تۈركلەر «سىكىندىر» دەپ ئاتايدىغان يۇلتۇزغا ئوخشىشىدىكەن. قەدىمكى چاغدا، ياپالىقلار زۇھەل يۇلتۇزىنى «قارا يۇلتۇز» دەپ ئاتىغان.®

مانا شۇ دىنىي رىۋايەتكە ئاساسلانغان، ئۇيغۇرلار-نىڭ قاغانلىرىنى «قاراخان» دەپ ئاتىشى بېگىدىن قۇرۇلغان دۆلەتنىڭ ھۆكۈمرانلىرىنى باش تەڭرى — «باي چوڭ»

نىڭ ئوغلى، يۇلتۇز تەڭرىسى — قاراخانغا ئوخشىتىپ، ئۇلارنى ئىلاھىيلاشتۇرغانلىقىدىن بولغان بولسا كېرەك.

مىلادىدىن بىرنەچچە ئەسىر بۇرۇن ھونلار قاغانلىرى «تەڭرىقۇت» دەپ ئاتىغان. «تەڭرىقۇت» ئاتالغۇسىدىكى تەڭرى — ھازىرقى ئۇيغۇر تىلىدا، «خۇدا» دەپ ئاتىلىدۇ، «قۇت» بولسا، تەڭرىنىڭ ئوغلى، تەڭرى ئاتا قىلغان بەخت-سائادەت، تەڭرى بەرگەن دۆلەت مەنالىرىغا ئىگە ئىدى. «تەڭرىقۇت» دېگەن ئاتالغۇنىڭ مەناسىنى يېقىنچاقلىساق — «خۇدانىڭ ئوغلى، خۇدانىڭ بەختلىك، دۆلەتمەن ئوغلى» دېگەن بولىدۇ.

ھون تەڭرىقۇتلۇقىنىڭ تەڭرىقۇتلىرىدىن كۆكخان (كۆك تەڭرىقۇت دەيمۇ ئاتىلىدۇ) مىلادىدىن 162 يىل بۇرۇن خەن سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى خەن ۋېندىغا يازغان مەكتۇپىدا مۇنداق دېگەن:

«كۆك تەڭرى بىلەن يەرتەڭرى تەرىپىدىن ھايات بېر-ىلگەن، كۈن تەڭرى بىلەن ئاي تەڭرى تەرەپتىن تەختكە چىقىرىلغان ئۇلۇغ ھون تەڭرىقۇتى خەن پادىشاھىنىڭ ئالا-مەتلىكىنى ئېغىرلام ئىنە سورايدۇ.»

ھون تەڭرىقۇتى مولىقۇ تەڭرىقۇت مىلادىدىن 89 يىل بۇرۇن خەن سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى خەن ۋۇدىغا يازغان مەكتۇپىدا مۇنداق دېگەن: «جەنۇبتا ئۇلۇغ خەن، شىمالدا بولسا قۇدرەتلىك ھونلار ياشايدۇ. ھونلار تەڭرىنىڭ مەغرۇر ئوغلانلىرىدۇر.»

دېمەك، ھونلارمۇ قەدىمكى چاغدا، ئۇيغۇرلارغا ئوخ-شاشلا ئاسمان دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى. ئۇنىڭ ئۈچۈن، ھونلار

www.docin.com

ئۇزلىرىنىڭ قاغانلىرىنى «تەڭرىقۇت» دەپ ئاتىغان.

ئۇلۇغ كۆك تۈرك قاغانلىقىنىڭ قاغانى ساۋاردۇ مىلادىنىڭ 584 - يىلى جۇڭگودىكى سوي سۇلالىسى (مىلادى 581 - يىلىدىن 618 - يىلىغىچە بولغان سۇركەن) نىڭ پادىشاھى سوي ۋېندىغا يازغان مەكتۇپىدا مۇنداق دېگەن:

«تەڭرى يارالغان ئۇلۇغ تۈركلەرنىڭ دۇنياسىدىكى داد نىشىمەن تەڭرىقۇتنى (تەڭرىنىڭ ئوغلى) ئىل قۇلۇق شادىباغا ساۋاردۇ قاغاندىن يېتىپ مەلۇم بولغاي!»

（原文：《从天生大实厥天下普圣天子伊利居虞设莫何沙钵略可汗》）

سۆك دەۋرىدە ئۇتۇكەن تارىخچى سىما گۇاڭشىڭدىيالنا مەڭ-سىنىڭ 176 - جىلدىدا خاتىرىلەنگەن مەزكۇر مەكتۇپ كۆك تۈرك بىزنىڭدا بىرىلغانىدى.

ئۇيغۇرشۇزجۇن قاغانلىقىنىڭ قاغانلىرىنىڭ نامىلىرىنىمۇ «ئاي تەڭرىخان». «كۈن تەڭرىخان» دېگەن ئىلاھىلاشقان ئۇنۋانلار بىلەن ئاتالغانىدى.

قەدىمكى چاغدا، ھونلار، تۈركلەر، ئۇيغۇرلارنىڭ ھەممىسى شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلغانىدى.

بۇقىرىدا كەلتۈرۈلگەن پاكىتلارغا ئاساسلانغاندا مۇكۇم قىلغانىدا، بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىز ئۇزاقىرىنىڭ قاغانلىرىنى ئىلاھىلاشتۇرۇپ ئۇلارنى تەڭرىنىڭ ئوغلى دەرىجىسىگە كۆتۈرۈپ، ئىنتايىن يۇكسەك ئورۇنغا قويۇشقان.

قاراخانىلار دۆلىتىنى قۇرغان ئۇيغۇرلارنىمۇ قاغانلىرىنى «قاراخان»، دۆلەتنى «قاراخانىلار» دەپ ئاتاشقانلىقىنى تاساددىپىي ئەمەس.

يەنە تارىخچىلار «قاراخان» دېگەن ئىسىم ئوغرىسىدا يۇقىرىقىدىن باشقىچىرەك چۈشەنچىلەرنىمۇ ئالغا سۈرىدى، مەسىلەن: ھازىرقى زامانىدىكى يەنە تارىخچىلار: «ئۇيغۇرلار ئاددىي خەلقنى قارا بۇدۇن» دەيتتى. «قاراخان» دېمەك — «خەلقنىڭ خانى» دېگەن مەنانى بېرىدۇ. دېيىشىدۇ. يەنە بەزىدىر تارىخچىلار ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى چاغدا، «ئۇلۇغ» ئاتالغۇسىنى «قارا» سۆزى بىلەن ئىپادىلىگەنلىكە قارايدۇ. «قاراخان» دېگەن «ئۇلۇغ خان» دېگەن ئۇقۇمغا ئىگە دېيىشىدۇ. مانا شۇ يۇقىرىدىكى ئىككى خىل قاراشنىڭ ئىككىنچىسى (خەلقنىڭ خانى)، ئۇيغۇنچىسى (ئۇلۇغ خان) كۆرۈنۈشتە باشقىسى بىرىنچى خىل قاراشتىن (تەڭرىنىڭ ئوغلى دېگەن قاراشتىن) پەرقلىنەتتەك كۆرۈنسىمۇ، ئەمىس مەزمۇن جەھەتتىن ئانچە كۆپ پەرق ئەتمەيدۇ، بىر ئىبىر سۆز بىلەن ئېيتقاندا، «قاراخان» ئىلاھىلاشقان مەزمۇنغا ئىگە بولۇپ، تەڭرىنىڭ ئوغلى، دېگەن بولىدۇ.

ئۇيغۇرلار يەنە، قاراخانىلار دۆلىتىگە كىرگەن قاغان بولسا، ئۇنىڭ نامىنىڭ ئاياغىغا «قاراخان» دېگەن ئۇنۋاننى قوشۇپ ئاتىغانلىقىنى، «ديوغرا» ۋە «ئارسلان» قاتارلىق ئۇنۋانلارنىمۇ قوشۇپ ئاتىغان. مەسىلەن: كۆل بىلگە قاراخان (بوقا قاراخان؟)، توغرول قاراخان، ستۇق بوغراخان، ھارون بوغراخان، ئەلى ئارسلان خان، سۇلايمان ئارسلان دېگەنلىگە ئوخشاش. ئۇيغۇرلارنىڭ قاراخانىلار قاغانلىرىنىڭ

نامىنىڭ ئايىغىغا «بوغرا» ۋە «ئارسلان» ئۇنۋانلىرىنى قوشۇپ ئاتىشى تامادىنىپ ئەمەس ئىدى. ئۇيغۇرلار قەدىمكى چاغدىن تارتىپ ھازىرغىچە تۆگىنىڭ ئەركىكىنى «بوغرا»، شىرنى بولسا ئارسلان دەيدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ قاراخانىلار قاغانلىرىنى «بوغراخان» ۋە «ئارسلانخان» دەپ ئاتىشى ئۇلارغا كۈچلۈك، باتۇرلۇق سۈپەتلىرىنى بەرگەنلىكىدىن باشقا نەرسە ئەمەس.

ئەجدادلىرىمىز ئەۋلادىدىن تارتىپ باتۇر ئوغۇل-قىزلىرىنى ئادەتتىن تاشقىرى ھۆرمەتلەيدىغان ئەنئەنىگە ئىگە ئىدى. قەدىمدە، ئۇيغۇر قىزلىرىنىڭ سۈيگۈ - مۇھەببەتتە يىگىتكە قويىدىغان بىردىنبىر شەرتى باتۇرلۇق ئىدى. چۈنكى قەدىمدىن تارتىپ باتۇر جەڭچىنىڭ ۋەتەنىنى قوغداشتا ياخشى رول ئويناپ بەدىغا تالىقى ھەمىشە مەلۇم. قەدىمكى چاغدا، ئۇيغۇر قىزلىرىنىڭ باتۇر يىگىتكە باتلىق بولۇشىنى جان - دىلى بىلەن ئارزۇ قىلىشى، ناھايىتى كۈچلۈك ۋەتەنپەرۋەرلىك خىسلىتىنى كۆرسەتكەنلىكى ئالامەت ئىدى.

قاراخانىلار دەۋرىدە، ئۇيغۇرلار شامان دىنى ۋە بۇددا دىنىنى تەرك ئېتىپ، ئىسلام دىنىغا كىرگەنىدىن كېيىنمۇ، يالغۇزلارغا ئات قويۇشتا، قەدىمكى مىللىي ئەنئەنىسىنى ساقلىغىدى. مەسىلەن: ستۇق بوغراخاننىڭ ئەسلى ئۇيغۇرچە ئىسمى ستۇق تېكىن بولۇپ، مۇسۇلمان بولغاندىن كېيىن، ئابدۇكېرىم دەپ ئات قويۇلدى. ستۇق بوغراخان ئىككى ئوغلىغا ئۇيغۇرچە بايىتاش (مۇسۇلمانچە نامى مۇسا)، ئۆتۈكا ئىلىك (مۇسۇلمانچە نامى سۇلايمان) دەپ ئات قويغان.

قاراخانىلار قاغانلىرى ئۆز ئوغۇللىرىغا باتۇرلۇق، قەھرىمانلىق خۇسۇسىيەتلىرىنى ئىپادىلەيدىغان ئىسىملارنى قويۇشقا ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلگەن. مەسىلەن: قاراخانىلارنىڭ قاغانى يۈسۈپ قادىرخان (مىلادىيىنىڭ 1026 - يىلىدىن 1032 - يىلىنىچە قاغان بولغان) نىڭ بوغراتېكىن (مۇسۇلمانچە ئىسمى سۇلايمان)، ياغان تېكىن (مۇسۇلمانچە ئىسمى مۇھەممەت)، توغرول قاراخان (مۇسۇلمانچە ئىسمى مەھمۇت) قاتارلىق ئوغۇللىرى بار ئىدى. مانا شۇنىڭغا-نىڭ ئۇيغۇرچە «بوغراتېكىن»، «ياغان تېكىن»، «توغرول قارا-خان» ئاتىلىشى، باتۇر، قەيسەر، كۆچلۈك دېگەن سۈپەتلەر-نى بىلدۈرەتتى. «بوغرا» «قاراخان» ئاتالغۇسى توغرىسىدا يۇقىرىدا چۈشەنچە بېرىلگەنىدۇق. بۇ يەردە پەقەت «ياغان تېكىن»، «توغرول» قاتارلىق ئاتالغۇلار توغرىسىدلا چۈ-شەنچە بېرىمىز. ئۇيغۇرلار قەدىمكى چاغدا يىلنى ياغان دەپ-تى. «تېكىن» ئەسلىدە قول مەنىسىنى بېرىدىغان سۆز بولۇپ، كىيىنگە كېلىپ، «شاھزادە»، «خانزادە» ئۇقۇمىنى بېرىدىغان بولدى. دېمەك «ياغان تېكىن» - «پىل تېكىن» دېگەن بولىدۇ، ھەممىگە مەلۇم بولغاندەك پىل ناھايىتى كۈچلۈك، باتۇر ھايۋان ھېسابلىنىدۇ. ئۇيغۇرلار قەدىمكى چاغداشۇقارنى «توغ-رول» دەيتتى. «توغرول» دېمەك، شۇنقاردەك ئالغۇر، قەيسەر، باتۇر دېمەكتۇر. دېمىسىمۇ، يوتقۇچ قۇشلار ئىچىدە شۇنقاردەك تېز ئۇچىدىغان، قەيسەر، چاققان باتۇر قۇش بولا-مسا كېرەك.

ئۇيغۇرلار قەشقەرنى قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ پايتەختى قىلىپ بەلگىلىدى. قەشقەر شۇنىڭدىن باشلاپ دىئوردۇكەنتە دەپ ئاتالدى. قاراخانىلارنىڭ قاغانلىرى يازدا چو دەريا-سىنىڭ بويىدىكى يالاڭاۋۇنغا كېلىپ يازلايتتى. يالاڭاۋۇ-

نى قوللىنىپ، ئات قويۇشنى ياخشى كۆرەتتى. مەسىلەن: قارا-خانىلارنىڭ قاغانى يۈسۈپ قادىرخان (مىلادىيىنىڭ 1026 - يىلىدىن 1032 - يىلىنىچە قاغان بولغان) نىڭ بوغراتېكىن (مۇسۇلمانچە ئىسمى سۇلايمان)، ياغان تېكىن (مۇسۇلمانچە ئىسمى مۇھەممەت)، توغرول قاراخان (مۇسۇلمانچە ئىسمى مەھمۇت) قاتارلىق ئوغۇللىرى بار ئىدى. مانا شۇنىڭغا-نىڭ ئۇيغۇرچە «بوغراتېكىن»، «ياغان تېكىن»، «توغرول قارا-خان» ئاتىلىشى، باتۇر، قەيسەر، كۆچلۈك دېگەن سۈپەتلەر-نى بىلدۈرەتتى. «بوغرا» «قاراخان» ئاتالغۇسى توغرىسىدا يۇقىرىدا چۈشەنچە بېرىلگەنىدۇق. بۇ يەردە پەقەت «ياغان تېكىن»، «توغرول» قاتارلىق ئاتالغۇلار توغرىسىدلا چۈ-شەنچە بېرىمىز. ئۇيغۇرلار قەدىمكى چاغدا يىلنى ياغان دەپ-تى. «تېكىن» ئەسلىدە قول مەنىسىنى بېرىدىغان سۆز بولۇپ، كىيىنگە كېلىپ، «شاھزادە»، «خانزادە» ئۇقۇمىنى بېرىدىغان بولدى. دېمەك «ياغان تېكىن» - «پىل تېكىن» دېگەن بولىدۇ، ھەممىگە مەلۇم بولغاندەك پىل ناھايىتى كۈچلۈك، باتۇر ھايۋان ھېسابلىنىدۇ. ئۇيغۇرلار قەدىمكى چاغداشۇقارنى «توغ-رول» دەيتتى. «توغرول» دېمەك، شۇنقاردەك ئالغۇر، قەيسەر، باتۇر دېمەكتۇر. دېمىسىمۇ، يوتقۇچ قۇشلار ئىچىدە شۇنقاردەك تېز ئۇچىدىغان، قەيسەر، چاققان باتۇر قۇش بولا-مسا كېرەك.

ئۇيغۇرلار قەشقەرنى قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ پايتەختى قىلىپ بەلگىلىدى. قەشقەر شۇنىڭدىن باشلاپ دىئوردۇكەنتە دەپ ئاتالدى. قاراخانىلارنىڭ قاغانلىرى يازدا چو دەريا-سىنىڭ بويىدىكى يالاڭاۋۇنغا كېلىپ يازلايتتى. يالاڭاۋۇ-

www.docin.com